

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 86

Sayı: 307

Aralık 2022

ANKARA - 2022

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
KAMIŞ, YALÇIN: Acemhöyük ve Erken Tunç Çağı Anadolu Ticaret Ağları	779
AYDEMİR, LEYLA: Eski Yunan ve Roma Dünyasında Yargılanan Bitki Uzmanı Kadınlar: Φαρμακίς / Venefica	827
ÇELİK, BURAK: Yuan Hanedanı'nın Annesi: Çabi Hatun	843
ACAR, SERKAN: Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihi Kökeni ..	861
PEKER, ALİ UZAY: The Formation and Denouement of "Perso-Islamic" in Oriental History and the Case of Seljuk Art and Architectural History	895
BATIR, EKREM-DÜNDAR, ABDULKADİR: Edirne Selimiye Külliyesi'nde 1761-1762 Yıllarında Gerçekleştirilen Restorasyon Faaliyetleri	929
AKSU, AYŞE: Bir Osmanlı-Amerika Ermenisi Kevork Şişmanyan'ın Misyonerlik Faaliyetleri ve Kumkapı'daki Mektebi (1880-1924).....	969
CIRIK, BÜLENT: Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Hınçak Partisi'nin İki Kongresi ve Savaş Kararı.....	1007
POLAT, Ü. GÜLSÜM: I. Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın Kuzey Batı Sınır Eyaleti'nde İngiliz Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti'nin Etkisi	1035
TEKİN, YUSUF-SARIALIOĞLU, İRŞAT: Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinin Uluslararası Yansımaları: Türk Dış Politikasında Değişim Tartışması.....	1077
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1117
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	1126

BELLETEN

BelleTen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 86 - Sayı/Issue: 307 (Aralık/December 2022)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
PROF. DR. BİROL ÇETİN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Doç. Dr. Selim ARGUN	Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN	
Prof. Dr. Ülçer BULDUK	Prof. Dr. Bahattin ÇELİK	Prof. Dr. Birol ÇETİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Ekrem KALAN
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Prof. Dr. Nadir ÖZBEK	Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Prof. Dr. Arzu TERZİ	Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR	Hüseyin Murat YÜCEL

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.belleTen.gov.tr • belleTen@ttk.gov.tr

Aralık-December 2022 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America: History And Life,
Historical Abstracts, Scopus, ULAKBİM TR Dizin.

Tasarım/Design

Uğur ŞAHİN

Kapak Tasarım/Cover Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

Y. Kamış, "Acemhöyük ve Erken Tunç Çağı Anadolu Ticaret Ağları", (Resim 5:2), s. 817.

Baskı/Printed by

Neyir Matbaacılık

Matbaacılar Sit. 1341. Cd. No: 62 İvedik OSB - Yenimahalle / ANKARA
Tel: +90 312 395 53 00 • info@neyir.com • Sertifika No: 49891

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 86 - Sayı/Issue: 307 (Aralık/December 2022)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Ömür BAKIRER (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih DURGUN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahmut Erol KILIÇ (Üsküdar Üniversitesi)
Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat KOCAASLAN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer METİN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim NUMAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Uzay PEKER (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikretin YAVUZ (Sakarya Üniversitesi)

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 19.07.2021
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.779

Araştırma Makalesi/Research Article

Acemhöyük ve Erken Tunç Çağı Anadolu Ticaret Ağları

Yalçın Kamış*

Öz

Bu makalede Acemhöyük Erken Tunç Çağı tabakalarında bulunmuş seramik, taş, tunç ve kemikten imal edilmiş bazı buluntular ile aynı dönem tabakalarında tespit edilen zooarkeolojik bulgular ele alınmıştır. Anadolu Erken Tunç Çağı ticaret ağlarının tanımlanmasında yararlanılan buluntu grupları arasında yer alan Acemhöyük örnekleri, arkeolojik değerlendirmeye tabi tutularak Anadolu ve yakın çevresindeki benzerleri ile karşılaştırılmıştır. Bu değerlendirme ve karşılaştırmalar, Acemhöyük'ün MÖ III. binyılın ortalarından itibaren farklı bölgelerle kültürel ve ticari bağlar kurduğunu ortaya koymuştur. Yerleşimin farklı tabakalarında çok sayıda örneği bulunan Batı Anadolu etkili/kökenli seramikler, Acemhöyük'ün bu bölgeyle güçlü bağlar kurduğuna işaret etmektedir. Çalışmada kısaca değinilen zooarkeolojik veriler ise Erken Tunç Çağı Anadolu toplumlarının ekonomik altyapısına dair dikkat çekici ipuçları elde edilmesini sağlamıştır. Arkeolojik ve zooarkeolojik verilerin birlikte değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan tablo ise MÖ III. binyılın ikinci yarısında Anadolu toplumlarının sergilediği sosyo-ekonomik hareketliliğin Acemhöyük'e güçlü bir şekilde yansıdığını ve yerleşimin ticari ağlar üzerinde rol alan anahtar merkezlerden biri olduğuna işaret etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Acemhöyük, Erken Tunç Çağı, ticaret, seramik, tartı ağırlığı, kemik tüp.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Nevşehir/TÜRIYE, yalcinkamis@nevsehir.edu.tr ORCID: 0000-0001-5524-9418

Acemhöyük and the Early Bronze Age Anatolian Trade Networks

Abstract

This study investigates a group of pottery, stone, bronze, and bone findings recovered from the Early Bronze Age levels at Acemhöyük together with zooarchaeological specimens. Acemhöyük findings are closely related with archaeological objects usually used for identifying the Early Bronze Age trade networks. They were archaeologically analysed and compared with similar findings from Anatolia and its neighbouring regions. Archaeological analysis and comparisons indicated that Acemhöyük began to have close cultural and commercial connections with different regions around the middle of third millennium BC. Western Anatolian type pottery, recovered in significant numbers from diverse levels, suggests that Acemhöyük had deep connections with this region. Zooarchaeological specimens briefly discussed in the article provided significant clues about the economy of the Early Bronze Age Anatolian societies. Combined analysis of the archaeological and zooarchaeological datasets strongly indicates that socio-economic dynamics that shaped Anatolian societies during the second half of the third millennium had a strong foothold at Acemhöyük, and the site was one of the key settlements on the trade networks.

Keywords: Acemhöyük, Early Bronze Age, trade, pottery, balance weight, bone tube.

Giriş

Acemhöyük, kaynağını Hasan Dağ-Melendiz silsilesinden alan Melendiz Çayı'nın suladığı ovanın merkezinde yer almaktadır (resim 1A). Yerleşim, Erken Tunç Çağı (buradan sonra ETÇ) ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı boyunca Aksaray çevresinin ekonomik, siyasi ve kültürel merkezidir. Bu çağlardaki bağlantıları Aksaray sınırlarının çok ötesine taşan Acemhöyük'ün ETÇ'deki kültürel gelişiminin araştırılması amacıyla kazılar sürdürülmektedir. Höyüğün çeşitli alanlarında gerçekleştirilen kazıların en kapsamlısı Sarıkaya Sarayı'nın hemen güneyindeki yamaçta yürütülmektedir (resim 2). Bu alanda, ilk çalışmalar N. Özgüç tarafından başlatılmış ve A. Öztan başkanlığında daha geniş ölçekte devam ettirilmiştir¹(resim 3). Güney yamaç kazıları, kent MÖ III. binyıldan başlayarak modern dönemlere kadar devam eden uzun yerleşim tarihine ilişkin önemli miktarda veri toplanmasını sağlamıştır.

1 Aliye Öztan, "Acemhöyük 1962-1988, 1989-)", ed. Orhan Bingöl, Aliye Öztan, Harun Taşkıran, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları*, Ankara 2012, s. 60; Yalçın Kamış, "Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı", *Adalya* 21 (2018), s. 65. Bu çalışmada tartışılan seramik grubunun yayınlanmasına izin veren Prof. Dr. Aliye Öztan'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Güney yamacı verileri, yerleşimin ETÇ'nin ilk yarısından itibaren hızla gelişmeye başladığını ve çeşitli yıkım olaylarına karşın kalıcı bir kesintiye uğramadan büyüme devam ederek Asur Ticaret Kolonileri Çağı krallık merkezlerinden biri hâline geldiğini göstermektedir. Kentin MÖ III. binyılın ikinci yarısında sergilediği kültürel yapı, aynı dönemde neredeyse tüm Anadolu'da etkilerini hissettiren sosyoekonomik değişimlerle uyum içerisindedir. Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde maden ekonomisinin hızla güçlendiği, gelişmiş savunma sistemlerine sahip kentlerin ortaya çıkışı ile eşzamanlı görülmeye başlayan söz konusu değişimlerin çeşitli yenilikleri beraberinde getirdiği bilinmektedir. Bu yeniliklerin metal işçiliğindeki gelişmeler, kayıt ve ölçüm sistemlerinin yaygınlaşmaya başlaması (silindir mühürler ve tartı ağırlıkları), çanak çömlek üretiminde çarkın kullanılması gibi farklı alanlara yayıldığı bilinmektedir.

Anadolu yarımadasının ortasında ve batısında, ETÇ ortalarından itibaren gözlenmeye başlayan sosyo-ekonomik ve kültürel hareketliliğin açıklanmasına yönelik geliştirilen modellerin ağırlık noktasını uzak mesafe ticaret ağları oluşturmaktadır. ETÇ Anadolu toplumlarını Mezopotamya'ya bağladığı ifade edilen ticari ağlar, Büyük Kervan Yolu, Anadolu Ticaret Ağı gibi isimlerle anılmaktadır². Yeni fikirlerin, teknolojilerin, mimari üslupların, inanç biçimlerinin yanı sıra dönemin toplumları tarafından talep edilen çeşitli ürünlerin bölgeler arasında aktarımını sağladığı düşünülen ticari ağların tanımlanmasında farklı buluntu grupları kullanılmaktadır. Söz konusu buluntular içinde seramiklerin hatırı sayılır bir yer işgal ettiği görülmektedir. Gerek Mezopotamya etkili/kökenli gerekse de Batı Anadolu etkili/kökenli kap tiplerinin geniş bir coğrafyada, çok sayıda yerleşimde bulunması ticari ağların göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Seramiklerin yanı sıra biçimsel özellikleri ve kullanım amaçları geniş bir yelpazeye yayılan metal, taş, kemik gibi malzemelerden üretilmiş çeşitli buluntular ticari ağların tanımlanmasında kullanılmaktadır³.

- 2 Turan Efe, "Once Again on Early Bronze Age Trade and Trade Routes in Western Anatolia", ed. Stephan W. E. Blum, Turan Efe, Tobias L. Kienlin, Ernst Pernicka, *From Past to Present. Studies in Memory of Manfred O. Korfmann*, Bonn 2020, s. 121-130; Vasıf Şahoğlu, "The Early Bronze Age Anatolian Trade Network and Its Role on the Transformation of the Anatolian and Aegean Communities", ed. Vasıf Şahoğlu, Müge Şevketoğlu, Yiğit H. Erbil, *Kültürlerin Bağlantısı, Başlangıcından Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakındoğu'da Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler*, Ankara 2019, s. 115-127.
- 3 Michele Massa-Alessio Palmisano, "Change and continuity in the long-distance exchange networks between western/central Anatolia, northern Levant and northern Mesopotamia, c.3200-1600 BCE", *Journal of Anthropological Archaeology*, 49 (2018).

Bu çalışma, farklı araştırmacılarca ETÇ ticaret ağları merkeze alınarak tanımlanan kültürel atmosferin Acemhöyük'e yansımalarının irdelenmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Bu amaçla, öncelikle makalede tartışılan buluntuların açığa çıkarıldığı Acemhöyük güney yamacı ETÇ tabakaları ve mimari kalıntıları kısaca tanıtılmıştır. Çalışmanın devamında ise büyük bir bölümü 2016-2019 yılları arasında güney yamaçta gerçekleştirilen kazılarda ele geçen Batı Anadolu etkili/kökenli seramikler, hamur ve yüzey özelliklerine göre sınıflandırılarak biçimsel özellikleri ekseninde tartışılmıştır. Acemhöyük güney yamaç kazılarında bulunan ve genellikle ticari ilişkilerin göstergesi şeklinde değerlendirilen bazı küçük buluntular ile ETÇ ticaret ağlarının altyapısı ile bağlantılı kimi sorunlara çözüm üretebilecek nitelikteki zooarkeolojik veriler makalenin diğer alt başlıklarını oluşturmuştur. Çalışmanın son bölümünde ise tüm bu verilerden hareketle Acemhöyük'ün Anadolu ETÇ ticaret ağları üzerindeki konumu ve rolü tanımlanmaya çalışılmıştır.

1. Erken Tunç Çağı'nda Acemhöyük Güney Yamacı

Acemhöyük güney yamacında geniş ölçekli araştırılan en erken yapı katı XI. tabakadır. Bu tabaka, N. Özgüç dönemi kazılarında sınırlı bir alanda tanımlanabilmiştir⁴. 2011 yılından sonra sürdürölen çalışmalarla daha geniş alanlarda araştırılan XI. tabakada dikkat çekici yapılar açığa çıkartılmıştır. Söz konusu yapıların en göze batanı ETÇ surudur (resim 3-4). Kazı çalışmalarını hâlen devam eden kerpiç surun doğu-batı yönünde uzanan yaklaşık 60 metrelik bölümü açığa çıkarılmıştır. Korunan yüksekliği yer yer 4 metreyi aşan surun AB/52 ve DB/51-52 açmalarındaki genişliği 8 metrenin üzerindedir. Bu açmalarda, surun öne doğru çıkıntı yaptığı anlaşılmış olup söz konusu açmalar arasında uzanan yaklaşık 25 metrelik bölümde ortalama genişlik 6 metre civarındadır (resim 3B). Sur bedeninden çıkıntı yapan bölümlerin tamamını açılmadığı için kule veya benzeri bir düzenleme olup olmadıklarına dair yorum yapmak için henüz erkendir. Kerpiç surun güneyinde yürütölen kazılarda, XI ve XII. tabakaya ait yıkıntı ve moloz katmanları ile karşılaşılmıştır (resim 4). Surun güneyinde, AB/51-52 ve BB/51-52 açmalarını kısmen kapsayan sondajda yıkıntı katmanlarının kaldırılmasından sonra, sıkıştırılmış toprak kaplı rampa açığa çıkarılmıştır. Surun hemen kuzeyinde yürütölen çalışmalarda ise sur gövdesine bağlanan mekânlar açığa çıkartılmıştır (resim 3B). Mekânların kerpiç duvarlarının genişlikleri 30-50 cm arasında değişmektedir. Mekânlardan ele geçen buluntular, bunların daha çok konut nitelikli yapılar olduklarına işaret etmiştir. XI.

4 Nimet Özgüç, "Acemhöyük Kazısı 1979 Çalışmaları", *Belleten*, C XLIV/S. 176 (1980), s. 621.

tabaka surunda ve çevresinde yürütülen çalışmalar, bu tabakanın sona erme şekline dair önemli ipuçları sağlamıştır. Sura bağlı mekânlarda görülen yoğun küllü dolgu, yıkılmış kerpiç duvarlar ve surla bağlantılı kontekstlerde ele geçen 1500'den fazla sapan tanesi ile sur önündeki kalın yıkım katmanları XI. tabakanın savaş neticesinde tahribata uğradığını işaret etmiştir.

XI. tabakanın hemen üzerinde açığa çıkarılan X. tabaka yapıları (resim 3B), bu dönemde yerleşimin mimari karakterinin değiştiğini ortaya koymuştur. Doğrudan sur üzerine inşa edilen yapılar, surun kullanımdan çıktığını göstermektedir. X. tabakaya ait en dikkat çekici yapı, kuzeyden güneye yay çizerek uzanan birbirine bağlı odalar grubudur. Kerpiç temelli mekânların buluntuları söz konusu yapı grubunun konut işlevi gördüğüne işaret etmektedir. Daha geniş bir alanda araştırılabilen IX. tabaka yapıları, büyük oranda X. tabaka yapıları ile benzer plan özelliklerine sahiptir. Bu tabakanın en dikkat çekici yapısı 13 x 6, 50 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı binadır. Güneydoğu duvarı X. tabaka mekânlarının üzerine oturan yapının büyük odasında 1,25 m çapında bir ocak yer almaktadır. Yapının güney duvarı ve batı duvarlarının taş temeller üzerine oturduğu, diğer duvarlarda kerpiç temellerin doğrudan doğruya toprağa oturduğu tespit edilmiştir. VIII. tabakanın iyi korunmuş mekânları, 2016-2019 yılları arasında güney yamacı açmalarının batısında sürdürülen çalışmalarda açığa çıkartılmıştır⁵. Doğu-batı yönünde hafif bir yay çizerek uzanan birbirine bitişik odaların iyi korunan duvar yükseklikleri 1.5 metrenin üzerindedir. Kireç badanalı odalardan ele geçen buluntular konut nitelikli yapılarla karşı karşıya olduğumuza işaret etmiştir. Korunma dereceleri farklı olmakla birlikte, X., IX. ve VIII. tabakaların genel mimari karakterini radyal düzende birbirine bağlanan yapı ve odalar tarafından belirlendiğini söylemek mümkün görünmektedir.

2. Acemhöyük Güney Yamacı Seramiği

Acemhöyük güney yamacı kazılarında, yerleşimin kültürel gelişimini ortaya koyan çeşitli niteliklere sahip seramiklerle karşılaşmıştır. XI-VIII. tabakalara ait farklı kontekstlerde açığa çıkarılan seramiklerin büyük bir bölümü yerel nitelikli örneklerden oluşmaktadır. Ancak bu tabakalarda ele geçen ve Acemhöyük'ün farklı bölgelerle kültürel bağlarına işaret eden seramikler azımsanamayacak bir miktara

5 Yalçın Kamış-Aliye Öztan, "2018 Yılı Acemhöyük Kazıları", *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara (2019), s. 148.

ulaşmıştır. ETÇ'nin ikinci yarısına tarihlenen tabakalarda bulunan ve daha çok Batı Anadolu kültürleriyle ilişkilendirilen seramik formları aşağıda ele alınmıştır⁶.

a. Acemhöyük Güney Yamacı Seramik Grupları

Çalışma, XI-VIII. tabakalarda bulunan seramik formlarına ait toplam 323 örneği kapsamaktadır. Değerlendirmede söz konusu formlara ait gövde parçaları dikkate alınmamıştır. Acemhöyük ETÇ seramiğine dikkat çekici bir pencere açan bu seramik topluluğu hamur, yüzey ve çeşitli teknik özelliklerine göre farklı gruplara dağılmaktadır. Bu gruplar, yalın seramik, devetüyü renkli seramik, Batı Anadolu etkili kırmızı astarlı seramik, kırmızı astarlı seramik, gri seramik, krem astarlı seramik ve kaba seramik şeklinde sıralanabilir. Seramik gruplarının genel özellikleri başlıklar hâlinde aşağıda sunulmuştur.

Yalın Seramik: Bu grup, genellikle iyi arıtılmış devetüyü, krem veya kırmızimsı devetüyü hamurlu kapları ve kap parçalarını içermektedir (resim 5.1 ve 6.4). Astarsız ve perdahsız kapların hamurlarında az miktarda küçük taşçık, kalker ve mika görülür. İyi pişirilmiş örneklerin tamamı çark yapımıdır. Çömlekçi çarkından alındıkları şekliyle bırakılan yalın seramikler, Orta ve Batı Anadolu'da çark teknolojisinin seramik üretiminde kullanılmaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Batı Anadolu ve Orta Anadolu'nun güney kesimlerinde ETÇ III (MÖ 2450-2000) başlarından itibaren gözlenen bu gelişme, Orta Anadolu'nun kuzey kesimlerine ancak MÖ III. binyılın son yüzyıllarında tam anlamıyla nüfuz etmeye başlamıştır. Acemhöyük'te çark yapımı yalın seramiklerin ilk örnekleri XI. tabakada az sayıda örnekle ortaya çıkan tabak ve çanak formlarından oluşmaktadır⁷. X. tabakadan itibaren sayıları artmaya başlayan çanaklara (resim 12B: 2-12) tankardlar da eklenmiş ve yalın seramikler, Acemhöyük'te VIII. tabakadan itibaren daha geniş bir tipolojik yelpazeye yayılmaya başlayarak MÖ II. binyıl başlarına kadar gelişimini devam ettirmiştir⁸.

6 N. Özgüç dönemi kazılarında bu tabakalarda bulunan ele geçen örnekler için bk. Yalçın Kamış, "Erken Tunç Çağı'nda Acemhöyük ve Konya Ovası", ed. Süleyman Özkan, Halime Hüryılmaz, Atilla Türker, *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde: Aliye Öztan'a Armağan*, İzmir 2017, s. 169.

7 Kamış, "Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı", s. 69.

8 Yalçın Kamış, "Acemhöyük'ten Bir Grup Erken Tunç Çağı Seramiği", ed. Barış Gür, Semra Dalkılıç, *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan*, Ankara 2020, s. 241.

Devetüyü Renkli Seramik: Bu gruba giren kapların hamurları yalın seramikle benzer renk tonlarına ve özelliklerine sahiptir. Tamamı çarkta biçimlendirilmiş örnekleri içeren grubun en belirgin özelliği perdahlı yüzeylerdir (resim 6:3 ve resim 7:3). Örneklerin çoğunluğunda perdah izleri kolaylıkla görülebilmektedir. Kap yüzeylerine uygulanan perdahın çark izlerini silmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu işlemin uygulandığı açık kapların iç yüzeylerinde çark izleri büyük oranda silinerek hafif parlak bir yüzey elde edildiği görülmektedir. Bu kaplarda, çark izi ancak dış yüzeylerde cidarın kavis yaptığı veya perdah aletinin tam nüfuz edemediği alanlarda göze çarpmaktadır (resim 6:1-2). Devetüyü perdahlı seramikler, Acemhöyük'te XI. tabakada yalın seramikle birlikte görülmeye başlamıştır. XI. ve X. tabakalarda yalın seramikten daha yaygın görülen bu seramik grubu IX. tabakadan itibaren giderek azalmaya başlamış ve yerini büyük oranda yalın seramiğe bırakmıştır. Devetüyü renkli seramik, yerleşimin XI-VIII. tabakaları arasında derin çanak, tabak, testi ve çömlek formlarında karşımıza çıkmaktadır.

Kırmızı Astarlı Seramik: Hamur ve yüzey özellikleri açısından en fazla varyasyonun görüldüğü gruplardan biri kırmızı astarlı ve perdahlı seramiklerdir (resim 7:1-2). XI. tabakanın baskın grubu olarak tanımlayabileceğimiz kırmızı astarlı ve perdahlı seramikler, Orta Anadolu'da çok sayıda yerleşimde karşımıza çıkan el yapımı kalın kırmızı astarlı seramikler ile aynı zemine oturmaktadır. Ancak özellikle X. tabakadan itibaren Acemhöyük seramik repertuarına yeni tipte kırmızı astarlı seramiklerin katıldığı görülmektedir⁹. Geleneksel kırmızı astarlı seramiğe oranla daha nitelikli ve iyi pişirilmiş hamurlarda az kum, mika ve taşçık katkısı görülmektedir. El yapımı kırmızı astarlı seramikten farklı olarak bu grupta çark ve el yapımı formlar bulunabilmektedir. X. tabakadan itibaren tabak, çanak ve çömlek tiplerinde karşılaşılan bu grubun dikkat çekici formları arasında tankardlar da yer almaktadır (resim 8:2 ve 9:1).

Batı Anadolu Etkili Kırmızı Astarlı Seramik: Bu grupta değerlendirilen kapların hamur ve yüzey özellikleri Acemhöyük'te yaygın görülen kırmızı astarlı seramiklerinden ayrılmaktadır. Devetüyü ve bej renkli hamurlar az kum katkılıdır. Genellikle ince cidarlara sahip kaplar iyi pişirilmiş olup astar renkleri kırmızının farklı tonlarına yayılmaktadır (resim 8:1) Morumsu koyu kırmızıdan kahverengimsi kırmızıya kadar genişleyen renk yelpazesi dikkati çeker. Kapların önemli bir bölümünde göze batan bir diğer uygulama, astarların ağız kenarlarının içine ka-

9 Kamiş, "Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı", s. 67.

dar devam ettirilmesiyle elde edilen ağız içi bantlardır. Bu grupta gözlenen perdah uygulaması, nitelik itibariyle farklılıklar sergilemektedir. Parlak perdahlı kapların yanı sıra daha mat görünümlü örnekler de mevcuttur. Bazı örneklerin yüzeylerinde perdah aletinin bıraktığı izler rahatlıkla görülebilmektedir. Bu grupta yer alan kapların yapım teknikleri de farklılık göstermektedir. El yapımı kapların yanı sıra çarkta üretilmiş örneklere de sıkça rastlanmaktadır. Batı Anadolu etkili kırmızı astarlı Acemhöyük kapları, tankard ve depas formlarında yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada, Batı Anadolu etkili kırmızı astarlı seramik şeklinde tanımladığımız grubun Batı Anadolu'nun farklı bölgelerinde ETÇ III başlarında yalnız seramikle birlikte ortaya çıktığı kabul edilmektedir¹⁰.

Gri Seramik: Acemhöyük'te az sayıda örnekle temsil edilen gri seramiklerin hamurları az kum ve mika katılıdır. Parlak gri astarlı ve perdahlı yüzeylerde kahverengi alacalanmalar dikkati çeker (resim 8:3). Gri seramik grubu, Batı Anadolu etkili kırmızı astarlı seramik gibi yapım tekniği açısından çeşitlilik sergilemektedir. Örneklerin tamamı X. tabakaya ait çeşitli arkeolojik kontekstlerde açığa çıkarılmış el ve çark yapımı tankardlardan oluşmaktadır. Acemhöyük örnekleriyle benzerlik kurulabilecek gri seramikler, Batı Anadolu'dan Kilikya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmaktadır¹¹. Genellikle ETÇ III tabakalarında bulunan gri seramiğin Batı Anadolu etkili kırmızı astarlı seramiğe benzer bir yayılım tablosu sergilediği anlaşılmaktadır.

Krem Astarlı Seramik: Bu grupta yüzeyleri krem veya açık devetüyü renkte astarlı ve perdahlı kaplar yer almaktadır (resim 8:4 ve 9:2) Krem astarlı seramikler, el veya çark yapımı olabilmektedir. XI-IX. tabakalar arasında daha çok el yapımı örnekler yaygınken, VIII. tabakadan itibaren çark yapımı örnekler görülmeye başlanmaktadır. El yapımı kapların hamurlarında kum ve bitkisel katkı dikkati çekerken, çark yapımı örneklerin iyi artırılmış hamurları az katılıdır. Kapların yüzeylerinde sıklıkla krem ve pembemsi devetüyü tonları arasında değişen dalgalanmalara rastlanır. Açık ve kapalı formlara ait çeşitli kap tiplerinin gözleendiği bu gruba, X. tabakadan itibaren tankardlar (resim 9:2) katılmıştır.

Kaba Seramik: Acemhöyük ETÇ seramiğinin yaygın gruplarından birini oluşturan kaba seramikler, yoğun katılı hamurları ile dikkati çekerler. Günlük kulla-

10 Erkan Fidan-Deniz Sarı-Murat Türkteki, "An Overview of the Western Anatolian Early Bronze Age", *European Journal of Archaeology* 18/1 (2015), s. 77.

11 Murat Türkteki, "Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı", *MASROP* 7 (2012), s. 56.

nıma yönelik çok sayıda kap formunun bulunduğu grup, bu çalışma kapsamında ele alınması gereken az sayıda örnek içermektedir. Bunlar üçayaklı pişirme kabı (resim 5: 3) ile uzun silindirik boyunlu çömleklerdir (resim 14B:6).

b. Acemhöyük Güney Yamacı Seramik Formları

Hamur ve yüzey özellikleri yukarıda tanımlanan seramik grupları, esas itibariyle tabak, çanak, tankard, depas, testi, çömlek ve pişirme kabı formlarından oluşmaktadır. Bu ana formlar, alt tipleriyle birlikte Acemhöyük ETC seramik repertuarına özellikle Batı Anadolu kültürleriyle ilişkiler ekseninde bir bakışı olanaklı kılmaktadır. Anadolu ticaret ağlarıyla bağlantılı tartışmalarda yoğun olarak değerlendirilen tabak, çanak, tankard ve depas formlarına ait toplam 312 örneğin (resim 10) yanı sıra üzerinde daha az durulan bazı formlar da çalışmaya dâhil edilmiştir (resim 14A).

Tabaklar: Acemhöyük'te çok sayıda örneği bulunan tabak parçaları, cidarları dışa doğru açılan basit ağız kenarlı, yayvan sığ kaplara aittir. Acemhöyük tabakları yapım teknikleri ve yüzey işlemlerine göre iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta, kırmızının çeşitli tonlarındaki kalın astarlarıyla dikkati çeken el yapımı örnekler yer almaktadır (resim 11A). Bu tabakların hamurlarında az miktarda taşçık ve bitkisel katkı görülür. İyi fırınlanmış kapların yüzeyleri perdahlıdır. Bazı örneklerin ağız kenarlarında görülen islenmeler, bu kapların kapak olarak da kullanıldığında işaret etmektedir (resim 7:1). El yapımı tabakların tam profil veren bir örneği henüz bulunmadığı için diplerine dair kesin bir fikir belirtmek mümkün değildir. Ancak dipleri kısmen korunmuş birkaç örnek basit düz dipli olduklarına işaret etmektedir¹². Yerleşimin XI-VIII. tabakalarında karşılaşılan el yapımı kırmızı astarlı tabakların ağız çapları genellikle 25-35 cm arasında değişmektedir. Ancak birkaç örnekte ağız çapının 40 santimetreyi geçtiği, hatta bir örnekte 50 santimetreyi bulunduğu tespit edilmiştir (resim 11A:9). Bu tabakların hamurları, yüzey işlemleri ve yapım teknikleri Acemhöyük'te XI. ve X. tabaklarda yaygın bir şekilde karşılaşılan geleneksel el yapımı kırmızı astarlı seramikler ile örtüşmektedir. Bu nedenle, söz konusu çanakların makroskopik incelemeye dayanarak yerleşime dışarıdan getirildiğini söylemek mümkün görünmemektedir.

Oldukça basit biçimsel özellikler taşıyan el yapımı Acemhöyük tabaklarını Batı ve Orta Anadolu'da farklı yerleşimlerde bulunan çeşitli örnekler ile karşılaştırmak

12 Kamiş, "Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı", s. 70.

mümkündür. Acemhöyük örnekleriyle karşılaştırılabilecek nitelikteki A1 tabaklarını Troya'nın karakteristik kap tiplerinden biridir. Çeşitli tabakalarda, çok sayıda parçanın bulunduğu Troya'da, bu form genellikle el yapımı ve kırmızı astarlıdır. Ancak IIc tabakasından itibaren çark yapımı yalın örneklerin ortaya çıktığı bildirilmiştir¹³. Troya I yerleşiminden devam eden formlar arasında sayılan A1 tabakalarının kullanımı Troya III'te azalarak da olsa devam etmiştir. Acemhöyük örnekleriyle benzerlik gösteren Elmalı Karataş tabakları (BL41 ve BL42), yerleşimin ETÇ III başlarına tarihlenen VI:1 tabakasından görülmeye başlar¹⁴. Kırmızı astarlı veya astarsız olabilen el yapımı tabakaların bazılarının çarkta tamamlandığı ifade edilmiştir. Çark yapımı çanaklara nazaran daha az sayıda yerleşimde bulunan astarlı tabakaların görüldüğü diğer Batı Anadolu yerleşimleri arasında Aphrodisias ve Küllüoba'yı saymak mümkündür¹⁵. Bu yerleşimlerin genelinde dikkati çeken bir diğer husus, tabakaların daha çok ETÇ IIIA Dönemi'ne (MÖ 2450-2200) tarihlenen tabakalarda bulunmuş olmasıdır. Acemhöyük dışında, Orta Anadolu Bölgesi ETÇ yerleşimlerinde bu tarz tabakalarla ilişkilendirilebilecek buluntular az sayıda merkezden bilinmektedir. İlgili yayında her ne kadar detay verilmemiş olsa da Alishar'ın "Bakır Çağı" tabakalarında bu tipe benzeyen sığ kapların bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁶. Kültepe'de son yıllarda gerçekleştirilen kazılarda, ETÇ III buluntuları veren tabakalarda Acemhöyük tabakaları ile benzerlik kurulabilecek örneklerin bulunduğu görülmektedir¹⁷.

Acemhöyük tabakalarının ikinci grubu, yapım teknikleri ve yüzey işlemleriyle kırmızı astarlı örneklerden ayrılmaktadır. Tamamı çarkta biçimlendirilmiş tabaklar, el yapımı örnekler gibi cidarları dışı doğru açılan basit ağız kenarlı sığ kaplardır (resim 11B). Tabakaların ağız çapları 27-34 cm arasında değişmekte olup, daha

- 13 Carl Blegen-John L. Caskey-Marion Rawson-Jerome Sperling, *Troy General Introduction, The First and Second Settlements*, Princeton University Press, Princeton 1950, s. 224.
- 14 Christine Eslick, *Elmalı-Karataş V: The Early Bronze Age Pottery of Karataş Habitation Deposits*, Archaeopress, Oxford 2009, s. 161.
- 15 Martha Sharp Joukowsky, *Prehistoric Aphrodisias: An Account of the Excavations and Artifact Studies I-II*, Court-Etienne, 1986, s. 579; Türkteki, "Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı", s. 60.
- 16 Hans Henning Von Der Osten, *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32 Part I*, The University of Chicago Press, Chicago 1937, Fig. 174, 1-8.
- 17 Fikri Kulakoğlu-Ryoichi Kontani-Akinori Uesugi-Yuji Yamaguchi-Kazuya Shimogama-Masao Semmoto, "Preliminary Report of Excavations in the Northern Sector of Kültepe 2015-2017", ed. Fikri Kulakoğlu, Céécile Michel, Güzel Öztürk, *Integrative Approaches to the Archaeology and History of Kültepe-Kanesh*, Brepols Publishers, Turnhout 2020, s. 16.

büyük boyutlu bir örneğe şimdye kadar rastlanmamıştır. Biçimsel açıdan büyük oranda homojen bir görünüm sergileyen çark yapımı Acemhöyük tabakları, hamur ve yüzey özellikleri açısından dikkat çekici farklılıklar taşımaktadır. Tabakların birkaç örneği yüzeylerinin astarsız ve perdahsız olması nedeniyle yalın seramik grubunda değerlendirilmiştir (resim 11B:1). Ancak geriye kalan örneklerin tamamı devetüyü renkli seramik grubunun özelliklerini sergilemektedir. Bu grupta yer alan tabak parçaları, yüzeylerin perdahlı olmasıyla dikkati çeker. Perdahın bazen hamur rengindeki astar üzerine uygulandığı, çoğu durumda ise astarsız bırakılan yüzeylere çark izlerinin silinmesi amacıyla tatbik edildiği tespit edilmiştir. Bu uygulamanın gözlemlendiği kaplarda çark izleri iç yüzeylerde tamamen silinmiş olup izler ancak cidarın hafifçe dalgalandığı dış yüzeylerde görülebilmektedir (resim 6:1-3). Perdah uygulamasının genellikle yatay, çapraz veya düzensiz hatlarla gerçekleştirildiği yüzeylerdeki izlerden anlaşılabilir. Ancak bazı örneklerde perdahın bezeme şeklini aldığı görülmüştür (resim 7:3). Bu örneklerde, perdahın iç yüzeyde dudaktan ağız kenarı altına kadar yatay, ağız kenarı altından dibe doğru dikey hatlarla uygulandığı görülmüştür. Bu tarz perdah bezeme anlayışı, Orta Anadolu Bölgesi ETÇ seramiğinde daha çok el yapımı astarlı gruplarda karşımıza çıkmaktadır. Bu tipte perdah bezemeli çeşitli kaplar Alishar Höyük, Göltepe gibi ETÇ merkezlerinden bilinmektedir¹⁸. Acemhöyük XI. tabakada bulunan el yapımı kırmızı astarlı bazı kaplarda da gözlenen bu bezeme anlayışının çark yapımı kaplara da uygulanmış olması dikkat çekicidir. Bu durum, yeni öğrendikleri seramik üretim tekniğini uygulayan ustaların eskiden devraldıkları gelenekleri sürdürme arayışı şeklinde değerlendirmek mümkün görünmektedir. Şimdye kadar başka bir ETÇ yerleşiminde tanımlanmayan bu anlayış, yerel üretim olasılığını gündeme getiren güçlü bir göstergedir.

Çark yapımı ve perdahlı Acemhöyük tabakları basit biçimsel özellikleriyle, yukarıda değinilen el yapımı kırmızı astarlı örneklere yakın durmaktadırlar. Her ne kadar bazı örnekler (resim 11B:1), kimi Batı Anadolu yerleşimlerinde bulunarak "A2 Tabağı" şeklinde yayımlanan kaplarla benzerlik taşısa da bu grubun el yapımı sığ tabaklara daha yakın durduğu görülmektedir. Bu nedenle, söz konusu tabaklar el yapımı tabakların farklı tekniklerle üretilmiş bir alt tipi şeklinde değerlendirilmiştir. Bazı ağız kenarlarında görülen işlenmeler, bu tabakların el yapımı örnekler gibi kapak olarak da kullanıldıklarına işaret etmektedir (resim 6:3).

18 Von Der Osten, *age.*, Fig. 161,7; Abdullah Hacı, "İlk Tunç Çağı Çanak-Çömlek Üretiminde Uzmanlaşma: Güneybatı Kapadokya'nın Uzmanlaşmış Üretim Örgütlenmesine İlişkin Yorumlar", *Bellelen*, C 84/S. 300 (2020), s. 472.

Çanaklar: Bu çalışmada değerlendirilen çanaklar, biçimsel özelliklerine göre dört gruba ayrılmıştır. Birinci grupta, ağız çapları 28-32 cm arasında değişen derin çanaklar yer almaktadır (resim 12A). Bu çanaklara ait toplam 10 parça XI, X ve IX. tabakalarda bulunmuştur. Bir örnek dışında, çanakların tamamı yuvarlatılmış basit ağız kenarlıdır. Diğer çanaklardan ayrılan tek örnek hafif içe çekik ağız kenarlıdır (resim 12A:2). Az sayıda örneği bulunan derin çanakların yalın (4 örnek), devetüyü (5 örnek) ve kırmızı astarlı (1 örnek) seramik gruplarına dağıldığı görülmüştür. Yalın ve devetüyü renkli örnekler çark yapımıdır. Kırmızı astarlı çanağın yapım tekniğini astar ve perdah nedeniyle kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Bu çanağın dikkati çeken bir diğer özelliği, iç yüzeyin tamamını kaplayan kırmızı astarın dışta ağız kenarının altına kadar devam ettirilerek oluşturulan yatay bant görüntüsüdür (resim 12A:4). Acemhöyük'te çarkta üretilen ilk formlar arasında bulunan derin çanaklar, basit biçimsel özellikleriyle Orta Anadolu'da ETC boyunca üretilen el yapımı astarlı çanaklara benzerlik gösterirler.

Acemhöyük çanaklarının ikinci grubu, ilk gruptakilere nazaran daha sığ ve küçük boyutlu kaplardan oluşmaktadır (resim 12B). Bu tüpteki çanakların büyük bir bölümü dışa doğru açılan konik gövdelidir (resim 12B:4-12). Ancak dışa doğru açılan küresel gövdeli çanakların varlığı da dikkati çeker (resim 12B:2-3). Çanakların çapları 15-20 cm arasında değişmekte olup çapı 20 santimetreyi aşan örnekler nadiren rastlanır. Kırmızı astarlı birkaç örnek dışında (resim 12B:1), tamamı yalın seramik grubunun özelliklerini sergileyen çanaklar çarkta biçimlendirilmiştir. Hafif kaideli bir görünüm sergileyen az sayıdaki örnek (resim 12B:11-12) dışında kalan tüm örnekler düz diplidir. Fazla özen gösterilmeyen ve düzeltilmeden bırakılan diplerde, kapların çarktan iple kesilerek alındığını gösteren izler rahatlıkla görülebilmektedir (resim 6:4). Çanakların cidar kalınlıkları standart bir görünüm sergilememekte ve yüzeylerde kabın çömlükçi çarkında şekillendirilmesi sırasında oluşan çark izleri ile tur olukları kolayca görülebilmektedir. Çanakların bazılarında göze çarpan bir diğer özellik ise dışta, ağız kenarının hemen altında cidarın şişkinleşerek kalınlaşmasıdır (resim 12B:2-4). Çarktan alındıkları gibi bırakılan çanakların yüzeylerine herhangi bir işlem uygulanmaması, günlük kullanım amacıyla seri şekilde üretildiklerine işaret etmektedir.

Acemhöyük'te XI. tabakada görülmeye başlayan ikinci grup çanaklar, X. tabakadan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. XI. tabakada bulunan birkaç parça, daha kalın cidarlı ve kaba görünümlüdür. Ancak X. tabakadan itibaren bu formun standart görünümüne kavuştuğu anlaşılmaktadır. Acemhöyük güneydoğu yamaç

açmalarında, X-VIII. tabakalarda bu tip çanakların tam veya tama yakın korunmuş 52 örneği bulunmuştur (resim 10). Bu rakama çeşitli niteliklere sahip 500 civarındaki parça eklendiğinde dikkat çekici bir nicelik ortaya çıkmakta ve çark yapımı çanakların Acemhöyük'e dışarıdan getirilmiş nadir bir unsur sayılamaya-cağı anlaşılmaktadır.

Acemhöyük ETÇ III tabakalarında azımsanamayacak miktarda bulunan çarkta biçimlendirilmiş çanaklar, dönemin başlarında Batı ve Orta Anadolu'da ortaya çıkan benzer tipteki çanaklarla bağlantılıdır. Troya A2 Tabağı şeklinde anılan bu çanaklar Beycesultan, Laodikeia-Kandilkırı gibi çok sayıda Batı Anadolu yerleşiminden bilinmektedir¹⁹. Söz konusu çanakların boyut, cidar kalınlığı ve profil özellikleri açısından göz ardı edilemeyecek bir çeşitlilik sergilediği görülmektedir. Gerek yerleşimlerin kendi içinde gerekse de farklı yerleşimler arasında gözlenebilen bu çeşitlilik, formun basitliği ve üreticilerin formu kendilerine uyarlama biçimleriyle ilişkili olmalıdır. ETÇ III başlarında çömlekçi çarkında biçimlendiren ilk formlardan biri olarak kabul edilen bu tip çanaklar, geniş bir coğrafyaya yayılan çok sayıda ETÇ yerleşiminden bilinmektedir. Forma ismini veren Troya'da, bu çanaklar IIc tabakasından itibaren üretilmeye başlamış ve bu durum IV. yerleşime kadar devam etmiştir. Çok sayıda örneğin yayınlandığı Troya repertuarından Acemhöyük çanaklarına benzer çanaklar bulmak mümkündür. Ayrıca, Troya II ve III'ün çark yapımı çanaklarının büyük bir bölümünün de Acemhöyük örnekleri gibi, ağız çapları 20 santimetreyi pek geçmeyen küçük kaplar oldukları anlaşılmaktadır²⁰. Tarsus Gözülü Kule'de bu tip çanaklar surla çevrili ETÇ II yerleşimini sona erdiren yıkımın ardından kurulan ilk yerleşimde, ortaya çıkmıştır²¹. Tarsus ETÇ III tabakalarında bolca örneği bulunan çanaklar, Batı Anadolu kaynaklı kültürel yapılanmanın etkisiyle ortaya çıkan yeni seramik formları arasında değerlendirilmektedir. Kültepe'de ilk olarak 13. tabakada ortaya çıkan çark üretimi çanaklar, yerleşimin 12 ve 11b tabakalarında görülmeye devam etmiştir²². Ayrıca yerleşimin

19 Blegen vd., *age.*, s. 225; Seton Lloyd, James Mellaart, *Beycesultan Vol. 1*, The British Institute of Archaeology, London 1962, s. 18; Umay Oğuzhanoglu, "What Happened Between Beycesultan XIII and XII? New Answers from Laodikeia-Kandilkırı Early Bronze Age Levels", *Adalya* 24 (2021), s. 1-30.

20 Blegen kazılarından yayınlanan bu tipteki toplam 135 örnekten sadece 22'sinin bu ölçüyü geçtiği görülmüştür.

21 Hetty Goldman, *Excavations at Gözülü Kule Tarsus II*, Princeton University Press, Princeton 1956, s. 131.

22 Tahsin Özgüç, "New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C.", ed. Jeanny Vorys Canby, Edith Porada, Brunilde

yakınlarındaki İnerdağı mezarlığından ele geçen ölü hediyeleri arasında bu tip çanaklar da bulunmaktadır²³. Kültepe çanaklarının bazılarında gözlenen düzenli geniş oluklar gibi bazı biçimsel detaylar, formun yerel bir kimlik kazandığına işaret etmektedir. Acemhöyük ve Kültepe dışında, Ovaören, Sulucakarahöyük, Alishar gibi Orta Anadolu merkezlerinde bu tip çanaklarla karşılaşılması formun bölgede azımsanamayacak bir yaygınlığa ulaştığına işaret etmektedir²⁴.

Yukarıda kısaca ele alınan çark yapımı çanaklarla ilgili olarak değinilmesi gereken son nokta, bu kap formunu Anadolu ticaret ağlarıyla bağlantısıdır. Geniş bir coğrafyada çok sayıda yerleşimde karşılaşılan çanaklar Anadolu ticaret ağlarının tanımlanmasında kullanılan kap formları arasında yer almaktadır. Çanakların kendilerinin ticari bir meta olarak dolaşıma katılıp katılmadıkları yönünde farklı görüşler bulunduğu söylenebilir. Orta Anadolu örneklerini Batı Anadolu'dan ithal edilen ürünler şeklinde değerlendiren yaklaşımların çanakların ticari dolaşımına vurgu yaptıklarını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Orta Anadolu Bölgesi ETÇ III çanak çömleğinin şimdiye kadar tanımlanan baskın üretim tekniğinin el yapımı ürünlerden oluşması, bu yaklaşımın dayanak noktası gibi görünmektedir. Ancak bu duruma Acemhöyük üzerinden bakıldığında farklı bir manzara ortaya çıkmaktadır. Yerleşimde XI. tabakadan itibaren çark üretimi yerel seramiklerin bulunması²⁵, bu çanakların yerel ustalar tarafından rahatlıkla üretilbileceğini göstermektedir. Bu nedenle Acemhöyük örneklerinin ithal ürün şeklinde değerlendirilmesini gerektirecek teknik bir gerekçe bulunmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu noktadan hareket edildiğinde ise Acemhöyük buluntularının kültürel ilişki ve etkileşim sonucunda yerel olarak üretilmiş örnekler şeklinde ele alınması mümkün hâle gelmektedir.

Acemhöyük çanaklarının üçüncü grubunu hafif “S” profilli örnekler oluşturmaktadır (resim 14A:1). Yerleşimin X. tabakasında ortaya çıkan bu tipteki ince cidarlı

Sismondo Ridgway, Tamara Tech, *Ancient Anatolia Aspects of Change and Cultural Development Essays in Honor of Macheld J. Mellink*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1986, s. 38-39.

23 Güzel Öztürk-Fikri Kulakoğlu, “Kızılırmak Kavsının Güneyinde Yeni Bir Ölü Gömme Geleneği: Kültepe İner Dağı Extramural Mezarlığı”, *DTCF Dergisi*, 59/1 (2019), s. 704.

24 Yücel Şenyurt-Atakan Akçay-Yalçın Kamış, “Ovaören 2013 Yılı Kazıları”, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı (2)*, Ankara (2014), s. 112; Von Der Osten, *age.*, pl. VIII, b378; Atila Türker, “Suluca Karahöyük: A Commercial Context In Central Cappadocia In Light of Depas Amphikypellon and a Foot Shaped Stamp Seal”, *TÜBA-AR*, 23 (2018), s. 60.

25 Kamış, “Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağında Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı”, s. 71.

çanakların tamamı kırmızı astarlı ve perdahlıdır. Dış yüzeyleri kaplayan astarın iç yüzeyde ağız kenarının altına kadar devam ettirilmesiyle elde edilen bantlar, bu çanak tipinin dikkat çeken özelliklerinden biridir. Astarsız bırakılan iç yüzeyler, çanakların elde üretildiğini göstermektedir. Acemhöyük'te az sayıda örneği bulunan kırmızı astarlı ve "S" profilli çanakların benzerlerine Küllüoba, Tarsus gibi ETÇ III yerleşimlerinde rastlanmıştır²⁶.

Bu çalışmada değerlendirilen Acemhöyük çanaklarının dördüncü ve son grubu, içe eğik ağız kenarlı ve hafif omurgalı çanakları içermektedir (resim 14A:2-7). XI. tabakada birkaç örnekle görülmeye başlayan bu çanaklar, X. tabakadan itibaren artmaya başlamıştır. Büyük bir bölümü kırmızı astarlı seramik grubunda yer alan bu çanakların az sayıda krem astarlı örneği bulunmaktadır. Tam korunan bir örneği henüz ele geçmediği için formun tüm özellikleri hakkında yorum yapmak güçtür. Ancak bu çanakların birkaç örneğinde görülen kabartma bezekler dikkat çekicidir (resim 14A:4-6). Kaplara metalik bir görünüm kazandıran kabartma bezeklerin yakın paralellere Tarsus Gözlü Kule'de rastlanmıştır²⁷. Acemhöyük çanaklarıyla biçimsel açıdan benzerlik kurulabilecek diğer örnekler ise Küllüoba'dan bilinmektedir²⁸.

Tankardlar: Acemhöyük tankardlarını tek ve çift kulplu örnekler olarak iki gruba ayırmak mümkündür. XI. tabakada görülmeye başlayan tek kulplu tipe ait tam veya tama yakın korunmuş 15 örnek bulunmuştur (resim 5:2 ve resim 13A:2-6). Daha az karşılaşılan çift kulplu tipin iki sağlam örneği ile nispeten iyi korunmuş iki profil parçası bulunmuştur (resim 13A:1) Sağlam kaplardan biri X. tabakaya ait bir odadan, diğeri ise höyük yakınlarındaki bir mezardan ele geçmiştir²⁹. Ağız parçalarının her ikisi de X. tabakaya ait odalarda bulunmuştur. Bunların dışında, ETÇ III tabakalarında çok sayıda tankard parçasına rastlanmıştır. Formun genel karakterini iyi yansıtmayan gövde parçaları dışarıda bırakılarak yapılan istatistikte, farklı kaplara ait toplam 102 ağız parçası tespit edilmiştir. Ağız parçalarının hangi tankard tipine ait olduğunu kesin şekilde belirlemek güçtür. Acemhöyük tankardları üretim tekniği açısından homojen bir manzara sergilememektedir. XI. ve X.

26 Goldman, *age.*, s. 137, fig. 353.k; Türkteki, "Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı", s. 59.

27 Goldman, *age.*, s. 137, 405-406.

28 Türkteki, "Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı", s. 58.

29 Mezarda buluntusu tankard için bk. Özgüç, *agm.*, Fig. 3-34.

tabakalarda el ve çark yapımı örnekler aynı kontekstlerde yan yana bulunurken IX. tabakadan itibaren el yapımı tankardların kullanımdan kalktığı görülmüştür.

Tek veya çift kulplu Acemhöyük tankardları, küresel gövdeler üzerinde dışa doğru açılan ağızlar ve omuz üzerinden yükselerek gövdenin orta kısmına bağlanan kulplarıyla standart denilebilecek bir görünüm sunmaktadır. Ancak bu görünümün dışına taşan az sayıda örneğin varlığı dikkat çekicidir. Bu örneklerden birinde, küresel gövde üzerinde yükselen boyun kısmı diğer örneklerle oranla daha dik bir açıyla gövdeden çıkış yapmakta ve kulp omuz yerine boyna bağlanmaktadır (resim 13A:5). Diğer örnekte basık ve konik bir şekil alan gövdenin üzerinde kısa bir boynun bulunduğu görülmektedir (resim 13B:8). Söz konusu örnek bu şekilde Orta Anadolu Bölgesi ETÇ fincanlarına yaklaşan bir görünüm ortaya koymaktadır. Ancak boynun fincanlardan daha uzun olması, astar bant ve omuzdan yükselen kulp, tankard formunun bir alt tipiyle karşı karşıya olduğumuza işaret etmektedir.

Acemhöyük tankardları hamur ve yüzey özelliklerine göre değerlendirildiğinde, bu çalışmada değinilen diğer formlardan daha geniş bir yelpazeye yayıldıkları görülmüştür. Yalın, kırmızı astarlı, Batı Anadolu etkili kırmızı astarlı, gri ve krem astarlı seramik gruplarında, tankard tiplerine rastlanmıştır. Gruplara göre yoğunlaşmaya bakıldığında ise Batı Anadolu etkili kırmızı astarlı seramik ile kırmızı astarlı seramik ön plana çıkmaktadır. Bunları krem ve gri astarlılar ile astarsız örnekler izlemektedir. Astarlı örneklerinin tümünde göze batan hususlardan biri perdah uygulamasıdır. Perdah kalitesi değişkenlik göstermektedir. Ancak kapların büyük bir bölümünün iyi perdahlandığı ifade edilebilir. Perdahlı kapların önemlice bir kısmında, boynun dış yüzeyinde ağza doğru dikey hatlarla, gövdede ise dibe paralel yatay hatlarla sert perdah uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu örneklerin dışında kalan kaplarda ya perdah izleri görülmemekte ya da düzensiz çapraz hatlarla uygulanmış izlere rastlanmaktadır (resim 8:1). Tankardlarda dikkati çeken bir diğer yüzey işlemi ağız kenarlarının içinde göze çarpan astar bantlardır. Kırmızı astarlı örneklerle sınırlı kalmayan astar bantlar, krem ve gri astarlı tankardlarda da göze çarpar. Bunların dışında, Acemhöyük XI. tabakada bulunan tankard gövde parçası, yüzey özellikleri açısından ayrıca dikkati çekmektedir. Parlak kırmızı astarlı (resim 14B:3) parça devetüyü hamurlu olup iç yüzeyin tamamı parlak siyah renklidir. Bu durum, tankardların genelinde gözlenen hamur ve iç yüzey rengi özdeşliğinden ayrılan bir görünüm ortaya koymaktadır.

Acemhöyük tankardları, perdah ve astar özellikleri dışında kalan diğer bezeme unsurlarıyla da göze batmaktadır. Söz konusu bezeme unsurları yatay sığ yivler, oluklar, verev geniş oluklar ile çukurcuk bezeklerden oluşmaktadır (resim 13B: 4-11). Acemhöyük tankardlarında görülen yatay sığ yivler gövdelerin üst yarısı ve boyunlarda bulunmaktadır. Batı Anadolu merkezlerinde ele geçen bazı tankardlarda³⁰ görülen yiv/oluk bezemelerden ayrışan sığ yiv uygulamasının benzerlerine daha çok Orta Anadolu'da rastlanmaktadır. Alishar'ın "Bakır Çağı" tabakalarında ve Kültepe ETÇ tabakalarında bu tarz yiv bezekli çeşitli kaplar açığa çıkartılmıştır. Alishar'da yiv bezeme kaliteli hamurlara sahip fincan gibi küçük boyutlu kaplarda görülmektedir³¹. Kültepe'de kapların boyun ve gövdelerinde bulunan yiv bezekler 12. tabakada ortaya çıkan "Intermediate" seramik türünün monokrom örnekleriyle ilişkilendirilmiştir³².

Acemhöyük'te şimdilik bir örneği bulunan verev uygulanmış geniş sığ oluk bezemeli tankardın benzeri Batı Anadolu'dan bilinmemektedir (resim 9:2 ve resim 13B:11). Bu kabın bezeme anlayışını yine Orta Anadolu merkezleriyle bağdaştırmak mümkün görünmektedir. Alishar ve Kültepe'de bu tarz bezekli kapların bulunduğu görülmektedir³³.

Parmakla veya uygun başka bir nesneyle hafifçe baskı uygulanarak oluşturulduğu anlaşılan sığ çukurcuklar, Acemhöyük ETÇ III çanak çömleğinde çeşitli kap tiplerinde karşılaşılan bir bezeme tipidir. Genellikle fincan veya gaga ağızlı testi (resim 14B:4) gibi formlarda karşılaşılan bu bezeme türüne tankardlarda da rastlanmıştır (resim 13B: 9-10). Tankardlardaki sığ çukurcuk bezeklerin gövdenin yanlarında birer adet, kulpun tam karşısına da bir adet gelecek şekilde uygulandığı görülmüştür. Çukurcuk bezek tankardlara tek başına bulunabildiği gibi, yatay yivlerle veya oluklarla birlikte de görülebilmektedir. Batı Anadolu tankardlarında görülmeyen bu bezeme tipine Orta Anadolu örneklerinde de rastlanmamıştır. Ancak çukurcuk bezeme farklı uygulanmış bir şekliyle de olsa, Kayseri Müzesi'nde bulunan Kültepe kökenli bir "Bakır Çağı" kabında karşımıza çıkmaktadır³⁴. Acemhöyük tan-

30 Derya Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Batı ve Orta Anadolu Kültürel İlişkileri Işığında Depas ve Tankard Türü Kaplar", *Anadolu*, 36 (2010), s. 54.

31 Von Der Osten, *age.*, s. 164.

32 Öztürk, Kulakoğlu, *agm.*, s. 705.

33 Von Der Osten, *age.*, Fig. 166, 3-6; Kulakoğlu vd., *agm.*, s. 41, fig. 95.

34 Tahsin Özgüç, "Typical Pottery of the Middle Anatolian "Copper" and "Bronze" Ages (New Finds from Kültepe near Kayseri)", *Artibus Asiae*, 10/4 (1947), Fig. 4.

kardlarında bulunan çukurcuk bezemeye başka bölgelerde rastlanmaması ve bu tarz bezemenin Acemhöyük'te açığa çıkarılan diğer kap tiplerinde de görülmesi, yerel bir uygulamayla işaret etmektedir.

Seramik tankardlar aynı dönemden çeşitli örnekleri bilinen metal kapların taklidi şeklinde değerlendirilmektedir. Kulpların kaplara bağlanma biçimi ve yüzeylerde görülen yivler, oluklar gibi çeşitli bezeme unsurları bu durumun göstergesi olarak kabul edilmektedir³⁵. Aynı akıl yürütme biçimi Acemhöyük tankardları için takip edildiğinde, oluk, verev geniş oluk, yiv ve çukurcuk bezekli örneklerin metal kapları taklit ettiğini ifade etmek mümkün hâle gelmektedir.

Acemhöyük ETÇ III seramiği içerisinde hatırı sayılır miktarda örneği bulunan tankardlar, organize uzak mesafe ticaret ağları bağlamında üzerinde en fazla durulan formlar arasında yer almaktadır. Tek kulplu tipi, ETÇ II sonlarında görülmeye başlayan tankardların ETÇ III başlarından itibaren hızla yaygınlaşmaya başladığı ve iki kulplu tipin de bu süreçte ortaya çıktığı anlaşılmaktadır³⁶. Ege Dünyası'ndan Mezopotamya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada, çok sayıda yerleşimde tankard örneklerine rastlanması organize uzak mesafe ticaret ağlarının şekillenmesiyle açıklanmaktadır. Ancak Batı Anadolu kökenli olduğu kabul edilen bu formun Orta Anadolu yerleşimlerindeki konumu biraz belirsiz gibi görünmektedir. Tarsus, Gedikli Karahöyük gibi Anadolu'nun kıyısındaki coğrafyalarda bulunan kaplar, yerel ürünler olarak değerlendirilirken, Orta Anadolu'daki örneklerin genellikle Batı Anadolu'dan ithal örnekler şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. Bu yaklaşım, tankardların ticari bir meta olarak dolaşıma katıldıklarına vurgu yaparken yerel üretim olasılığını dışlıyor gibidir. Ancak bu husus Acemhöyük üzerinden ele alındığında, azımsanamayacak sayıda tankard örneğinde Batı Anadolu'da rastlanmayan hamur ve yüzey özelliklerine rastlanması yerel üretim seçeneğini gündeme getirmektedir. Bu manzara Acemhöyük'te ithal örneklerin bulunması ihtimalini dışlamamakla birlikte, sürecin daha çok kültürel normlardaki değişim ve ETÇ III başlarında yeni yeme-içme alışkanlıklarının yaygınlaşmasıyla bağlantılı olduğuna işaret etmektedir. Aynı şekilde, Acemhöyük dışında Ovaören, Kültepe gibi Orta Anadolu yerleşimlerinde tankardlara rastlanması, yeni yeme içe alışkanlıklarının yaygınlaşmasıyla ilgili olmalıdır³⁷.

35 Vasif Şahoğlu, "The depas and Tankard Vessels", ed. Marc Lebeau, *ARCANE Interregional Vol. I Ceramics*, Brepols Publishers, Brepols 2014, s. 299.

36 Şahoğlu, "The depas and Tankard Vessels", s. 299.

37 Şenyurt vd., agm., s. 112; Kulakoğlu vd., agm., s. 14;

Depaslar: ETÇ Anadolu toplumlarının ürettiği ve kullandığı karakteristik kap formlarından biri olan depas tipi kapların az sayıda örneği Acemhöyük'te ele geçmiştir. Örneklerin ikisi güneydoğu yamaç açmalarında bulunan parçalardan oluşmaktadır (resim 14B:1-2). Son örnek ise B. Tezcan tarafından yayınlanan el yapımı sivri dipli depastır³⁸. Acemhöyük kökenli olduğu ifade edilen söz konusu örnek, grimsi siyah alacalı astarı ve gri hamuruyla güneydoğu yamaçta bulunan gri tankardlarla benzerlik göstermektedir. Tabakaya bağlı bulunmadığı için bu örneği tarihlemek güç olmakla birlikte, gri seramiğin Acemhöyük X. tabakada görülmesi depasın ETÇ III başlarına ait olabileceğini göstermektedir. IX. ve VIII. tabakalarda bulunan depas parçaları portakalımsı kırmızı astarlı ve çark yapımıdır. Kazılarda bulunan Acemhöyük depaslarının parçalardan oluşması karşılaştırma yapmayı güçleştirmekte, aynı zamanda bulunan örneklerin daha geç tabakalardan gelmesi dikkati çekmektedir. Bütün bu veriler bir araya getirildiğinde ise depasların Acemhöyük'te tankardlardan daha nadir rastlanan bir form olduğu ve belki de fazla benimsenmediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun Acemhöyük'e özgü kültürel bir tercihi yansıtmadığı ise ancak daha geniş alanların araştırılmasıyla çözümü mümkün olacak bir husus gibi görünmektedir.

Tek Kulplu Testi: Acemhöyük'te şimdilik bir örneği bulunan tek kulplu testi, IX. tabakada açığa çıkarılmıştır. Silindirik uzun boyunlu ve düz ağızlı testi, hafif dışa kalınlaştırılmış dudaklıdır (resim 14B:5). Küresel gövdeli testinin ağız kenarından çıkan yuvarlak kesitli kulp omuz üzerine bağlanmaktadır. Kulpun bir delik vasıtasıyla gövdeye sabitlendiği görülmüştür. Devetüyü perdeli seramik grubunun özelliklerini gösteren çark yapımı testinin dış yüzeyinin çark izlerinin tamamen kaybolmasını sağlayacak şekilde perdelandığı görülmüştür. Testide göze batan bir diğer özellik ise geniş yatay oluklardır. Bunlar, bazı tankardlarda görülen yivler gibi gövdenin üst yarısıyla sınırlıdır. Orta Anadolu ETÇ çanak çömleğinde benzerine pek rastlanmayan bu form, Troya II'de bolca bulunan B1 ve B3 formlarıyla benzerlik taşımaktadır³⁹.

Silindirik Boyunlu Çömlekler: Uzun silindirik boyunlu çömlekler, Acemhöyük X. tabakada ortaya çıkan formlardan biridir. El yapımı kaba hamurlu çömleklerin şimdilik birkaç örneği bulunmaktadır. X. tabakada ele geçen dikey çift kulplu örnek, formun genel özelliklerini en iyi yansıtan parçadır (resim 14B:6). Dışa kesik ağız kenarlı ve oval gövdeli parçanın karşılıklı dikey kulpları omza bağlanmak-

38 Burhan Tezcan, "Aksaray Çevresinden Derlenen Eserler", *Belleten*, C XXII/S. 88, (1958), s. 520.

39 Blegen vd., *age.*, s. 230-231.

tadır. Acemhöyük'te az sayıda örneği bulunan bu tip uzun boyunlu çömleklerle Troya C9 formu arasında paralellik kurmak mümkündür. Troya'da IId tabakasında ortaya çıkan bu form, IIf ve IIg tabakalarında görülmeye devam etmiştir⁴⁰. Bunun yanı sıra son yıllarda Kültepe'de yürütülen çalışmalar, yerleşimin ETÇ III katmanlarında silindirik boyunlu çömleklerin bulunduğunu ortaya koymuştur⁴¹. ETÇ'de Anadolu'nun batı bölgelerinde daha yaygın olduğu anlaşılan silindirik uzun boyunlu çömleklerin, dönemin ortalarından itibaren karadan sürdürülen ticari faaliyetlerde nakliyat kabı işlevi gördüğü yönünde bir öneri bulunmaktadır⁴².

Üç Ayaklı Pişirme Kabı: Acemhöyük'te bir örnekle temsil edilen üçayaklı pişirme kabı, VIII. tabakada bir çöp çukurunda bulunmuştur (resim 5:3). Kaba hamurlu pişirme kabının gövdesi isli bir görünüme sahiptir. Küresel gövdeli kabın omuzlarında karşılık iki yatay kulp bulunmaktadır. Hafifçe dışa kalınlaştırılmış ağzın hemen altında, kapağın rahat oturmasını sağlayan yiv bulunmaktadır.

Orta Anadolu Bölgesi ETÇ çanak çömleğinde pek rastlanmayan üçayaklı pişirme kaplarının batı bölgelerde Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren görülmeye başladığı ve ETÇ sonlarına kadar kullanımda kaldıkları bilinmektedir⁴³. Şimdilik bir örnek bulunması nedeniyle, üçayaklı pişirme kabının Acemhöyük'teki kültürel bağlamına dair detaylı bir analiz üretmek için erken görünmekle birlikte, Batı Anadolu ile kurulan ilişkilerin pişirme alışkanlıklarına da yansıdığını düşünmek mümkün görünmektedir.

3. Küçük Buluntular

ETÇ Anadolu ticaret ağlarıyla ilgili çalışmalarda değinilen seramik harici buluntular geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Acemhöyük'ün XI-VIII. tabakalarında genellikle bu çerçevede ele alındığı görülen küçük buluntu örneklerine rastlanmıştır. Bunlardan tartı ağırlıkları, tunç kargı ucu ve bezemeli silindirik kemik objeler aşağıda kısaca değerlendirilmiştir.

40 Blegen vd., *age.*, s. 236.

41 Kulakoğlu vd., *agm.*, Fig. 2.39,100.

42 Murat Türkteki, "The Anatolian Type Amphora and Its Relation to the Early Bronze Age Elites", ed. Stephan W. E. Blum, Turan Efe, Tobias L. Kienlin, Ernst Pernicka, *From Past to Present. Studies in Memory of Manfred O. Korfmann*, Bonn 2020, s. 144.

43 Deniz Sarı-Fadime Arslan, "İlk Tunç Çağ'ında Batı Anadolu'da Üç Ayaklı Mutfak Kabının Yayılımı ve Gelişimi", *Belleten*, C LXXXI/S. 290 (2017), s. 15.

XI, IX ve VIII. tabakalarda literatürde tartı ağırlığı şeklinde değerlendirilen taş objelerden sekiz adet bulunmuştur (resim 15). Çoğunluğu yuvarlatılmış çift-koni biçimli tartı ağırlıklarının hematit gibi sık dokulu taşlardan imal edildiği görülmüştür. Çok sayıda çalışmada incelenen bu tip objelerin ticari aktivitelerde, tarafların daha önceden belirlenmiş bir ölçü sisteminin standartlarına uygun şekilde ölçüm yapmalarını sağladığı düşünülmektedir⁴⁴. Karmaşık bilişsel ve idari süreçler sonucunda ortaya çıkan ölçüm sistemlerinin ana unsurlarında biri konumundaki tartı ağırlıkları, sistemli bir şekilde yürütülen ticari ilişkilerin varlığına dair güçlü bir kanıt olarak değerlendirilmelidir. Anadolu'da şimdiye kadar sınırlı sayıda ETÇ yerleşiminde bulunan bu tip objeler, farklı ağırlıkları temel alan bölgesel birimler (şekel) üzerinden yorumlanmıştır⁴⁵. Acemhöyük örneklerinin ağırlıkları 10.4 gr ile 92,9 gr arasında değişmekte olup, 9.4 ve 5-5.5 gramlık birimleri temel alan sistemlerle ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir.

XI. tabakada ele geçen kargı ucu, farklı tiplerde çok sayıda tunç objeyi içeren Acemhöyük buluntuları içinde dikkati çeken örneklerden biridir (resim 16). Tunç kargı ucu, DB/51açasında, 100'e yakın sapan tanesinin açığa çıkarıldığı alana yakın bir konumda bulunmuştur⁴⁶. XI. tabakayı sona erdiren savaşın yol açtığı yıkım dolgusunda bulunan kargı ucu, kıvrık saplı ve dörtgen kesitlidir. Ucundaki küçük kırık dışında sağlam bir şekilde bulunan kargı ucu 25,5 cm uzunluğundadır. Bu tipe giren kargı uçlarının az sayıda örneği Orta ve Batı Anadolu merkezlerinden bilinmektedir⁴⁷. Bunlar arasında, Acemhöyük kargı ucuna en fazla benzerlik gösteren örnek Demircihöyük'te Geç ETÇ II'ye tarihlenen mezarda bulunmuş ve Mezopotamya etkili bir obje şeklinde değerlendirilmiştir⁴⁸. Anadolu'da az sayıda örneği bulunan kıvrık saplı kargı uçlarının güney bölgelere inildikçe artış göster-

44 Lorenz Rahmstorf, "In Search of the Earliest Balance Weights, Scales and Weighing Systems From The East Mediterranean, The Near and Middle East", ed. Maria Emanuela Alberti, Enrico Ascalone, Luca Peyronel, *Weights in Context*, Istituto Italiano Di Numismatica, Roma 2006, s. 9-13.

45 Arsen Bobokhyan, "Identifying Balance Weights and Weight Systems in Bronze Age Troia Preliminary Reflections", ed. Maria Emanuela Alberti, Enrico Ascalone, Luca Peyronel, *Weights in Context*, Istituto Italiano Di Numismatica, Roma 2006, s. 91-93.

46 Aliye Öztan-Benjamin Arbuckle, "2011 Yılı Acemhöyük Kazıları ve Sonuçları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Çorum (2013), s. 280.

47 Michele Massa-Orlene McIlpatrick-Erkan Fidan, "Patterns of metal procurement, manufacture and exchange in Early Bronze Age northwestern Anatolia: Demircihöyük and beyond", *Anatolian Studies*, 67 (2017), s. 75.

48 Efe, agm., s. 124.

diği bilinmektedir. Kıvrık saplı kargı uçlarının yoğunlaştığı Kuzeybatı Suriye örneklerini değerlendiren G. Gernez, bu tipin MÖ 2450 yıllarından önce bölgede görülmediğini ifade etmektedir⁴⁹. Acemhöyük kargı ucunun XI. tabakada bulunması Gernez'in gözlemleriyle uyumlu görünmekte ve yerleşimin güneyli etkilere açıklığını yansıtmaktadır. Ancak Acemhöyük kargı ucunun XI. tabakaya ait yıkım katmanında bulunması, bu objenin yerleşime geliş şekliyle ilgili soru işaretlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Büyük bir olasılıkla çatışmada kullanılan kargı ucunun saldırgan grup tarafından yerleşime getirilme ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Ege, Levant ve Kuzey Suriye'de MÖ III. binyılda yaygın bir şekilde karşılaşılan içi boş, silindirik biçimli ve dış yüzeyleri kazı bezekli kemik tüpler, ticari ve kültürel ilişkilerin tanımlanmasında kullanılan bir diğer buluntu grubudur⁵⁰. Tarsus, Troya ve Bozüyük dışında Anadolu'dan bilinmeyen söz konusu objelerin iki örneği Acemhöyük'te X. tabakaya ait kontekstlerde bulunmuştur (resim 17). Biri fildişinden (resim 17:1), diğeri kemikten imal edilmiş objelerin uçları düzgünce kesilmiş olup yüzeyleri derin çizgisel hatlarla bezelidir. Objelerin yüzeylerinde, araları farklı genişliklerdeki ağ motifleri veya vev çizgilerle doldurulmuş paralel yatay çizgilerden meydana gelen bezeme unsurları dikkati çeker. Ege, Levant ve Kuzey Suriye'de bulunan bu tip objelerin bezeme unsurları ve muhtemel işlevleri çeşitli çalışmalara konu olmuş ve bu obje grubu genel hatlarıyla MÖ 2700-2200 yılları arasına tarihlendirilmiştir⁵¹. Motifler açısından ele alındığında, Acemhöyük buluntularının Troya ve Bozüyük örnekleriyle yakınlığı dikkati çekmektedir. Farklı bezeme özellikleriyle geniş bir coğrafyada karşılaşılan kemik objelerin işlevleri konusunda çeşitli öneriler ortaya atılmıştır. Bu öneriler tekstil üretimi, iğne kutusu, pigment veya boya kabı şeklinde kullanım gibi çok farklı alanlara yayılmaktadır⁵². Ege ve Suriye'de bulunan bazı örneklerde boya kalıntılarına rastlanması, bu objelerin pigment/boya ticaretinde kullanılmış olabileceklere yönündeki görüşlere

49 Guillaume Gernez, *L'armement en métal au Proche et Moyen-Orient: des origines à 1750 av. J.-C.*, Paris 2008, s. 288.

50 Lorenz Rahmstorf, "Zur Ausbreitung vorderasiatischer Innovationen in die frühbronzezeitliche Ägäis", *Prähistorische Zeitschrift*, 81/1 (2006), s. 58-62.

51 Lorenz Rahmstorf, "Indications of Aegean-Caucasian relations during the third millennium BC", ed. Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Mötzembäcker, Ernst Pernicka, *Von Majkop bis Trialeti - Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jts. v. Chr.*, Bonn 2010, s. 277.

52 Konstantina Saliari-Erich Draganits, "Early Bronze Age Bone Tubes from the Aegean: Archaeological Context, Use and Distribution", *Archeometriai Muehely*, X/3 (2013), s. 186-188.

ağırlık kazandırmıştır. Acemhöyük buluntuları bu çerçeve üzerinden yorumlanırsa, Orta Anadolu'yu kıyı bölgelerine bağlayan karasal güzergâhlara dair yeni bir ipucunun ortaya çıktığı görülmektedir.

4. Zooarkeolojik Veriler

Acemhöyük ETÇ kazılarında elde edilen ve Anadolu ticaret ağları ekseninde yürütülen bazı tartışmalara katkı sağlayabilecek nitelikteki zooarkeolojik veriler arasında evcil eşeklerle (*Equus asinus*) ilgili bulgular özel bir konuma sahiptir. Anadolu ETÇ yerleşimlerinden az sayıda örneği⁵³ bilinen evcil eşeklere ait kemikler Acemhöyük'te yoğun şekilde temsil edilmektedir. 2011 yılında sura yaslanan XI. tabaka odalarına gömülmüş vaziyette bulunan iki iskelete ek olarak, 2019 yılında aynı alanın hemen kuzeyinde sürdürülen kazılarda iyi korunmuş eşek iskeletlerine rastlanmıştır (resim 18). Bu alanda, X. tabaka odasının güney duvarının kaldırılmasından sonra sürdürülen çalışmalarda birbirine çok yakın noktalara gömüldüğü anlaşılan üç eşek iskeleti açığa çıkarılmıştır. Zooarkeolojik incelemeleri henüz sonuçlanmayan iskeletler, eski buluntularla birlikte ele alındıklarında, evcil eşeklerin Acemhöyük ETÇ tabakalarında nadiren rastlanan bir bulgu olmadığı ortaya çıkmaktadır. MÖ III. binyıl sonlarına tarihlenen V. tabakada incelenen hayvan kemiği örneklerinin %5'ini evcil eşeklerin oluşturması da bu olguyu destekleyen bir diğer göstergedir⁵⁴.

Eşeklerin ehlileştirilmesinin ve farklı alanlarda kullanılmaya başlanmasının sosyo-kültürel yapıya etkileri üzerinde durulması gereken hususlardan biridir. Kalkolitik Çağ'da Afrika'nın kuzeydoğusunda ehlileştirilen eşeklerin buradan diğer bölgelere yayıldıkları düşünülmektedir⁵⁵. Koşum, binek ve yük hayvanı olarak kullanılan eşeklerin besin olarak da görüldükleri ve zaman zaman sembolik-ritüel anlamlar yüklenebildikleri bilinmektedir⁵⁶. Acemhöyük'te azımsanamayacak miktarda evcil eşek kemiklerine ve gömülerine rastlanması, Anadolu ETÇ yerleşimlerinden fazla bilinmeyen eşeklerin gündelik işlerde ve ekonomik faaliyetlerde kullanıldıklarını göstermesi açısından önem taşımaktadır. 2011-2013 yılları arasında sürdürülen kazılarda bulunan eşek kemikleri üzerinde yürütülen DNA analizleri,

53 A. Levent Atıcı, "Early Bronze Age Fauna From Kaman-Kalehöyük (Central Turkey): A Preliminary Analysis", *Anatolian Archaeological Studies*, XII (2003), s. 101.

54 Benjamin S. Arbuckle, "Zooarchaeology At Acemhöyük", *Anadolu/Anatolia*, 39 (2013), s. 58.

55 Haskel Joseph Greenfield-Itzhaq Shai-Aren Maeir, "Being an "ass": An Early Bronze Age burial of a donkey from Tell es-Safi/Gath, Israel", *Bioarchaeology of the Near East*, 62 (2012), s. 23.

56 Greenfield vd., agm., 23-26.

bu hayvanların evcil eşek (*Equus asinus*) türüne ait olduklarının belirlenmesini sağlamıştır⁵⁷. Ayrıca, XI. tabakada bulunan iskeletlerden birinden alınan radyokarbon örneğinin kalibre edilmiş yaşlandırma sonucu, %91,9 olasılıkla MÖ 2465-2284 olarak belirlenmiştir (resim 19:3). Bu zaman aralığının XI. tabakaya ait diğer radyokarbon tarihleri ile örtüştüğü görülmekte ve MÖ III. binyılın ortalarından itibaren Acemhöyük'te evcil eşeklerin bulunduğunu belirtmek mümkün hâle gelmektedir.

Evcil eşeklerin Acemhöyük'te XI. tabakadan itibaren bulunması, ETÇ Anadolu ticaret ağları bağlamında sürdürülen tartışmaların bazı noktalarına ışık tutacak niteliktedir. Eşeklerin yük hayvanı olarak işe koşulmasının hammaddelerin veya mamul ürünlerin nakledilmesinde büyük avantaj sağlayacağı ve ticari faaliyetlerin daha rahat yürütülmesini sağlayacağı açıktır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yürütülen geniş kapsamlı ticari aktivitelerin eşek kervanlarına dayanması, bu durumun en net göstergesidir⁵⁸. Coğrafi karakteri büyük oranda, dağlık alanlar ve engebeli araziler tarafından belirlenen Anadolu'da uzak mesafeli bağlantıların sağlanmasında ve malların taşınmasında, hareket kabiliyeti büyükbaş hayvanlar tarafından çekilen kağrı benzeri arabalara oranla yüksek olan eşeklerin kullanılması daha verimli bir yoldur. Bu nedenle, Acemhöyük dışındaki Anadolu ETÇ yerleşimlerinde nadiren tespit edilmiş olsalar da eşeklerin ticari faaliyetlerde kullanıldığını düşünmek akla yatkın görünmektedir. Bunun yanı sıra eşeklerinin yük ve koşum hayvanı olarak işe koşulmasının ticari faaliyetlerin çok ötesine geçen sosyo-ekonomik ve kültürel anlamlar barındırdığı unutulmamalıdır. Eşeklerin sağladığı işgücü ve enerjinin ETÇ toplumlarının tarım, hayvancılık, madencilik gibi farklı işlerle uğraşan kesimlerinin de hareket kabiliyetlerini artıracığı açıktır. Bu nedenle, eşeklerin ETÇ Anadolu toplumlarının iş süreçlerinde yer almasının daha geniş çaplı faaliyet alanları yaratma potansiyelini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

57 Silvia Guimaraes-Benjamin S. Arbuckle, "Ancient DNA shows domestic horses were introduced in the southern Caucasus and Anatolia during the Bronze Age", *Science Advances*, 6/38 (2020), s. 2.

58 Levent Atıcı, "The Secondary Products Revolution in light of textual evidence from Kültepe-Kanesh, Central Anatolia", ed. Haskel J. Greenfield, *Animal Secondary Products: Domestic Animal Exploitation in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East*, Oxbow Books Press, Oxford, 2014, s. 233-252.

5. Erken Tunç Çağı Ticaret Ağları ve Acemhöyük

Günümüze kadar yürütülen çok sayıda araştırma ve çalışma, Anadolu toplumlarının MÖ III. binyılın ortaların itibaren dinamik bir gelişim çizgisine oturdularına işaret etmektedir. Maden ekonomisiyle bağları güçlü, gelişmiş savunma sistemleriyle çevrelenen ve sosyal tabakalanmanın belirgin şekilde izlenebildiği yerleşimlerde yaşayan toplumların sergilediği dinamizm, “kentleşme”, “merkezileşme” gibi kavramlar çerçevesinde ele alınmaktadır⁵⁹. Çeşitli teknolojik yeniliklerin de eşlik ettiği sürecin aynı zamanda bir toplumsal dönüşüme işaret ettiği açıktır. Bu dönüşüm süreciyle birlikte, sur duvarlarıyla korunan sitadelerde yaşayan ve kontrol ettikleri bölgenin ekonomik kaynakları üzerinde söz sahibi seçkinlerin idare ettiği bir sosyal yapıya ulaşıldığı düşünülmektedir⁶⁰. Bu karmaşık toplumsal yapının ortaya çıkışına koşut biçimde, MÖ III. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya ile geniş çaplı ticari ilişkilerin kurulmaya başladığı kabul edilmektedir⁶¹. Mezopotamya toplumlarının hammadde kaynaklarına özellikle de gümüş gibi değerli metallere ulaşmasını sağlayan ticari ilişkilerin, Anadolu’da yeni şekillenen seçkinlerin tüketim taleplerini karşıladığı düşünülmektedir⁶². Metaller, yarı değerli taşlar, şarap, parfüm ve yağlar gibi çeşitli ürünler ticari ağlar vasıtasıyla dolaşıma katılan başlıca metalar olarak tanımlanmaktadır.

Batı Anadolu’dan başlayarak Mezopotamya’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı birbirine bağladığı önerilen ticari ağların işleyiş biçimi ve güzergâhları hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ticari ağların işleyiş biçimini Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nı andırır şekilde kurgulayan yaklaşımlar, farklı yerleşimler arasında faaliyet yürüten tüccarların bulunması gerektiğini vurgulamaktadırlar⁶³. Bu mekanizmaya eleştirel yaklaşanlar ise ETÇ III siyasi yapılarının gelişkinlik derecesi, idari kapasitesi ve güvenlik sağlama becerileri ile ticaretin alt yapısını oluşturan güzergâhlar üzerindeki hâkimiyetleri gibi sorunları ön plana çıkartmaktadırlar⁶⁴. Bunlara ek

59 Özlem Çevik, “The emergence of different social systems in Early Bronze Age Anatolia: urbanisation versus centralisation”, *Anatolian Studies*, 57 (2007), s. 132.

60 Erkan Fidan, “Early Buildings for the Elites in Western Anatolia: Reflections of Ruling Class on Architecture”, *Anatolian Metal*, VIII (2018), s. 73.

61 Efe, agm., s. 124; Şahoğlu, agm., 116.

62 Efe, agm., s. 121; Elif Ünlü, “The Handle Wagging the Cup. Formal Aspects of Alcohol Consumption in the Transfer of Ideology: Anatolia and the Aegean Towards the End of the Third Millennium BC”, *Oxford Journal of Archaeology*, 35/4 (2016), s. 347-348.

63 Şahoğlu, agm., s. 118.

64 Christoph Bachhuber, *Citadel and Cemetery in Early Bronze Age Anatolia*, Equinox Publishing, South Yorkshire 2015, s. 153-155.

olarak, ticari kervanların omurgasını oluşturan evcil yük hayvanlarına (at, eşek) ait izlerin Anadolu ETÇ yerleşimlerinde az bulunduğu vurgulanarak uzak mesafeleri kapsayan organize ticaret ağları için altyapının yetersiz olduğu belirtilmektedir. Bu nedenlere dayanılarak da ticaretin ana işleyiş biçiminin yerleşimler arasında faaliyet yürüten tüccarlardan ziyade, dönemin seçkinleri arasında gerçekleşen hediye alışverişi ve değişim ilişkileri olduğu öne sürülmektedir⁶⁵.

Bu çalışmada üzerinde durulan tabak, çanak, tankard ve depas gibi seramik formlarının Batı Anadolu'dan Suriye'ye kadar uzanan geniş bir coğrafyada hemen hemen aynı zaman aralığında görülmeye başlaması ticari ağların şekillenmesiyle ilişkilendirilmektedir. Ticari ağların şekillenmesiyle birlikte, seramik tipleri de dâhil olmak üzere maddi kültürün çeşitli unsurlarında görülmeye başlayan yakınlaşma dikkati çekmekte ve bu durum ticari ağları kontrol eden seçkinlerle ilişkilendirilmektedir. Nüfusun geri kalanından davranış biçimleri ve yeme-içme alışkanlıklarıyla ayrılan seçkinlerin kullandığı donanımlar arasında, bu çalışmada değinilen seramik formları ve küçük buluntuların yer aldığı kabul edilmektedir.

Yukarıda kısaca değinilen hususlar Acemhöyük bağlamına daraltıldığında, höyüğün konumu, Batı Anadolu ile etkileşimin ne zaman başladığı, Acemhöyük'ün diğer bölgelerle kültürel ilişkileri gibi konu başlıkları ortaya çıkmaktadır. Söz konusu başlıkların tüm detaylarıyla ele alınması, çalışmanın sınırları dışına taşmakla birlikte, bazı kısa değerlendirmeler aşağıdaki satırlarda sunulmuştur.

Tuz Gölü'nün hemen güneyinde, Melendiz Çayı alüvyon yelpazesinin merkezinde bulunan Acemhöyük, Anadolu'nun farklı bölgelerini birbirine bağlayan güzergâhların kesiştiği bir coğrafyada yer almaktadır. Anadolu'nun ortasında, kuzey-güney ve doğu-batı yönlü güzergâhların birbirine bağlandığı bu coğrafya, ulaşım açısından avantajlı bir konuma sahiptir (resim 1B). Doğudan Kayseri'ye, güneyden Toros geçitlerine, güneybatıdan Konya'ya, kuzeyden Ankara'ya ve batıdan Eskişehir-Afyonkarahisar hattına ulaşan yolların birleştiği bölgenin farklı dönemlerdeki kültürel ve ticari bağlantılarının temelinde söz konusu avantajlı konum bulunmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda bir krallık merkezine dönüşen ve ticari ağlar üzerinde çok aktif bir rol oynadığı bilinen Acemhöyük'ün bu avantajlı konumdan yararlandığı açıktır. Acemhöyük ETÇ tabakalarında sürdürülen ve burada kısmen değinilen çalışmalar, yerleşimin MÖ II. binyıl başlarında birdenbire bu konuma yükselmediğine işaret etmekte ve bu sürecin MÖ III. binyılda başladığını ortaya koymaktadır.

65 Bachhuber, *age.*, 168.

Acemhöyük'ün Batı Anadolu bağlantılı kültürel unsurlarla tanıştığı zaman aralığının belirlenmesi, Batı Anadolu'ya bağlanan ticari rotaların ve etkileşim ağlarının oluşum sürecinin belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu noktada, söz konusu zaman aralığının erken evresini belirleyen XI. tabaka ile sona erişine işaret eden VIII. tabakanın tarihlendirilmesi önem kazanmaktadır. Henüz sınırlı bir bölümü araştırılabilen XI. tabakanın mimari karakteri sur ve sura bağlanan konut nitelikli yapılar tarafından belirlenmektedir. Sur ve konutlarla bağlantılı arkeolojik kontekstlerden ele geçen seramik örnekleri ve çeşitli buluntular, XI. tabakanın kronolojik aralığının genel hatlarıyla belirlenmesine olanak sağlamıştır. XI. tabaka seramiğinin büyük bir bölümü, Orta Anadolu seramik üretim gelenekleriyle uyumluluk gösteren çeşitli gruplardan oluşmaktadır. Kaba seramik ve el yapımı kırmızı astarlı seramiğin varyasyonlarının baskın bir görünüm sergilediği XI. tabakada Orta Anadolu Metalik Seramiği, Batı Anadolu etkili/kökenli seramikler ile Suriye şişelerine ait örnekler öne çıkmaktadır. Geniş bir yelpazeye yayılan bu seramik bileşimi, XI. tabakanın ETC III başlarına tarihlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. XI. tabakanın tarihlenmesine yönelik çalışmalar sadece görel tarihleme yöntemleriyle sınırlı kalmamış, kronolojik aralığın radyokarbon tarihleriyle daha rafine hâle getirilmesi için çeşitli örnekler alınmıştır. Bu örneklerden ikisinin kalibre edilmiş yaşlandırma sonuçları %95,4 olasılıkla MÖ 2476-2293 ve MÖ 2468-2294 tarihlerini vermiştir (resim 19:1-2). Söz konusu tarihler ve seramik verileri birlikte ele alındığında, XI. tabakanın en geç MÖ 2300'ler civarında gerçekleşen bir savaş nedeniyle yıkım gördüğü ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı da Acemhöyük'ün Batı Anadolu etkili kültürel unsurlarla tanışmasının Troya II ile çağdaş bir zaman aralığında (MÖ 2450-2300) gerçekleştiğini ifade etmek yerinde görünmekte ve Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya uzanan karasal güzergâhların MÖ III. binyılın ortalarından itibaren daha yoğun bir şekilde kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Acemhöyük'te son yıllarda yürütülen çalışmalarla daha geniş ölçekli araştırılan VIII. tabakanın seramik buluntuları XI. tabakadan önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Orta ve Batı Anadolu'nun farklı kültür bölgeleriyle ilişkilendirilen seramik türlerinin yan yana bulunduğu VIII. tabakada "Intermediate" seramiğiyle bağlantılı boya bezekli örnekler yaygındır. Çeşitli küçük buluntular, seramikler ve radyokarbon tarihleri, bu tabakanın kronolojik çerçevesinin çizilmesini sağlamıştır. Başka bir çalışmada detaylıca ele alınan sonuçlar, Acemhöyük VIII. tabakanın Kültepe

11b tabakasıyla çağdaş olması gerektiğini ve MÖ 2150 yılları civarında sona erdiğini ortaya koymuştur⁶⁶.

Yukarıda kısaca değinilen XI. tabakaya ilişkin veriler, Acemhöyük'ün Anadolu ticaret ağları üzerinden tanımlanmaya çalışılan kültürel atmosfere başından itibaren dâhil olduğunu göstermektedir. Acemhöyük buluntuları, aynı zamanda, söz konusu kültürel atmosferin Orta Anadolu'nun güney bölümündeki yerleşimler aracılığıyla Kilikya ve Mezopotamya'ya uzandığını gösterir niteliktedir. Aksaray, Niğde, Konya ve Karaman illerini kapsayan Orta Anadolu'nun güney bölümünün ETÇ'deki kültürel gelişimi, Acemhöyük, Konya Karahöyük ve Göltepe kazıları dışında yüzey araştırmaları vasıtasıyla tanımlanabilmiştir. Kazılar ve yüzey araştırmaları, Orta Anadolu'nun güney bölümünde ETÇ II'den (MÖ 2700-2450) itibaren birbirleriyle güçlü kültürel bağları bulunan çok sayıda yerleşimin bulunduğunu ve bu bağlantıların Kilikya'yı da kapsayacak şekilde genişlediğini göstermektedir. Tarsus ETÇ II tabakaları ve Yümüktepe'de bulunan Orta Anadolu Metalik Seramiği ile Tarsus ETÇ III tabakalarında ele geçen Orta Anadolu etkili "Bakır Çağı" seramikleri bu durumun en belirgin göstergeleri arasında yer almaktadır⁶⁷. Orta Anadolu'nun güneyinde ve Kilikya'da 100'ün üzerinde yerleşimde tespit edilen ve oldukça standart biçimde üretildiği bilinen metalik seramik, ETÇ II sonlarından itibaren şekillenen kültürel bağları göstermesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Buna ek olarak, ETÇ II sonlarına tarihlenen XII. tabakadan itibaren Acemhöyük'ün güney bölgelerle güçlü bağlar sergilemesi dikkati çekmektedir⁶⁸. Bütün bu veriler, Orta Anadolu'nun güney bölümlerinde ETÇ II'de gözlemlenen ilişkiler ağına ETÇ III başlarında Batı Anadolu kaynaklı etkilerin de dâhil olmaya başladığına işaret etmektedir. ETÇ II'den itibaren Orta Anadolu'nun güneyi ile Kilikya'yı kapsayacak şekilde ortaya çıkan ekonomik ve kültürel ilişkiler ağının ortaya çıkışında, Toros Dağları'nın kuzeyinde bulunan maden kaynaklarının kritik bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Göltepe gibi bir madenci yerleşiminde, ETÇ II'den itibaren çeşitli bölgeleri birbirine bağlayan buluntularla karşılaşılması bu görüşü destekler niteliktedir⁶⁹.

66 Kamış, "Acemhöyük'ten Bir Grup Erken Tunç Çağı Seramiği", s. 248.

67 Machteld J. Mellink, "Anatolia and the Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age", ed. Kutlu Emre, Machteld Mellink, Bratel Hrouda, Nimet Özgüç, *Anatolia and The Ancient Near East: Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, s. 322 ve 326; John Garstang, *Prehistoric Mersin Yümüktepe in Southern Turkey*, Clarendon Press, Oxford 1953, s. 196.

68 Kamış, "Erken Tunç Çağı'nda Acemhöyük ve Konya Ovası", s. 170.

69 Ashlan Yener, *The Domestication of Metals, The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Brill,

Acemhöyük'ün MÖ III. binyılın ortalarından itibaren Anadolu coğrafyası dışına uzanan ilişkilerini Suriye şişeleri ve yukarıda değinilen kargı ucu temsil etmektedir. Anadolu ETÇ yerleşimlerinde bulunan Suriye şişeleri, dönemin ticari ve kültürel bağlantılarını gösteren buluntu grupları arasında değerlendirilmektedir. Parfüm, merhem veya yağ kabı olarak kullanıldıkları düşünülen Suriye şişelerinin ETÇ II'den itibaren Anadolu'da görülmeye başladıkları bilinmektedir. ETÇ III'ten itibaren giderek yaygınlaşan Suriye şişeleri yukarıda belirtilen ürünlerin farklı bölgeler arasında taşınması için kullanılmış olmalıdır⁷⁰. Acemhöyük'te XI, X ve IX. tabakalarda Suriye şişeleri ile bunlara ait parçalar bulunmuştur. Hamur ve yüzey özellikleri yerel seramikten kolayca ayrılan söz konusu buluntuların yerleşime dışarıdan getirildikleri rahatlıkla anlaşılabilir.

Sonuç

Bu çalışmada, MÖ III. binyıl ortalarından itibaren etkisini giderek artırmaya başlayan ticari ağların Acemhöyük'e yansımaları ele alınmıştır. Batı Anadolu etkili/kökenli seramikler, tartı ağırlıkları, tunç kargı ucu, bezemeli kemik tüpler ile zooarkeolojik bulgular makalede değinilen başlıca veri kaynaklarını oluşturmuştur. Söz konusu veri kaynaklarının işaret ettiği sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- a. Anadolu ETÇ ticaret ağlarıyla ilişkilendirilen hemen hemen tüm seramik formları Acemhöyük'te bulunmuştur.
- b. Seramiklerin biçimsel analizi, diğer buluntular ve XI. tabakaya ait radyokarbon tarihleri, Acemhöyük'ün ticaret ağları üzerinden tanımlanmaya çalışılan kültürel atmosfere ETÇ III başlarında dâhil olduğuna işaret etmiştir.
- c. Acemhöyük'te ele geçen Batı Anadolu etkili/kökenli seramiklerin tamamının bu bölgeden ithal edildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Özellikle tabak, tankard gibi formlarda gözlenen Acemhöyük'e özgü özellikler, kültürel etkileşime dayalı bir ilişkilendirme biçimini gündeme getirmekte ve yerel üretime işaret etmektedir. Ayrıca, söz konusu seramiklerin sayısal olarak birkaç örneğin çok ötesine geçmesi ve yüzlerle ifade edilen rakamlara ulaşması da dikkati çekmektedir.
- d. ETÇ III başlarında yeni yeme-içme alışkanlıklarının şekillenmesiyle ortaya

Leiden 2000, s. 101-102.

70 Tuba Ökse, "Suriye Şişelerinin Taşınma Biçimlerine İlişkin Yeni Bir Bulgu", *Belleten*, C.LXVIII/S. 253 (2004), s. 599.

çıktığı düşünölen tabak, tankard, depas gibi formların Acemhöyük'te bulunması, yerleşimde yeni davranış biçimlerinin benimsendiğini ortaya koymaktadır.

- e. Farklı tabakalarda bulunan tartı ağırlıkları bilişsel ve ekonomik altyapının karmaşık ölçüm sistemlerini kullanacak şekilde geliştiğini göstermektedir.
- f. Suriye şişeleri ve tunç kargı ucu yerleşimin kültürel bağlantılarının Anadolu dışına taşıdığına göstergeleridir.
- g. Ege, Levant ve Kuzey Suriye'de yaygın görölen kemik tüplere benzeyen Acemhöyük buluntuları, Anadolu platosunu kat eden karasal güzergâhlara dair bir diğer ipucudur.
- h. Zooarkeolojik bulgular, özellikle de iyi korunmuş eşek iskeletleri, ticaret ağlarının altyapısına dair kimi noktalara ışık tutmakta ve bu hayvanların ETÇ'de ekonomik faaliyetlere dâhil edildiklerini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

- Arbuckle, Benjamin S., “Zooarchaeology at Acemhöyük”, *Anadolu/Anatolia*, 39 (2013), s. 58.
- Atıcı, A. Levent, “Early Bronze Age Fauna From Kaman-Kalehöyük (Central Turkey): A Preliminary Analysis”, *Anatolian Archaeological Studies*, XII (2003), s. 99-102.
- Atıcı, A. Levent, “The Secondary Products Revolution in light of textual evidence from Kültepe-Kanesh, Central Anatolia”, ed. Haskel J. Greenfield, *Animal Secondary Products: Domestic Animal Exploitation in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East*, Oxbow Books Press, Oxford, 2014, s. 233-252.
- Bachhuber, Christoph, *Citadel and Cemetery in Early Bronze Age Anatolia*, Equinox Publishing, South Yorkshire 2015, s. 153-155.
- Blegen, Carl - Caskey, John L. - Rawson, Marion - Sperling, Jerome, *Troy General Introduction, The First and Second Settlements*, Princeton University Press, Princeton 1950.
- Bobokhyan, Arsen, “Identifying Balance Weights and Weight Systems in Bronze Age Troia Preliminary Reflections”, eds. Maria Emanuela Alberti, Enrico Ascalone, Luca Peyronel, *Weights in Context*, Istituto Itailiano Di Numismatica, Roma 2006, s. 91-93.
- Çevik, Özlem, “The emergence of different social systems in Early Bronze Age Anatolia: urbanisation versus centralisation”, *Anatolian Studies*, 57 (2007), s. 132.
- Efe, Turan, “Once Again on Early Bronze Age Trade and Trade Routes in Western Anatolia”, eds. Stephan W. E. Blum, Turan Efe, Tobias L. Kienlin, Ernst Pernicka, *From Past to Present. Studies in Memory of Manfred O. Korfmann*, Bonn 2020, s. 121-130
- Eslick, Christine, *Elmalı-Karataş V: The Early Bronze Age Pottery of Karataş Habitation Deposits*, Archaeopress, Oxford 2009.
- Fidan, Erkan - Sarı, Deniz Sarı - Türkteki, Murat, “An Overview of the Western Anatolian Early Bronze Age”, *European Journal of Archaeology* 18/1 (2015), s. 77.
- Fidan, Erkan, “Early Buildings for the Elites in Western Anatolia: Reflections of Ruling Class on Architecture”, *Anatolian Metal*, VIII (2018), s. 73.

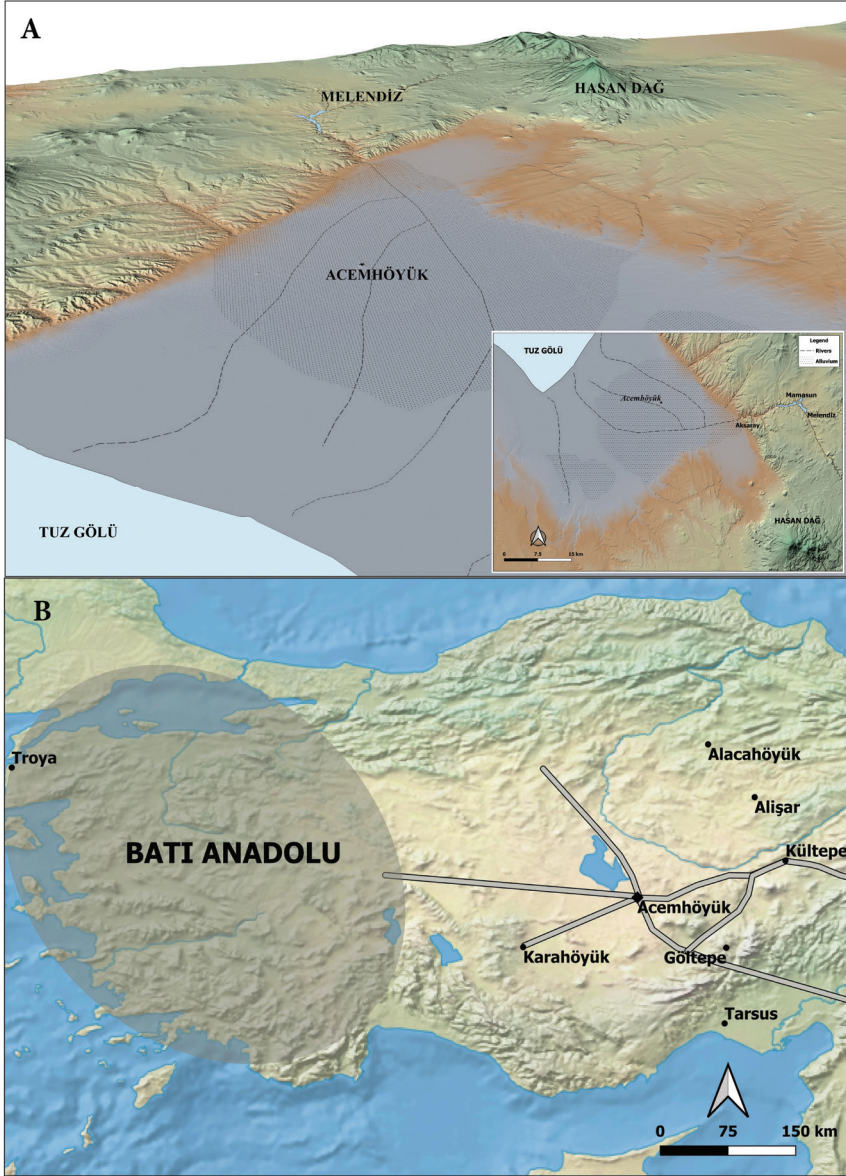
- Garstang, John, *Prehistoric Mersin Yümüktepe in Southern Turkey*, Clarendon Press, Oxford 1953.
- Gernez, Guillaume, *L'armement en métal au Proche et Moyen-Orient: des origines à 1750 av. J.-C.*, Paris 2008.
- Goldman, Hetty, *Excavations at Gözülü Kule Tarsus II*, Princeton University Press, Princeton 1956.
- Greenfield, Haskel Joseph-Shai, Itzhaq-Maeir, Aren, "Being an "ass": An Early Bronze Age burial of a donkey from Tell es-Safi/Gath, Israel", *Bioarchaeology of the Near East*, 62 (2012), s. 21-52.
- Guimaraes, Silvia- Arbuckle, Benjamin S., "Ancient DNA shows domestic horses were introduced in the southern Caucasus and Anatolia during the Bronze Age", *Science Advances*, 6/38 (2020), s. 1-10.
- Hacı, Abdullah, "İlk Tunç Çağı Çanak-Çömlek Üretiminde Uzmanlaşma: Güneybatı Kapadokya'nın Uzmanlaşmış Üretim Örgütlenmesine İlişkin Yorumlar", *Belleten*, C 84/S. 300 (2020), s. 459-502.
- Joukowsky, Martha Sharp, *Prehistoric Aphrodisias: An Account of the Excavations and Artifact Studies I-II*, Court-Etienne, 1986.
- Kamış, Yalçın, "Erken Tunç Çağı'nda Acemhöyük ve Konya Ovası", ed. Süleyman Özkan, Halime Hüryılmaz, Atila Türker, *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde: Aliye Öztan'a Armağan*, İzmir 2017, s. 165-176.
- Kamış, Yalçın, "Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı", *Adalya* 21 (2018), s. 63-83.
- Kamış, Yalçın- Öztan, Aliye, "2018 Yılı Acemhöyük Kazıları", *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara (2019), s. 147-159.
- Kamış, Yalçın, "Acemhöyük'ten Bir Grup Erken Tunç Çağı Seramiği", ed. Barış Gür, Semra Dalkılıç, *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan*, Ankara 2020, s. 239-262.
- Kulakoğlu, Fikri-Kontani, Ryoichi-Uesugi, Akinori- Yamaghuci, Yuji- Shimogama, Kazuya-Semmoto, Masao, "Preliminary Report of Excavations in the Northern Sector of Kültepe 2015-2017", ed. Fikri Kulakoğlu, Cécile Michel, Güzel Öztürk, *Integrative Approaches to the Archaeology and History of Kültepe-Kanesh*, Brepols Publishers, Turnhout 2020, s. 9-84.
- Lloyd, Seton-Mellaart, James, *Beycesultan*, Vol. 1, The British Institute of Archaeology, London 1962.

- Massa, Michele-McIlpatrick Orlene-Fidan Erkan, “Patterns of metal procurement, manufacture and exchange in Early Bronze Age northwestern Anatolia: Demircihöyük and beyond”, *Anatolian Studies*, 67 (2017), s. 51-83.
- Massa, Michele-Palmisano, Alessio “Change and continuity in the long-distance exchange networks between western/central Anatolia, northern Levant and northern Mesopotamia, c.3200-1600 BCE”, *Journal of Anthropological Archaeology*, 49 (2018), s. 65-87.
- Mellink, Machteld J., “Anatolia and the Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age”, ed. Kutlu Emre, Machteld Mellink, Bratel Hrouda, Nimet Özgüç, *Anatolia and The Ancient Near East: Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, s. 319-332.
- Oğuzhanoglu, Umay, “What Happened Between Beycesultan XIII and XII?, New Answers from Laodikeia-Kandilkırı Early Bronze Age Levels”, *Adalya* 24 (2021), s. 1-29.
- Ökse, Tuba, “Suriye Şişelerinin Taşınma Biçimlerine İlişkin Yeni Bir Bulgu”, *Belleten*, C LXVIII/S. 253 (2004), s. 599-612.
- Öztan, Aliye, “Acemhöyük 1962-1988, 1989-”, eds. Orhan Bingöl, Aliye Öztan, Harun Taşkıran, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları*, Ankara 2012, s. 59-66.
- Öztan, Aliye-Arbuckle, Benjamin, “2011 Yılı Acemhöyük Kazıları ve Sonuçları”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Çorum* (2013), s. 275-294.
- Özgüç, Nimet, “Acemhöyük Kazısı 1979 Çalışmaları”, *Belleten*, XLIV/176 (1980), s. 619-621.
- Özgüç, Tahsin, “Typical Pottery of the Middle Anatolian “Copper” and “Bronze” Ages (New Finds from Kültepe near Kayseri)”, *Artibus Asiae*, 10/4 (1947), s. 312-323.
- Özgüç, Tahsin, “New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C.”, ed. Jeanny Vorys Canby, Edith Porada, Brunilde Sismondo Ridgway, Tamara Tech, *Ancient Anatolia Aspects of Change and Cultural Development Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1986, s. 31-47.
- Öztürk, Güzel-Kulakoğlu, Fikri, “Kızılırmak Kavsinin Güneyinde Yeni Bir Ölü Gömme Geleneği: Kültepe İler Dağı Extramural Mezarlığı”, *DTCF Dergisi*, 59/1 (2019), s. 693-716.

- Rahmstorf, Lorenz, “In Search of the Earliest Balance Weights, Scales and Weighing Systems From The East Mediterranean, The Near and Middle East”, eds. Maria Emanuela Alberti, Enrico Ascalone, Luca Peyronel, *Weights in Context*, Instituto Italiano Di Numismatica, Roma 2006, s. 9-13.
- Rahmstorf, Lorenz, “Zur Ausbreitung vorderasiatischer Innovationen in die frühbronzezeitliche Ägäis”, *Prähistorische Zeitschrift*, 81/1 (2006), s. 58-62.
- Rahmstorf, Lorenz, “Indications of Aegean-Caucasian relations during the third millennium BC”, eds. Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Mötzenbäcker, Ernst Pernicka, *Von Majkop bis Trialeti – Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2. Jts. v. Chr.*, Bonn 2010, s. 263-296.
- Saliari, Konstantina-Draganits, Erich, “Early Bronze Age Bone Tubes from the Aegean: Archaeological Context, Use and Distribution”, *Archeometriai Muhely*, X/3 (2013), s. 179-192.
- Sarı, Deniz-Fadime Arslan, “İlk Tunç Çağı’nda Batı Anadolu’da Üç Ayaklı Mutfak Kabının Yayılımı ve Gelişimi”, *Belleten*, C LXXXI/S. 290 (2017), s. 1-22
- Şahoğlu, Vasıf, “The depas and Tankard Vessels”, ed. Marc Lebeau, *ARCANE Interregional Vol. I Ceramics*, Brepols Publishers, Brepols 2014, s. 289-311.
- Şahoğlu, Vasıf, “The Early Bronze Age Anatolian Trade Network and Its Role on the Transformation of the Anatolian and Aegean Communities”, ed. Vasıf Şahoğlu, Müge Şevketoğlu, Yiğit H. Erbil, *Kültürlerin Bağlantısı, Başlangıcından Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakındoğu’da Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler*, Ankara 2019, s. 115-127.
- Şenyurt, Yücel-Akçay, Atakan-Kamış, Yalçın, “Ovaören 2013 Yılı Kazıları”, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı (2)*, Ankara (2014), s. 101-120.
- Tezcan, Burhan, “Aksaray Çevresinden Derlenen Eserler”, *Belleten*, C XXII/S. 88 (1958) s. 517-526.
- Türker, Atila, “Suluca Karahöyük: A Commercial Context in Central Cappadocia in Light of Depas Amphikypellon and a Foot Shaped Stamp Seal”, *TÜBA-AR*, 23 (2018), s. 53-65.
- Türkteki, Murat, “Batı ve Orta Anadolu’da Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı”, *MASROP* 7 (2012), s. 45-111.

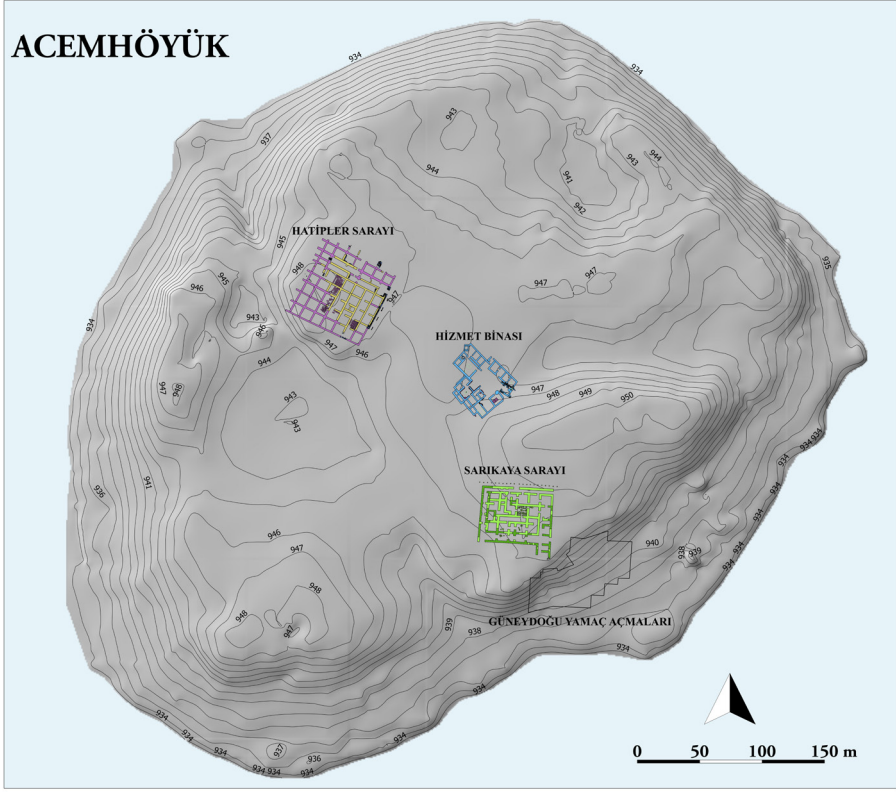
- Türkteki, Murat, “The Anatolian Type Amphora and Its Relation to the Early Bronze Age Elites”, ed. Stephan W. E. Blum, Turan Efe, Tobias L. Kienlin, Ernst Pernicka, *From Past to Present. Studies in Memory of Manfred O. Korfmann*, Bonn 2020, s. 135-148.
- Ünlü, Elif, “The Handle Wagging the Cup. Formal Aspects of Alcohol Consumption in the Transfer of Ideology: Anatolia and the Aegean Towards the End of the Third Millennium BC”, *Oxford Journal of Archaeology*, 35/4 (2016), s. 345-358.
- Von Der Osten, Hans Henning, *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32 Part I*, The University of Chicago Press, Chicago 1937.
- Yener, Ashhan, *The Domestication of Metals, The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Brill, Leiden 2000.
- Yılmaz, Derya, “Erken Tunç Çağı’nda Batı ve Orta Anadolu Kültürel İlişkileri Işığında Depas ve Tankard Türü Kaplar”, *Anadolu*, 36 (2010), s. 41-60.

EKLER

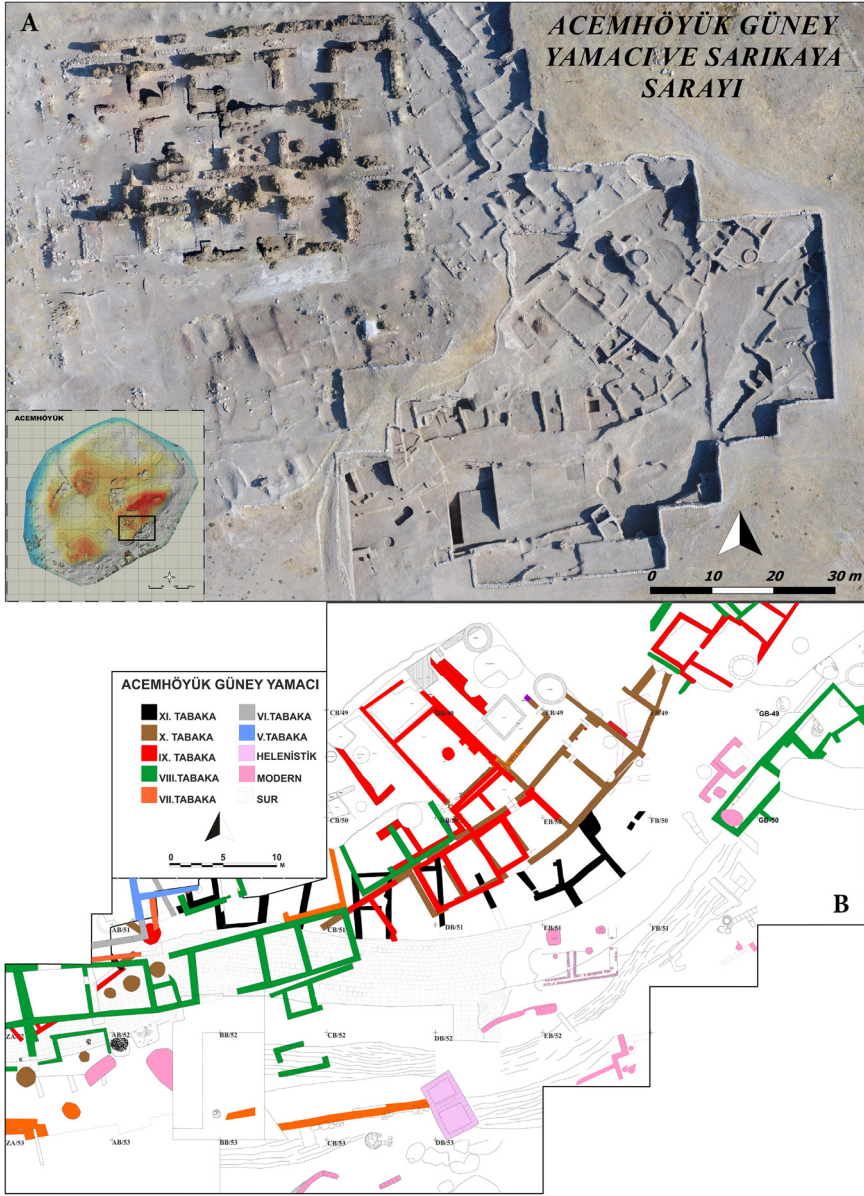

Resim 1: Achemhöyük'ün konumu ve Erken Tunç Çağı Ticaret Güzergahları

Resim 2: Acemhöyük Topografik Harita

Resim 3: Acemhöyük Güney Yamaç

Resim 4: Acemhöyük Erken Tunç Çağı Suru

1

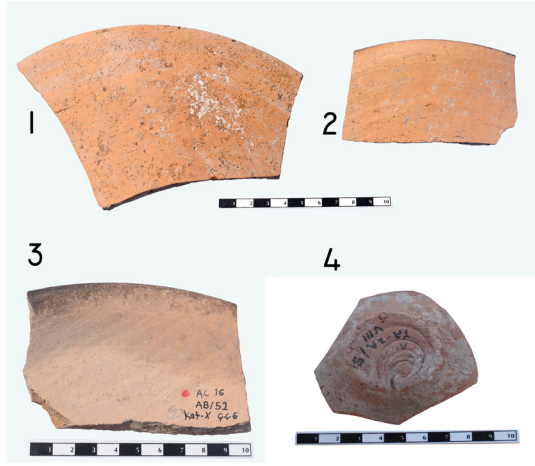

2

3

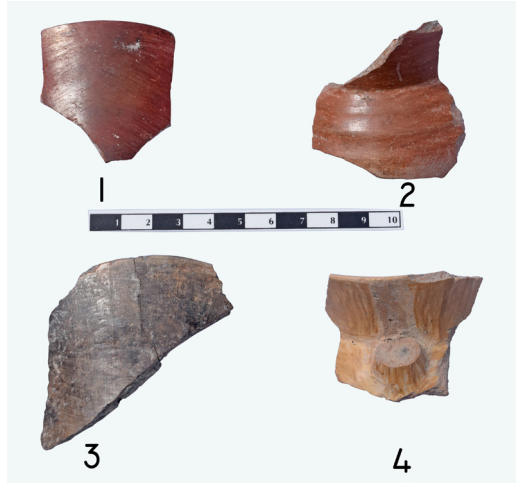
Resim 5: Erken Tunç Çağı Seramik Örnekleri

Resim 6: Erken Tunç Çağı Seramik Örnekleri

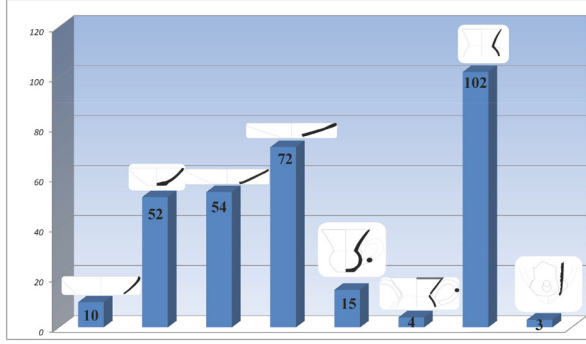
Resim 7: Erken Tunç Çağı Seramik Örnekleri

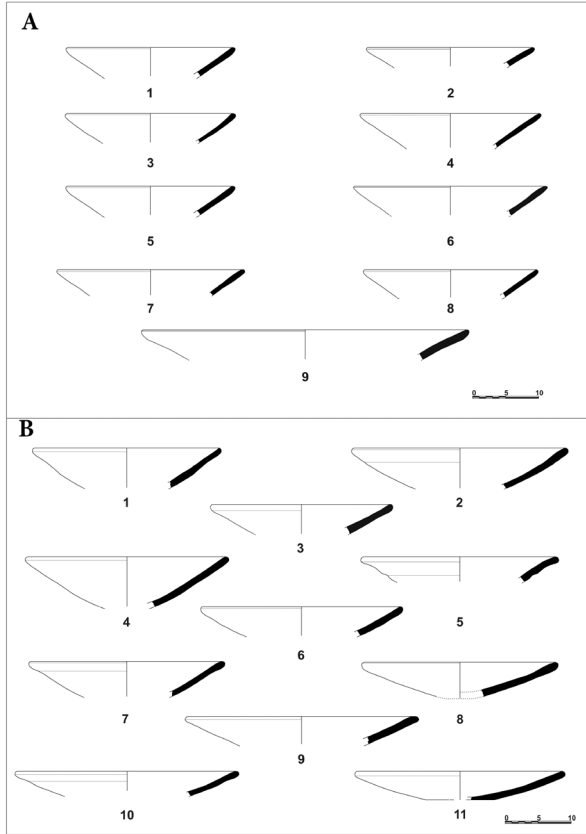
Resim 8: Erken Tunç Çağı Seramik rnekleri

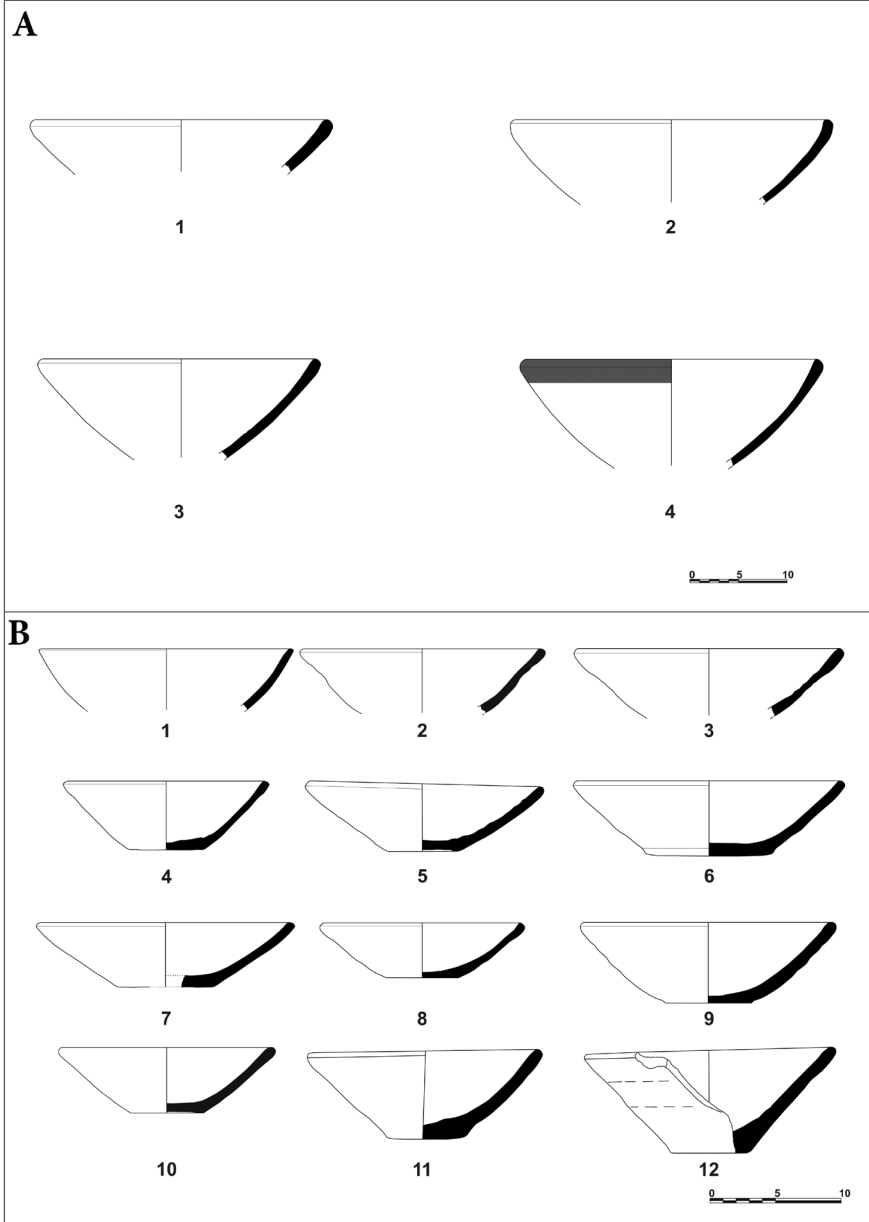
Resim 9: Tankard rnekleri

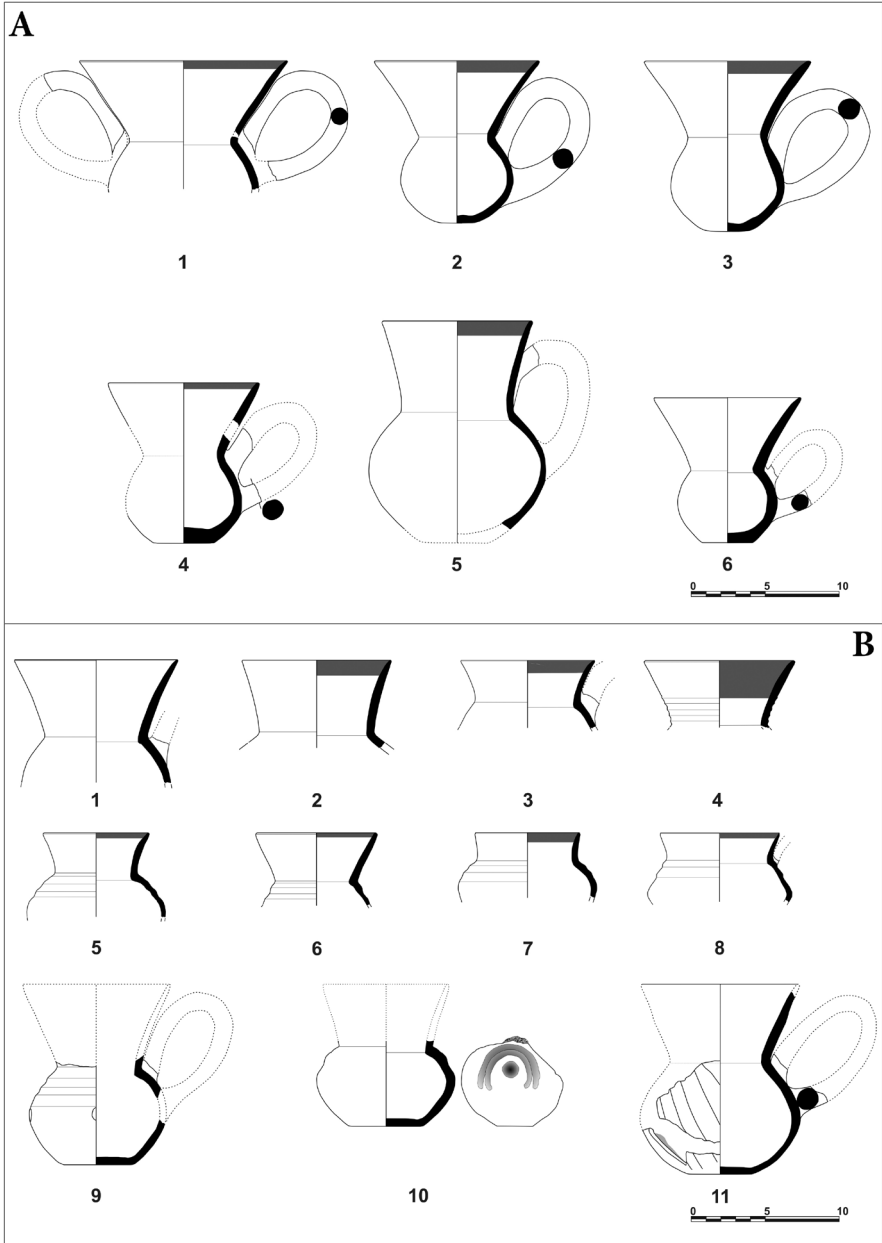
Resim 10: Seramik form dağılım grafiği

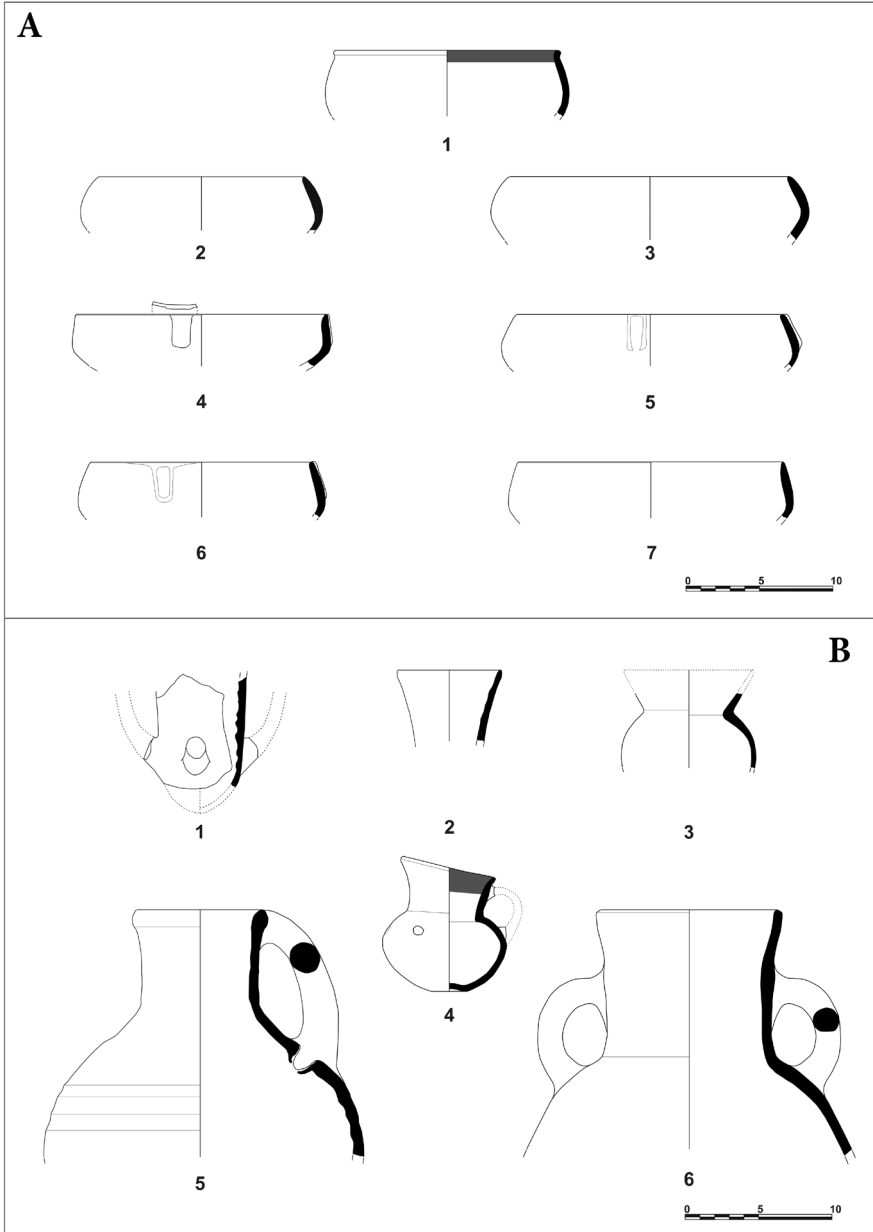
Resim 11: Tabak Örnekleri

Resim 12: Çanak örnekleri

Resim 13: Tankard örnekleri

Resim 14: Seramik Örnekleri

Resim 15: Tartı ağırlığı

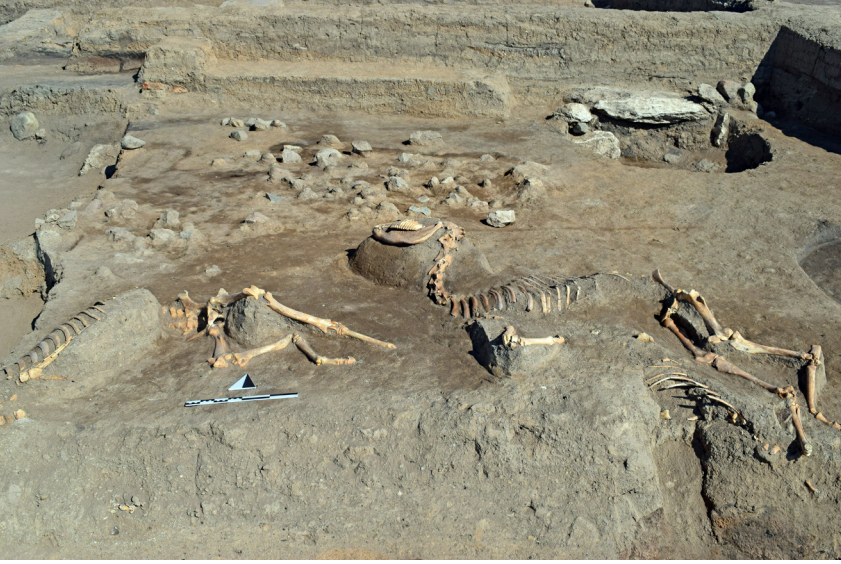

Resim 16: Tunç Kargı Ucu

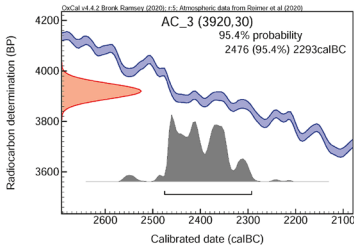

Resim 17: Kemik tüpler

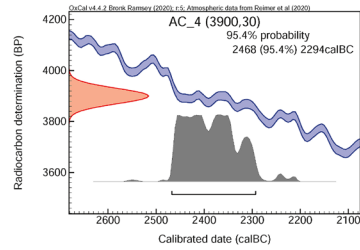

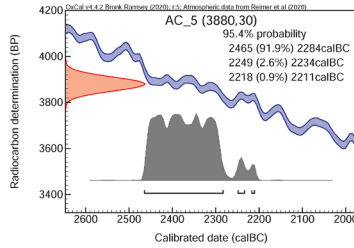
Resim 18: Güney Yamaç Eşek İskeletleri

1

2

3

Resim 19: C-14 Sonuçları

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 20.07.2021
Kabul/Accepted: 01.11.2021

DOI: 10.37879/belleten.2022.827

Araştırma Makalesi/Research Article

Eski Yunan ve Roma Dünyasında Yargılanan Bitki Uzmanı Kadınlar:
Φαρμακίς / Venefica

Leyla Aydemir*

Öz

Eski Çağ'da kadınların, farmakolojik bilgiye ve ilaç hazırlama becerisine sahip olduklarını gösteren kanıtlar mevcuttur. Bu kadınların bilgilerini nereden ve nasıl edindikleri tam olarak bilinmemekle birlikte, Eski Çağ'ın birçok meslek alanında olduğu gibi bu alanda da aile içi eğitimin ön planda olduğu muhtemeldir. Zira şifacılık alanında kadınların aile üyelerinden mesleki bilgiyi edindiklerini ve bu bilgilerini hastaları iyileştirmek için kullandıklarını gösteren pek çok edebi ve epigrafik kanıt mevcuttur. Buna rağmen tragedya ve komedilerde bitki uzmanı kadınlar, aşk iksiri ve zehir hazırlarken yani genellikle farmakolojik bilgilerini kötü amaçlar için kullanırken, erkekler ise şifalı ilaçlar hazırlarken betimlenmektedir. Bu yargının bir sonucu olarak Eski Çağ'da bitki uzmanı kadınlardan bazıları yargılanmış ve ağır bedeller ödemek zorunda kalmıştır. Nitekim bu durum, bir takım soru işaretlerini ortaya çıkarmaktadır. Acaba kadınların farmakolojik bilgilerine yönelik yaratılan negatif algı, onların bitki ve ilaçlar konusundaki bilgi birikimlerini kontrol altında tutma çabasının eril bir sonucu mudur? Bitki uzmanı kadın yargılamalarına değinen eski edebi kaynaklarda kadınların, *pharmakis* ve *venefica* yani cadı olarak tanımlanması bir ön kabul olarak, yargılanmalarına neden olmuş mudur? Eski Çağ'da bitki uzmanı kadınlar, hangi şartlarda yargılanmış hatta özelde bu kadınların yargılanmalarına yönelik doğrudan hukuki bir düzenleme yapılmış mıdır? Bu çalışmada eski edebi, epigrafik ve modern

* Dr., Kocaeli /TÜRKİYE, leylaaydemir8@gmail.com ORCID: 0000-0002-5453-8426

kaynaklar irdelenerek mümkün olduğu ölçüde bu ve benzeri soruların cevapları aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Yunan, Roma, Pharmakis, Venefica, Bitki Uzmanı, Cadı, Yargılama.

Herbalist Women Who Put on Trial in Ancient Greek and Roman World: Φαρμακίς / Venefica

Abstract

There is evidence to support women in Antiquity to possess pharmacological knowledge and the skills to prepare medicine. Although how these women acquired these knowledge is not exactly known, it is possible that domestic training was, like for many professions of Antiquity, the primary way, as there is a lot of literary and epigraphic evidence showing that women in the field of healing acquire professional knowledge from their family members and use this knowledge to heal the sick. Despite that, there are descriptions in tragedies and comedies of herbalist women, preparing love potions and poisons and using their pharmacological knowledge for bad intentions, while men are depicted as preparing curative medicine. As a result of this prejudice, some of these herbalist women were tried in Antiquity and forced to pay a heavy price. Indeed, this situation brought up some questions as well. Is the negative perception of women's pharmacological knowledge a masculine result of their efforts to keep their knowledge of herbs and medicine under control? Did the description of women as *pharmakis* and *venefica*, that is, witches, in the ancient literary sources mentioning herbalist women's trials, as a presupposition, cause them to be judged? Under what conditions were herbalist women tried in Antiquity, and was there even a direct legal regulation for their trial? In this study, the answers to these and similar questions are sought to the possible extent by examining ancient literary, epigraphic and modern sources.

Keywords: Ancient Greece, Rome, Pharmakis, Venefica, Herbalist, Witch, Trial.

Giriş

Eski Yunan dilinde *φαρμακίς*¹ “pharmakis”, ilaç ya da bitkilerle çalışan ve aynı zamanda “bitki uzmanı” bir kadına işaret ederken, antik kaynaklardaki ifadeler bu kelimenin kökünün “ilaç bilgisi” anlamından türediğini göstermektedir². Eril form olan *Φαρμακεύς*'un dişil formu *φαρμακίς*'in anlamı ve kullanımı hakkında en fazla

1 LSJ s.v. *φαρμακίς*

2 Jennifer C. Irving, *The Greek Epigraphic Evidence For Healer Women In The Greek World*, Doctoral dissertation, Department of Ancient History, Macquarie University, 2015 Sydney, s. 86-87.

bilgi, antik kaynaklarda mevcuttur³. Örneğin bir kadının bitki uzmanlığını ifade eden en erken hikâye *Odysseia*'da, *πολυφάρμακον* “birçok ilacı bilen” sıfatıyla nitelen- dirilen Kirke'nin hikâyesidir⁴. Bu hikâyede *πολυφάρμακον* terimi, Kirke üzerinden bir bitki büyücüsü olarak “birçok ilacı bilen” anlamının uzağında ve olumsuz bir çağrışımla ifade edilmiştir. Buna karşılık Homeros'ta bitkiler hakkında bilgi sahibi olan kadınlar her zaman negatif çağrışımlara sahip değildir. Bu yüzden *pharmakis* terimini sadece bir “büyücü” olarak tanımlamak zordur. Bu bağlamda Homeros, *Ilias*'ta Agamede'nin bitkiler hakkındaki bilgisinden⁵ ve *Odysseia*'da Polydamna'nın verdiği bitkisel bilgiyi kullanan Helen'den bahsederken, onların şifacılık yönlerini öne çıkarmaktadır⁶. Kirke, Medeia gibi kadınların bitki bilgisi olumsuz ve daha çok büyü ve iksirlerle ilişkili olarak yansıtılırken, Helene ve Agamede gibi kadın- ların bitki bilgisi, daha pozitif ve bazen de övgüyle anlatılmaktadır. Anlaşıldığı üzere MÖ V. yüzyıldan önce bitki uzmanı kadınlar, doğrudan *pharmakis* olarak ta- nımlanmamışken bu yüzyıldan itibaren geniş bir anlam yelpazesıyla kaynaklarda yer almaya başlamıştır⁷. Diğer bir ifadeyle en temel anlamı bitkilerle ilgilenen bir kadını ifade ederken Klasik Dönem'den itibaren *pharmakis*, ilaç veya bitkilerden çok daha fazlasıyla ilişkilendirilir hâle gelmiştir⁸. Sonunda bitki uzmanlığıyla şifa veren *pharmakis*, kaynaklarda birkaç istisna dışında genellikle olumsuz çağrışımlarla “cadı” veya “büyücü” olarak tercüme edilmiştir⁹. Fakat *pharmakis*'in cadı gibi olumsuz çağrışımlarında bile yoğunlukla ilaç ve karışımlarla ilgilenen bir kadına işaret edilmektedir¹⁰.

3 * <https://orcid.org/0000-0002-5453-8426>

Şifacı kadınlara dair edebi ve epigrafik kaynaklar hakkında detaylı bilgi için bk. *Yunan ve Roma Ekseninde Eskiçağ Dünyasında Kadın Şifacılar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (Yayın Sürecinde).

4 Homeros, *Odysseia*, çev. A. Erhat- A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2005, X. 276-285

5 Homeros, *Ilias* (= The Iliad), Vol. I. Books 1-12, Translation by A. T. Murray, Loeb Classical Library, Harvard University Press, William Heinmann Ltd, Cambridge London 1928, XI. 735-745.

6 Homeros, *Odysseia*, IV. 215-235

7 Derek Collins, “The Trial of Theoris of Lemnos: A 4th Century Witch or Folk Healer?”, *Western Folklore*, Vol. 59, No. 3 / 4, (Summer - Autumn, 2000), s. 252.

8 Derek Collins, “Theoris of Lemnos and the Criminalization of Magic in Fourth-Century Athens”, *The Classical Quarterly*, Vol. 51/No. 2, (2001), s. 478.

9 Irving, *age.*, s. 86-87; Daniel Ogden, *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Source Book*, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 98.

10 Esther Eidinow, *Envy, Poison and Death, Women on Trial in Classical Athens*, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 12.

Roma'da da ilaç ve karışımlarla ilgilenen kadınlar, olumsuz çağrışımlar içeren ve daha çok cadı anlamına gelen terimlerin içine hapsedilmiştir. Cadıyı ifade eden bu terimler incelendiğinde hayli zengin bir repertuarın varlığı görülmektedir. Farklı pratiklerle ilişkili kullanılan *cantatrix*, *praecatrix*, *sacerdos*, *vates*, *docta*, *saga*, *lamia*, *malefica* ve *venefica* terimleri bunlardan sadece bazılarıdır¹¹. Latince olan *venenum*¹² kelimesiyle yakın ilişkisi göz önüne alındığında *venefica*¹³, iksir, zehir ve büyülerle ilgilenen bir kadını tarif etmek için kullanılmıştır¹⁴. Kaufman'a göre Venus'tan türetilmiş ve aşk iksiri anlamına gelen *venenum* kelimesi daha sonraki zamanlarda ilaç, zehir ve kürtaj için büyüsel ilaç olmak üzere, gerçekte üç manada kullanılmıştır¹⁵. Fakat çoğunlukla *veneficium*¹⁶, zehirlenme, büyü, sihir anlamına gelirken, *venefica* zehir ya da ilaç hazırlayan bir kadına atıfta bulunmak için kullanılmıştır¹⁷. Theophrastos, Dioscorides, Plinius ve diğer antik kaynaklar, Romalıların bitki, hayvan ve mineral kökenli çok sayıda zehir hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir¹⁸. Ancak zehir için büyük çoğunlukla bitkilerden ve biraz da hayvansal ürünlerden faydalanmış olan Romalılar, mineralleri kısıtlı kullanmıştır¹⁹. Bu yüzden *venefica*'yı bitkisel karışımlar hazırlayan ve Eski Çağ koşullarına göre bitki uzmanı bir kadın olarak tanımlamak daha olası görünmektedir. Nitekim Ovidius, özel bitkilerle Iason'u tuzığa düşürdüğü için Medeia'yı Hypsipyle'nin ağzından *venefica* olarak tanımlamaktadır²⁰. *Pharmakis* ve *venefica* olarak adlandırılan Eski Yunan ve Roma Dünyasındaki bazı kadınlar, zaman zaman bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde ölümlere de neden olduklarından yargılanmış ve ağır bedeller ödemiştir.

11 Daha fazla terim için bk: Teitel M. Paule, "Qyae Saga, Qyis Magvs: On The Vocabulary Of The Roman Witch", *The Classical Quarterly*, Vol. 64/No. 2 (December 2014), s. 745.

12 Lewis & Short v.s. venenum

13 Lewis & Short v.s. venefica

14 Paule, agm., s. 745.

15 David B Kaufman, "Poisons and Poisoning among the Romans", *Classical Philology*, Vol. 27/No. 2, (1932), s 156.

16 Lewis & Short v.s. veneficium

17 L. Cilliers - F. P. Retief, "Poisons, Poisoning And The Drug Trade In Ancient Rome", *Akroterion*, 45, (2000), s. 89.

18 Antik kaynaklarda geçen zehir çeşitlerinin içerikleri hakkında bk. Cilliers - Retief, agm., s. 91-95.

19 Kaufman, agm., s. 161-164; Cilliers - Retief, agm., s. 88.

20 Ovidius, *Heroides and Amores*, translation by Grant Showerman, The Loeb Classical Library, William Heinemann, The Macmillan Co. London - New York 1914, *Heroides*, VI. 19, 93-94.

Eski Yunan Dünyasında Yargılanan Bitki Uzmanı Kadınlar

Eski Yunanistan ve Roma’da ilaç ve büyüsel faaliyetlerle ilgilenen kadınların yargılanmaları hakkında doğrudan yasal bir düzenleme bulunmadığından bu kadınların davalarına ilişkin bilgilere ulaşmak oldukça zordur²¹. Ancak Aristoteles’in cinsiyet belirtmeden, *Bilinçli olarak işlenen cinayet, yaralama, zehirleyerek öldürme, yangın çıkarma suçları Areopagos Meclisi’nde yargılanır* ifadesi²², Atina’da ilaç ve büyülerle ilgilenen kadınların da kasıtlı cinayet vakaları kapsamında, Areopagos’ta yargılanmış olabileceklerini düşündürmektedir²³. Örneğin Aelianus, Atina’nın en eski kurumlarından olan Areopagos’ta bitki uzmanı (*φάρμακίδα*) bir kadının zehir kullandığı gerekçesiyle yargılandığını ve ölüme mahkûm edildiğini ancak hamile olduğu için bebeğe zarar vermemek amacıyla cezanın doğumdan sonraya ertelendiğini kaydetmektedir²⁴.

Zararlı ilaçlar kullanmak ve büyü yapmakla suçlanıp, Atinalılar tarafından MÖ IV. yüzyılın ortalarında dava açılarak yargılanan başka bir kadın da Lemnoslu Theoris’tir²⁵. Theoris’in davası, Klasik Dönem Yunanistan’ında sözde büyücülük yapan ve ilaç hazırlayan kadınların yargılanmaları hakkında diğer vakalara oranla daha detaylı bilgi sunmaktadır²⁶. MÖ IV. yüzyılda Aristogeiton’a karşı söylevi sırasında, Demosthenes’in dolaylı olarak bahsettiği Theoris, *pharmakis* olarak tanımlanmakta ve bu tanımlama cadılık veya büyücülüğü ifade eden olumsuz bir çağrışım içermektedir. Demosthenes dışında, Plutarkhos’un *Demosthenes* biyografisindeki bir pasaj ve İskenderiyeli gramerci Harpokration’un Atinalı tarihçi Philokhoros’tan yaptığı bir alıntıda da Theoris’ten bahsedilmektedir²⁷. Ancak hem

21 Ogden, *age.*, s. 275.

22 Aristotles, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, translation by H. Rackham, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1935, *Athenian Constitution*, LVII. 3.

23 Matthew W. Dickie, *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, Routledge, London - New York 2003, s. 54.

24 Claudius Aelianus, *Various Histories*, Printed for Thomas Dring, London 1665, V.18.

25 Dickie, *age.*, s. 49.

26 Collins, “Theoris of Lemnos and the Criminalization of Magic in Fourth-Century Athens”, s. 477.

27 Plutarkhos, *Bioi Paralleloi (=Plutarch’s Lives). Vol. VII. Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, William Heinemann Ltd, Massachusetts - London 1967, *Demosthenes*, XIV. 4; FGh 382 F 60 (Çevrimiçi) <http://www.attalus.org/translate/philochorus.html>, 29.11.2020.

Plutarkhos²⁸ hem de Harpokration²⁹, Demosthenes'i referans olarak kullandıkları için Theoris'in davasıyla ilgili en erken ve en güvenilir kaynak Demosthenes'tir. Demosthenes'in ifadesine göre:

οὐτοσί—τὰ μὲν ἄλλα σιωπῶ, ἀλλ' ἐφ' οἷς ὑμεῖς τὴν μιανὴν Θεωρίδα, τὴν Λημνίαν, τὴν φαρμακίδα, καὶ αὐτὴν καὶ τὸ γένος ἅπαν ἀπεκτείνετε, ταῦτα λαβὼν τὰ φάρμακα καὶ τὰς ἐπωδάς παρὰ τῆς θεραπαίνης αὐτῆς, ἢ κατ' ἐκείνης τὸτ' ἐμήνυσεν, ἐξ ἧσπερ ὁ βάσκανος οὗτος πεπαιδοποιῆται, μαγγανεύει καὶ φενακίζει καὶ τοὺς ἐπιλήπτους φησὶν ἰᾶσθαι, αὐτὸς ὢν ἐπίληπτος πάσῃ πονηρίᾳ³⁰.

“... Diğer gerçekleri es geçiyorum, ilaçları ve tılsımları, bu şeyler yüzünden bütün ailesiyle birlikte idam ettiğiniz pis cadı Lemnos'lu Theoris'in hizmetçisinden alan bu kardeşti. Hizmetçi kız hanımına karşı bilgi verdi ve bu ahlaksız ondan çocuk sahibi oldu, kendisi [Eunomos] her türlü kötülüğün müsebbibi olarak, büyü yapıyor hileye başvuruyor ve epilepsi hastalarına şifa verdiğini iddia ediyor³¹”.

Bu pasajın ayrıntıları irdelendiğinde, Atina'da bir politikacı ve aynı zamanda devlete borçlu olan Aristogeiton'un yargılandığı mahkemede Demosthenes, suçlamayı haklı çıkarmak için Theoris'i özellikle hatırlatmakta ve uygulamalarının jüri tarafından nahoş karşılanmasını ister gibi bir tavır içine girmektedir. Theoris için kullandığı “pis, lekeli, kirlenmiş” anlamına gelen *μαρὰν* sıfatıyla bu durumu pekiştirmeye çalışmaktadır³². Demosthenes'in olumsuz çağrışımlarla bahsettiği Theoris'in, Lemnoslu olduğu, MÖ IV. yüzyılda Atina'da yaşayan bir yabancı ve ayrıca hizmetçisinden bahsedildiğine göre zengin bir kadın olduğu anlaşılacak-

28 Plutarkhos: “O (Demosthenes) aynı zamanda başka birçok kabahatinin yanı sıra kölelere efendilerini aldatmayı öğrettiği için rahibe Theoris'i suçladı ve bunun için ona idam cezası verilerek idam edildi” (Plutarkhos, Demosthenes, XIV. 4).

29 Harpokration: “Theoris: Demosthenes'in Aristogeiton'a Karşı Söylevinde eğer doğruysa. Philokhoros'un altıncı kitabına göre, Theoris bir kahindi ve dinsizlikten dolayı mahkum edildikten sonra idam edildi.” (FG+H 382 F 60).

30 (Çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0073%3Aspech%3D25%3Asection%3D79>, 03.01.2021.

31 Demosthenes, *Against Aristogeiton, Against Meidias, Androtion, Aristocrates, Timocrates, Aristogeiton*, translation by J. H. Vince, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1935, *Against Aristogeiton*, XXV. 79-80.

32 Eidinow, *age.*, s. 14.

tadır. Demosthenes, ilaçları (*φάρμακα*³³) ve büyü tüsümları (*ἐπωδάς*³⁴) Theoris'ten aldığı söylediği Eunomos'un, epilepsi hastalığını tedavi edebildiğini iddia ettiğinden bahsetmektedir³⁵. Bu bilgi, ilaç ve büyü tüsümları hazırladığı gerekçesiyle idam edilen Theoris'in geleneksel bir halk şifacısı olduğuna ve epilepsi hastalığı için ilaçlar hazırladığına işaret eden önemli bir ipucudur. Ayrıca verilen bu bilgiler, Theoris'in sıradan bir kadın olmadığını, mahkemenin kararını etkilemek için örnek gösterilecek kadar tanınan bir kadın olduğunu da ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Demosthenes'in aktardıklarına göre; Eunomos'la arasında aracılık görevi yapan hizmetçisinin, aleyhinde tanıklık yapması sonucu Theoris, zararlı ilaçlar ve büyü sözler (*ἐπωδαί*) içeren tüsümlar kullandığı gerekçesiyle tüm ailesiyle birlikte idam edilmiştir³⁶. Fakat Theoris'e isnat edilen suç unsurları incelendiğinde, öncelikle eski Atina'da ilaç, iksir ve tüsümların geleneksel halk tıbbının meşru birer parçası olarak kabul edildiğini unutmamak gerekmektedir. Örneğin Platon, Kharmides adındaki eserinde, Sokrates'in Trakyalılardan bir büyü çeşidi öğrendiğinden bahsetmektedir. Platon, tüsümların aslında bilinen bir yaprak olduğunu, büyü sözler yani “*epode*” eşliğinde uygulandığında, mükemmel sonuç verdiğini ancak büyü sözler olmaksızın yaprağın faydasının olmadığını ifade etmektedir³⁷. Hastalıklardan kurtulmak ve korunmak için en eski dönemlerden beri yaygın bir şekilde kullanılan büyü, bitki toplayıcılarından ebelere kadar çeşitli şifacıların, Klasik Dönem'de bile kullandıkları değişik sağaltım yolları arasında yer almıştır. Bir enfeksiyon ya da hafiflemeyen ateşli hastalık gibi durumlarda, batıl çarelerin veya geleneğin en katı eleştirmenleri bile muska ve tüsümlara başvurmuşur³⁸. Bu bağlamda en çarpıcı örneklerden biri, ölüm döşegindeki durumu hakkında bilgi verilen Perikles'tir. Theophrastos'un *Etik* adındaki eserinden alıntı yaparak Perikles'ten bahseden Plutarkhos, *Perikles hastayken, kadınlar tarafından boynuna dolanmış muskalardan nasıl uzak durduğunu görmek için gelen arkadaşlarından birine, böyle saçmalıklara*

33 LSJ s.v. φάρμακον

34 LSJ s.v. ἐπωδή

35 Demosthenes, *Against Aristogeiton*, XXV. 80.

36 Demosthenes, *Against Aristogeiton*, XXV. 79-80.

37 Platon, *Vol. VIII, Charmides, Alcibiades I & II, Hipparchus, The Lovers, Theages, Minos, Epinomis*, translation by W. R. M. Lamb, Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd., London 1927, *Charmides*, 155e-156e.

38 Roy Kotansky, “Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets”, *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, ed. Christopher A. Faraone, Dirk Obbink, Oxford University Press, New York 1991, s. 107.

*katlanmak zorunda kaldığını göstermek istermiş gibi muskayı gösterdi, bunun için o gerçekten çok kötü olmalıydı*³⁹ yorumunda bulunmaktadır. Plutarkhos, Perikles'in bu davranışı onaylamadığını ancak çaresizliğin böyle bir kabulü ortaya çıkarabileceğini ima etmektedir. Nitekim Perikles MÖ V. yüzyılın iyi eğitim almış, batıl inançlara karşı olan entelektüellerinden biridir⁴⁰. Fakat ağırları karşısında çaresiz kaldığında, O bile her ne kadar dönemin entellektüelleri tarafından batıl olarak kabul edilse de aslında bir çeşit plasebo etkisi yaratan bu tarz bir tedaviye boyun eğmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan bu pasaj, Arkaik Dönem'den Klasik Dönem'e kadar olan geleneksel halk tıbbında pratik yapan kadın şifacıların sürekliliğini de gözler önüne sermektedir. Eski Yunan Dünyasında şifalı bitkiler ve büyülerle şifa veren Medeia ile başlayan süreç, Klasik Dönem'de çoğunlukla cadı yani *pharmakis* olarak tanımlanan kadınlarla devam etmiştir. Kadınlar tarafından uygulanan bu tedavi yönteminin MÖ V. yüzyılda bir devlet yöneticisi nezdinde kabul edilmesi, yasak olmadığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Diğer bir ifadeyle Theoris ve aile üyelerinin idamına yol açan durum, büyülü söz ve tılsımdan ziyade kullanılan ilaç olmalıdır. Her bir aile üyesinin ayrı yargılanıp hüküm giydiğine işaret eden bir bilgi olmasa da infaz edilmeleri muhtemelen Theoris'in kasıtlı zehirlenme suçuna ortak olduklarına kanaat getirilmesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca infaz cezası, kurban ya da kurbanların Atina vatandaşı olma olasılığını da güçlendirmektedir. Atina'da yaşayan yabancıların (*metoikoi*⁴¹) ve kölelerin öldürülmeleri durumunda verilen en ağır ceza para veya sürgün olduğundan, Theoris ve ailesinin kurban ya da kurbanlarının Atina vatandaşı olma olasılığı artmaktadır⁴². Niyetin kasıtlı bir şekilde öldürmek olduğunun kanıtlanamadığı davalar ise beraatla sonuçlanmış gibi görünmektedir. Örneğin Aristoteles, aşk iksiri hazırlayıp bir adama verdiği için Areopagos'ta yargılanan bir kadından ve bu kadının Theoris'in aksine mahkeme tarafından serbest bırakılmasından bahsetmektedir. Aristoteles kararın

39 “ὁ γοῦν Θεόφραστος ἐν τοῖς Ἡθικοῖς διαπορήσας εἰ πρὸς τὰς τόχαστρέπεται τὰ ἦθη καὶ κινούμενα τοῖς τῶν σωμάτων πάθεισιν ἐξίσταται τῆς ἀρετῆς, ἰστορήκεν ὅτι νοσῶν ὁ Περικλῆς ἐπισκοποῦμένῳ τινὶ τῶν φίλωνδειξέει περιήπτων ὑπὸ τῶν γυναικῶν τῷ τραχίλῳ περιηρημένον, ὡς σφόδρα κακῶς ἔχων ὅποτε καὶ ταῦτην ὑπομένοι τὴν ἀβελτερίαν.” Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* (=Plutarch's Lives), Vol. III. *Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd., G. P. Putnam's Sons, London - New York 1932., Perikles XXXVIII. 2.

40 Frances B. Titchener, “Fate and Fortune”, *A Companion to Plutarch*, ed. Mark Beck, Publisher Wiley Blackwell, Chichester 2014, s. 482.

41 LSJ s.v. μέτοικος

42 Collins, “Theoris of Lemnos and the Criminalization of Magic in Fourth-Century Athens”, s. 489-490.

gerekçesini, *kadın bu iksirini, aşk için yani adamın onu daha çok sevmesini sağlamak için vermişti, enine boyuna düşünüp adamı öldürmek için değil; bu yüzden de serbest bırakıldı* şeklinde açıklamaktadır⁴³.

Mahkemede cinayetle yargılanan kadınlardan biri de Antiphon'un *Zehirleme Nedeniyle Üvey Anneye Karşı* adlı savunmasında geçmektedir⁴⁴. Dava, Philoneos'un Peiraia'daki evinde akşam yemeği sırasında arkadaşıyla birlikte zehirlenmesi, Philoneos'un hemen, arkadaşının ise 20 gün sonra ölmesi hakkındadır⁴⁵. İlk önce aşk iksirini (ilaçlı içkiyi) ikram eden Philoneos'un metresi köle bir kadın, tutuklanarak işkenceye maruz kalmış daha sonra da cinayetten suçlu bulunarak idam edilmiştir. Ancak Philoneos'un arkadaşının gayri meşru oğlu, üvey annesini cinayetle suçlayınca dava yeniden açılmıştır. Davacı asıl sorumlunun üvey annesi olduğunu, köle kadının sadece ona yardım ettiğini hatta üvey annenin kocasını daha önce de bu şekilde öldürme girişimlerinde bulunduğunu iddia etmektedir. Davacı, ilk girişiminde üvey annesinin, içkisine zehir koyarken babası tarafından yakalandığını ancak üvey annenin bu içkinin bir aşk iksiri olduğuna babasını ikna ettiğinden bahsetmektedir. Davacıya göre Philoneos'un geneleve satmakla tehdit ettiği köle kadın da Philoneos'un aşkını geri kazandıracak bir aşk iksiri hazırlayacağına söz veren üvey anne tarafından kandırılarak plana dâhil edilmiştir. Kasıtlı öldürme iddiası söz konusu olduğundan büyük olasılıkla Areopagos'ta görülen davada, zehrin arkasındaki asıl iradenin üvey anne olduğu, zehri veren köle kadının ise sadece bir araç olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Davacı, ölmeden hemen önce olayı anlayan babasının, durumu kendisine anlattığından ve babasının isteği üzerine bu davayı açtığını söylemesinden başka, olay hakkındaki bilgileri nasıl elde ettiğine yönelik herhangi bir açıklama yapmamakta ve bu suçlamayı destekleyecek şahit ya da herhangi bir kanıt sunmamaktadır. Davacının konuşması, suçlamaların ardından jüri üyelerinin adalete uygun oy kullanmalarına yönelik kısa bir taleple sona ererken, oğlunun savunduğu üvey anne için bu davanın nasıl sonuçlandığı bilinmemektedir. Ancak davacının mahkemeye herhangi bir şahit ve kanıt sunmaması iddialarını zayıflatırken, üvey annenin *Magna Moralia*'daki kadınla aynı argüma-

43 Aristotle, *The Works of Aristotle: Magna Moralia, Ethica Eudemia, de Virtutibus et Vitiis*, ed. W. D. Ross, At The Clarendon Press, Oxford 1915, *Magna Moralia*, 1188b 30-38=I. 16.

44 Dickie ve Gagarin'e göre bu söylev, Antiphon tarafından MÖ V. yüzyılda yazılmıştır. Dickie, *age*, s. 86; M. Gagarin, *ANTIPHON THE ATHENIAN: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin 2002, s. 139.

45 Antiphon, *Minor Attic Orators*, Vol. I, translation by K. J. Maidment, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1960, I. 14-20.

nı kullanması yani bu içkiyi kocasının aşkını yeniden kazanmak için hazırladığını iddia etmesi durumunda beraat etmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Roma Dünyasında Yargılanan Bitki Uzmanı Kadınlar

Eski Yunanistan'da yasa bağlamındaki belirsizliğin aksine Roma'da Cumhuriyet Dönemi'nin sonuna doğru büyü ve karışımlarla ilgilenen kadınların yargılanabileceğini gösteren *Lex Cornelia de sicariis et veneficiis* adı verilen bir yasa mevcuttur. Kiralık katil ya da zehirlenme yoluyla meydana gelen birçok cinayet suçunun cezalandırılmasına yönelik bu yasa, MÖ 82/81'de Sulla Dönemi'nde kabul edilmiştir⁴⁶. Roma'da ilaç hazırlayan ve büyücü olarak itham edilen kadınlar da *veneficium*⁴⁷ terimine bağlı olarak, cinayet ya da ağır yaralama suçlarına karıştıklarında bu yasa kapsamında yargılanmış olmalıdır. Ancak Livius'a göre, kadınların ilaç kullanımıyla ilgili yargılandıkları ilk dava, çok daha erken bir tarih olan MÖ 331 yılındaki bir salgında meydana gelen toplu bir zehirlenme vakasıyla ilgilidir. Livius'un anlatısına göre:

“Önde gelen vatandaşlar aynı hastalığa yakalanıp neredeyse her durumda aynı ölümcül sonla karşılaştıklarında, hizmetçi bir kadın aedilis curulis'i olan Quintus Fabius Maximus'a geldi ve tanıklık yaptığı için acı çekmeyeceğine söz verilirse bu salgının sebebini açıklayabileceğini söyledi. Fabius bu konuyu derhâl consul'lere onlar da senatus'a iletti ve oybirliğiyle kadına zarar görmeyeceğine dair söz verildi. O zaman hizmetçi, kadınların canice uygulamalarından şehrin etkilendiğini ve zehirleri hazırlayanların sahibeler olduğunu hemen onunla giderlerse suçüstü yakalayabileceklerini söyledi. Muhbiri takip ettiklerinde bazı kadınların zehir hazırladıklarını ve bazı zehirleri de daha sonra kullanmak üzere saklamış olduklarını gördüler. Bu karışımlar forum'a taşınırken evinde karışım yakalanmış yirmi kadar sahibe de buraya getirildi. Aralarında patricii ailelere mensup olan Cornelia ve Sergia adındaki iki kadın bu karışımların faydalı olduğunu iddia etti. Ancak muhbir, onları yalanladı ve herkesin önünde bu suçlamanın yalan olduğunun kanıtlanması için karışımı içmelerini teklif etti. Kadınlar görüşmek için zaman istediler, kalabalık dağıldıktan sonra hepsi zehri içmek zorunda kaldı ve kötü uygulamaları yüzünden öldüler. Daha sonra birçok sahibe

46 Fellmeth, Aaron X. ve Horwitz, *Guide to Latin in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 167; Dickie, *age.*, s. 140.

47 Lewis & Short v.s. veneficium; Latince bir kelime olan *veneficium*; zehirler, büyü maddeler, büyü söz ve formüllerin kullanıldığı tılsımlar için kullanılmıştır. Dickie, *age.*, s. 16.

tutuklandı ve bunlardan yüz yetmiş suçlu bulundu. O güne kadar Roma'da zehirlenme davası hiç olmamıştı⁴⁸”.

Yaptıkları karışımı içmek zorunda bırakılarak idam edilen bu kadınlardan sonra zehirlenme vakalarının giderek arttığına, özellikle MS I. ve II. yüzyıllara gelindiğinde zirveye ulaştığına yönelik kanıtlar mevcuttur⁴⁹. Artan zehirlenme vakaları sonucunda Roma, yasal düzenlemeler yapma ihtiyacı duymuş olmalıdır. Yine de Roma'da büyü ve iksirlerle insanlara zarar verdikleri iddiasıyla *Lex Cornelia* yasasına göre yargılanan kadın davalarından çok azı hakkında bilgi bulunmaktadır⁵⁰. Bunlardan biri MS 24'te *patricii* sınıfından olan Fabia Numantina'nın büyü, tılsım ve iksirlerle (*carminibus et veneficiis*) eski kocasını delirttiği iddiasını taşıyan, İmparatorluk Dönemi'nin başındaki bir davadır⁵¹. Tacitus dışında herhangi bir kaynaktan yer almayan bu davada, Fabia Numantina'nın beraatından bahsedilmektedir. Fabia Numantina olayı, o sırada *praetor* olan eski kocası Plautius Silvanus'un yargılandığı bir cinayet davasına bağlı bir şekilde anlatılmaktadır. Tacitus'tan öğrendiğimize göre, Fabia Numantina'dan sonraki karısı Apronia'yı pencereden atıp ölümüne neden olan Plautius Silvanus, kayınpederi tarafından İmparator Tiberius'un karşısına çıkarıldığında, derin bir uykuda olduğu ve hiçbir şey hatırlamadığı izlenimi vermiş hatta sorgulandığında karısının intihar etmiş olabileceğini söylemiştir. Ancak İmparator inceleme için Plautius Silvanus'un evine gittiğinde, orada kavga ve kadının itilerek öldürüldüğüne işaret eden izlere rastlamıştır. Bu kanıtlar, İmparator'un konuyu *senatus*'a havale etmesine ve duruşma için düzenlemelerin yapılmasına yol açmış ancak duruşma gerçekleşmeden Plautius Silvanus intihar etmiştir. Tacitus büyü, tılsım ve iksirlerle (*carminibus et veneficiis*) eski kocasının aklını karıştırmakla suçlanan Numantina'nın da kısa süre sonra suçsuz bulunarak serbest bırakıldığını aktarmaktadır⁵².

Büyük olasılıkla *Lex Cornelia* yasasına göre *veneficia* (zehirli ilaç, iksir) kullanımından yargılanan Fabia Numantina için “*veneficia*”, sadece zehir bağlamında değil aynı zamanda büyü ve tılsımın “*carmina*⁵³” dahil edildiği daha geniş bir kapsamda kulla-

48 Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, Vol. IV, Books 8-10, translated by B. O. Foster, The Loeb Classical Library, William Heinemann, G. P. Putnam's Sons, London - New York 1926, VIII. 18.

49 Cilliers - Retief, agm., s. 88-89.

50 Dickie, *age.*, s. 141.

51 Tacitus, *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius and Nero*, translated by J. C. Yardley, Oxford University Press, New York 2008, IV. 22.

52 Tacitus, *age.*, IV. 22.

53 Lewis & Short v.s. *carmen*

nılmıştır⁵⁴. *Lex Cornelia* kanunundaki *veneficia* bu davada daha dolaylı bir şekilde ele alınmış ve deliliğe sebebiyet veren büyü ve iksir, bir kadının ölümüne yol açmıştır. Mahkemeye getirilen Fabia Numantina, temelde Plautius Silvanus'un cinayetten hüküm giymesini engellemek için, büyü ve iksirlerle eski kocasını yeni karısından soğutup tekrar kendisine çekme planıyla suçlanarak, muhtemelen asıl katil olarak gösterilmek istenmiştir. Ancak Tiberius'un büyük olasılıkla suçlu bularak *senatus*'a havale ettiği Plautius Silvanus'un intihar etmesi, Fabia Numantina'nın masum kabul edilmesini ve beraat etmesini sağlamış gibi görünmektedir.

Locusta yine Roma İmparatorluk Dönemi'nde yargılanan bitki uzmanı bir kadındır. Fakat Locusta, yargılanan diğer kadınlara göre zehirler hakkında en fazla şöhret sahibi olandır. Agrippina'nın imparator Claudius'u öldürmek için yardım aldığı kadının Locusta olduğu iddia edildiğinden, MS 54'te ilk kez bir zehir uzmanı olarak eski edebi kaynaklarda görünmektedir⁵⁵. Agrippina, Claudius'u öldürme planları yaparken bir uzmanın yardımına ihtiyaç duymuş ve bu iş için kısa süre önce zehir kullandığı gerekçesiyle cinayetten yargılanarak hüküm giymiş olan Locusta'yı seçmiştir⁵⁶. İmparatoriçe, Locusta'dan çok özel bir zehir hazırlamasını istemiştir. Tacitus'un ifadesine göre bu zehir ...*muhakeme yeteneğini bozarken ölümünü geciktiren bir karşım olmalıydı*⁵⁷. Sonuçta Claudius, mantarların içine konulan bir zehirle ya da zehirli bir mantar çeşidiyle öldürülmüş ve yerine Nero imparator olmuştur⁵⁸. Büyük olasılıkla daha önceki suç ya da suçlarından dolayı Agrippina'nın himayesi sayesinde infazdan kurtulmayı başaran Locusta, tutuklu kalmaya devam etmiştir. Nitekim Tacitus, sarayın despotik çıkarları için uzun süredir kullanılan bir araç olduğuna değinirken, Nero Dönemi'nde de Locusta'nın tutuklu kaldığına işaret eden ifadeler kullanmaktadır. Bu bağlamda Tacitus, üvey kardeşi Britannicus'u öldürmek isteyen Nero'nun, o sırada zehirlenme suçundan Locusta'yı hapiste tutan Iulius Pollio'dan yardım istediğine değinmektedir⁵⁹. Suetonius'un anlattıklarına göre, hazırladığı ilk zehir Britannicus'u öldüremeyince Nero tarafından cezalan-

54 Dickie, *age.*, s. 141.

55 Tacitus, *age.*, XII. 66; Cassius Dio, *Dio's Roman History*, Vol. VIII. Books 61-72, translation by Earnest Cary, Loeb Classical Library, William Heinmann, Ltd, London 1925, LXI. 34.

56 Tacitus, *age.*, XII. 66.

57 Tacitus, *age.*, XII. 66.

58 Tacitus, *age.*, XII. 66-67; Cassius Dio, *age.*, LXI. 34; Suetonius, *The Lives of the Caesars*, Vol. II., translation by J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1920, Nero, 33.

59 Tacitus, *age.*, XIII. 15.

dırılan Locusta, *Lex Cornelia* yasasının sonuçlarından korktuğu için düşük dozda bir zehir hazırladığını itiraf etmiştir. Bunun üzerine Nero'nun denetiminde özel bir mekanda çalışmalarını yürüttüğü anlaşılan Locusta, sonunda İmparator'un istediği etkide bir zehir hazırlamayı başarmış ve Britannicus'un hızlı bir şekilde ölümüne yol açmıştır⁶⁰. Claudius'un ölümünden sonra Agrippina'nın himayesiyle yetinen Locusta, Britannicus'un ölümünde oynadığı rolle Nero'nun takdirini kazanmış ve hizmetine girmiştir. Nero, özel bir afla hapisten çıkardığı Locusta'ya büyük bir mülk vermiş ve sanatını öğretmesi için ona öğrenciler göndermiştir⁶¹. Nero'nun hizmetinde daha başka kimlerin ölümüne neden olduğu örtülü kalsa da Locusta'nın son zehirlerinden birini, Nero için hazırlandığı bilinmektedir. Nero, imparatorluğunun son günlerinde arkasındaki bütün desteği kaybettiğini anlayınca, Locusta'dan bir doz zehir istemiş O da bu isteği yerine getirmiştir⁶². Fakat daha sonra boğazına sapladığı bir hançerle intihar eden Nero bu zehri kullanmamıştır. Locusta ise yeni imparator Galba'nın emriyle zincire vurularak önce bütün şehirde ibret olması için dolaştırılmış ve MS 69'da infaz edilmiştir⁶³.

Sonuç

Perikles ve diğer örneklerden anlaşıldığı kadarıyla Atina yasası, *epode* denilen büyü-lü sözler ya da tılsımlarla ilgilenmemiş daha çok kasıtlı zehirlenme sonucu meydana gelmiş ölüm ve ciddi yaralanma vakalarına neden olan *pharmaka* kullanımıyla ilgilenmiştir. *Pharmakis* denilen kadınlar da bu kapsamda yargılanarak cezalandırılmış ve bu cezalar genellikle infazla sonuçlanmıştır. İlaç ve karışımlar hakkında bilgi sahibi olan ve cinayetle suçlanan kadınların yargılandığı Atina yasasında kilit nokta kasıttır. Bu davalarda hazırlanan ilaçların niteliğinden çok kadınların niyetleri sorgulanmakta ve suçlu bulunmaları için kasıt aranmaktadır. Davacı, davalının niyetinin öldürmek olduğunu kanıtladığında hazırlanan ilaç zehir olarak nitelendirilirken, niyetin öldürmek olduğu kanıtlanamaz ve kadın beraat ederse hazırlanan ilaç aşk iksiri olarak değerlendirilmiştir. Aslında hem Yunanlar hem de Romalılar için geçmişe dönük olarak zehirlenmeyi teşhis etmenin neredeyse imkânsız olduğu bir zamanda, zehirlenme suçları nadiren kanıtlanabilmiş ya da çürütülebilmiş olmalıdır. Bu kanıtlar da ölünün cesedi üzerinde yapılan teknik incelemeler yerine

60 Suetonius, *age.*, Nero, 33.

61 Suetonius, *age.*, Nero, 33.

62 Suetonius, *age.*, Nero, 47.

63 Cassius Dio, *age.*, LXIII. 3.4.

ya işkence altına alınmış kölelerden ya da geleneğin yol açtığı inançlardan ve tabulardan elde edilmiş gibi görünmektedir. Bu yüzden Locusta gibi profesyoneller ayrı tutulduğunda, suçlanan ve hatta idam edilen bitki uzmanı kadınlardan çoğunun gerçekte masum oldukları varsayılabilir. Diğer taraftan *pharmakon* ve *venenum* kelimelerinin doğasında bulunan belirsizlik, kullanılan maddelerin hem çare hem de zehir olabildiğini ve zararın maddenin kendisinde değil dozajında olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Antiphon, *Minor Attic Orators*, Vol. I, translation by K. J. Maidment, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1960.
- Aristotles, *The Works of Aristotle: Magna Moralia, Ethica Eudemia, de Virtutibus et Vitiis*, ed, W. D. Ross, At The Clarendon Press, Oxford 1915.
- Aristotles, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, translation by H. Rackham, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1935.
- Cassius Dio, *Dio's Roman History*, Vol. VIII. Books 61-72, translation by Earnest Cary, Loeb Classical Library, William Heinmann, Ltd, London 1925.
- Claudius Aelianus, *His Various History*, Printed for Thomas Dring, London 1665.
- Demosthenes, *Against Aristogeiton, Against Meidias, Androtion, Aristocrates, Timocrates, Aristogeiton*, translation by J.H. Vince, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1935.
- FGrH =Fragmente der Griechischen Historiker (Çevrimiçi) <http://www.attalus.org/translate/philochorus.html>, 29.11.2020.
- Homeros, *Ilias (=The Iliad)*, Vol. I. Books 1-12, Translation by A. T. Murray, Loeb Classical Library, Harvard University Press, William Heinmann Ltd, Cambridge-London 1928.
- Homeros, *Odysseia*, çev. A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2005.
- Ovidius, *Heroides and Amores*, translation by Grant Showerman, The Loeb Classical Library, William Heinemann, The Macmillan Co. London - New York 1914.
- Platon, *Vol. VIII, Charmides, Alcibiades I & II, Hipparchus, The Lovers, Theages, Minos, Epinomis*, translation by W. R. M. Lamb, Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd., London 1927.

- Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* (=Plutarch's Lives), Vol. III. *Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd., G.P. Putnam's Sons, London-New York 1932.
- Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* (=Plutarch's Lives). Vol. VII. *Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, William Heinemann Ltd, Massachusetts-London 1967.
- Suetonius, *The Lives of the Caesars*, Vol. II., translation by J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1920.
- Tacitus, *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius and Nero*, translated by J. C. Yardley, Oxford University Press, New York 2008.
- Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, Vol. IV, Books 8-10, translation by B. O. Foster, The Loeb Classical Library, William Heinemann, G. P. Putnam's Sons, London - New York 1926.

Modern Kaynaklar

- Cilliers, L., Retief, F. P., "Poisons, Poisoning And The Drug Trade In Ancient Rome", *Akroterion*, 45, 2000, s. 88-100.
- Collins, Derek, "Theoris of Lemnos and the Criminalization of Magic in Fourth-Century Athens", *The Classical Quarterly*, Vol. 51/No. 2, (2001), s. 477-493.
- Collins, Derek, "The Trial of Theoris of Lemnos: A 4th Century Witch or Folk Healer?", *Western Folklore*, Vol. 59/No. 3-4, (Summer-Autumn, 2000), s. 251-278.
- Dickie, Matthew W., *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, Routhledge, London-New York 2003.
- Eidinow, Esther, *Envy, Poison and Death, Women on Trial in Classical Athens*, Oxford University Press, Oxford 2016.
- Fellmeth, A. X., Horwitz, M., *Guide to Latin in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Gagarin, M., *Antiphon The Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin 2002.
- Irving, Jennifer C., *The Greek Epigraphic Evidence For Healer Women In The Greek World*, Doctoral dissertation, Department of Ancient History, Macquarie University, Sydney 2015.

- Kaufman, David B., "Poisons and Poisoning among the Romans", *Classical Philology*, Vol. 27/No. 2, 1932, s. 156-167.
- Kotansky, Roy, "Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets", *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, ed. Christopher A. Faraone, Dirk Obbink, Oxford University Press, New York 1991, s. 107-137.
- Ogden, Daniel, *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Source Book*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- Paule, Teitel M. "Qvae Saga, Qyis Magvs: On The Vocabulary Of The Roman Witch", *The Classical Quarterly*, Vol. 64/No. 2 (December 2014), s. 745-757.
- Titchener, Frances B., "Fate and Fortune", *A Companion to Plutarch*, ed. Mark Beck, Publisher Wiley Blackwell, Chichester 2014, s. 479-487.

Dijital Kaynaklar

(Çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/t?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0073%3Aspeech%3D25%3Asection%3D79>, 03.01.2021.

(Çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=veneficium&la=la>, 03.01.2021.

(Çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=farmakis&la=greek>, 03.01.2021.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 16.08.2021
Kabul/Accepted: 18.01.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.843

Araştırma Makalesi/Research Article

Yuan Hanedanı'nın Annesi: Çabi Hatun

Burak Çelik*

Öz

Toluy oğlu Kubilay Han'ın ikinci eşi Çabi Hatun, Çingiz Hanedanı içindeki en önemli ailelerden biri olan Dey Seçen sülalesinden, "imparatorluğun dayısı" lakaplı Alçi Noyan'ın kızıydı. Zekâsı, becerikliliği, tutumluluğu, çalışkanlığı ve merhameti sayesinde 1240'lı yıllardan itibaren ön plana çıktı ve Kubilay'ın en değer verdiği eşi hâline geldi. Kocasının Moğol İmparatorluğu'nun güçlü bir üyesi olma sürecinde onun en yakın danışmanlarından biri olan Çabi Hatun, Mönğke Han'ın ölümü sonrasında Kubilay'a verdiği tavsiyeleriyle taht mücadelesinde önemli bir avantaj elde etmesini sağladı. Kubilay'ın küçük kardeşi Arık Buka'nın saf dışı bırakılmasında da büyük bir etkisi olan Hatun, 1260 yılında Yuan Hanedanı'nın imparatoriçesi sıfatını elde etti. Kubilay Han'ın ilk dört oğlu, Dorçi, Cimgim, Mangkala ve Nomogan'ı dünyaya getirdi. Ailesinin meşhurluğu ve kişisel melekeleri ile öne çıkan Çabi Hatun, ailesinin Şamanist olmasına rağmen erken dönemde Tibet Budizmi'ni benimsedi. Kubilay Han'ın da bu dine girmesinde büyük bir rol oynayan Çabi Hatun, Tibet Budizmi'ni Yuan Hanedanlığı'nın resmî dinî olmasını sağladı. Öldüğü 1281 yılına kadar devletin siyasi, askerî, idari ve mali bütün konularında cesur bir şekilde Kubilay Han tarafından dikkate alınan görüşlerini belirtti.

Anahtar Kelimeler: Çabi Hatun, Yuan Hanedanı, Kubilay Han, Moğol İmparatorluğu, Tibet Budizmi.

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, celikkburak1@gmail.com ORCID: 0000-0002-8778-8931

The Mother of Yuan Dynasty: Chabi Khatun

Abstract

The second wife of Tolui's son Khubilai Khan, Chabi Khatun, was the daughter of Alchi Noyan, nicknamed "the uncle of the empire", from the Dei Secen family, one of the most important families in the Chinggis Dynasty. With her intelligence, resourcefulness, frugality, hard work and compassion, she came to the fore from the 1240s and became Khubilai's most valued wife. Chabi Khatun, who was one of closest advisers of her husband during the process of his becoming a powerful member of the Mongol Empire, helped him to gain a significant advantage in the struggle for the throne with the advice she gave to Khubilai after Mngke Khan's death. The Khatun, who had a great influence on the elimination of Khubilai's younger brother Arıq Buqa, obtained the title of empress of the Yuan Dynasty in 1260. She gave birth to Khubilai Khan's first four sons, Dorchi, Cimgim, Mangqala and Nomogan. Chabi Khatun, who stood out with fame of her family and personal talents, inherited Tibetan Buddhism in the early period, even though her family was of Shamanist. However, Chabi Khatun, who played a major role in Khubilai Khan's conversion to this religion, made Tibetan Buddhism the official religion of the Yuan Dynasty. Until her death in 1281, she boldly expressed her views on all political, military, administrative and financial issues of the state, which were taken into account by Khubilai Khan.

Keywords: Chabi Khatun, Yuan Dynasty, Khubilai Khan, Mongol Empire, Tibetan Buddhism.

Giriş

Kubilay Han'ın ilk yılları hakkında dönemin kaynaklarında pek malumat bulunmamaktadır. Kendisi Mengü Han'ın 1251 yılında büyük han seçilmesiyle ağabeyi tarafından Çin'de yrtlen bütün faaliyetlerin tek sorumlusu olmuştur. Çin'de uzun bir süre duran Kubilay Han, 1259 yılında ağabeyinin ölümü üzerine 1260 yılında imparatorluğun büyük hanı seçilmiş ve Çin'de Song Hanedanı'nın ardılı Yuan Hanedanı'nı teşkil etmiştir. Onun dünyanın en büyük imparatorluğunun tahtını kazanmasında amcası gdey Han'ın on bin hanelik nüfusa sahip Şing-ov adlı bir bölgeyi kendisine vermesi ilk adım olmuştur. Kubilay kendisine tahsis edilen Şing-ov'u ilk zamanlarda Karakorum'dan idare etmiştir. Kubilay, Şing-ov'u yönetirken idari anlamda ılımlı bir idare tarzı izlemiştir. gdey Han, Kubilay'a bölgeyi verirken ona yardımcı olması için birçok Çinli danışman da tahsis etmiştir. Bununla birlikte Kubilay, Çinli danışmanlarının yanı sıra annesi Sorkaktani Beki'nin Uygur Türk' danışmanları ve devlet adamlarının bir kısmını

da kendi hizmetine almıştır¹. Onun idaresindeki Şing-çov, Kubilay'ın şahsi idari becerileri ve nitelikli danışmanları sayesinde süratle gelişmiştir. Bu yüzden bölge ve Kubilay'ın kurduğu teşkilat, Moğol-Türk savaşçıların, etkili Müslüman bürokratların ve tacirlerin ilgi odağı olmuş, anılan zümrelerden pek çok kişi onun himayesine girmiştir. Öyle ki 1240'lı yıllara gelindiğinde Kubilay'ın kırka yakın nitelikli danışmanı olmuştur. Fakat müşavirlerinin arasındaki en zeki ve nüfuzlu olan kişi, sırdaşı, rehberi ve baş hatunu Çabi olmuştur.

Kaynaklarda Çabi Hatun'un ilk yılları ve gençlik dönemi hakkında neredeyse hiç malumat yoktur. Onun hakkındaki bilgiler Kubilay ile evlendikten sonra zenginleşmeye başlıyor. Kubilay ve Çabi'nin evlendikleri yılı net olarak tayin etmek oldukça güçtür. Ancak 1225 ve 1240 yılları arasında düzenlendiğini kesin bir şekilde belirtmek mümkündür. Nitekim Kubilay ile Çabi'nin ilk oğulları Dorçi², 1240 yılında dünyaya gelmiştir. Bununla birlikte Kubilay'ın *yağlamış*³ töreni 1224 ve 1225 yılları arasında yapılmıştır⁴. Bu yıllarda Kubilay 10-11 yaşlarında olup yapılan tören ile ergenlikten çıkmış, hanesinin uygun gördüğü bir kişiyle evlenebilme hakkını kazanmıştır. Moğollarda hanedan prensleri tören sonrası çok fazla bekletilmeden evlendiriliyordu. Bu bağlamda 1225 yılından birkaç yıl sonra ilk hatunu Tegülün ile evlenmiştir. Kubilay, Tegülün'ü hatun aldıktan sonra aradan epey bir süre geçmiş, 1235 ve 1240 yıllarında ikinci hatunu Çabi ile evlenmiştir. Zira Dorçi, 1240 yılında doğmuştu. Çabi ise dünyaya getirdiği çocukların sayısı göz önüne alındığında doğurgan bir kadındı. Bu bağlamda onların evlenir evlenmez çocuk yapmak amacı güttüklerini de göz önüne alarak bu yıllar arasında evlendikleri hususunun oldukça akla yatkın olduğu açıktır. Çabi'den sonraki üçüncü ve dördüncü hatunları sırasıyla Tarakan ve Bayagüçin'dir. Muasırları kaynaklarda isimleri ge-

- 1 Bahaeddin Ögel, *Sino Turcica, Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Kültürsanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 161-164.
- 2 Sagan Seçen de "Dorci". Ganjıdmaa Chimeddorj, *17. Yüzyıl Moğol Müverrihi Sagan Seçen'in, "Hadun Ündüsin-ü Erdeni-yin Töbçi" (Hanların Menşei Hakkında Hazmelerinin Tarihi) IV. Bölüm Eserinin Tercümesi ve Değerlendirmesi*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 47.
- 3 Bozkır toplumunda *ilk av* olarak da bilinen ve bir ile üç gün arası süren ve şenlik şeklinde yapılan bu tören ile artık çocuk, isim alabilme, bir kadınla evlenebilme ve savaşlara katılabilmeye haklarını elde etmekteydi. Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1998, s. 175-176.
- 4 1224-25 yıllarında Hülegü ve ağabeyi Kubilay, ilk kez müstakil bir şekilde ava çıkmışlar, sonrasında seferden dönmekte olan dedeleri Çingiz Han'ı, İmil Nehri kenarında vurdukları avları ile karşılaşmışlardır. Detaylı bilgi için bk. Henry H. Howorth, *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century Part III the Mongols of Persia*, Yale University Press, New York 1888, s. 90.

çen bu hatunlar hakkında malumat neredeyse bulunmamaktadır. Kubilay'ın zikredilen dört hatununun dördünün de ayrı ordo⁵ları olmuştur. Bütün bu ordoların içinde dönemin kaynaklarının ısrarla üzerinde durdukları ordo, Çabi Hatun'un ki olmuştur. Çabi hakkında İran kaynaklarında, Reşidüddin hariç, sınırlı bilgiler yer almaktadır. Moğolcada ise bazı bilgiler bulunurken, Çince yazılmış Yuanshi epey kıymetli bilgiler aktarır⁶.

“Çabi” isminin doğru formu hakkında dönemin kaynakları ve çağdaş literatürde fikir birliği yoktur. Reşidüddin hatunu *Câmiu't-Tevârih* adlı eserinde ve *Şu'ab-ı Peñgâne'si'nde* “Çâbûy” olarak adlandırmıştır⁷. Bununla birlikte yazar *Câmiu't-Tevârih*'in bazı bölümlerinde, bizim de yazım hatası olarak gördüğümüz şekilde, “Çâbûn” ıstilahını da kullanmıştır⁸. Ayrıca yazarı bilinmeyen *Muizzü'l-Ensâb*'da da Çabi, “Çâbûn” şeklinde kaydedilmiştir⁹. Bununla birlikte *Muizzü'l-Ensâb*'ın, *Şu'ab-ı Peñgâne*'yi örnek alarak yazıldığı Alan'ın eser üzerindeki detaylı çalışmasıyla ortaya çıkarıldığı bilinmektedir¹⁰. Bu yüzden Reşidüddin'in eserlerinden haberdar olan *Muizzü'l-Ensâb* yazarı, belli ki eserinde *Câmiu't-Tevârih*'in de bazı kısımlarında yer aldığı tespiti mümkün olan *Çâbûn* ıstilahını kullanmayı tercih etmiştir. J. A. Boyle de *Câmiu't-Tevârih* tercümesinde Reşidüddin'in Hatun'un ismi ile alakalı çeşitli kullanımlarından biri olan *Çabuy* formunu kabul etmiştir. Başka bir yazar, XVII. yüzyılın başlarında yaşamış Moğol tarihçi Sagan Seçen ise hatunu *Çambuy* olarak isimlendirmiştir¹¹. Alman Türkolog Rybatzki ise geniş muhtevalı eserinde doğru

5 *Hordu, horda* ve *orda* da denilen ordo kelimesi, Moğol soylu ve aristokratlarının özel çadırından oluşturulmuş merkezi saraylarını ifade etmektedir. Soylular için ordalar, çekirdek güçlerinin bulunduğu yer, bütün yönetsel organizasyonlarının merkeziydi. Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire, Fact On File Inc.*, New York 2004, s. 426; Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham, Maryland and Oxford 2003, s. 207.

6 Morris Rossabi, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 16.

7 Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih Cild-i Sevom*, nşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, Çâphâne-i Ketibe, Tahran 1373, s. 853; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Şu'ab-ı Peñgâne Kütâb-i Nesebnâme-i Müllük*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, Yazma nr. 2937, vr. 133; Rashiduddin Fazlullah Hamadani, *The Successors of Genghis Khan*, trans. John Boyle, Columbia University Press, New York and London 1971, s. 228.

8 Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 865; Rashiduddin, *Successors*, s. 242.

9 *Muizz al-Ansb f Şarat al-Ansb*, vr. 53.

10 Muizzü'l-Ensab üzerine detaylı bilgi için bk. Hayrunnisa Alan, “Muizzü'l-Ensab'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri”, *Belleten*, C 78/S. 282, 2014, s. 527-546.

11 Sagan Seçen, *Erdeni-yin Tobçı*, s. 45.

kullanımın Çince Çabi olduğunu bildirmekle birlikte Moğolca'da Çabi sözcüğünün diğer formlarının *Çibi*, *Çibe ve Cabi* kelimeleri olduğunu aktarmaktadır¹². Yuan Hanedanı'nın tarihini anlatan *Yuanshi*'de hatunu Çabi ismiyle anmaktadır. Sonuç olarak Moğolca'daki *Çambuy*, Farsça'daki *Çabuy*, Çince'deki *Çabi* formları ile karşı karşıya kalınması hatunun ismi konusunda filolojik bir problem olduğunu göstermektedir. Paul Pelliot, bu karışık filolojik problem hakkında Çabi formunun en doğru istilah olduğunu söyler¹³.

Tüm buraya kadarki aktarımlara ek olarak Çabi kelimesinin etimolojisini incelediğimizde problemi biraz daha çözümlenebilir hâle getirebildiğimizi söyleyebiliriz. Şöyle ki, günümüz Çin'de, Nankin¹⁴ olarak bilinen, fakat o dönemin kaynaklarına K'ai-ping fu olarak yansıyan şehrin kuzeydoğusunda harika bir çam ormanı yer almaktadır. Bu çam ormanına akın eden kuşlar arasında ise *Çabi Şahini* olarak adlandırılan bir kuş türü de bulunmaktadır. Adı geçen kuş türü bölgenin yerlisi bir hayvandır¹⁵. Bununla birlikte Cleaves'in de tespit ettiği üzere¹⁶ ve Orta Çağ Türk-İslam dünyasının en büyük dilcisi Kaşgarlı Mahmud'un da eserinde *Çavh* olarak adlandırdığı, genç yahut ufak bir şahin türünün (*Buteo buteo*) mevcut olduğu görülmüştür¹⁷. Cleaves'e göre Türkçe *Çavh* kelimesindeki "L" harfi düşmüştür. Bu "L" harfinin düşmesi olayı gayet olağan bir durumdur. Nitekim Türkçe'de "L" harfinin kaybına Anadolu'nun pek çok bölgesinde rastlanılmaktadır. Örneğin "altmış" kelimesi İstanbul jargonunda "atmış"a, "gel" kelimesinin Ege Bölgesi'nde "ga"ya, "kalk" kelimesinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde "gak"a dönüştüğünü biliyoruz¹⁸. Yani "L"nin ortadan kaybolmasına yönelik yukarıda verilen örnekler

12 Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente, Eine lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006, s. 274.

13 Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo I, Impimerie Nationale Librairie Adrien-Maisonneuve*, Paris 1959, s. 567-568.

14 Şangay'a üç yüz km uzaklıkta ve Yangtze Nehri'nde konumlanan Nankin Şehri, kısaca Ning olarak adlandırılır. Günümüzde Doğu Çin'deki Jiangsu Eyaleti'nin başkentidir. Nanjing (NJ), "The Foundations Laid in the Six Dynasties" http://english.nanjing.gov.cn/gynj/history/201403/t20140325_1946038.html. (Erişim Tarihi:11/08/2020)

15 Detaylı bilgi için bk. Yan-shuan Lao, *The Chung-t'ang shih-chi of Wang Yün: An Annotated Translation with an Introduction*, Harvard University; Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge 1962, s. 102, dp. 405.

16 Francis Woodman Cleaves, "The Biography of the Empress Cabi in the Yuan shih", *Harvard Ukrainian Studies*, C 3/S.4, 1979-1980, s. 140, dp. 3.

17 Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 186.

18 Yuanshi, "Empress Cabi", s. 140-141, dp. 3; Ayrıca detaylı bilgi için bk. Martti Räsänen,

ışığında, *Çavlı*'daki "L" harfinin Moğolca'ya geçişinden sonra yahut geçişi sırasında kaybolduğu ya da düştüğü ve ortaya *Çavı* kelimesinin çıktığını açıkça ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte bilindiği üzere Türkçe'de ya da diğer dillerdeki "V" harfinin "B" harfine dönüşmesi ise Moğolca'da sıklıkla görülen bir durumdur¹⁹. Yani Reşidüddin'in Farsça kullanımındaki *Çâbüy*'a geldiğimizde *Çavlı*'nın "L"sinin, "V"nin "B"ye geçişi ile "U" hâline geldiği bir Türk formunun yansıması gibi görünmektedir. Sonuç olarak *Çabi*, *Çabuy* ve *Çambui*'nin orijinal bir Türk *Çavlı* (Şahin) kelimesini yansıttığını açıkça ifade edebiliriz. Bu yüzden dönemin en yakın tanığı ve kaynağı olan Yuanshi'nin kullandığı *Çabi* kelimesi net bir şekilde doğru kullanım olduğunu söyleyebiliriz.

İranlı tarihçi Reşidüddin, Yuan sarayındaki en kıdemli hatunun Kongirat Hanedanı reislerinden, Dey Seçen'in oğlu ve Börte Uçin'in kardeşi Alçi Noyan'ın kızı *Çabi Hatun* olduğunu zikretmiştir²⁰. Bu sebeple *Çabi*'nin geldiği konumun onun şahsi niteliklerinden ziyade ilk olarak ailesinin meşhurluğundan ileri geldiği açıktır. Tegülün'ün de erken ölümüyle sarayda Dey Seçen ailesinden yalnızca *Çabi Hatun* kalmıştır. Diğer hatunlardan daha soylu olduğundan ötürü baş hatun da o olmuştur. Nitekim Reşidüddin de eserinde Kubilay'ın toplamda on iki oğlu olduğunu, bununla birlikte on iki evlattan dördünün meşru mirasçı diğer sekiz evladının ise mirasta hakkı bulunmayan gayrimeşru evlatlar olduğunu aktarmıştır. Yazar zikredilen dört prensin yasal mirasçı olmasının nedenini *Çabi Hatun*'dan doğmalarına referans vererek açıklamıştır²¹.

Çabi ve Kubilay'ın ilk oğlu Dorçidir²². Reşidüddin, Dorçin'in, hayatı boyunca kronik bir hastalıktan muzdarip olduğunu aktarmıştır. Ayrıca onun hiç evlenmediğini çok erken bir yaşta vefat ettiğini belirtmiştir²³. Fakat aynı yazar Çingiz Ha-

Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen, Studia Orientalia, Helsinki, 1949, s. 211-212.

19 Detaylı bilgi için bk. Francis Woodman Cleaves, "Aldar cab ~ Cab aldar," *HJAS* 18, nos. 1-2 (June, 1955), s. 221-233.

20 Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 865; Rashiduddin, *Successors*, s. 241; Atwood, "Chabui", s. 82; May, "Chabi", s. 136; Bruno de Nicola, *Women in Mongol Iran The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, s. 135.

21 Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 865; Rashiduddin, *Successors*, s. 242.

22 Boyle onun ismini Dorçi, Rüşen ve Müsevî ise Türçi şeklinde çevirmiştir. Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 865; Rashiduddin, *Successors*, s. 242; İsmi doğru kullanımını Rybatzki bize sunmuştur. Dorçi kelimesi değerli taş, mücevher, elmas gibi anlamlara gelmektedir. İkincil olarak da İndra'nın (Hinduizm'de savaş tanrısı) yıldırım silahı gibi bir anlama gelmektedir. Rybatzki, *Mittelmongolischen*, s. 417.

23 Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 865; Rashiduddin, *Successors*, s. 242.

nedanı'nın şecerelerini ele aldığı *Şu'ab-ı Pençgâne* adlı eserinde, Dorçî'nin üç tane oğlu olduğunu, ikisinin isminin bilinmediğini, diğer evladının adının da Ananes olduğunu yazmıştır²⁴. Aynı müellifin kaleminden çıkan iki eserde birbiriyle çelişen ifadelerin bulunması Reşîdüddin'in sehven yapmış olduğu bir hata olsa gerektir. Öyleyse Reşîdüddin, eseri *Câmi'u't-Tevârih*'te bu ayrıntıyı atlamış olmalıdır. Bununla birlikte yazarı bilinmeyen *Muizzü'l-Ensâb* adlı eserde Dorçî'nin ismi bilinmeyen bir oğlu olduğunu, bu oğlundan ise Saruk Buka, Ayende, Taycu adında üç torunu olduğunu söylemiştir²⁵. Sonuç olarak bu konuda Reşîdüddin'in *Şu'ab-ı Pençgâne* adlı eserinde aktardığı bilginin Moğol Tarihi hakkında sahip olduğu bilgi ve birikimi göz önünde bulundurduğumuzda daha sahih olduğundan şüphe duymuyoruz. Çabi ve Kubilay'ın ikinci oğulları Cingim²⁶'dir. Boyle, eserinde bu ismin Çince olduğunu ve *gerçek altın* manasına geldiğini zikretmiştir. Çinçe şekli Chen-chin'dir ve aslında Marco Polo'da geçen *cinchim* kelimesi ile aynıdır²⁷. Cingim de Dorçî gibi çok yaşamamış, erken bir yaşta ölmüş ve ardında üç oğul bırakmıştır²⁸. Çabi Hatun'un ve Kubilay Han'ın üçüncü oğlu ise Mangkala²⁹'dir. Reşîdüddin, onun baş eşinin Alçı Noyan'ın torunu Kutuy Hatun olduğunu aktarmış, Hint dilinde bu ismin *tanrıdan doğan, tanrı doğumlu* anlamlarına geldiğini eklemiştir³⁰. Blochet, Kutuy isminin Hintçe'de *presnes* anlamına gelen putrı veya kumârî'den devşirildiğini söylemiştir³¹. Çabi ve Kubilay'ın dördüncü oğulları ise Nomogan'dır. Nomogan'ın iki kızı vardır ve isimleri bilinmemektedir³².

Çabi Hatun'un doğurduğu dört çocuğu da genç yaşlarda ölmüştür. Bunlardan bilhassa Dorçî'nin, çok genç yaşta öldüğünü belirtmiştik. Yukarıda açıkladığımız üzere Dorçî, bilinmeyen kronik bir rahatsızlığa yakalanmış ve ölmüştür. Çabi'nin ikinci oğlu Cingim de bilinmeyen bir rahatsızlığa yakalanmış ve kırk üç yaşında ölmüştür. Cingim'in ardında bıraktığı evlatlarının da çeşitli hastalıklara sahip oldukları bilinmektedir. Nitekim onun oğullarından Kamala kırk, Darmabala yirmi

24 Reşîdüddin, *Şu'ab-ı Pençgâne*, vr. 134.

25 *Muazz al-Ansb f Şarat al-Ansb*, vr. 55.

26 Sagan Seçen de "Çingim". Sagan Seçen, *Erdemî-yin Tobçı*, s. 47.

27 Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 865-866; Rashiduddin, *Successors*, s. 242.

28 Onun üç oğlunun ismi Kamala, Tarmabala ve Temür Kağan'dır. Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 865-866; Rashiduddin, *Successors*, s. 242.

29 Sagan Seçen de "Mangala". Sagan Seçen, *Erdemî-yin Tobçı*, s. 47.

30 Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 866; Rashiduddin, *Successors*, s. 243.

31 Rashiduddin, *Successors*, s. 243, dp. 8.

32 Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 866; Rashiduddin, *Successors*, s. 243.

dokuz, Ölceytü Temür ise kırk iki yaşında ölmüştür³³. Kubilay'ın diğer eşlerinden doğan oğullarının daha uzun yaşamalarına rağmen Çabi Hatun'dan doğan çocukların ve onların neslinden gelenlerin kısa ömürlü olmaları, Çabi Hatun'dan ya da ailesinden kaynaklanan genetik bir rahatsızlığın var olduğunu düşündürmektedir.

Çok erken dönemlerde Çabi Hatun'un, Kubilay'ın dinî görüşlerine büyük oranda etki ettiğini anlıyoruz. Bu etki hanedanın kurulması ve baş hatun olmasıyla birlikte iyice güçlenmiştir. Netice olarak Kubilay'ı bu konuda etkilemesiyle Moğol istilasının ardından Çin'deki Tibet Budizmi onun büyük emekleriyle hızla yayılmıştır³⁴. Çabi Hatun, Moğol toplumunun inanç sistemi göz önünde bulundurulduğunda doğuştan Budist değildi. Zira Dey Seçen ailesi tipik bir Moğol kabilesi idi ve ekseriyetle Şamanist'ler. Çabi Hatun, Kubilay ile Çin'de daha sağlam bir idare kurabilmek için Moğolistan'dan ayrılmadan önce bu dine intisap etmiştir. Çin'de yerleştikleri sırada ise Çabi Hatun, fanatik bir Buda savunucusu hâline gelmiş Tibet Budizmi kolunun takipçisi olmuştur. Yuanshi, hatunun yaşamı hakkında kısa bir biyografi sunmasına karşın dinî görüşleri hakkında hiçbir bilgi aktarmamaktadır³⁵. Çabi'nin Kubilay'ı hangi tarihte ve ne şekilde Budizme teşvik ettiği bilinmemektedir. Fakat ilk çocukları Dorç'iye Tibetçe bir isim koymaları Tibet Budizmi'nin 1240 yılından önce ailenin dinî hayatında etkin olduğunu göstermektedir³⁶. Kubilay'ın Çin'deki ilk yıllarında Çabi'nin, kendi adına bazı Buda manastırlarına değerli mücevherler bağışlamasıyla açıktan açığa Tibet Budizmi'nin ailenin dinî hayatındaki temelleri atılmıştır³⁷. Nihayetinde Çabi Hatun, Kubilay'a Tibet Budizmi'ni iyiden iyiye sevdirmiş ve bu dine güçlü bir destek sağlamıştır. Bu durum Çin'deki meşruiyetini sağlamlaştırma çabalarında bulunan Kubilay için önem arz etmiştir. Din üzerinden meşruiyet sağlama çabalarına ilk önce o sıra Moğol başkentinde yaşayan meşhur Tibet Budası Sa-skya Pandita'yı kendi tarafına çekmeye çalışmakla başlamıştır. Ancak Pandita, Kubilay'ın çağrısını reddetmiş ve bir süre sonra 1253 yılında ölmüştür. Kubilay bu kez de Pandita'nın öğrencilerinden Phags-pa'yı 1255 yılında sarayına davet etmiş ve onun manastır yeminini almıştır. Kubilay Han, yaklaşık üç yıl sonra başkent Kayping'de kendi huzurunda Budistler ve

33 George Qingzhi Zhao, *Marriage as Political Strategy and Cultural Expression, Mongolian Royal Marriages from World Empire to Yuan Dynasty*, Peter Lang Publishing, New York 2008, s. 20.

34 Buell, *Historical Dictionary of the Mongol*, s. 130.

35 S. Bira, "Qubilai Qa'an and 'Phags-Pa Bla-Ma", ed. Amitai and D. O. Morgan, *The Mongol Empire and its Legacy*, Leiden 1999, p. 242; Nicola, *Women in Mongol Iran*, s. 188-189, 200.

36 May, "Chabi Khatun", s. 136; Buell, *Historical Dictionary of the Mongol*, s. 203.

37 Rossabi, *Kubilay Han*, s. 16.

Taocular arasında bir tartışma düzenlettirmiştir. Mücadeleyi Budistleri kazanmış ve bu tarihten itibaren Çinli Taocular, Kubilay Han tarafından Budizm'i karalamak sebebiyle suçlu bulunmuşlardır³⁸. Budizm'in Taoculara karşı bu zaferinin ardından aynı sene Kubilay ve Çabi, Phags-pa'dan hocası Sa-skya'nın düzenlediği üç Tantrik Hevajra³⁹ töreninden ilkinin almışlardır. Çabi Hatun, Kubilay'ın taç giyme töreninden önce oğullarını da Phags-pa'nın icra ettiği Budist törenlerine göndermiştir⁴⁰. Ancak bir müddet sonra Phags-pa Kubilay Han tarafından el üstünde tutulmak istenmiş ve bu gerçekleştiği sürece sarayda kalıp ona destek vereceğini belirtmiştir. Nitekim Phags-pa, Budacı bir keşiş olarak kendini dünyevi bütün hükümdarların üstünde görmüştür. Buna karşılık Kubilay Han da şahsını toprakları üzerinde yaşayan herkesten üstün görmüştür. Bu noktada Çabi Hatun iki ayrı iktidarı barıştırmayı başarmış ve birlikte koordine hareket etmelerini sağlamıştır. Anlaşmaya göre yeni durumda Phags-pa Lama, ruhani ve dinî konularda son sözün sahibi olmuş, Kubilay da dünyevi konuları üstlenmiştir. Kubilay, özel dinî nasihatler aldığı vakit Tibetli rahipten daha alçakta oturma kararı almıştır. Ancak aynı şekilde Kubilay Han da halkın önünde kamu işleri icra ederken Phags-pa'dan yüksekte oturma kararı almıştır⁴¹. Phags-pa birkaç yıl sonra, Kubilay'ın büyük han seçildiği 1260 yılında, resmî olarak imparatorluğun dini lideri olarak atanmış, 14 Haziran 1261 tarihinde ise kendi mührüne sahip olmuştur⁴². Böylelikle o hem imparatorun kişisel rahibi hem de bütün Moğol Hanlığı'ndaki Budist rahiplerin reisi unvanını kazanmıştır⁴³. Bu yıllardan sonra artık Şamanizm daha çok Moğol orta tabaka halka özgü bir din olarak kalırken, Tibet Budizmi Moğol seçkinler arasında yayılmış ve iyi bir şekilde temsil edilmiştir. Bunun sonucunda belirgin bir biçimde ortaya Tibet Budizmi'ne dayanan, ancak yerel tanrılara ve ritüelleri

38 Atwood, "Qubilai Khan", s. 458.

39 Diğer adıyla *Hevajra Tantra*. VIII. yüzyılda ortaya çıktığı tahmin edilen ve 20 bölümden oluşan Budist bir metindir. Sakya okulunun en önemli metinlerinden biridir. Drogmi (992-1072) tarafından Tibetçe'ye çevrilmiş, böylelikle Tibet Budizmi'nin güçlenmesi amaçlanmıştır. Öğretinin özünde samsara ve nirvanayı tam olarak anlamak vardır. Murat Topaloğlu, *Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Çin'de Tibet Budizmi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 53.

40 Atwood, "Chabui", s. 82; Anning Jing, "The Portraits of Khubilai Khan and Chabi by Anige (1245-1306), a Nepali Artist at the Yuan Court", *Artibus Asiae*, C 54/S. 1-2, 1994, s. 41.

41 Sagan Seçen, *Erdeni-yin Tobçı*, s. 45-46; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 39.

42 Sagan Seçen, *Erdeni-yin Tobçı*, s. 46-47; Jing, "The Portraits of Khubilai", s. 42

43 Atwood, "Phags-pa Lama", s. 437.

de ihmal etmeyen Moğol Budizmi şeklinde bir sentez ortaya çıkmıştır⁴⁴. Böylece Phags-pa, Çabi Hatun'un büyük destekleri ile meşhur Şaman Teb Tengeri kadar büyük bir üne kavuşmuştur⁴⁵. Bununla birlikte İran'da Kubilay'ın kardeşi Hülegü'nün Budistlere sağladığı himaye de, Çabi'nin Tibet tapınaklarının inşası için destek verdiği dönemle neredeyse aynıdır. Ancak Hülegü Han'ın din politikasında ağabeyi Kubilay ve Çabi'nin dinî politikasının etkili olup olmadığı Çabi Hatun ile Hülegü Han arasındaki irtibatın ne kadar güçlü olduğu bilinmemektedir⁴⁶.

Çabi Hatun'un ruhani konulardaki görüşleri ve bunun imparatorluğa yansımalarının yanı sıra çok ilginç bir şekilde Kubilay'ın askerî teşkilatında da etkindi. Onun geniş çaplı sağlam bir casusluk ağı vardı. Zira Kubilay Han'ın da eşinin bu faaliyetlerinden haberdar olduğunu net bir şekilde ifade edebiliriz. Hatta kesin olmamakla birlikte destekliyor bile olabilirdi. Çabi'nin casusluk faaliyetlerini Arık Buka'nın Mönge Han'ın ölümünün ardından Kubilay'a isyan etmesi olayında açıkça görürüz. Mönge Han ölmeden birkaç yıl önce 1258'li yıllarda kardeşinin Güney Song Seferi için birlikleriyle birlikte Nangiyas⁴⁷ yönünde ilerlemesini istemişti. Nangiyas'ın büyük nehrine varıldığında Kubilay'a, Mönge Han'ın Oçu Kuşatması esnasında öldüğü ile ilgili bazı istihbaratlar gelmiştir⁴⁸. Ancak Kubilay, konuyu Mukali Guy-Ong'un torunu Bagatur ile müzakere ettiğinde ağabeyinin öldüğüne dair bilgilere itibar etmemiş ve harekâtına devam etmiştir. Kubilay, Barulaslı Bulkan Kalça ve Erke noyanları daha önce planlamış oldukları mevkiye öncü olarak göndermiş ve kendisi de kuvvetleri ile onları takip etmiştir. Kubilay savaşçıları ile Mönge'nin öldüğü Oçu Kasabası'na geldiği sırada Çabi Hatun'un elçileri Tokan ve Ebügen, ordosunun emirlerinden Tayçığutay ve Yekü noyanlar Kubilay'ın huzuruna varmışlar ve Mönge Han'ın ölümü haberini getirmişlerdir. Kubilay Han bu istihbarat ile birlikte Mönge'nin ölümüne tamamen inanmıştır. Kubilay, Çabi'den gelen haberden sonra Reşidüddin'in ifadesiyle epey kederlen-

44 May, "Chabi Khatun", s. 136-137.

45 Nicola, *Women in Mongol Iran*, s. 49.

46 Nicola, *Women in Mongol Iran*, s. 215.

47 Güney Çin Ülkesi, Çinçe'de Nan-Çia yani *güney halkı* olarak geçmektedir. Rashiduddin, *Successors*, s. 22, dp. 43.

48 Kubilay Han'a bu haberi üvey kardeşlerinden Möge getirmiş ve büyük han seçimine katılmasını tavsiye etmiştir. Kubilay ise *Güneye inmem için kağandan emir aldım. Yerine getirmeden nasıl dönerim?* demiştir. Reşidüddin de bu olay sadece bir söylenti olarak aktarılır ve Kubilay'ın bu söylentiye kulak asmadığı belirtilir. Rossabi, *Kubilay Han*, s. 46-47.

miş ve orduyu orada bırakarak ayrılmıştır⁴⁹. Görüldüğü üzere Kubilay, kendi itibar-
barat ağından gelen ölüm haberlerine itibar etmemiş, buna karşılık baş eşi Çabi
Hatun'dan aldığı bilgileri makbul görmüştür.

Çabi Hatun ayrıca saygın bir kişi ve iyi de bir siyasetçiydi. Mönge Han'ın ai-
lesi ile iyi bir iletişimi olup Karakorum'daki saray nazarında muteberdi. Onun
sarayla olan bağlantıları Kubilay'ın Şing-çov valiliği görevinden Mönge tara-
findan Çin'in ele geçirilmesi görevine getirilmesinde büyük etkisi olduğu açıktır.
Çabi Hatun'un, sarayla olan yakın ilişkilerinin güçlü olduğuna dair en büyük delil
Mönge'nin ölüm töreni sırasında yaşananlardır. Nitekim Mönge Han ölünce
oğlu Asutay Oğul ordudaki vazifesini Kundukay Noyan'a bırakarak babasının ce-
nazesini Karakorum'a getirmiştir. Uzun zamandır Moğollarda ve Türklerde uy-
gulanın Şamanist gelenek gereğince önemli bir kişinin ölümünün ardından ağıt
törenleri düzenlenmekteydi. Bu ağıtlar genelde ölen kişinin birinci derece yakın-
larının ordolarında yapılırdı. Mönge Han'ın ölümü için de dört farklı ordoda
yas töreni icra edildi. İlk gün Kutuktay Hatun'un ordosunda, ikinci gün Kotay
Hatun'un ordosunda, üçüncü gün Çabi Hatun'un ordosunda ve dördüncü gün ise
Kisa Hatun'un ordosunda ağıt yakılmıştır. Her gün bir ordoda ağıtlar yakılıp ke-
derlenildikten sonra Mönge'yi, Yeke-Koruk olarak adlandırılan Burkan-Kaldun
Dağı'na babası Toluy ve dedesi Çingiz Han'ın yanına gömmüşlerdir⁵⁰. Zikredildi-
ği gibi normal şartlarda bu yas törenleri yalnızca çekirdek aile içinde düzenlenen
ve akrabaların katıldığı merasimler şeklinde yapılırdı. Çabi Hatun, aile dışından
biri olarak, üstüne üstlük Mönge'nin hatunu Kisa'dan önce merasim icra etmiş
olması onun aile tarafından epey muteber bulunduğunu gösterir.

Mönge'nin ölümü ve onun için düzenlenen yas törenlerinden bir müddet sonra,
ortaya önemli bir taht krizi çıktı. Arık Buka alelacele iktidar iddiasında bulundu ve
yanına çok nüfuzlu destekçiler çekti. Destekçilerinin en önemlileri Mönge Han'ın
baş hatunu ile öz oğulları Asutay ve Ürüng Taş'tı. Arık Buka ayrıca Ögödey'in
torunu Dorçı, Cuci'nin torunu Kurumşi ve Çağatay'ın oğlu Algu'nun da desteğini
aldı. Arık Buka Kubilay'ın aksine geleneksel bir Moğol İmparatorluğu'nu ediyordu.
Bu nedenle Moğolistan içinde ve dışında bulunan bozkır tabanlı bölgelerde
önemli bir destek elde etti. Arık Buka Alemdar ve Dorçı'yi ordunun başına geçirdi
ve hızla adam toplamalarını adam toplamaları emretti. Hazırlıklar bittikten sonra
Dorçı, Pekin üzerine Alemdar ise Kubilay'ın başkenti Kayping üzerine harekete

49 Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 853-854; Rashiduddin, *Successors*, s. 229-230.

50 Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 853; Rashiduddin, *Successors*, s. 228.

geçti. Bunlar yaşanırken Kubilay Möngke Han'ın ölümü ile kesintiye uğramış Oçu Kuşatması'nı sürdürmekle meşguldü. Kubilay, Oçu Kuşatması'nda bulunduğu sırada Çabi Hatun da Kayping'de bulunmaktaydı. Arık Buka'nın faaliyetlerinden haberdar olan ve birtakım girişimlerde bulunan ilk kişi de oydu. Çabi Hatun ilk olarak Alemdar liderliğinde başkente yürüyen orduyu diplomatik girişimleri ile yavaşlatmaya çalıştı. Kubilay Han'a zaman kazandırmaya çalışan Çabi Hatun kardeşini ve nüfuzunu önemsemeyen eşini adamları Yekü ve Tayçığutay yoluyla tertiplenen saldırıyı ona bildirdi ve onu bu meseleye yönlendirmeye çalıştı⁵¹. Kubilay Çabi'den gelen bu haberle işi ciddiye aldı ve onun tavsiyesiyle Batur Noyan adlı birini kuşatma komutanı atayarak oradan ayrıldı. Öncelikle Arık Buka'ya ulaklar gönderdi. İşlerini gizli bir şekilde yürütmeye çalışan Arık Buka, Kubilay'a karşı uzlaşmacı bir tavra büründü fakat yeterli olmadı. Kubilay, Kayping'teki sarayına döndü ve Hatun'un tavsiyesine uyarak burada yeni bir ulu kağan seçmek için kurultay topladı. Kayping'de şimdiye kadar eşi benzeri görülmemiş -Moğolistan dışında- bir seçim icra edildi ve Kubilay, yeni büyük han seçildi⁵². Çabi Hatun ile birlikte 1260 yılında imparatorluğun imparatoriçesi ilan edildi⁵³.

Hanedanlığın annesi sıfatını da kazanan Çabi Hatun, Çin kültürüne ayak uydurmaya, Moğolların bozkır yasalarının Yuan Sarayı'ndaki nüfuzunu azaltmaya çalışmıştır. Yuanshi'deki bir kayıttta bunun açık bir örneğine rastlamaktayız. Yuanshi'ye göre Kubilay Han'ın hanlık döneminin hangi devrine denk geldiği bilinmeyen bir zamanda dört tane keşiğ muhafızı onun huzuruna gelerek kendisini etkilemek amacıyla başkent civarındaki toprakların, atlar ve sürüler için otlığa dönüştürülmesi hakkında bir önerge sunmuşlardır⁵⁴. İmparatorluk muhafızlarının Kubilay Han'a sundukları bu fikir geleneksel Moğol ekonomisi için son derece uygun bir modeldir. Ancak Çin'de, özellikle Yuan Hanedanı'nın etkili olduğu Kuzey Çin'de tarım ekonomisi ülkenin bel kemiği niteliğindedir⁵⁵. Keşiğ muhafızlarının Kubilay'a böyle bir önerge sunmalarının nedeni Moğol bozkır gelenekliliğinin yok olmaya yüz tutmuş olmasıdır. Nitekim Çin kültürüyle bütünleşmeye çalışan Yuan Sarayı'nda buna karşı gelenekçi bir hizip oluşmuş, keşiğler de bu yöndeki harekete dâhil olmuşlardır. Esasen keşiğ muhafızları çok iyi bir eğitimden geçen kimselerdi

51 Rashiduddin, *Câmi'u't-Tevârîh*, s. 872; Rashiduddin, *Successors*, s. 248; May, *Khubilai Becomes Khan* (May 5, 1260), s. 20; Zhao, *Marriage as Political Strategy*, s. 67.

52 Rossabi, *Kubilay Han*, s. 48-49.

53 Yuanshi, "Empress Cabi", s. 142.

54 Yuanshi, "Empress Cabi", s. 142.

55 Rossabi, *Kubilay Han*, s. 64.

ve yıllardır kaldıkları bu bölgedeki askerî harekâtlarda birincil derecede rol oynamaktalardı. Bundan dolayı Kuzey Çin coğrafyasını ve sarayın dayandığı ekonomik dinamikleri bilmekteydiler. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bozkır geleneklerini unutamamışlar bu yüzden böyle bir girişimde bulunmuşlardır. Yuanshi'ye göre Kubilay bu talepten oldukça memnun kalmış ve kabul etmiştir. Keşigler, bir müddet sonra kabul edilen önergelerinin uygulama planını Kubilay Han'a getirmişler ve ona anlatmışlardır. Önerge sunulduğu sırada Kubilay'ın yanında danışmanlarından Kuzey Çinli Liu Ping-Çung da vardı⁵⁶. Anlaşılan keşigler onu da kendi yanlarına çekmişler ya da zorlamışlardı. Sonuç olarak Ping-Çung da önergenin kabulüne destek olanlar arasına girdi. *Yuanshi*'ye göre bu hadiseyi duyan Çabi, görüşme salonuna aniden gelmiş ve uygulanmak üzere olan önergeye karşı yeni bir tartışma başlatmıştır. Çabi Hatun'un oğullarına Konfüçyüsçü bir eğitim vermiş olduğunu ve bir imparatoriçe olarak Konfüçyüsçü memurları desteklediğini biliyoruz⁵⁷. Orada bulunan ve aynı zamanda Konfüçyüsçü bir devlet adamı olan Liu Ping-Çung'a: *Eğer sen zeki bir Kuzey Çinli olarak imparatora konuşsan, o seni dinler. Neden itiraz etmiyorsun?* Liu Ping-Çung'un bu söylenene sessiz kalması üzerine Çabi ona bir hayli gücünmüştür. Nitekim Çabi, ardından Kubilay'a hitaben bu işe karşı çıkma sebebini açıklamıştır. Nitekim ona göre sunulan önerge Çin'de kurdukları devletin temel dinamiklerine zarar verecektir. Nitekim Kayping'i başkent yaptıklarında Moğol yönetimi şehir halkının malını ve mülkünü ellerinden almamış ve önceki statükoyu devam ettirmişti. Başkent civarındaki toprakların, atlar ve sürüler için otlığa dönüştürülmesi önergesi bu statükoyu bozacak ve halkın elde ettiği haklar geri alınmış olacaktır. Zira Çabi bu noktada uygulamamanın zalimane olduğunu ve sosyal açıdan devleti zora sokacağını düşünmüştür. Eşi Çabi'nin konu hakkındaki fikirlerinden etkilenen Kubilay Han, keşiglerin kendisine sundukları önergeyi reddetme kararı almıştır⁵⁸. Böylece Moğol soyluları başkent çevresinde yaşayan Çinli çiftçilerin ve yerel halkın topraklarına el uzatma iznini alamamışlardır. Bu durum açıkça Çabi Hatun'un merhamet ve adalet yönünden de ileri düzeyde hasletlere sahip bir karakter olduğunu gösterir. Çabi Hatun, Moğol yönetimi altında ezilen halkın bir de yerleşim yerlerinden göç ettirilme istenmesine karşı çıkararak vatanlarında huzur içinde yaşamalarına olanak sağlamıştır. Sonuç olarak Çabi Hatun, Moğol bozkır yasaları ve Moğol elitlerinin endişeleri ile Yuan başkenti yakınında yaşayan yerleşik halkın ihtiyaçları çatıştığında bozkır yasalarını

56 Yuanshi, "Empress Cabi", s. 142.

57 Atwood, "Chabui", s. 82.

58 Yuanshi, "Empress Cabi", s. 142-143.

bir kenara bırakmıştır. Nitekim abi Hatun, bu hareketleri ile imparatorun adil bir hükümdar olarak itibarını güçlendirmeye hizmet etmiřtir⁵⁹.

abi Hatun'un *Yuanshi*'de anlatılan bir diğer özelliği de aşırı tutumlu ve alışkan bir karaktere sahip olmasıdır. Yine yıllıklardan aktarılanlara göre Yuan Sarayı'nda mevcut pahada değersiz her Şeyden yeni bir Şeyler üretilir, sarayın ihtiyaçlarını karşılamış. Saray kadınlarına giysi diktirme hadisesi bunun tipik bir örneğini oluşturur. Nitekim o devirde iskartaya çıkan kullanılmış, bozulmuş, eski askerı yayların saraya getirilmelerini emretmiştir. Saray hanımlarına bu yayların kirişlerini toplatmış, ip yaptırmış ve kumaş dokutmυřtur. abi Hatun'un çabasıyla dokunan kumaştan üretilen giysiler saray kadınları tarafından giyilmeye, böylece dışarıdan para ile özel ihtiyaç giderilememeye başlanmıştır. Hatunun rettirdiği bu giysilerin kalitesi *Yuanshi*'ye göre Çam kumaşından dikilen giysiler ile kıyaslanabilir derecede kaliteli ürünler olmuştur. Onun tutumluluğuna bir diğer örnek ise sarayın kilimlerini diktirmesi olmuştur. Şöyle ki sarayın gıda işleri ile ilgilenen imparatorluk mutfağında koyun kürek kemiklerinin derileri bir kenara atılır ve kullanılmazmış. Bunu duyan abi Hatun, bu derileri toplatmış ve saray kadınlarına bunların yönlerinden kilim dokutmaya başlamıştır. O günden itibaren sarayda bu kilimler kullanılmaya başlanmıştır. *Yuanshi*'ye göre bunlar onun tutumluluk ve çalışkanlığına dair sayısız pek çok işinden yalnızca birkaçıdır⁶⁰. abi Hatun'un tutumlu davranışlarını yalnızca saray çevresinde değil aynı zamanda saray dışı sahalarda, örneğin askerı teşkilatta da görmekteyiz. Nitekim Kubilay Han'ın, Kuzey Çin'i ele geçirmek için çıktığı sefer boyunca ordudaki askerler siperi olmayan Őapkalar takmakta ve uzun kollu zırhlar kuşanmaktaydı. Kubilay Han bir sefer esnasında çadırından askerlerin giydiği siperliksiz bir Şapka ile çıkmış, güneş altında ne kadar zor durulduğunu, güneşin gözü epey kamaştırdığını fark etmiştir. Böylece aynı durumu askerlerin de yaşadığını düşünen Kubilay Han, bu konuyu abi Hatun'a anlatmıştır. Hatun ilk olarak saray kadınlarına siperlikli bir Şapka modeli hazırlamış ve Han'ın kullanımına sunmuştur. Bu Őapkanın daha rahatlatıcı olduğunu fark eden Kubilay, askerlerinin hepsine bu siperlikli Őapkalardan diktirmiştir. Ayrıca Kubilay Han'ın kuvvetleri yakalı ve uzun kollu zırhlar takmakta, savaşlara böyle iştirak etmekteydi. Bu zırhlar Şiddetli sıcak altında onları epey etkilemekteydi. Bu konuda da Kubilay Han eşine danışmıştır. Nitekim bu rica üzerine abi Hatun,

59 May, "Chabi Khatun", s. 136.

60 Yuanshi, "Empress Cabi", s. 143-144; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 65.

askerler için yensiz ve kısa kollu bir savaşçı zırhı tasarlamıştır. Bu hareketten de memnun kalan Kubilay bu modelin bütün orduda kullanılması emrini vermiştir⁶¹.

Çabi Hatun ayrıca merhametiyle, şefkatiyle ve tevazuu ile de öne çıkan bir karakter olmuştur. Nitekim *Yuanshi*'de anlatıldığına göre Song İmparatorluğu ile yapılan savaşlar sonucunda dul Kraliçe Şie ve Kraliçe Cüen, Pekin'de ikamet etmek zorunda bırakılmışlardır. Bununla birlikte Kubilay, savaşlardan elde ettiği yüklü miktarda kıymetli hazineyi faydalanması için eşi Çabi'yi çağırması ve bu değerli parçalardan dilediğini almasını istemiştir. Fakat Çabi Hatun, bu hazinelere yüz çevirerek Song halkına ait hazineyi tek bir parça dahi alamayacağını belirterek tepkili bir şekilde oradan ayrılmıştır. Bahsedilen olaylardan bir müddet sonra kraliçelerinin Pekin'de esir tutulmalarını bir hakaret ve aşağılama olarak gören yardımcıları Cu ve Çin adlı şahıslar utançlarından kendilerini asmışlardır. Kubilay bu intiharlara epey kızarak onları Şie ve Cüen'i yaşadıkları yerde sallandırmıştır. Çabi Hatun eşinin bu davranışı karşısında ona epey hiddetlenmiş ve bu vahşiliğin sonlandırılmasını kraliçelerin memleketlerine yani Güney Çin'e geri gönderilmelerini talep etmiştir. Sözü edilen bu kadınlar ayrıca Pekin'in ikliminden dolayı çok hastalanıyordu. Kubilay Han, eşinin bu talebini olumsuz bularak ona böyle bir hareketin güney bölgelerdeki sadık Çinlilerin tepkisini çekeceğini ve gerginlik yaratabileceğini söylemiştir. Ancak Kubilay, Çabi'nin bu tepkisine karşılık olarak onlara iyi davranacağı sözünü vermiştir. Çabi, Kubilay'ın bu sözünden sonra ölene dek kraliçelerin ihtiyaçları ile ilgilenmiş ve onlarla iyi ilişkiler kurmuştur⁶². Çabi Hatun, ömrünün son yıllarında yeğeni Nanbuy'u kendisine halef ilan ederek Kubilay ile evlenmesini sağlamış ve 1281 yılında vefat etmiştir⁶³.

Sonuç

Bu çalışmanın odağı Çabi Hatun gerek eşi Kubilay'ın han seçilmesinde gerekse Moğolların Güney Çin'de kesin bir hâkimiyet kurarak buraya yerleşmesinde birinci dereceden rol oynamış ve bunun sonucunda dünya tarihinin en güçlü ve iktidar sahibi kadınları arasına girmiştir. Kavrayışı yüksek olan Hatun, kocası Kubilay'ın henüz Şing-çov'daki valiliğinin ilk günlerinden itibaren ona dinî tesirlerde bulun-

61 Yuanshi, "Empress Cabi", s. 145; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 65; May, "Clothes", s. 128-129.

62 Yuanshi, "Empress Cabi", s. 144-145; Rossabi, *Kubilay Han*, s. 88-89; May, "Chabi Khatun", s. 137; Atwood, "Chabui", s. 82.

63 Rossabi, *Kubilay Han*, s. 218.

muş, Budizm'e meyline teşvik etmiş ve ileride hükümdarı olacağı Çin'deki yapıyı ve halkı daha iyi anlamasını sağlamıştır.

Kubilay'ın yükselişi nispetinde büyük bir casus ağı kuran Hatun, bu sayede eşine karşı tertiplenen her durumdan onu haberdar etmiş ve Kubilay'da bu doğrultuda hareket ederek önemli kazanımlar elde etmiştir. Bunu bilhassa Arık Buka İsyanı'nda rahatlıkla görebiliyoruz. Nitekim abi Hatun'un bu tertipten haberi olmasaydı Kubilay büyük bir çıkmaza girecekti. abi Hatun, 1260'lı yıllarda başlayan Kubilay idaresinin yerli kültüre ayak uydurup Çin'deki varlığını korumasında en önemli amillerden biri olmuştur. Nitekim bu konuda erken yaşlarda kabul ettiği Tibet Budizmi'ni eşinin temellerini attığı Yuan İmparatorluğu'nun resmî dinî hâline getirmiştir. Çünkü İç Asya steplerinin Şamanist kültürü hem hayat tarzı hem de bakış açısı itibarıyla Çin'in yerli halkını idare etmeye müsait değildir. Merhameti, tutumluluğu ve çalışkanlığına dair ortaya koyduğumuz verilerle de birlikte abi Hatun sonuç olarak Yuan İmparatorluğu'nun annesi ve dünya tarihindeki en önemli kadınlardan biri olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKLAR

- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Alan, Hayrunnisa, "Muizzü'l-Ensab'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri", *Belleten*, C 78/S. 282, 2014, s. 527-546.
- Anonim, *Muazz al-Ansb f Şarat al-Ansb*, Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits, Persan 67.
- Atwood, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004.
- Buell, Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham, Maryland and Oxford 2003.
- Cleaves, Francis Woodman, "Aldar cab ~ Cab aldar," *HJAS* 18, nos. 1-2 (June, 1955), s. 221-233.
- Cleaves, Francis Woodman, "The Biography of the Empress Cabi in the Yuan shih", *Harvard Ukrainian Studies*, C 3/S. 4, 1979-1980, s. 138-150.

- Durak, Neslihan, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, *Turkish Studies*, C 3/S. 1, (2008), s. 251-258.
- Chimeddorj, Ganjudmaa, *17. Yüzyıl Moğol Müverrihi Sagan Seçen'in, “Had-un Ündüsün-ü Erdeni-yin Tobçı” (Hanların Menşei Hakkında Hazinelerinin Tarihi) IV. Bölüm Eserinin Tercümesi ve Değerlendirmesi*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, “Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”, *Belleten*, C 82/S. 294, 2018, s. 407-481.
- Howort, Henry H. *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century Part III the Mongols of Persia*, Yale University Press, New York 1888.
- Jing, Anning, “The Portraits of Khubilai Khan and Chabi by Anige (1245-1306), a Nepali Artist at the Yuan Court”, *Artibus Asiae*, C 54/S. 1-2, 1994, s. 40-86.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Khamidova, CH. I., “Rashid al-Din, Shu'ab-i Panjganah. 2. The Mongols and Turks (3)”. *Žolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review*, Vol. 5/No. 4, (2017), s. 846-861
- Lao, Yan-shuan, *The Chung-t'ang shih-chi of Wang Yün: An Annotated Translation with an Introduction*, Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge 1962.
- May, Timothy, *The Mongol Empire A Historical Encyclopedia Volume I*, ed. Timothy May, ABC-CLIO, Santa Barbara 2017.
- Nanjing (NJ), “The Foundations Laid in the Six Dynsties” http://english.nanjing.gov.cn/gynj/history/201403/t20140325_1946038.html. (Erişim Tarihi:11/08/2020).
- Nicola, Bruno de, *Women in Mongol Iran The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.
- Ögel, Bahaeddin, *Sino Turcica, Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Kültürsanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Pelliot, Paul, *Notes on Marco Polo I*, Impimerie Nationale Librairie Adrien-Maisonneuve, Paris 1959.

- Räsänen, Martti, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, Helsinki 1949.
- Reşidu'd-din Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ü't-Tevârih Cildi Sevvom*, neşr. Muhammed Rûşen-Mustafâ Müsevî, I-IV, Neşr-i Elburz, Tahran (1373/1994).
- Reşiduddin Fazlullah Hemedanî, *The Successors of Genghis Khan*, trans. John Boyle, Columbia University Press, New York and London 1971.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, *Şu'ab-ı Pençgâne Kitâb-ı Nesebnâme-i Müllük*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, Yazma nr. 2937.
- Rossabi, Morris, *Kubılay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1998.
- Rybatzki, Volker, *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente, Eine lexikalische Untersuchung*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki 2006.
- Topaloğlu, Murat, *Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Çin'de Tibet Budizmi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Zhao, George Qingzhi, *Marriage as Political Strategy and Cultural Expression, Mongolian Royal Marriages from World Empire to Yuan Dynasty*, Peter Lang Publishing, New York 2008.

Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihî Kökeni

Serkan Acar*

Öz

XII. yüzyıldan itibaren çeşitli dillerde yazılmış pek çok tarihî kaynakta geçen savga sözcüğünün kökeni ve mahiyeti hakkında bazı görüşler ileri sürülmüşse de söz konusu kavrama ilişkin müstakil, geniş kapsamlı ve tatminkâr bir inceleme şimdiye dek yapılamamıştır. Türk ve Moğol soylu devletlerde savaş ganimetinin toplanması, paylaşılması, hanların askerlerini, memurlarını veya hanedan mensuplarını ödüllendirmesi ile ilgili olarak kullanılan bu sözcüğün zamanla küresel ölçekte yaygınlık kazandığı ve tercüme edilmeden, teknik bir terim olarak, muhtelif dillere girdiği anlaşılıyor. Lügatlerde ağırlıklı olarak “hediye” ve “armağan” mealinde kullanılan savga mefhumunu tarihî bağlamına oturtmaya çalıştığımız bu makale dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sözcüğün zikredildiği en eski kaynakları tetkik edecek ve buralardaki tipik örnekleri sunacağız. İkinci bölümde etimolojik sözlüklerde filologların bahse konu kavrama yükledikleri anlamlar üzerinde duracak ve buna bağlı olarak yapılan ilmi tartışmalara temas edeceğiz. Üçüncü bölümde bozkır halklarında yağma ve ganimetin paylaşımı meselesini kronolojik olarak inceleyip, hanları, askerî nizamı ve sosyal düzeni yakından ilgilendiren ödüllendirme ve bağışta bulunma sorununun tarihî arka planını aydınlatmaya çalışacağız. Makalemizin esasını teşkil eden son bölümde ise Altın Orda çağından başlayarak, özellikle Kırım Hanlığı hakkında bilgi veren kaynaklarda savga tabirinin kullanımına dair misaller vereceğiz.

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, serkan.acar@ege.edu.tr ORCID: 0000-0003-1642-9269

Ayrıca Deşt-i Kıpçak sahasında seyahat eden Evliya Çelebi'nin konu ile ilgili tuttuğu mühim kayıtlara da değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Savga, Yağma, Ganimet, Ödüllendirme, Kırım Hanlığı.

Savga: The Share of the Crimean Khans from the Plunder and its Historical Origins

Abstract

There are some suggestions on the origins and nature of the word *savga* occurring in numerous historical sources in various languages from the 12th century on, but there is still no peculiar and comprehensive study attributed to that concept. This word was used in the Turkic and Mongolian states to denote gathering and sharing the booty, and rewarding the soldiers, officials and members of the dynasty by the khan, and gained popularity in the course of time, so that it was not translated into other languages, but was loaned directly. *Savga* means gratuity according to the dictionaries, but we try to find out its historical context in this paper, which is composed of four parts. Firstly, the oldest sources mentioning that word will be examined and its older meanings will be given. Secondly, we will discuss the meanings explained by philology scholars on the basis of etymological dictionaries by pointing to the concerning studies. Thirdly, there is a chronological investigation of the sharing of plunder and booty in the steppe peoples, through which we aim at putting a light upon the historical background of the phenomenon of conferment, which concerns closely the state mechanism and the military and social order. The last part of the paper deals with the use of the word *savga* in the sources of the Golden Horde and especially the Crimean Khanate. We will also cite the concerning records of the famous traveler Evliya Çelebi, who travelled along Eastern Europe.

Keywords: *Savga*, Plunder, Booty, Conferment, Crimean Khanate.

Tarihî Kaynaklarda Savga

Muhtelif tarihî kaynaklarda veya eski lügatlerde karşımıza çıkan *savga* kelimesinin yaklaşık olarak dokuz asır kadar geriye gittiği anlaşılmaktadır. Örneğin XII. yüzyılın ilk yarısında Arap dilini öğrenmek isteyen Harezmsah Atsız'ın buyruğu üzerine ez-Zemahşerî (1075-1144) tarafından Arapça kaleme alınan *Mukaddimetü'l-Edeb* isimli sözlüğün Türkçe satır altı neşrinde söz konusu kelimeye tesadüf edilmiştir. Yazıldığı devirde ilgiyle karşılanıp rağbet gören bu eserin “başka dillere” tercüme edildiğini ise bizzat ez-Zemahşerî bildirmiştir. Nitekim bu mühim lügatin en az on beş farklı nüshasını görüp inceleyen ve 1951 yılında Harezmsce satır altı bir

yazmasının tıpkıbasımını yayımlayan¹ Zeki Velidi Togan, müellifin burada kullandığı “başka diller” tabiriyle Farsça, Harezmi ve Türkçeyi kastettiğinden kuşku duymamaktadır. Ona göre; Harezmi Türkçesinin en mükemmel ve en zengin abidesi kabul edilen Türkçe satır altı nüsha fevkalâde ehemmiyeti haiz olup Kaşgarlı Mahmud’un eserinden sonra ikinci sırayı işgal etmektedir².

1938 yılında *Mukaddimetü’l-Edeb*’in Farsça, Çağatayca, Moğolca tercümeli bir yazmasının sözlüğünü hazırlayan Nicholas Poppe eserde geçen “سوغات” (saḡyat) kelimesini Rusçaya “приветственный подарок” (selamlama hediyesi)³ suretinde çevirmiştir. Mamafih Alman asıllı Rus Türkolog delillerini sunmasa da bu sözcüğün köken itibarıyla Moğolca olduğu kanaatindedir. Aynı eserin Şuşter nüshasında ise savga kelimesi şu bağlamda geçer; “Mıḡrâdı-nı yaşıru sözledi / saḡkat, köybet kettürdi anlarğa kelgen / saḡgat, tuşğu köybet, tuzğu / yumdı iki közi-ni uyku birle”⁴. (Muradını gizleyerek söyledi / onlara gelen savga ve armağanı getirdi / savga, pişkeş, armağan / yumdu iki gözünü uyku ile). Zikredilen yazmayı neşreden Nuri Yüce de bu kelimenin Moğolca olduğunu belirtip, herhangi bir kanıt sunmaksızın Nicholas Poppe’nin izinden gitmekle iktifa etmiştir.

XII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan ve eski Rus yıllıklarından biri olan *İpatevskaya Letopis*’te ise savga kelimesine “саигатъ” (saigat) suretinde tesadüf edilir. Bahse konu kaynakta Rus-Kıpçak mücadelelerinin yoğunluk kazandığı 6682 (=1174) yılı olayları anlatılırken şu ifadeler yer verilmiştir: “Ѡ Переаєславла же повха къ празнику стюу мѣнку. Бориса и Глѣба. и не вътаже на канунъ. по вечернии привха. наоутрѣа же поча даѣти саигатъ. княземъ и мужемъ”⁵.

- 1 Zeki Velidi Togan, *Horezm Kültür Vesikaları-Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab / Documents on the Khorezmian Culture-Khorezmian Glossary of the Muqaddimat al-Adab*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1951. Bu eserde “Horezmliler ve Medeniyetleri / The Khorezmians and Their Civilization” başlığın taşıyan, Türkçe ve İngilizce kaleme alınmış 44 sayfalık son derece kıymetli bir değerlendirme yazısı vardır.
- 2 Zeki Velidi Togan, “Zimahşeri’nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü’l-Edeb’i”, *Türkiyat Mecmuası*, C XIV, İstanbul 1964, s. 81, 88.
- 3 Nicholas N. Poppe, *Mongolskiy Slovar Mukaddimat al-Adab*, Çast I-II, Moskova-Leningrad 1938, s. 319. Poppe’nin eserinin Türkçeye yapılan tercümesinde *savgal-savugat* kelimesinin karşılığı “tanışma hediyesi” olarak verilmiştir. Bk. Zemaḡşeri, *Mukaddimetü’l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, haz. Nicholas N. Poppe, çev. Mustafa S. Kaçalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 130.
- 4 Ebu’l Kâsım Cârullâh Maḡmûd Bin ‘Omar Bin Muḡammed Bin Aḡmed ez-Zamaḡşarî el-Hvârizmî, *Mukaddimetü’l-Edeb Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, haz. Nuri Yüce, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 45, 173.
- 5 *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey II İpatevskaya Letopis*, Moskova 2001, s. 569. *Saigat* kelimesi aynı

Knez İgor (Pereyeslavl'dan aziz martirler Boris ve Gleb⁶ Yortusu'na gitti. Ve arifesine yetişemedi. Ayından sonra geldi. Sabah ise knezlere ve askerlere *saıgat* dağıtmaya başladı). Görüldüğü üzere, henüz Moğollar Deşt-i Kıpçak sahasına ulaşmadan önce, yani 1223 yılından evvel, savga sözcüğü Ruslar tarafından kullanılmakta idi. Bu hususun ayrıntılarına aşağıda temas edilecektir. Mamafih söz konusu kelimenin Kıpçak çağında, şüpheye mahal bırakmayacak şekilde, Rus yazılı kaynaklarında tezahür etmesi son derece mühimdir.

Bundan başka, 1230'lu yıllarda Liu Kezhuan tarafından yazılan istihza yüklü bir Çin şiirinde de savga kelimesi zikredilmiştir. Şair, söz konusu şiirinde ölüm korkusu karşında dehşete kapılan Song Hanedanı (960-1279) komutanlarını hicvetmiş ve şunları yazmıştır: “Hudut boylarındaki komutanların savaş meydanında vuruşmaya cesaret etmelerine ihtiyaç yoktur. Sadece geri çekilmelerinin bedeli bâbında Tatar hanına rüşvet olarak biraz savga vermeleri kâfidir”⁷. Hâl böyle iken, Moğol sınır komutanlarının Çinlilerden hediye talep etmelerine rağmen barış antlaşmalarını çiğnemeleri ise vak'a-i âdiyedendi. Nitekim bir keresinde Tangut kökenli

---

kaynakta daha sonraki yıllarda hem Kıpçak hem de Moğol dönemlerinde cereyan eden olaylar anlatılırken altı kez daha geçer. Bunların dökümü şöyledir:

1- (6701=1193) “Ростиславъ же привхаша в Торьский. и славою побѣдивъ другое Половци. привха на ржтво. и ѿтолъ вха вборзъ ко шцо во Вроучии. съ *cauzatъ*”.

2- (6701=1193) “Ростиславъ же вха ко цтю своему в Соуждаль со *cauzatъ*”.

3- (6766=1259) “И бы на Литвоу свца велика. шдолъвшимъ славахоу Бѣ. и сгоую гжю Бѣю послаша же *cauzatъ*”.

4- (6768=1261) “Василкови же вдоушоу по Бороунаи шдиномоу по Литовьской земль. шбрътъ негдъ Литвоу. избивъ ю и приведе *cauzatъ*. Боурондаеви”.

5- (6770=1262) “Василкови. князю. посла же *cauzatъ*. братоу своему королеви”.

6- (6770=1262) “Борисъ же привха и приведе *cauzatъ*. королеви и конви во сьдльхъ. щиты соуличъ шеломы”.

Eski Slav dilinde kaleme alınan bu metinler için bk. *İpatevskaya Letopis*, s. 678, 679, 840, 847, 857.

6 Boris ve Gleb, Rus kaynaklarında umumiyetle paganlara karşı Rusya'nın koruyucusu olarak tanımlanırlar. Rus halkı adına Tanrı ile iletişim kurma ve savaşlara müdahil olma kudretini haizdirler. Askerî anlamda büyük kahramanlar olmasalar da her devirde rağbet gören bu azizler eski Rus savaşçı kültürünün baş figürleridir. Ayrıntılı bilgi edinmek için bk. Helen Y. Prochazka, “Warrior Idols or Idle Warriors? On the Cult of Saints Boris and Gleb as Reflected in the Old Russian Military Accounts”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 65/No. 4 (Oct. 1987), s. 515-516.

7 Şiirin Çince'den İngilizce'ye yapılan tercümesi şöyledir: “The commanders at the frontier need not venture to fight in the field, merely bribe the King [of Tatar] some sauqa as the cost of withdrawal”. Bk. Qui Yihao, “Gift-Exchange in Diplomatic Practices during the Early Mongol Period”, *Eurasian Studies*, S. 17, 2019, s. 221.

General Chayan, Çinli bir subaya şöyle demişti: “Hediye (sauqa) isteyip müzakere etmenin yanı sıra savaşmaya da devam edeceğiz”⁸.

1240 tarihli *Moğolların Gizli Tarihi*'ne gelince; burada savga sözcüğü hediye, armağan mânâsında iki kez kullanılmıştır. Kayıtlar şöyledir:

1. “Uduyit-merkit dürberün buluqan maqalaitu maral-un qodun quodusutu ilkin jarqaq usun-u buluqan jalqaqşan de’eltü tabun nasutu kücü neretü nidün-dür-i-yen qaltu kö’üken-i bidan-u ceri’üt nuntuq-tur qocoruşan-i olju abciraju hö’e-lün-eki-de *sauqa* abcü otçu ökba”⁹. (Uduyit Merkitler kaçarken, ordugâhlarında beş yaşında Kücü isimli gözleri ateşli bir çocuğu bırakıp gitmişlerdi. Onun üzerinde samur derisinden bir şapka, dişi geyiğin ayak derisinden yapılmış bir çizme ve su samuru derisinden eklenerek dikilmiş bir elbise vardı. Bizim askerler onu alıp götürdüler ve Hö’elün anaya *hediyeye* ettiler)¹⁰.

2. “Tatar-un qorqalaqşan naratu-sitü’en-e bawuqşan nuntuq-tur talaqui-tur niken üçügen kö’üken gē[k]sen-i bidan-u ceri’üt nuntuq-aca olju’ui altan e’emek döreb-citü dasi torqan buluqa’ar dotorlaqşan helige[b]citü üçü’ügen kö’üken-i a[b]ciraju cinggis-qahan hö’elün-eki-de *sauqa* ke’en ökba”¹¹. (Tatarların Naratu-şitü’en’deki müstahkem mevkillerini yağma ederken, bizim askerler orada bırakılmış küçük bir erkek çocuk buldular. Burnunda altın bir halka, üzerinde de altın işlemeli ipekle ve samur derisi ile astarlanmış bir cepken bulunan bu çocuğu Çinggis-ğahan Hö’elün anaya *hediyeye* etti)¹².

Savga kelimesi buradaki her iki kayıtta da askerî muharebeler sonucunda ele geçirilen, düşman tarafından terk edilmiş küçük bir erkek çocuğu imlemek için kullanılmıştır. Bu kayıtlar Moğol İmparatorluğu’nun kuruluş safhasında savganın hangi bağlamda ele alındığını anlamak bâbında önemlidir. Zira daha sonra kurulacak olan ikinci kuşak halef devletlerde, hassaten Kırım Hanlığı’nda, yağma sonucu ele geçirilen esirlerden hanın aldığı pay için de aynı kelime kullanılacaktır.

8 “Alongside gift-offering (sauqa) [negotiation], [we will still] keep fighting”. Qui Yihao, agm., s. 221.

9 Igor de Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, Indiana University, Bloomington 1972, 114: 2906-2910.

10 *Manghol-un Niuça Tobça’an (Yüan-Ch’ao Pi-Shi) Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1995, s. 52: 114.

11 Igor de Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, 135: 3703-3707.

12 *Manghol-un Niuça Tobça’an (Yüan-Ch’ao Pi-Shi) Moğolların Gizli Tarihi*, s. 64-65: 135.

Kütâb Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisân isimli eserini XIII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alıp Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Arapça-Moğolca olmak üzere üç bölümden müteşekkil bir lügat hazırlayan İbn Mühennâ da “سوغات” (sauyat) kelimesini Moğolca kısmında göstermiş ve Arapça karşılığının “الهدیه” (el-hediye) olduğunu ifade etmiştir¹³. Daha sonra pek çok lügatnüvis bu bilgiyi tenkide tâbi tutmadan olduğu gibi kabul etmişse de, aşağıda da görüleceği üzere, Paul Pelliot, Platon Mihayloviç Melioranskiy ve Nikolay İvanoviç Veselovskiy gibi âlimler konuya ihtiyatlı yaklaşıp daha ciddi ve tutarlı sonuçlara ulaşmayı başarmışlardır. Kaldı ki, İbn Mühennâ'nın bizzat kendisi eserinin hatimesinde; “Moğolların dilinde Türkçeden girmiş pek çok kelime vardır”¹⁴ demek suretiyle bu hususa ilişkin şüphelerini açıkça ortaya koymuştur.

Tartışmalı olmasına rağmen savga kelimesi çok büyük ihtimalle *Codex Cumanicus*'a da girmiştir. Bununla birlikte, zikredilen lügatin Türkiye'de yapılan en son neşrinde görülen *saygat bölövüt* ifadesinin anlamı muğlak bırakılmış ve Géza Kuun'un neşrine yakın bir şekilde okunarak (*saygac bölöv*) bahse konu âlimin yüklediği Almanca mânâ (des heres teyl-des vundes teyl) tekrar edilmiştir¹⁵. Ancak Paul Pelliot, Rus kronikleri ile Kaare Grønbech'e atıfta bulunup, buradaki kelimenin *saiyat* suretinde okunması gerektiğini ileri sürmüştür¹⁶. Büyük âlimlere münhasır temkinli bir yaklaşım sergileyip ilmî şüphe içinde bulunsun da Pelliot'un teklifi makul görünmektedir. Nitekim Kıpçak döneminde hem Doğu hem de Batı Türkleri arasında yaygın olarak kullanıldığı anlaşılan savga kelimesinin *Codex Cumanicus*'ta görülmesi gerek mekân gerekse zaman bakımından şaşırtıcı değildir.

Savga sözcüğünün Türkçe, Moğolca ve Arapça telif edilen kitap ve lügatlerin yanı sıra Farsça kaynaklarda da tezahür ettiği; Reşidüddin Fazlullah, Muinüddin Natanzî, Nizamüddin Şamî ve Hâfiz-ı Ebru gibi müellifler tarafından aynı anlamda, yani hediye ve ganimetten alınan pay mânâsında teknik bir terim olarak kullanıldığı bilinmektedir¹⁷. Örneğin, *Camii't-Tevarih*'te Cengiz Han tarafından Tangut hükümdarının kızına savga verildiğinin anlatıldığı Farsça cümlede zikretti-

13 Bülent Gül, *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, Ankara 2016, s. 61.

14 Bülent Gül, *age.*, s. 62.

15 Krş. *Codex Cumanicus*, haz. Mustafa Argunşah-Galip Güner, İstanbul 2015, s. 406; *Codex Cumanicus*, ed. Géza Kuun, Budapeşte 1880, s. 227.

16 Bk. Paul Pelliot, “Širol'fa ~ Širal'fa”, *Toung Pao*, Second Series, Vol. 37, Livr. 3/4, 1944, s. 111, n1.

17 Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band I, Wiesbaden 1963, s. 346: 222.

ğimiz sözcük özgün biçimiyle yani Farsçaya tercüme edilmeden iktibas edilmiştir: “و دیگر..... خاتون دختر پادشاه تنگقوت بوده سوقات خواست و اورا بوی بخشید” (Ve diğer..... Hatun, Tangut padişahının kızı idi; *savgat* istedi ve [Cengiz Han] onu ona bahşetti).

Diğer taraftan, Türklerin kültürel hafızasına ait pek çok sırrı barındıran, Türk tefekkür tarihinde mühim bir mevkii işgal eden, bozkır geleneklerini ve Türk töresini anlatan Oğuzların destanî eseri *Kıtab-ı Dede Korkud*'un “Kam Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek Boyu” hikâyesinde de savga kelimesi zikredilmiştir. Bu hikâyede be-zirgânlara hitap edilirken bir yerde şu ifadeler kullanılmıştır:

Alaň alçak hava yerden gelen argış
 Beg babamuň, kadın anamuň *savgatı* argış
 Ayağı uzun şahbaz ata binen argış
 Ünüm aňla, sözüm diňle argış!¹⁹

XV. yüzyılın ikinci yarısında Akkoyunlu mülkünde, bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyinde yazıya geçirildiği tahmin edilen *Kıtab-ı Dede Korkud*'daki bu kelime vaktiyle Türkistan'da yaşayan Oğuzların Anadolu'ya getirdikleri bir sözcük olmalıdır. Nitekim söz konusu kelime Türkiye'nin pek çok bölgesinde hâlâ kullanılmaktadır.

Savga kelimesinin görüldüğü bir diğer Türkçe eser de XVI. yüzyılda telif edilen *Babürnâme*'dir. Filvaki 1525 yılı hatıratı kayda geçirilirken şu ifadelere yer verilmiştir: “Balh maşlahatucihatudın ıhalın yarmak va Kâbuldaki uruq-ı kayaş va oğlan-u şaqqâ Malot fathıda tüşkân mata ‘dın *savgatlar* yibâridi”²⁰. (Belh işi yüzünden birçok ak-ağçe ve Kâbil'deki akraba ve çocuklara Milvet fethinde ele geçen eşyadan,

18 İlya Nikolayeviç Berezin, *Trudı Vostochnago Otdeleniya XIII. Sbornik Letopisey. İstoriya Mongolov Soçinenie Raşid-eddina-İstoriya Çingiz Hana do Voşetviya Ego na Prestol, Persidskiy Tekst s Predisloviem*, St. Petersburg 1868, s. 133. Bu cümle Berezin tarafından Rusçaya şöyle tercüme edilmiştir: “Еще.....Хатунъ, дочь Тангутскаго государя. Сухать пожелалъ ее: Чингизъ-Ханъ подарилъ ему ее”. Bk. aynı eser içerisinde, *Ruskiy Perevod s Predisloviem i Primeçaniyami*, s. 81. Görüldüğü üzere, Berezin kelimeyi *suhat* biçiminde okumuştur.

19 Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 2007, s. 71. Gökyay, Türkçe kabul ettiği *savgat/sugat/sokat* kelimesinin armağan, hediye, hilat, ihsan, inam, bahşiş, bergüzar, tansuk, tuhfе, peşkeş, mükâfat anlamına geldiği belirtir. Bk. Orhan Şaik Gökyay, *age.*, s. 399.

20 Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza, *Bâburnâme*, III. Kısım, haz. W. M. Thackston, Harvard 1993, v. 261a. Metnin Haydarâbâd nüshasındaki özgün şekli şöyledir: بلج مصلحتی جہتی دین قالین و اعلان اوشاق فہ ملوت فتحی دا توشکان متاع دین سوغات لار بیاریلدی. S. Beveridge, *The Bâbar-nâma*, London 1971, v. 261a.

hediyeler gönderildi)²¹. Reşit Rahmeti Arat, hatıratı gününüz Türkçesine aktarırken sözcüğün kelime anlamı olan hediyeyi kullanmışsa da savganın esasen ganimetten alınan ya da birine verilen pay olduğu yukarıdaki ifadelerden bariz bir şekilde anlaşılmaktadır.

Bundan başka, XVII. yüzyılda Ebu'l-Gazi Bahadır Han tarafından Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan *Şecere-i Türk*'te de savga kelimesine tesadüf edilmiştir: “Yigirme yıl meniñ kirimni yuvıp hizmetimni kıldı tip hemişe haţţ u *savğat* yibere-turgandurlar”. (Yirmi yıl benim kirimi yıkayıp, hizmetimi kıldı diye daima hat ve savga gönderip durmuşlardır)²².

Sonuç olarak, mevcut kaynaklarımızdan hareketle Göktürk ve Uygur çağına kadar inmediği anlaşılrsa da asgari XII. yüzyıldan itibaren savga kelimesinin tarihi membalar ile eski sözlüklerde görüldüğü ve kullanımının fasilasız devam ettiği anlaşılmaktadır. Zikredilen kavramın Kırım ve Osmanlı kaynakları ile vesikalarında ki tasarrufuna ise aşağıda Kırım Hanlığı faslında temas edilecektir. Bilinen en eski eserlerde savga kelimesinin tezahürüne, kullanım şekline ve mânâsına bu suretle temas ettikten sonra şimdi de etimolojik lügatlerde bahse konu sözcüğe yüklenen anlamlara, konuyla ilgili iddialara ve ilmî tartışmalara göz atalım.

Etimolojik Sözlüklerde Savga

1869 yılında *Türk-Tatar Lehçelerinin Mukayeseli Sözlüğü* başlığını taşıyan fevkalâde ayrıntılı bir Türkçe-Rusça lügat hazırlayan Lazar Budagov, “ساوغات/سوغات/سوغات” (savğat / savkat) biçimlerinde sunduğu sözcüğü derinlemesine incelemiş ve Rusçaya “bağış, mükâfat, hediye, özellikle bir seyahatten sonra arkadaşlar tarafından getirilen armağan”²³ suretinde çevirmiş ve yine “hanlara ve asilzâdelere verilen

21 Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul 2006, s. 464.

22 Eski harfli özgün metni ve Fransızca tercümesi şöyledir: بيكرما بيل مينيك كيرمنى يوب خدمتنى قىلدى همیشه خط و ساوغات ييبارا تورغان دورلار. Eboul-Ghâzi Béhâdour Khan, *Des Mogols et des Tatares*, Pub. Le Baron Desmaisons, Tome I. Texte, St. Petersburg 1871, s. 313. “Pendant vingt ans elle a lavé mon linge et m'a rendu toutes sortes de services. Il lui envoyait souvent des lettres et des *présents*”. Eboul-Ghâzi Béhâdour Khan, *Des Mogols et des Tatares*, Pub. Le Baron Desmaisons, Tome II. Traduction, St. Petersburg 1874, s. 335.

23 Bu sözcüklerin Rusça karşılıkları için kullanılan kelimeler şunlardır: “даръ, награда, подарокъ, гостинець (въ особенности привозимый друзьямъ послѣ путешествія)”. Lazar Budagov, *Sravitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, Tom I, St. Petersburg 1869, s. 647. Bununla birlikte, Farsçadaki “râh averd” (راه آورد) sözcüğü de savganın karşılığı olarak görülmüştür. Örneğin James Redhouse bunu İngilizceye; “A present brought by a traveler” şeklinde, Paul Pelliot Fransızcaya;

hediye”²⁴ anlamına geldiğini belirtmiştir. Ayrıca “سوغة” (savğa) kelimesinin Farsça izahını şu örnek cümleyle yapmıştır; “مرسومی باشد که سپاهیان از علوفه و ماهیانہ بنویسندکان دهند”²⁵. (Sipahilerin aylık ve ulûfelerinden kâtiplere vermesi âdet olsun). Aynı kelime Kırım Türkçesinde hanın istifadesine sunulan mal ve vergi yerine sayılan hizmet için kullanılmış ve yağma sonucu ele geçirilen ganimetlerin bir kısmını imlemiştir: “Savğaların ve çapul savğaların talep itmeyeler”. Buradaki *çapul savğası* tabirinin yağmadan elde edilen mallara ve esirlere karşılık geldiği açıktır. Diğer taraftan, *savğaçı kul*²⁶ adıyla anılan bir görevliden bahsedilmektedir. Budagov, söz konusu unvanı taşıyan kişiyi Rusçaya; “сборщикъ повинностей” (vergi toplayıcısı) ve “ханскій чиновникъ” (hanlık memuru) biçiminde çevirmiştir²⁷. Daha geç bir tarihte Kırım Hanlığı hakkında bilgi veren başka bir kaynakta ise *savğa ağası* şekliyle karşımıza çıkacak olan bu unvana aşağıda temas edilecektir.

Kırgızcadaki *çayza* kelimesi ise “половина добычи” (ganimetin yarısı) ve “идущая въ пользу хана, при барантахъ и нападенияхъ” (baskınlar ile çapularda hanın hissesine düşen pay) anlamındadır. Budagov bu kelimenin *savurgamak* fiili ve *su-yurgal* ismiyle kökteş olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre; Çığataycadaki *sugurmak* ile Altaycadaki *savurmak* da bu cümledendir²⁸. Filolojik açıdan veya köken bilgisi bakımından zikredilen iddialara itirazlar olsa da *su-yurgal* sözcüğünün özellikle Altın Orda ve Kırım Hanlığı zamanında savganın müteradifi olarak kullanıldığını gösteren deliller mevcuttur.

Pavet de Courteille, Budagov’dan kısa bir süre sonra, 1870 yılında, neşrettiği lügatinde *savğat* kelimesini Fransızcaya “présent, don” (hediye, armağan) şeklinde tercüme etmiş ve “Kıldılar arz han makalâtın / Her niçük tuhfе birle *savğatın*”²⁹

“présent apporté au retour d’un voyage” biçiminde, Gerhard Doerfer ise Almancaya; “Geschenk, das man von einer Reise mitbringt” suretinde tercüme etmiştir. Krş. James Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, İstanbul 2001, s. 960; Paul Pelliot, “Sao-houa, sauΓa, sauΓat, saguate”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol. 32, Livr. 4, 1936, s. 233; Gerhard Doerfer, *age.*, s. 345: 222.

24 Подарки ханамъ и вельможамъ. Çığatay lisanında “hilat ve pişkeş ve ihsan etmeye derler”. Lazar Budagov, *age.*, s. 647.

25 Budagov bu cümleyi Rusçaya şöyle çevirmiştir: “Жалованье, которое платятъ военные писцамъ, фуражамъ и деньгами”, Lazar Budagov, *age.*, s. 647.

26 Radlov’da “saugaçi” şekliyle görülür. “Сауҗачи; der Abgabensammler, Steuereinnehmer”, Vasiliy Vasilyevič Radlov, *Slovarya Tyurskih Nareçij*, Tom 4, Çast 1, St. Petersburg 1911, s. 234.

27 Lazar Budagov, *age.*, s. 647.

28 Lazar Budagov, *age.*, s. 647.

29 Çığatay Türkçesinde eski yazıyla “هر نيچوك تحفه بير لا سوغاتين / هر نيچوك تحفه بير لا سوغاتين” suretinde yazılan bu beyti Fransız lügatnûvis kendi diline de çevirmiştir: “Ils exposèrent les instructions

(Sözlerini ve aynı şekilde hediye ile *savgal*arını hana arz ettiler) beytini de misal olarak sunmuştur.

Vasilij Vasilyeviç Radlov ise meşhur lügatinde сауға / соға (sauga / sogga) sözcüğünü ayrıntılı bir şekilde ele almış ve Kırgızcada; “Подарокъ из добычи охотника, который получаетъ встрѣчающа съ охотникомъ”³⁰ (Avcıya rastlayan kimsenin av ganimetinden aldığı armağan) anlamına geldiğini belirtmiştir. Bu tanım savga kelimesiyle *Moğolların Gizli Tarihi*’ndeki bir anlatıda geçen Моғолца “شغالغه” (şiralğa) sözcüğü arasındaki anlam yakınlığını gözler önüne serer. Konuyla ilgili bir makale kaleme alan Paul Pelliot, avcı Altay toplulukları arasında şiralğa geleneğine sadece Moğolların sahip olmadıklarını, bilakis “présent” (hediye / armağan) anlamındaki *sauya* kelimesinin “fortune” (talih, varlık ve zenginlik) suretinde pek çok dile girdiğini belirtmiştir³¹.

Filhakika tıpkı savga gibi şiralğa kelimesi de *Babûrnâme*’ye girmiştir. Nitekim 1519 yılında bizzat Babûr Şah’ın da iştirak ettiği bir süreik avı sahnesi şöyle tasvir edilir: “Ordunı daryâ sarı yürütüp men Sawâti tarafı, kim Kargxâna ham derlâr, karg avlağamı³² bardım. Bir neçâ karg payda boldı, valı jangali qalın edi. Jangaldin çıqmadı. Bir buzavlığ karg tüzqâ çıqıp qaça berdi. Xaylı oq uruldu edi. Özini jangalğa yavuqça saldı. Jangalğa ot saldılar. Ol karg xud tapılmadı. Yana bir karg buzavı

qu’ils avaient reçues du khan et offrirent son présent avec toutes sortes de raretés”. Bk. Pavet de Courteille, *El Lüğatü'n-Nevâiyye ve'l-İstîşâdâtü'l-Çağatâiyye-Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris 1870, s. 344. Aynı beytin Rusça ve Almanca çevirileri ise Radlov tarafından yapılmıştır: “Они согласно приказанію хана представили подарки съ различными рѣдкостями”. “Nach dem Befehle des Chans brachten sie Geschenke mit (allerlei) Seltenheiten dar”. V. V. Radlov, *age*, s. 234.

30 Almanca çevirisi: “Das Geschenk aus der Jagdbeute, das der den Jäger Begegnende erhält. V. V. Radlov, *age*, s. 234. Bu ifadenin Fransızcasına Paul Pelliot’un makalesinde tesadüf etmek mümkündür: “Partie du gibier que recoit celui qui rencontre le chasseur” (Avcıyla karşılaşan kişinin av hayvanından aldığı parça). Bk. Paul Pelliot, “Şirolğa ~ Şiralğa”, s. 111.

31 Paul Pelliot, “Şirolğa ~ Şiralğa”, s. 111. *Şiralğa* geleneğinin kadim bir “klan komünizmi” ile ilgili olduğunu ve Urianghatlar ile Moğollar arasında hiyerarşik olmayan bir ilişkiye işaret ettiğini düşünen âlimle de vardır. Ayrıntılı bilgi edinmek için bk. Harry Jackendoff, “The Uriangçai Connection, Some Social Study and Textual Analysis of the Secret History”, *Mongolian Studies*, Vol. 4, 1977, s. 11.

32 Thackston’ın “avlağal” (آولاغالی) suretinde okuduğu bu kelime Beveridge tarafından yayınlanan Haydarâbâd yazmasında da görüldüğü gibi “avlağamı” (اولاغانی) olacaktır. Söz konusu yanlışlık 1857 yılında neşredilen İlminskiy basmasından kaynaklanmış gibi görünmektedir. Zira zikredilen kelimeyi İlminskiy yanlış bir şekilde “avlağalı” şeklinde okumuş ve bu hata Thackston tarafından tekrar edilmiştir. Krş. Zahireddin Muhammed Babur, *Baber-name ili Zâpiski Sultana Babera*. (*Faksimile Haydarabadского Spiska*) / *Baburnamah*, İzd. Nikolay İvanoviç İlminskiy, Kazan 1857, s. 285; Anette S. Beveridge, *The Bâbar-nâma*, London 1971, v. 222b; Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza, *Bâburnâme*, II. Kısım, haz. W. M. Thackston, Harvard 1993, v. 222b.

otkâ küyüp tepraçlâp yatadur. Boğuzlap har kişi *şiralğa* aldı”³³. (Askeri nehir tarafına gönderip ben de kergedan avlamak için Gürkhâne dedikleri Sevâtî tarafına gittim. Birkaç kergedan görüldü; fakat cengel çok sıkı ve cengelden dışarı çıkmadılar. Yavrulu bir kergedan düzlüğe çıkıp kaçmaya başladı. Cengele ateş verdiler, fakat o kergedan bulunamadı. Diğer bir kergedan yavrusu ateşte yanmış kvranyordu; onu boğazladılar ve herkes bir *parça* aldı)³⁴. Bu suretle, *Moğolların Gizli Tarihi*’nden sonra *Baburnâme* de şüpheye mahal bırakmayacak şekilde *şiralğa* sözcüğünün avdan alınan pay ya da parça anlamına geldiğini teyit etmektedir.

Rus filolog ve lügatnüvis İzmail İvanoviç Sreznevskiy ise *savga* kelimesinin “трофей” (ganimet) ya da “военная добыча” (savaş ganimet) anlamına geldiğini ve henüz Moğollar Deşt-i Kırçak bölgesine gelmeden önce, Kırçakların hüküm sürdüğü devirde, “саигатъ” (saigat) şeklinde Rusçaya girdiğini³⁵ ifade etmiştir ki; bu izahat, yukarıda da görüldüğü üzere, *İpatevskaya Letopis*’teki kayıtlardan çıkarılmıştır.

Savga teriminin erken dönem Rus yıllıklarında görülmesi Paul Pelliot’yu da düşünceye sevk etmiştir. Ona göre; bu kelimenin Moğolca olması zayıf bir ihtimaldir zira Moğolca olsaydı XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Rusçaya girmesi gerekirdi. Nitekim savga tabirini Çincedeki “sahua / sahuo / sauhua” sözcüğü ile eşleştiren bu âlim, kelimenin Türkçe, Moğolca, Çince, Rusça, Farsça, Hintçe ve Latin dillerinde görülmesinin ilginç olduğunu ve bir ihtiyacı karşıladığı için bu kadar geniş bir sahaya yayıldığını haklı olarak ifade etmiştir³⁶.

Şarkiyatçılar arasında savga tabirini en ayrıntılı şekilde inceleyenlerin başında ise Platon Mihayloviç Melioranskiy gelir. Moğol istilasından önce Rus yazılı kaynaklarına giren Doğu halklarına ait kelimeleri tetkik ettiği makalesinde, bahse konu sözcüğün ganimetten elde edilen hediye anlamına geldiğini belirten Rus Türko-

33 W. M. Thackston, *age.*, v. 222b. Bu metnin Haydarâbâd nüshasındaki özgün şekli şöyledir: اوردونی دریا ساری بورونوب مین سواتی طرفی کیم کرگ خانه حم دیر لار کرگ اولاغانی باردیم بر نچه کرگ پندا بولدی ولی جنکی قالین ایدی جنکلدین چقمادی بر بوز اولیق کرگ توزکا چقیب قاچا بیردی خیلی اوق اورولدی ایدی اوزونی چنگلغه باوق غه سالدی چنگل غه اوت سالدیلار اول کرگ حود تاپلمادی ینه بر کرگ بوروی اوتکا کویوب نییره چلاب یاتادور بوغوزلاب شیرالغه اولدی. Kırç. Anette S. Beveridge, *age.*, v. 222b.

34 Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul 2006, s. 417.

35 İzmail İvanoviç Sreznevskiy, *Materiali dlya Slovar Drevne-Russkago Yazıka po Pismennum Pamyatnikam*, Tom III, St. Petersburg 1912, s. 244. Ancak Veselovskiy bu izahatın tam anlamıyla doğru olmadığını görüşündedir. Ona göre savga sözcüğü “hediye etmek, ödüllendirmek” anlamındadır. Nikolay İvanoviç Veselovskiy, *Han iz Temnikov Zolotoy Ordı Nogay i Ego Vremya*, Petrograd 1922, s. 24, n. 2.

36 Paul Pelliot, “Sao-houa, sauΓa, sauΓat, saguate”, s. 234, 237.

log, savganın galiplerin şeref nişanesi olarak baba, kayınpeder, ağabey vb. gibi yaşça büyük olan akraba veya hısımlara sunulduğu görüşündedir³⁷. Bunun delili olarak da yukarıda beş numaralı dipnotta sunduğumuz *İpatevskaya Letopis*'teki bir kayıdı göstermektedir: “Василкови. князю. посла же *cauzamъ*. братоу своему королеви”³⁸. (Knez Vasilko ise kral olan kardeşine *savga* gönderdi). 1262 yılına ait bu kayıt, mahallî Rus knezlerinden Vasilko'nun düzenlediği bir seferle Litvanya'ya yağmalayıp ganimet elde ettiğine ve yağmadan ele geçirdiği at koşum takımı, zırh ve tulga gibi askerî malzemelerden bir kısmını kardeşi Knez Daniil ile daha başka yakınlarına dağıttığına işaret etmektedir.

Girdiği yabancı dillerden başka pek çok Türk lehçesinde de tesadüf edilen *savga* kelimesi, yukarıda da ifade edildiği gibi, her ne kadar Göktürk ve Uygur dönemi yazılı kaynaklarında görülmesi de besbelli ki oldukça eskidir. Bilindiği üzere, kadim Türk töresi gereği hanlar ganimetin büyük kısmını dağıtmakla mükellefi. Bu gelenek muhtelif Türk boyları arasında XX. yüzyılın başlarında dahi mevcuttu. Örneğin, bir kimse Altay topluluklarına mensup bir avcıya tesadüf ederse taze av etinin bir parçasını alırdı. Yine bir Başkurt, sığır kesimine yardım ederse hatta kesim esnasında sadece o mahalde hazır bulunsa dahi bir parça et kendisine verilirirdi. Tarihi, filolojik ve etnografik bilgiler ışığında, *savga* sözcüğünün eski Rusya'da kullanılan öz Rusça bir kelime olmadığını belirten Melioranskiy tetkikatının ardından vardığı sonucu fevkalâde açık bir şekilde, ön kabullere mütemayil bazı Türkolog ve lügatnüvisler gibi dolandırmadan, delillerini sunmak suretiyle, kesin bir dil kullanarak ifade etmiştir: “Biz bu kelimenin Türkçeden, özellikle de Kıpçak Türkçesinden, ödünç alındığı hususunda kuşku duymuyoruz”³⁹. Görüldüğü üzere, sadece İbn Mühennâ'nın verdiği bilgiyi esas alan ve bunu gerçek mânâda tenkide tâbi tutmadan kabul eden Nicholas Poppe ve takipçilerinin hilafına, İbn Mühennâ ve eseri hakkında doktora tezi hazırlayan Melioranskiy farklı dillerdeki çeşitli kaynakları ilmî usüllere uygun bir şekilde mukayese edip tarihi, filolojik ve etnografik verilerle harmanlayarak daha ciddi ve kabul edilebilir sonuçlara ulaşmayı başarmıştır.

Diğer taraftan, ilmî konularda kılı kırk yaran titizliği, bilgi eksikliğinden kaynaklanan önyargılara karşı şiddetli muhalefeti ve kaleme aldığı tutarlı reddiyeleri ile

37 Platon Mihayloviç Melioranskiy, *Zaimstvovannyya Vostochnyya Slova v Russkoy Pismennosti do Mongolskago Vremeni*, St. Petersburg 1906, s. 17. (Ayrıbasım)

38 *İpatevskaya Letopis*, s. 857.

39 Platon Mihayloviç Melioranskiy, *age.*, s. 17-18.

tanınan Rus Türkolog Nikolay İvanoviç Veselovskiy de savga kelimesinin Türkçe olduğu kanaatindedir ve dahi Melioranskiy tarafından ileri sürülen görüşlere iştirak etmiştir: “*Saigat* kelimesi Türkçe kökenlidir ve henüz Moğolların Rusya’ya duhûlünden önce Türkler tarafından dilimize sokulmuştur. Zira daha öncesinde Rus kaynaklarında bu kelimeye tesadüf edilmez”⁴⁰.

Max Vasmer etimolojik lügatinde, eski Rus yıllıklarına giren bu kelimenin fonetik izahatında müşkülât bulunduğunu ve *saıyat* sözcüğünün Türkçede; “доля добычи, подарок, вознаграждение”⁴¹ (ganimetten pay, hediye, mükâfat) anlamlarına geldiğini belirtir. Daha önce yapılmış çalışmaları derleyen ve çok sayıda kaynağa atıfta bulunan Gerhard Doerfer ise kelimenin diller arasındaki geçişlerini irdeleyip *İpatevskaya Letopis*’teki 1174 yılı kaydına dikkat çekerek; “Russen können es aber nur direkt von den Türken entlehnt haben”⁴² (Ruslar bu kelimeyi doğrudan sadece Türklerden almış olabilirler) demektedir; ayrıca savga kelimesinin Farsça üzerinden Portekizce, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca gibi Latin dillerine girdiğini belirtmektedir⁴³.

Savga tabirinin Türkiye’deki izlerini süren Hasan Eren ise bu kelimenin hem Anadolu’da hem de Rumeli’nde kullanıldığına dikkat çekerek; “Un festin donné à l’occasion de la délivrance d’un mal” (Bir kötülükten kurtulmak amacıyla verilen ziyafet) anlamına geldiğini; *savgi* sözcüğünün ise; “Un festin donné, un cadeau offert en vue d’éviter un mal ou pour réaliser un souhait” (Bir dileği gerçekleştirmek veya bir kötülükten sakınmak amacıyla sunulan bir hediye veya verilen bir ziyafet) mânâsında kullanıldığını tespit etmiştir⁴⁴.

Edhem Rahimoviç Tenişev, Aleksandr Mihayloviç Şerbak, Andreas Tietze, Claus Schönig ve daha başka lügatçilerin bahsettiği savga kelimesi pek çok etimolojik sözlüğe girmiştir⁴⁵. Buralarda verilen muhtasar bilgilerin büyük bir kısmı birbiri-

40 Nikolay İvanoviç Veselovskiy, *age.*, s. 24, n. 2.

41 Max Vasmer, *Etimologičeskij Slovar Russkogo Yazıka*, Tom III, Moskova 1987, s. 545.

42 Gerhard Doerfer, *age.*, s. 347: 222.

43 Portekizce *çaugate / saugate / saguate*, Fransızca *sagoda*, İtalyanca *shiagauti* (?), İspanyolca *saguante*. Bk. Gerhard Doerfer, *age.*, s. 347: 222.

44 Hasan Eren, “La Terme ‘Altaique’ Saura ‘Cadeau’”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1972, Vol. 25, s. 243. Ayrıca Çankırı’da *çavga* şeklinde kullanılan kelimenin; “Festin d’action de grâce à la suite d’un accident auquel on a échappé” (Atlantulan bir kazanın ardından verilen ziyafet) mealinde kullanıldığını da belirtir. Bk. Hasan Eren, *agm.*, s. 240.

45 Edhem Rahimoviç Tenişev, *Sravitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov*, Moskova 1997, s. 349-350; Aleksandr Şerbak, *Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri (8.-14. Yüzyullar)*, çev. Rysbek

nin tekrarı niteliğindedir. Son olarak, 2020 yılında Éva Kincses-Nagy tarafından hediye terminolojisiyle ilgili olarak kaleme alınan bir makalede savga sözcüğünden kısaca bahsedilmişse de burada sunulan malumat bilinen etimolojik sözlüklerdeki verilerin derlenmesinden ibarettir⁴⁶.

Eski Türklerde Yağma ve Ganimetin Paylaşımı Meselesi

Yerleşik medeniyetlere nispetle Eski Türklerde üretim usûlleri ve ürün çeşitliliği daha sınırlıydı. Bu durum konargöçer yaşam tarzının doğasıyla ilgiliydi. Nitekim zikrettiğimiz hakikati gösteren veya ima eden tarihî kayıtlar Çin kaynaklarında belirgindir. Filvaki hem Hun ve Göktürk çağlarında hem de sonrasında Çin ile girişilen münasebetlere bağlı olarak yağma ve esir alımıyla ilgili haberler günümüze ulaşmıştır. Bilindiği üzere, yağma pek çok savaşçı topluluk için önemli bir teşvik ve aynı zamanda girişilen askerî faaliyetlerin itici gücüydü. Hâl böyle iken, yağmanın ne surette ve hangi esaslara göre paylaşılacağı da önem arz ediyordu.

Hunlar hakkında bilgi veren Sih-ma Ch'ien (MÖ 135-67) *Tarihçinin Kayıtları* isimli eserinde bu konuya kısmen de olsa temas etmiştir: “Savaşta, kafa kesen ve tutsak alanlara bir kap içki armağan ederler ve ele geçirdiği ganimeti kendisine verirler, yakaladıkları insanları köle yaparlar. Bu nedenle, savaşlarında her biri kendi çıkarı için dövüşür, düşmanı üzerine çekip sürpriz atak yapmada çok yeteneklidirler. Düşmanı gördüklerinde ganimet elde etmek için bir kuş sürüsü gibi toplanırlar. Fakat yenilip zorda kalırlarsa çözümlü bulutlar gibi dağılırlar. Savaşta öleni yüklenip geri getiren, ölen kişinin tüm mallarına sahip olur”⁴⁷.

Hunların hüküm sürdüğü devirde Çinli bir tarihçinin nokta-i nazarından kaleme alınan bu kayıtların doğruluğunu ya da yanlışlığını mutlak surette teyit veya reddedebilmemiz mümkün değildir. Ancak verilen bilgiler Hunlar arasında bir yağma hukukunun mevcudiyetini göstermesi bakımından mühimdir. Bununla bir-

---

Alimov, Ankara 2019, s. 156; Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, C VII, Ankara 2019, 214, Claus Schönig, *Mongolische Lehnwörter in Westghusischen*, Harrasowitz Verlag-Wiesbaden 2000, s. 163.

46 Éva Kincses-Nagy, “Nine Gifts”, *Ottomans-Crimea-Jochids Studies in Honour of Mária Ivanics*, ed. István Zimonyi, Szeged 2020, s. 220-221.

47 Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul 2018, s. 68. Hunlar ve selefleri olan Çin'in kuzeyindeki bozkır halkları hakkında eserler telif eden Rus tarihçi Klyaştorniy de; “Savaşlarda ve baskınlarda ele geçirilen ganimet hayatlarındaki en önemli şeydi” demektedir. Bk. Sergey Grigoryevič Klyaştorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, çev. Kolektif, İstanbul 2018, s. 29.

likte, yağma sonucunda ele geçirilen ganimetin ve esirlerin paylaşımı ve bunların oranları hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir.

Çin kaynakları, Göktürk Kağanlığı döneminde de konuya ilişkin haberler vermemeye devam etmektedir. Örneğin, Mukan Kağan zamanında, 564 yılında, vukua gelen bir hadise anlatılırken şu ifadelere yer verilmiştir: “Mağlup olan Chou kumandanları geriye doğru kaçtılar. Bundan sonra Mukan, Göktürk ordusuna büyük bir yağma yaptırttı. Geri dönülürken yapılan yağmalarda yedi yüz li’lik (400 km) bir alanda insan ve hayvan sürüsü kalmamıştı”⁴⁸.

Göktürk çağına gelindiğinde artık kaynak çeşitliliğimiz nispeten artmakta ve Çin membarlarının yanı sıra Soğdca ve Türkçe yazıtlara müracaat etme olanağı da doğmaktadır. Nitekim 582 tarihli Soğdca Bugut Yazıtı’nda, elde edilen ganimetleri âdil dağıtıp halkına iyi baktığı için Mukan Kağan’dan övgüyle bahsedilmektedir: “O, parayı eşit bir şekilde üleştirdi ve halkını iyi besleyip gözetti”⁴⁹. Hiç şüphe yok ki, bozkır devletlerinin en önemli gelir kaynaklarından biri savaşlarda ele geçirilen ganimetti. Dolayısıyla mal ve esirlerin paylaşımı sorununu âdil bir şekilde çözen ve hakkı gözetken kağanlar doğal olarak kara budununun teveccühünü kazanıp kendi otoritelerini de muhkem kılıyorlardı.

Bugut Yazıtı’ndan başka Bilge Kağan Yazıtı da yağma ve ganimetle ilgili malûmat ihtiva etmektedir:

1. “Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını ve ... gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazandı verdim, ediniverdim ... dertsiz kıldım”.
2. “On yedi yaşında Tangutlara doğru sefer ettim. Tangut halkını hezimete uğrattım. Çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve tüm varlıklarını o zaman aldım”.
3. “Tatabı halkı Çin imparatoruna tâbi oldu. Elçisi, iyi haber ve ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim. Halkı orada bozguna uğrattım; at sürülerini ve tüm varlıklarını orada gasp ettim”⁵⁰.

Orhun Yazıtları’nda yağma ve ganimetle ilgili yukarıda sunduklarımızdan daha başka kayıtlar da mevcuttur. Bununla birlikte, girilen savaşlar ve düzenlenen yağ-

48 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Ankara 2003, s. 24. *Tsu-chih Tung-chien* isimli kaynaktan naklen.

49 Sergej G. Kljaštornyj-Vladimir A. Livšic, “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1972, Vol. 26/No. 1, s. 77.

50 Talat Tekin, *Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, İstanbul 1998, s. 61, 71.

ma akınları esasen ganimetten aslan payını alan yönetici sınıf için kârlı bir işti. Çünkü halkın ana kitlesi yani kara budun çoğunlukla hayvancılıktan elde ettiği gelirle yaşıyordu. Dolayısıyla Göktürk toplumunun büyük kısmının kazancı takas ticaretine istinat ediyordu⁵¹. Hâl böyle iken, ganimetin kara buduna âdil bir şekilde üleştirilmesi meselesi askerî seferlerin düzenli yapılabilmesi, muhtemel isyan hareketlerinin önlenmesi ve toplumsal düzenin sağlanması bâbında hayatî önem taşıyordu.

Bundan başka, 618 ilâ 742 yılları arasında cereyan eden hadisatla ilgili olarak Göktürkler hakkında bilgi veren *Eski Tang Tarihi (Chiu Tang-shu)* de Çin merkezli bir kaynak olduğu için ganimetin Türkler arasında paylaşımı meselesine dair doğrudan malumat sunmamasına rağmen yağma akınlarına ilişkin bilgi ihtiva eder. Adını andığımız kaynakta 721 yılı olayları anlatılırken Basmıllara karşı girişilen askerî harekât ve Beşbalık şehrinin talan edilmesi anlatılır: “Tonyukuk ordusunu ikiye ayırıp, bir kısmını önce ara yollardan Beşbalık’a hücumla yolladı. Ancak, ondan sonra askerlerine, Basmılların yurtlarına geri dönmekte olan halkına hücum etmelerini emretti. Bunun üzerine onların hepsi, darmadağın olup, Beşbalık’a kaçıp geldiler. Ama bu sırada, artık şehir düşmüştü; onlar içeri giremedi; hepsi Türkler tarafından esir alındı; sonra da, bu kadını ve erkekli esirlerin hepsini alıp gittiler. Tonyukuk askeriyle dönerken, Çıgtam’dan çıktığı için, Liang vilâyetini de yağmaladı ve bu suretle, kendilerine azık temin ettiler”⁵². Burada ele geçirilen esirlerle malların akıbeti ve nasıl taksim edildiği veri yetersizliğinden dolayı meçhul olsa da ganimetin belirli kurallara göre pay edildiğini düşünmek mümkündür. Zira ganimetin âdil bir şekilde paylaşımının yapılmadığı zamanlarda kağan ve yönetici sınıf için istenmeyen sonuçlara sebebiyet verecek olaylar meydana gelebiliyordu.

Örneğin, Türgişlerin devr-i saltanatında Çin kaynaklarının Su-lu Kağan ile ilgili tuttuğu bir kayıt ganimetten pay alma mücadelesi ile bundan mülhem zuhur eden kavganın doğurduğu dâhili sonuçları yansıtması bakımından fevkalâde ilgi çekicidir: “Hükümdarlığının ilk yıllarında Su-lu Kağan insanları çok güzel yönetiyordu. Çok dikkatli ve tutumluydu. Her meydan savaşından sonra ganimetini emrindekilere dağıttı. Bu yüzden tüm uruklar çok memnundu ve gayretle ona hizmet ediyorlardı. Son yıllarda o kadar cimrileşti ki elde edilen ganimeti paylaşmamaya, kendi elinde tutmaya başladı. O vakit emrindekiler de ondan uzaklaş-

51 Sergey Grigoryevič Klyastorniy, *age*, s. 127.

52 *Çin Kaynaklarında Türkler Eski Tang Tarihi (Chiu Tang-shu)*, haz. İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, Ankara 2006, s. 53.

maya başladılar. Baga Tarkan ve Dumozhi bir gece ansızın Su-lu'ya saldırıp onu öldürdüler"⁵³.

Ganimetten elde edilen gelir ananevî paylaşım usûllerine göre yani Türk töresinin vazettiği şekilde dağıtılmalıydı ve bu bir zorunluktuktu. Gereğinin yapılmadığı durumlarda, Su-lu Kağan örneğinde olduğu gibi, kağanların ölümüyle sonuçlanacak isyan hareketleri dahi görülebiliyordu. Nitekim Abdülkadir İnan'ın da özgün bir biçimde belirttiği üzere; törenin bir parçası olan ganimetin âdil paylaşımı ve "mevki hukuku meselesini hanların kendi keyiflerine göre değiştirememiş oldukları malûmdur"⁵⁴.

Filhakika dünyanın muhtelif bölgelerindeki farklı toplulukları incelemek suretiyle ödüllendirme ve armağan mefhumunu antropolojik açıdan ele alan Marcel Mauss'un ulaştığı sonuçları eski Türk toplumu ile bozkır cemiyetine tatbik edecek olursak; elde edilen ganimeti dağıtmak kağan açısından zenginliğin verdiği şeref ve saygınlıkla; yetkiyi, tılsımı ve otoriteyi korumak anlamına geliyor ve kağan, bir nevi kutlu kılınmış olmanın gereklerini yerine getiriyordu. Ganimeti üleştirmenin bir diğer nedeni de yöneticilerin buna icbar edilmesi ve kara budununun; veren, bağışlayan, ihsan eden, esirler ile malları başından savan kağana ait her şey üzerinde bir tür mülkiyet hakkına sahip olmasıydı. Söz konusu paylaşım aynı zamanda daha sonra istifade edilecek bir hiyerarşi vücuda getiriyor ya da mevcut hiyerarşiyi berkitip muhkem kılıyordu⁵⁵.

Çin kaynaklarına vukûfiyeti ve erken dönem Türk toplumunun iktisadî ve içtimâî tarihi hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan İldikó Ecsedy'nin ince ayrımları da hesaba katarak Göktürk ve Uygur çağında ganimetin paylaşımı ile ilgili yaptığı değerlendirme bu bağlamda belirleyicidir: "Çin kaynaklarında sık sık tekrarlanan basmakalıp ifadeleri titiz bir surette tetkik edip yorumlarsak; boy temeline dayanan geleneksel üleşme usûlünü anlayabiliriz. Ele geçirilen mallar genellikle zannedildiği gibi kağanın yardımcıları olan beglerin rütbelerine göre dağıtılmazdı. Bilakis, sayıları birkaç bini bulan boyların başbuğları arasında herkes hissesine düşeni alırdı". Görüldüğü üzere, üleşme yapılırken sadece orun ya da rütbe esas alınmaz savaşta sağlanan faydaya bakılırdı. Dolayısıyla meratip silsilesi esasına dayalı eşit bir dağıtımdan ziyade yararlılığa istinat eden âdil bir paylaşım söz konusuydu.

53 Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny, *age.*, s. 202.

54 Abdülkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi I- Mevki-Orun Hukuku", *Makaleler ve İncelemeler*, C I, Ankara 1998, s. 246.

55 Marcel Mauss, *Sosyoloji ve Antropoloji*, çev. Özcan Doğan, Ankara 2013, s. 236, 247.

Son bölümde, Kırım Hanlığı faslında da görüleceği üzere, kağanı koruduğu için yağmaya katılmayanlara ise hükümdar kendi payından savga yani armağanlar verirdi.

Eski Türklerde, ele geçirilen ganimetin ya da toplanan verginin üleştirilmesine bağlı olarak, bozkır devletlerinin mali yapısında bir kağanlık hazinesinden bahsetmek mümkün değildir⁵⁶. Nitekim Çin yönetim tarzını benimsemelerine rağmen bozkır töresinden tamamen soyutlanmayı başaramayan IX. ve X. yüzyıllarda yaşamış Sha-t'o Türklerinin durumu buna örnektir. Hakikaten yağma sonucu ele geçirilen malların paylaşımı kısmen asimile olmuş bir Türk topluluğunda dahi görülmekte idi: “Sha-t'o İmparatorluğu'nun siyasi örgütlenmesinde Sha-t'o kültürünün izleri görülüyordu. Hükûmet nizamı tamamen T'ang Hanedanı'ndan taklit edilmişti ve hatta memurlarının çoğu da Çin'de yetişmişti. Kağan, Tarkan vb. Türkçe unvanları hiç kimse kullanmıyordu. Fakat bazı hususlarda düşünce yapılarını korumuşlardı. Sha-t'olar devlet hazinesi ile hazine-i hassa arasındaki farkı idrak edemiyorlardı... Bu durum imparatorluğun mali ve iktisadi düzeninin tamamen çökmesine sebep oldu. Sha-t'olar bunun sonuçlarıyla ilgilenmediler; savaşta kazandıkları ganimeti paylaşmayı alışkanlık edinmiş bir bozkır budunu olarak, fırsat buldukları anda devlet hazinesini de aynı şekilde üleştiler”⁵⁷.

Daha önce de ifade edildiği gibi, eski Türk toplumunda yağma sonucu elde edilen ganimet halkın en önemli geçim kaynakları arasında olduğu için Çin tarafından kısmen ya da tamamen asimile edilmiş boylar veya devletler dahi kadim paylaşım usûllerini yaşatıyorlardı. Çin kaynaklarından başka, İslam coğrafyacılarının bildirdiklerine göre, aynı gelenek Hazar Kağanlığı'nda da mevcuttu. Nitekim 903-913 yılları arasında *el-A İlâku'n-Nefise* isimli eseri telif eden İbn Rusteh, Hazarlar hakkında şu bilgileri verir: “Ganimet ele geçirilince hepsini İşâ'nın karargâhında

56 Sencer Divitçioğlu, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI.-VIII. Yüzyıllar*, Ankara 2005, s. 220. Müellif bu kitabında konuyla ilgili bazı değerli çıkarımlarda bulunmuşsa da *savga* kavramını anakronistik bir biçimde kullanmıştır. Yani *savga* sözcüğünü kaynaklarda ilk görüldüğü tarihten çok daha eski çağlara götürerek Göktürk ve Uygur dönemlerine teşmil etmiştir. Bu türden rahat ve keyfi yaklaşımların akademik çalışmalara zarar verdiği açıktır.

57 Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers Social Forces in Medieval China*, Leiden 1970, s. 149. Aynı anlayışın erken dönem Osmanlı tarihinde de görülmesi çarpıcıdır: “Ol zaman pâdişâhları tama'kâr değülleri. Her ne ellerine girürse yiğide ve yenile verürler idi. Hazîne nedir bilmezleridi. Heman kim Hayreddin Paşa kapuya geldi ve pâdişâhlar ile tama'kâr dânişmendler musâhib olup, takvâyı koyup fetvâya yürüdüler, hazîne dahi pâdişâh olana gerekdür dediler. Pâdişâhı kendülere uydurdular. Tama' ve zulm peydâ oldu. Elbetde tama' olduğu yerde zulüm dahi olsa gerekdür”. Bk. *Anonim Osmanlı Kroniği*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2015, s. 28-29.

toplarlar. İşâ bu ganimetlerden istediğini seçer, kendisi (devlet) için alır. Kalanını aralarında paylaşmaları için askerlere bırakır”. Burada bahsedilen İşâ, Hazar kağanının taşıdığı unvanın Arap kaynaklarına yansımış biçimidir. Verilen bilgiler tutarlı görünse de kağanın aldığı hisse ve paylaşım ile ilgili ayrıntılar belirtilmemiştir.⁵⁸

Eski Türk toplumlarında görülen bu askerî, iktisadî ve içtimaî düzen ile kağan ve kara budunun arasındaki ilişkiler ağı acaba İslam dininin kabulünden sonra köklü, hızlı ve kalıcı bir değişime uğradı mı? Bu soruya bir çırpıda evet cevabını vermek mümkün görünmüyor. Örneğin, gelişmiş ve kurumsallaşmış İslam medeniyetine dâhil olan Karahanlılar döneminde Yusuf Has Hâcib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*'de Göktürk çağında tasvir edilmiş içtimaî gerçeklere benzeyen ideal formlar mevcuttur. Yani Eski Türk dönemine ait arkaik yapılar genel hatlarıyla korunmuştur. Filvaki Türk dilinin ve Türk kültür tarihinin en önemli yazılı kaynaklarından biri olan bu esere göre; ganimet için savaşmak, ganimet elde etmek için gayret göstermek ve ganimeti askerlere dağıtarken cömert davranmak hükümdarların olmazsa olmaz erdemlerinden biridir:⁵⁹

Akı bolsa begler atı çawlanur
Atı çawı birle ajun beklenür
Awa yağlu tirlür er at sü bolur
Er at sü bile er tilekin bulur
Negü tér eşitgil urup yégli er
Urup al ay alp er yana erke bér
Akı bol bağışla içür hem yétür
Kalı eksüse ur yana al yetür⁶⁰

58 Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 36. *Zeynü'l-Ahbâr* isimli eserini XI. yüzyılın ortalarında kaleme alan İranlı tarihçi Gerdîzî de Hazarlar hakkında hemen hemen aynı bilgileri verir: “Ganimet alırlarsa hepsini karargâhta toplarlar. Sonra, kumandan bundan istediği miktarı alır. Kalanı askerler arasında paylaştırır”. Bk. R. Şeşen, *age.*, s. 83.

59 Sergey Grigoryeviç Klyastorniy, *age.*, s. 199-200.

60 Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig Metin*, haz. Mustafa S. Kaçalın, İstanbul 2019, s. 113-114, Beyit: 2050-2053. Günümüz Türkçesine aktarımı şöyledir: “Beyler cömert olursa, adları dünyaya yayılır; bunların nâm ve şöhretleriyle dünya korunur. / Etrafına üşüşerek, asker toplanır ve ordu olur; asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur. / Harp eden ve hayatını bununla kazanan insan ne der, dinle; ey kahraman, vur al ve aldıklarını tekrar yiğitlere ver. / Cömert ol, bağışla, yedir ve içir; eğer malın eksilirse, tekrar vur, al ve eksileni tamamlar”. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II*, ter. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1959, s. 55.

Kutadgu Bilig'deki bu misalden de anlaşıldığı gibi, din değiştirmek ve yeni bir medeniyet dairesine girmek eski geleneklerin büsbütün terkini gerektirmiyor; bilakis bu yeni medeniyetteki kurum, kavram ve davranış kalıplarıyla uyum sağlama arayışlarını zorunlu kılıyordu.

Kırım Hanlığı'nda Savga

Kırım Hanlığı'nın selefi olan Altın Orda Devleti, kuruluşundan kısa bir süre sonra, Berke Han zamanında, İslam medeniyeti ile tanıştı ve Özbek Han döneminde bu yeni dinin etkisi tedricen arttı. Ancak Türk-Moğol gelenekleri bir anda terk edilmedi ve zikredilen durum Deşt-i Kıpçak sahasında bozkır gelenekleriyle İslamî kurumların etkileşimine, kaynaşmasına ve hatta kimi zaman çatışmasına neden oldu. Bununla birlikte, Altın Orda ve halefleri olan Türk-Tatar hanlıklarında İslamlaşmanın etkisiyle yaşanan idarî, hukukî ve malî alanlardaki değişimin henüz layığıyla aydınlatılmadığını belirtmek gerekir.

Savga tabirine Altın Orda devri kaynaklarında tesadüf edilmese de ganimetin paylaşımına ilişkin bazı kayıtlar mevcuttur. Örneğin XIV. yüzyıl Memlûk tarihçilerinden el-Mufaddal'ın *en-Nehcü's-Sedîd* adlı eserinde Berke Han dönemi hadisesi anlatılırken ganimetin taksimiyle ilgili merak uyandıran haberlere rastlıyoruz: *ما يحصل فى البلاد التى يملكونها ويستولون من نهر جيحون مغرباً فيقسم خمسة اقسام لقسمان للقان الكبير و قسم لبيت باتو.*⁶¹ (Ele geçirdikleri toprakların hasılatını ve Ceyhun Nehri'nin batı kısmının gelirlerini beşe böler; ikisini büyük hana, ikisini orduya, birini de Batu Han'ın ailesine tahsis ederlerdi). Altın Orda hakkında bilgi veren Arap kaynaklarına yansıyan bu haber fevkalâde önemlidir. Zira burada Berke Han'ın ganimetten aldığı pay açıkça belirtilmiştir. Verilen bilginin sahilliği tartışmalı olsa da hanın aldığı oran %40'tır. Ancak aşağıda temas edileceği üzere, daha başka kaynaklardaki kayıtlara göre, hanlara düşen hissenin miktarı her zaman aynı değildir.

Bilindiği gibi, Altın Orda tarihinin ilk yüz otuz yılında kaleme alınan Türkçe belgeler maalesef günümüze ulaşmamıştır fakat bu döneme, yani XIII. ve XIV. yüzyıllara ait orijinal vesikaların Rusça, Latince ve İtalyanca tercümeleleri mevcuttur.

61 Arapça cümlelerin Tiesenhausen tarafından yapılan Rusça tercümesi şöyledir: “Они златовали от реки Джейхуна на Западъ, собиравлось и делилось на 5 частей; (из нихъ) две части (отдавались) Великому кану, две части войску, а одна часть дома Батыеву”. Вк. Vladimir G. Tizengauzen, *Sbornik Materialov, Otnosyashhsya k Istorii Zolotoy Ordi*, Tom I, St. Petersburg 1884, s. 188, Arapça metin s. 177.

Zikredilen çeviri metinler üzerinden bu belgeleri kısmen yapılandırıp anlamak mümkün görünse de kullanılan özgün Türkçe ve Moğolca kelimeleri tespit etmek fevkalâde güçtür⁶².

Hâl böyle olunca, XVI. yüzyılda Ötemiş Hacı tarafından Çağatay lisanında telif edilen *Cengiznâme* gibi eserlere müracaat etmek elzemdir. Altın Orda'nın iktisadî ve içtimaî tarihi hakkında değerli malumat ihtiva eden bu Türkçe kaynakta Batu Han (Sayın Han) döneminde cereyan eden bir hadise ganimetin paylaşımı bâbında önemlidir: “Şiban Han... üç künlük yerdin ılgar salıp bî-haber yatgan leşkeriniñ içine inip keldi. Urus pâdişâhı basa almay, pâdişâhını tutdılar. Leşkeriniñ öltürgenin öltürdiler, kalganın yesin kıldılar. Cândan mâl ve yarag, cibe cevşen tüşüp idi, hiç hesâbı ve kitâbı yok irdi. Ammâ Şiban Han hükm kıldı ki ‘her mâl ve yarag ki, her kişiğe tüşüpdür dest-yâbı alıp kalmasunlar, barçasını keltürsünler’. Ayturlar. Her cinsdin bir harman kıldılar, bî-hesâb harman bolup irdi. İki künden son han yetüşdi, bu feth-i nusretni kördi. Bu mâl yaraglarını barçasını keltürüp çekdiler. Bisyâr hoş-hâl bolup Şiban Hanga köp âferin kıldılar. Andın soñ Şiban Han ki kelip körünüşler kıldı irse, köp türlü ‘inâyet ve şefkatler kılıp *soyurgallar* itdi. Tüşken mâl ve yaragını barusını Şiban Hanga *soyurgal* kılıp, barusını öz leşkerige bahşış kıldı”. (Şiban Han üç gün uzaklıktaki yerden at sürüp, habersiz yatan Rus askerinin içine daldı. Rus hükümdarı Şiban Han’ı bozguna uğratamadı. Rus hükümdarını esir ettiler. Onun askerinden öldüreceklerini öldürdüler, kalanlarını esir ettiler. Candan ve maldan ve askerî teçhizatın zırhlar ele geçmiş idi ki, bunların hesabı kitabı yoktu. Ancak Şiban Han emretti ki: ‘Kişilere düşen her mal ve teçhizat kimsenin elinde kalmasın (sahiplenmesin), hepsini teslim etsinler’. Diyorlar ki, her eşya türünden bir dağ oluştu ve bu hesapsız bir yağın idi. İki günden sonra Sayın Han yetişti ve galibiyeti gördü. Bu mal ve teçhizatın (ganimetlerin) hepsini getirip Sayın Han’a sundular. Çok memnun olup Şiban Han’a çok övgüde bulundular. Ondan sonra Şiban Han, Sayın Han’ın huzuruna gelip körünüş yaptığında her türlü yardım ve şefkat kılıp *suyurgallarda* (ihsanlarda) bulundu. Ele geçen tüm mal ve askeri teçhizatın hepsini Şiban Han’a ihsan edip verdi. Şiban Han hepsini kendi askerine paylaştırdı)⁶³.

62 István Vásáry, “The Role and Function of Mongolian and Turkic in Ilkhanid Iran”, *Turks and Iranians Interactions in Language and History, The Gunnar Jarring Memorial Program at the Swedish Collegium for Advanced Studied*, Edited by Éva Á. Csató, Lars Johanson, András Róna-Tas, and Bo Utas, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2016, s. 141.

63 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s. 5, 36.

Yukarıdaki iktibastan da anlaşıldığı üzere, Ötemiş Hacı'nın savga tabirinin yerine ödüllendirme, başışta bulunma anlamında kullandığı kelime *suyurgal*'dir. İtirazlar olsa da Uygurcadan Moğolcaya geçtiği iddia edilen bu sözcüğün ilk anlamı; hanın yaptığı lütuf, ihsan ya da hükümdar tarafından imtiyaz sahibi veya kimi zaman ecattan ahfada geçecek şekilde yapılan ödüllendirme⁶⁴. Suyurgal, Ortadoğu'da daha çok arazi tahsisi ile özdeşleştirilen bir terim olmasına rağmen esasen bir hizmet karşılığında verilen mükâfatti. Bunlar köle, arazi, bir bölgenin geliri, ganimet, eşya, mal vs. olabilirdi⁶⁵.

Hâl böyle iken, Ötemiş Hacı'nın *Cengiznâme*'sinden başka 1744-1748 yılları arasında el-Hacc Abdülğaffar b. Hasan el-Kırımı tarafından yazılan *Umdetü'l-Ahbâr* isimli eserde de *suyurgal* kelimesi yine aynı anlamda kullanılmıştır: “Moskov dükası olan lâîni esîr-i der-zincîr ve cümle hazâin ve mühimmâtını zabt ü teshir ittiler. Şîban, sadâkat peymân-ı yağma-gerân olan Tatar'ın elinden bir habbe kaldırmayub cümlesini bir yere cem' itdi. Birader-i ekberi olan Sayın Han-ı âlî-şân geldikde, huzuruna pîşkeş çekdi ise hizmeti hayyîz-i kabûlde vâki olub *suyurgal* inâyete mazhar oldu ve alınan emvâlîn mecmûunu tasnif idüb nısfını Şîban'a ihsan eyledi. Ol dahi askerine *suyurgal* itdi”⁶⁶. (Moskova dükası olan laini esir edip zincire vurdular ve bütün hazinesi ile mühimmatını ele geçirip aldılar. Şîban Han, çapulculuk yapmaya içten bağlılıkla yemin eden yağmacı Tatarların elinde hiçbir şey bırakmayıp hepsini bir yere topladı. Büyük kardeşi olan şan ve şeref sahibi Sayın Han geldiğinde huzuruna çıkıp bu hediyeleri ona sundu. Kabul edildiği yerde hizmetinin karşılığı olarak *suyurgal* ile kendisine lütufta bulunuldu ve ele geçirilen malın tamamını tasnif edip yarısını Şîban Han'a bağışladı. O da askerine *suyurgal* etti).

Öyle anlaşılıyor ki, Ötemiş Hacı'nın anlattığı hadise, büyük ihtimalle bazı değişiklikler yapılarak el-Kırımı tarafından da nakledilmiştir. Fakat bu sonuncusu askere dağıtılan malların, ele geçirilen ganimetin tamamı değil yarısı olduğunu kanaatindeyiz. Ancak şunu da belirtmek gerekir; Kırmı tarihçinin verdiği bilgiler Ötemiş Hacı'dan alınmış gibi görünse de bu konuya ilişkin kesin bir kayıt mevcut değildir.

64 Ann K. S. Lambton, “Soyurghal”, *EP*, Vol. 9, s. 731; Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, C 17, 1972, s. 239-240.

65 Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Maryland and Oxford 2003, s. 254.

66 Abdülğaffar Kırımı, *Umdet al-Ahbâr*, Kniga 1, haz. Derya Derin Paşaoğlu, Red. İ. M. Mirgaleyev, Kazan 2014, s. 62. Orijinal metin için bk. s. 371 (258b). İktibas ettiğimiz metinde bazı okuma yanlışlarını tespit ettiğimiz için kendi transkripsiyonumuzu kullandık.

Bununla birlikte, suyurgal kelimesinin *Umdetü'l-Ahbâr*'da da savga mealinde kullanıldığı hususu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde açıktır.

Cengiznâme, *Umdetü'l-Ahbâr* ve daha başka pek çok kaynakta geçen suyurgal tabirinin esasen fevkalâde esnek bir kavram olduğu ve zaman içerisinde anlam genişlemesine uğrayarak ganimetten dağıtılan pay ya da sıradan nakdi hibelerden ziyade, özellikle Ortadoğu'da, devlete yararlık gösteren askerlere veya memurlara mirî araziden bağışlanan yahut tasarruf hakkı tanınan toprağa dönüştüğü bilinse de sözcüğün savga mealindeki arkaik anlamını unutmamak gerekir.

Mamafih 2019 yılında Kırım Hanlığı hakkında bir eser kaleme alan Natalia Królikowska-Jedlińska konuyla ilgili oldukça iddialı fakat son derece mesnetsiz bir görüş ileri sürmüştür. Ona göre; “Moğolların suyurgal kurumunun Kırım'da tedricen Osmanlıların tımar uygulaması ile yer değiştirdiğini veya tımara benzecek şekilde yeniden biçimlendiğini söylemek mümkündür”⁶⁷. Polonyalı tarihçi, meselenin künhüne vâkıf olmadan serdettiği bu görüşlerini evvelce Rus tarihçi Fyodor Fyodoroviç Laşkov (1858-1917) tarafından yapılan araştırmaları kendi nokta-i nazarından yorumlayan Alan Fisher'e dayandırır. Ancak Laşkov'un söz konusu makalesi incelendiğinde, Kırım'daki toprak sisteminin eski Rusya'daki *pomestye* (çiftlik, malikâne) ve *voçina* (yurtluk) uygulamaları ile mukayese edildiği görülür⁶⁸. Dolayısıyla atıfta bulunmasına rağmen, Królikowska-Jedlińska'nın, Laşkov tarafından kaleme alınan “Kırım-Tatar Toprak Mülkiyeti Üzerine Tarihi Tetkikler” başlıklı Rusça makaleyi okumadığı anlaşılmaktadır. Zira bu yazının ilgili sayfalarında tımar sisteminin adı dahi zikredilmez. Ayrıca Kırım tarihi layıkıyla incelendiğinde Osmanlı hâkimiyetinin ve buna bağlı olarak idare tarzının Kırım Hanlığı'nın tamamına nüfuz edemediği ve kıyı kentleriyle sınırlı kaldığı görülür. Nitekim kâfi derecede tetkik edilmemiş olsa da Kırım'ın muhtelif bölgelerinde eski Türk-Moğol gelenekleriyle Osmanlı uygulamalarının birlikte veya münferit

67 Natalia Królikowska-Jedlińska, *Law and Division of Power in the Crimean Khanate (1532-1774). With Special Reference to the Reign of Murad Giray (1678-1683)*, Leiden-Boston 2019, s. 110. Aynı yazarın kaynaklara nüfuz edemeden savga hakkında verdiği beylik bilgiler için bk. Natalia Królikowska-Jedlińska, *age.*, s. 179, 182.

68 Laşkov özetle şunları söyler: Kırım'ın ilhakından sonra ortaya çıkan pomeşçik mirzalarının büyük çoğunluğu hanlıkta var olan yerel sistem sayesinde toprak mülkiyetine sahipti. Biz buna “yerel” diyoruz çünkü onun tarihi bizim mahallî sistemimizle benzerlik arz eder. Bu sonuncusu gibi o da mahallî hukukumuzu tayin eden hizmet sunumunun başlamasıyla ortaya çıktı; tıpkı sistemimiz gibi pomestyenin voçinaya dönüşmesiyle sonuçlandı. Bk. Fyodor Fyodoroviç Laşkov, “İstoriçeskiy Oçerk Kırımsko-Tatarskago Zemlevladieniya (Prodoljenie)”, *Izvestiya Tavriçeskoj Uçenoy Arhivnoy Kommissii*, No: 23, Simferopol 1895, s. 93.

yaşadıkları ve bu düalist yapının hem hukuk sistemine hem de toprak meselesine sirayet ettiği malumdur.

Kırım Hanlığı'nda savga ve üleştirilmesi meselesiyle ilgili açık, berrak ve aydınlatıcı bilgilere tesadüf ettiğimiz en eski kaynak 1553 yılında Kaysunizâde Mehmed Nidaî nam-ı diğer Remmal Hoca tarafından telif edilen *Tarih-i Sahib Giray Han* isimli yazma eserdir. Suyurgal sözcüğünün de pek çok yerde zikredildiği bu birinci el kaynakta savga kelimesi müellif tarafından üç farklı yerde kullanılmıştır:

1. “Her kişi olcasın götürüb han hazretlerine arz etdiler. Han hazretleri ferhunde savgaların almayup bağışladı. Asker bu sürür ile kona ve göçe Temrük hisarın geçüb Kuban Suyı kenarına kondılar”⁶⁹. (Herkes elde ettiği ganimeti getirip han hazretlerine sundu. Han hazretleri bu uğurlu savgaları almayıp bağışladı. Askerler sevinç içerisinde konup göçerek Temrük Kalesi’ni geçtiler ve Kuban Irmağı kenarına konuşlandılar).

2. “Ve on beş gün Çerkes tağların elekden eler gibi ettiler. Andan dönüb bir yere cem olub kondılar. Han hazretleri üç gün içinde elli bin esirin savgasın aldılar. Ve yüzden ziyade mirzaları kademeye urub üç günden sonra devlet ile dönüb göçdiler. Asker tok toyum, esirsiz kimesne yok idi. Halkın gönli şen ve şâdman”⁷⁰. (On beş gün boyunca Çerkez dağlarını köşe bucak dolaştılar. Oradan dönüp bir yere toplanarak konuşlandılar. Han hazretleri üç gün içerisinde elli bin esirin savgasını aldı. Yüzden fazla mirzayı rütbesine göre sıralayıp büyük saadet ve zenginlikle dönüp gittiler. Askerler iyice doydu, esiri olmayan kimse yoktu. Halkın gönlü şen ve sevinçliydi).

3. “Han hazretleri Kapartay sınırudan çıkub bir suyun kenarında oturak edüb ol menzilde on bin esirin savgasın alub yanında çapula varmayan adamlara birer ikişer esir verüb eger topçı ve eger tüfenkcidir hiç kimesneyi mahrum komadı. Han hazretlerinin üç dört yüz esiri var idi”⁷¹. (Han hazretleri Kabartay sınırından çıkıp bir yerde konakladı. Burada on bin esirin savgasını aldı ve yanında bulunup yağmaya katılmayan adamlarına birer ikişer esir verdi. Topçuları ve tüfekçileri de mahrum etmedi. Han hazretlerinin üç dört yüz esiri vardı).

Kaysunizâde Mehmed Nidaî'nin verdiği bu bilgilerin tamamı Sahib Giray Han'ın Çerkezistan ve Kafkasya bölgesine düzenlediği seferlerle ilgilidir. İlk kayıttan, tıpkı

69 *Tarih-i Sahib Giray Han*, haz. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973, s. 44 (22a).

70 *Tarih-i Sahib Giray Han*, s. 80 (45a).

71 *Tarih-i Sahib Giray Han*, s. 94-95 (52a-52b).

Altın Orda döneminde olduğu gibi, öncelikle askerlerin ele geçirdiği bütün ganimetin toplandığı ve hanın kendi hissesinden yani savgasından feragat ederek bunların tamamını dağıttığı anlaşılıyor. İkinci kayıttan, Çerkezistan'ın dağ köylerine kadar girildiği, tutsak edilen elli bin kişinin bir yere toplandığı ve hanın üç gün içerisinde bu esirlerden savga adıyla anılan payını aldığını öğreniyoruz. 1543 yılında gerçekleşen bu seferde savganın miktarı yani hanın hissesine düşen esir sayısı hakkında bilgi verilmemiştir. Üçüncü kayıttan ise, Kabartay bölgesinde ele geçirilen on bin esirden hanın yine payını aldığı, bunların bir kısmını yağmaya katılmayan muhafızlarına ve yakın adamlarına dağıttığı ve kendisine üç yüz dört yüz esir kaldığı ifade edilmiştir.

Esasen Kırım hanları bu tür yağma akınlarını sadece Kafkasya ve Çerkezistan bölgesine değil Rusya ile Lehistan taraflarına da düzenliyorlardı. Ele geçirilen esirler yaş, cinsiyet, sağlık durumu, güzellik vb. özelliklerine göre tasnif edilip paylaşıldıktan ve bir kısmı hediye olarak dağıtıldıktan sonra geriye kalanlar başta İstanbul olmak üzere çeşitli yerlerde satılıyordu. Dikkat edilirse üleştirme Osmanlı Devleti'nde uygulanan İslam hukukuna göre değil bozkır gelenekleri mucibince yapılıyor; hanlar, miktarı zamana, mekâna ve hükümdarın arzusuna göre değişiklik arz edebilen savgalarını alıyorlardı.

Yukarıda bahsettiğimiz İkinci Çerkezistan Seferi olarak bilinen 1543 yılındaki askerî harekâtın dönüşünde Sahip Giray Han, Kefe begine ve kaptanına ikişer esir sadaka etmişti; ayrıca huzura gelip el öptüğü için Kefe begine yirmi esir ve iki mirza daha verildi. Yine şehre girerken kendisini karşılamaya gelen müftü ve kadı efendiye beşer onar esir ihsan edildi. Nâzır ve emirlere (ümenâ) de birer ikişer esir bağışladı. Nihayet sarayına vardığında oğulları Emin Giray ve Âdil Giray ile mahrem-i haslarına da esirler armağan etti⁷².

Halil İnalçık'a göre; bu sefer sonucunda hanın hissesine düşen pay (savga) iki bin köle idi. Han ganimetten payını sefer dönüşlerinde ordu konaklarken özellikle esir ve sığır olarak alırdı. Çok sayıda tutsakla dönüldüğünde mahallî tüccarlara haber gönderilir (her tarafın bezirgânı haber alub) ve büyük bir alışveriş başlardı. Kırım'daki kabilelerin refah ve gücü de köle ve canlı hayvanlara dayanırdı. Evvelce de ifade edildiği gibi, bu köleler ya esir pazarlarında satılır ya da hanın beglere tahsis ettiği geniş arazilerin işlenmesinde kullanılırdı⁷³.

72 *Tarih-i Sahib Giray Han*, s. 80-81 (45a-45b).

73 Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, S. 135 (Mart-Nisan 1983), s. 69.

Savga hakkında bilgi veren bir diğer eser XVIII. yüzyılın ilk yarısında Seyyid Mehmed Rıza tarafından yazılan *Es-Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Müülûki't-Tatar* başlıklı yazmadır. Gerek Kırım tarihi gerekse umumi Türk tarihi açısından çok büyük ehemmiyeti haiz bu mufassal eserde Moğollardan bahsedilirken, bozkır gelenekleri hor ve hakir görülmekle birlikte (resm-i bâtl-ı câhilâne ve töre-i 'atıl-ı mecûsâne-leri üzere) Tarhan unvanına sahip görevlilerin işledikleri dokuz kabahatten muaf tutuldukları belirtilir. Seyyid Mehmed Rıza'nın saydığı dokunulmazlıklardan üçüncüsü şöyledir: "Sâlisen savga ta'bîr ittikleri 'öşr-i ganâ'im resminden mu'af u müsellem"⁷⁴ tutulurlar. (Üçüncü olarak, savga dedikleri onda bir oranındaki ganimet vergisinden muaf tutulup, bunu vermiş kabul edilirler). Müellif tarafından tarihî bağlamına uygun olarak kullanılan, askerler tarafından hana verilen savga vergisinin oranı burada %10 olarak gösterilmişse de bu miktarın değişkenlik arz ettiğini daha önce ifade etmiştik.

Aynı eserdeki bir diğer kayıt ise III. İslam Giray (1644-1654) döneminde cereyan eden son derece ilginç bir hadiseyle ilgilidir: "Ümerâ-i Şîrin'den Kutluşâh nâm cesur u be-nâmı bir mikdâr Tatar-ı sebük-bâra sipeh-sâlâr ve bilâd-ı kefereye isâl-ı hasâret itmege me'mur olmağın ganâ'im-i bî-şümâra dest-res müyesser olup 'avdetlerinde cânib-i hâna 'a'id savga ta'bîr itdikleri humsı edâda karaçu ve kapu-kulı muhâlefet ve tahsiline mu'ayyen mübâşirler dahi huşunet idüp müşâtemeleri mukâteleye mü'eddi olmağla nüfûs-ı kesîrenin telef olmasına bâdî oldu"⁷⁵. (Şîrin [kabilesi] emirlerinden cesur ve namlı Kutluşah'ı bir miktar hafif Tatar süvarisiyle kafirler beldesine zarar vermeye memur ettiler. O, kolaylıkla sayısız ganimet ele geçirip geri dönerek, hana ait olan savga dedikleri beşte bir oranındaki payı sunduğunda karaçi begler ve kapıkulları karşı çıktılar. Savganın tahsili için tayin edilen görevliler de kabalık edip küfürleşince birbirlerini öldürmeye başladılar ve bu durum pek çoğunun telef olmasına sebebiyet verdi).

Öyle anlaşılıyor ki, savganın paylaşımı Kırım Hanlığı'nda en önemli meselelerden biriydi. Hanlar ile büyük kudret sahibi karaçi begler arasındaki son derece girift ilişkiler III. İslam Giray devrinde de kendini göstermiş ve hana verilmesi gereken beşte birlik paya (hums) itirazlar edilmişti. Bu muhalefet dahi Kırım'daki kabile aristokrasisinin ne denli güç ve nüfuz sahibi olduğunu açıkça göstermektedir. Söz konusu kayıta zikredilen *tahsiline mu'ayyen mübâşirler* ise galip ihtimalle *savgacı kul*

74 Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Müülûki't-Tatar (İnceleme-Tenkitledi Metin)*, haz. Yavuz Söylemez, Ankara 2020, s. 53 (17b).

75 Seyyid Mehmed Rızâ, *age.*, s. 219 (83a-83b).

veya *savga ağası* tabir edilen; han adına ganimeti toplama ve üleştirme işlerinden sorumlu hanlık memurlarıydı. Paylaşım yapılırken yaşanan anlaşmazlıklar ise büyük kavgalara ve hatta bu memurların ölümüne dahi sebep olabiliyordu.

Bundan başka, 1600-1676 yılları arasında yaşayan Osmanlı tarihçisi Hezârfen Hüseyin Efendi de ömrünün sonlarına doğru tamamladığı *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân* adlı eserinde Kırım Hanlığı'nın kanun, âdet ve geleneklerine ilişkin malumat verirken üç yerde savga ve savga ağası hakkında kısa bilgiler sunar:

1. “Asker Kırım’a dâhil oldukda han, ağaların tayin edüb savgayı cem iderler. Savga (صوغه) didikleri lisânlarında penç-yek mânâsınadır”⁷⁶. (Asker Kırım’a girince han, ağaları belirleyip savgayı toplar. Savga dedikleri, dillerinde beşte bir [pençik] anlamına gelir).

2. “Ve ganimet vâki oldukda han hazretleri tarafından nasb olunan savga ağasına (صوغه اغاسی) savgasın virirler. Bir akçasın ketm etmezler”⁷⁷. (Ganimet ele geçirildiğinde han hazretleri tarafından belirlenen savga ağasına savgayı verirler. Bir akçasını bile saklamazlar).

3. “Han hazretleri bir yere asker çıkarmak lazım gelse yedi âdeme bir gazkan götürürler ve burkuş (برقوش) tabir ederler ve her karyeden kaç burkuş çıkarabilirler ve defter ile ana göre savgayı cem iderler”⁷⁸. (Han hazretleri bir yere asker gönderse her yedi kişiye bir kazan getiriler ve buna burkuş derler. Her köyden kaç burkuş çıkarabileceklerini deftere kaydedip ona göre savgayı toplarlar).

Görüldüğü üzere, Hezârfen Hüseyin Efendi savgayı Osmanlı sistemindeki pençik usûlü ile kıyaslayıp onun muadili olarak kabul etmiştir. Toplanan ganimetin bir akçasının bile saklanamadığı, savga ağalarının han tarafından belirlendiği ve üleştirme işinin bu ağalar tarafından yapıldığına ilişkin verdiği bilgiler Kırım tarihlerindeki malumatla örtüşmektedir. Ayrıca esir ve malların defter tutmak suretiyle kayıt altına alındığı da ifade edilmiştir. Filvaki yukarıda savganın paylaşımıyla

76 Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Turc 40, v. 105b. Paris'te bulunan bu yazma eser esasen okunmuş ve Latin harflerine aktarılmıştır fakat hazırlanan metinde çok fahiş hatalar vardır. Örneğin savga kelimesi *suğa*, savga ağası ise *suğa ağası* şeklinde okunmuş ve konuyla ilgili hiçbir şerh düşülmemiştir. Krş. Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 170, 171, 172.

77 Hezârfen Hüseyin Efendi, *age*, v. 107a.

78 Hezârfen Hüseyin Efendi, *age*, v. 108a.

ilgili çıkan anlaşmazlıklardan bahsetmiştik. Bu ihtilafların Kırım kadı sicillerine⁷⁹ aksetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Kırım Hanlığı'nın muhtelif dönemlerine ait bahse konu mahkeme kayıtları son yıllarda St. Petersburg şehrinde tespit edilmişse de henüz bir bütün hâlinde yurdumuza getirilip incelenememiştir. Hâl böyle iken, istikbalde bu siciller hakkında yapılacak tetkiklerde incelediğimiz konuya dair kayıtlara tesadüf etmek şaşırtıcı olmayacaktır.

Kırım tarihlerinden başka, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde de savga hakkında tatminkâr bilgilere tesadüf ediyoruz. IV. Mehmed Giray'ın ikinci devr-i saltanatında (1654-1666) Karadeniz'in kuzey bölgelerini dolaşıp Kırım'a da giden meşhur seyyah, eserinin altıncı cildinde bir ve yedinci cildinde ise üç kez olmak üzere, toplam dört yerde savgadan bahseder:

1. Yine bu Udvarhel sahrâsı âsâyişinde cümle guzât Seykel'de olan üsârânın fermân ile kanûn üzre penc-i yek taleb olundukda otuz bin yiğidin cemî'i esîrlerinden on sekiz bin esîr ve sağîr kebîr penc-i yek pâdişâh için alındı. Gayri mâl-ı ganâimden bir şey alınmadı. Ve Tatardan dahi kanûndur bir şey alınmaz. Anların savgaların hânlar ve kalgalar ve nüreddinler ve yalı ağaları alır⁸⁰. (Yine bu Udvarhel sahrâsı asayışinde tüm gaziler Seykel'deki esirlerin ferman ile kanun üzere beşte biri talep olununca otuz bin yiğidin toplam esirlerinden küçükü büyüklü on sekiz bin esirin beşte biri padişah için alındı. Ganimet mallarından başka bir şey alınmadı. Kanun gereği Tatarlardan da bir şey alınmaz. Onların savgalarını hanlar, kalgaylar, nureddinler ve yalı ağaları alır).

2. Çalab Ellâh korsa bizge pırsat ve nusrat berirse doyum bolğanda barınızın kollarında olan şuralar ve devgelerinizden carım savka alayım ve size semmûr ton ve semmûr şıprıtma kalpaklar vereyim⁸¹. (Çalab Tanrı bize fırsat ve üstünlük verip yardım ederse, ganimet elde ettiğimizde hepinizin ellerinde olan esir gençlerden ve develerinizden yarım savga alayım, size samur elbise ve samur kalpaklar vereyim).

79 Son derece önemli olan bu mahkeme kayıtları hakkında toplu bilgi edinmek için bk. *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, haz. Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, ed. Erol Özvar, Ankara 2021.

80 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zallî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2002, s. 39 (25a).

81 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zallî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VII. Kitap, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2003, s. 195 (115a).

3. Kal'a-i Praslov altına gelindikde hân hazretleri ahd-i misâkına vefâ edüp cümle asker-i İslâm'ın üsârâ ve mâl-ı ganâimlerinden nısfıyyet üzre savkaların alup bu hakîrin on sekiz esîrinden bir şey almadığından mâadâ yedi esîr ve iki yorğa ve-rüp cümle askerinin esîrlerin altı bin askerle Kırım'a gönderüp cümle salt kaldılar⁸². (Praslov Kalesi altına geldiğimizde han hazretleri verdiği sözü tutup Müslüman askerlerin tamamından esir ve ganimet mallarının yarısını savga olarak alıp, benim on sekiz esirimden bir şey almadığı gibi bana yedi esir ve iki alaca at verdi. Bütün askerlerin esirlerini altı bin askerle Kırım'a gönderdi ve tamamı yüklerinden kurtuldu).

4. Bunda muhâfazada kalan nûreddîn sultân kal'adan niçe yüz aded şâhâne toplar atdırup azîm şâdimânlar olunduktan sonra asker-i İslâm'a yüz sığır ve yigirmi re's at kebâbları ziyâfeti ile yüz fiçı boza nûş olunup cümle asker-i İslâm'ın esîrlerinden savka için esîr başına beşer guruş alınıp defter mücebince bu sâl-i mübârekde bir sefere çıkışta yedi kerre gazâ olduğu bir târihde tahrîr olunmamıştır⁸³. (Burada savunmada kalan nureddin sultan kaleden hükümdara ait yüzlerce top atırıp büyük sevinçler yaşandıktan sonra Müslüman askerlere yüz sığır ve yirmi baş at kebabı ziyafeti ile yüz fiçı boza içirildi. Müslüman askerlerin tamamının esirlerinden savga olarak esir başına beşer kuruş alındı; defter gereğince bu kutlu yılda bir sefere çıkışta yedi kere gaza yapıldığı bir tarihte yazılmamıştır).

Evliya Çelebi'nin ifadesine göre; han fermanı ile belirlenen bir savga kanunnâmesinden bahsetmek mümkündür. Bunu ispat edecek müstakil bir vesika henüz tespit edilememiş olsa da farklı kaynaklarda konuyla ilgili sık sık atf yapılan *defter* sözcüğü buna şahadet etmektedir. Kırım hanı dışında hanlıkta veliaht mânâsında kullanılan *kalgay*, ikinci veliaht anlamına gelen *nureddin* ve esir ticaretinde mühim rol oynadığı anlaşılan *yah ağası* gibi üst düzey yöneticiler ve bazı memurlar da savgadan pay alırlardı. Yine düzenlenen yağma akınlarından önce, ganimet elde edildiği takdirde, sefer sonunda savganın ne oranda alınıp dağıtılacağı hakkında askerlere bilgi verilirdi. Yapılan bu görüşmeler han ile sefere asker gönderen boy begleri arasında yapılan bir ahit sayılırdı. Hanın aldığı savga miktarının değişken olduğu daha önce belirtilmişti. Evliya Çelebi'nin sunduğu bilgilerde zikredilen oran bir yerde %20 diğerinde ise %50 suretinde tebarüz etmiştir. Ayrıca askerler ele geçirdikleri esirlerin savgasını kimi zaman aynı ödemek yerine belirlenen bir tarife üzerinden nakdî olarak da ödeyebiliyorlardı. Ganimetin bol olması sevince

82 Robert Dankoff, *age.*, s. 197 (115b).

83 Robert Dankoff, *age.*, s. 200 (117b).

neden olur ve mutantan eğlenceler yapılırdı. Filhakika Osmanlı seyyahı bu toylara şahit olmuştu.

Sonuç olarak, XII. yüzyıldan itibaren tarihî kaynaklarda görülen savga tabirinin köken itibarıyla Türkçe olup, başta Moğolca olmak üzere pek çok dile girdiği açıktır. Türkistan'dan Deşt-i Kıpçak sahasına doğru yayılım gösteren bu kelime, yağma sonucu ele geçirilen ganimetten hanın aldığı payı ve kendisine düşen hisseden hanın yaptığı ihsanlar ile dağıttığı armağanları imlemektedir. Mevcut kaynaklar ışığında savga sözcüğünü XII. yüzyıldan geriye götürmek şimdilik mümkün olmasa da ganimetin paylaşılması ile ilgili geleneğin Hun çağına kadar indiği ve fasilaya uğramadan devam ettiği bilinmektedir. Kıpçak Türkçesinde açıkça görülen bu kelimenin Moğollar zamanında yaygınlık kazanmasının fakat Altın Orda kaynaklarında görülmemesinin sebebi ise Cuci Ulusu'na ait Türkçe vesikaların günümüze ulaşmaması ya da kısmen ulaşmasıdır.

Altın Orda'nın halefi olan Kırım Hanlığı'nda savga uygulamasının çok canlı olduğu ve hanlığın tarih sahnesinden silindiği XVIII. yüzyıla kadar devam ettiği kaynakların şahadetiyle sabittir. Savganın Osmanlı Türkleri tarafından bilindiği fakat İslamî uygulamalar nedeniyle Osmanlı vergi terimleri arasına girmediği anlaşılıyor. Filvaki sultanın ganimetten aldığı pay pençik usûlüne göre tayin edilirdi. Deşt-i Kıpçak ve Kırım sahasını dolaşan Evliya Çelebi'nin bu sözcüğü tarihî bağlamına uygun olarak kullanıp kaydetmesi fevkalâde mühimdir. Savganın başka dillere tercüme edilmeden, özgün hâliyle Çince, Rusça, Arapça, Farsça, Moğolca, İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce gibi dillere girmesi ise Türklerin yayıldığı coğrafyanın genişliği ve o dönemde söz konusu kavrama duyulan ihtiyaçla ilgilidir.

KAYNAKLAR

- Abdulgaffar Kırımı, *Umdet al-Ahbar*, Kniga 1, haz. Derya Derin Paşaoğlu, Red. İ. M. Mirgaleyev, Kazan 2014.
- Anonim Osmanlı Kroniği*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2015.
- Berezin, İlya Nikolayeviç, *Trudi Vostoçnago Otdeleniya XIII. Sbornik Letopisey. İstoriya Mongolov Soçinenie Raşid-eddina-İstoriya Çingiz Hana do Voşşetviya Ego na Prestol, Persidskiy Tekst s Predisloviem*, St. Petersburg 1868.
- Beveridge, Anette S., *The Bábar-náma*, London 1971.
- Budagov, Lazar, *Sravitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, Tom I, St. Petersburg 1869.
- Buell, Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Maryland and Oxford 2003.
- Codex Cumanicus*, ed. Géza Kuun, Budapeşte 1880.
- Codex Cumanicus*, haz. Mustafa Argunşah-Galip Güner, İstanbul 2015.
- Courteille, Pavet de, *El Lügâtü'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çagatâiyye-Dictionnaire Turko-Oriental*, Paris 1870.
- Çin Kaynaklarında Türkler Eski Tang Tarihi (Chiu Tang-shu)*, haz. İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Divitçioğlu, Sencer, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI.-VIII. Yüzyıllar*, Ankara 2005.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band I, Wiesbaden 1963.
- Eberhard, Wolfram, *Conquerors and Rulers Social Forces in Medieval China*, Leiden 1970.
- Eboul-Ghâzi Béhâdour Khan, *Des Mogols et des Tatares*, Pub. Le Baron Desmaisons, Tome I. Texte, St. Petersburg 1871.
- Eboul-Ghâzi Béhâdour Khan, *Des Mogols et des Tatares*, Pub. Le Baron Desmaisons, Tome II. Traduction, St. Petersburg 1874.
- Ebu'l Kâsım Cârullâh Maħmūd Bin 'Omar Bin Muħammed Bin Aħmed ez-Zamaħşarî el-Hvârizmî, *Mukaddimetü'l-Edeb Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuŝter Nüşhası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, haz. Nuri Yüce, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- Eren, Hasan, "La Terme 'Altaique' Saura 'Cadeau'", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 25, 1972, s. 237-243.

- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2002.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VII. Kitap, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2003.
- Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul 2006.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kütübü*, İstanbul 2007.
- Gül, Bülent, *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, Ankara 2016.
- Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Turc 40.
- Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998.
- İnalçık, Halil, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, S. 135 (Mart-Nisan 1983), s. 51-73.
- İnan, Abdülkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi I- Mevki-Orun Hukuku", *Makaleler ve İncelemeler*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 241-254.
- Jackendoff, Harry, "The Uriangqai Connection, Some Social Study and Textual Analysis of the Secret History", *Mongolian Studies*, Vol. 4, 1977, s. 5-38.
- Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*, haz. Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan, Özlem Deniz Yılmaz, ed. Erol Özvar, Ankara 2021.
- Kincses-Nagy, Éva, "Nine Gifts", *Ottomans-Crimea-Jochids Studies in Honour of Mária Ivanics*, Edt. István Zimonyi, Szeged 2020, s. 215-227.
- Kljaštornyj, Sergej G.- Livšic, Vladimir A., "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1972, Vol. 26/No. 1, s. 69-102.
- Klyaštornyj, Sergey Grigoryeviç, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, çev. Kolektif, İstanbul 2018.
- Królikowska-Jedlińska, Natalia, *Law and Division of Power in the Crimean Khanate (1532-1774). With Special Reference to the Reign of Murad Giray (1678-1683)*, Leiden-Boston 2019.
- Lambton, Ann K. S., "Soyurghal", *EP*, Vol. 9, s. 731-734.
- Laşkov, Fyodor Fyodoroviç, "İstoriçeskiy Oçerk Kırımsko-Tatarskago Zemlevladieniya (Prodoljenie)", *İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Kommissii*, No: 23, Simferopol 1895, s. 71-117.

- Manghol-un Niüça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi) Moğollarn Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1995.
- Mauss, Marcel, *Sosyoloji ve Antropoloji*, çev. Özcan Doğan, Ankara 2013.
- Melioranskiy, Platon Mihayloviç, *Zaimstvovannyya Vostochnyya Slova v Russkoy Pismennosti do Mongolskago Vremeni*, St. Petersburg 1906.
- Otkan, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul 2018.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Pelliot, Paul, "Sao-houa, sauΓa, sauΓat, saguate", *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 32, Livr. 4, 1936, s. 230-237.
- Pelliot, Paul, "ŠirolΓa ~ ŠiralΓa", *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 37, Livr. 3/4, 1944, s. 102-113.
- Polnoe Sobranie Russsskih Letopisey II İpatevsкая Letopis*, Moskova 2001.
- Poppe, Nicholas N., *Mongolskiy Slovar Mukaddimat al-Adab*, Çast I-II, Moskova-Leningrad 1938.
- Prochazka, Helen Y., "Warrior Idols or Idle Warriors? On the Cult of Saints Boris and Gleb as Reflected in the Old Russian Military Accounts", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 65, No. 4 (Oct. 1987), s. 505-516.
- Rachewiltz, Igor de, *Index to the Secret History of the Mongols*, Indiana University, Bloomington 1972.
- Radlov, Vasiliy Vasilyeviç, *Slovarya Tyurskih Nareçiy*, Tom 4, Çast 1, St. Petersburg 1911.
- Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
- Redhouse, James, *Turkish and English Lexicon*, İstanbul 2001.
- Schönig, Claus, *Mongolische Lehnwörter in Westghusischen*, Harrasowitz Verlag-Wiesbaden 2000.
- Şerbak, Aleksandr, *Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri (8.-14. Yüzyllar)*, çev. Rysbek Alimov, Ankara 2019.
- Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme-Tenkittli Metin)*, Haz. Yavuz Söylemez, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Sreznevskiy, İzmail İvanoviç, *Materiali dlya Slovar Drevne-Russkago Yazıka po Pismennum Pamyatnikam*, Tom III, St. Petersburg 1912.
- Tarih-i Sahib Giray Han*, haz. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973.

- Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, İstanbul 1998.
- Tenişev, Edhem Rahimoviç, *Sravitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov*, Moskova 1997.
- Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, C VII, Ankara 2019.
- Tizengauzen, Vladimir G., *Sbornik Materialov, Otnosyaşçihnya k İstorii Žolotoy Ordı*, Tom I, St. Petersburg 1884.
- Togan, Zeki Velidi, *Horezm Kültür Vesikaları-Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-Adab / Documents on the Khorezmian Culture-Khorezmian Glossary of the Muqaddimat al-Adab*, İstanbul 1951.
- Togan, Zeki Velidi, “Zimahşeri’nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü’l-Edeb’i”, *Türkiyat Mecmuası*, C XIV, İstanbul 1964, s. 81-92.
- Tuna, Osman Nedim, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, C 17, 1972, s. 209-250.
- Vásáry, István, “The Role and Function of Mongolian and Turkic in Ilkhanid Iran”, *Turks and Iranians Interactions in Language and History, The Gunnar Jarring Memorial Program at the Swedish Collegium for Advanced Studied*, Edited by Éva Á. Csató, Lars Johanson, András Róna-Tas, and Bo Utas, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2016, s. 141-152.
- Vasmer, Max, *Etimolojişeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, Tom III, Moskova 1987.
- Veselovskiy, Nikolay İvanoviç, *Han iz Temnikov Žolotoy Ordı Nogay i Ego Vremya*, Petrograd 1922.
- Yihao, Qui, “Gift-Exchange in Diplomatic Practices during the Early Mongol Period”, *Eurasian Studies*, S. 17, 2019, s. 202-227.
- Yusuf Has Hâcib, *Kutagdu Bilig II*, ter. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1959.
- Yûsuf Hâs Hacib, *Kutađđu Bilig Metin*, haz. Mustafa S. Kaçalin, İstanbul 2019.
- Zahireddin Muhammed Babur, *Baber-name ili Žapiski Sultana Babera. (Faksimile Haydarabadskogo Spiska) / Baburnamah*, İzd. Nikolay İvanoviç İlminskiy, Kazan 1857.
- Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza, *Bâburnâme*, III. Kısım, haz. W. M. Thackston, Harvard 1993.
- Zemahşeri, *Mukaddimetü’l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, haz. Nicholas N. Poppe, çev. Mustafa S. Kaçalin, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2009.

The Formation and Denouement of “Perso-Islamic” in Oriental
History and the Case of Seljuk Art and Architectural History

Ali Uzay Peker*

Abstract

This paper questions the validity of the term “Perso-Islamic,” a label invented in scholarship on the history of the Middle East to coin the presumed cultural union between former ancient Persia and later Islamic culture. From the nineteenth century on, particularly the European historians with Indo-European philological background introduced an idiosyncratic discourse to studies on Islamic civilization. The phrase Perso-Islamic has been almost extemporaneously employed by them in places where institutions, culture and etiquette in central Islamic lands hint at elements of pre-Islamic kingship. As a result, the elements of culture in Central Asia, Iran and Anatolia that are considered as “civilized” are habitually linked to ancient Persia, and non-Iranian elements are marginalized under that holistic term, Perso-Islamic. As a chief expression of a long fostered orientalist paradigm, “Perso-Islamic” then became one of the key concepts of the grand narrative on Islamic art and architecture. The objective of this paper is first to reveal what “Perso-Islamic” refers to in historical studies, then to illustrate virtually impetuous use of the term in recent scholarship on Seljuk art and architecture.

Keywords: Perso-Islamic, Persianization, Aryanism, Seljuk, Anatolia, Art, Architecture, Historiography.

* Middle East Technical University, Architectural History Graduate Program, Ankara/TÜRKİYE, aupeker@gmail.com ORCID: 0000-0003-1175-6121

Şarkiyatçı Yazında “İran-İslâm” Kavramının Oluşumu ve Neticeleri, Selçuklu Sanat ve Mimarlık Tarihi Örneği

Öz

Bu makale, özellikle İngilizce tarih yazımında yaygın bir şekilde kullanılan “İran-İslâm” (*Perso-Islamic*) teriminin geçerliliğini sorgulamaktadır. Bu terimin gönderdiği kavram dünyası, Orta Doğu tarihi üzerine yapılan yayınlarda, eski İran kültürü ile sonrasındaki İslâm kültürü arasında bir birlik olduğu varsayımıyla icat edilmiştir. On dokuzuncu yüzyıldan bugüne İran üzerine, özellikle dilbilim kökenli tarihçilerin yaptığı çalışmalar, Hint-Avrupalılık üzerinden bir anlatı ve söylem gelişimine neden olmuş, Orta Asya, İran, Irak ve Anadolu’da İslâm döneminde ortaya çıkan medeniyet unsurları hemen her zaman eski-İran’a bağlanmıştır. Araştırmacılar bu terimi, İslâm egemenliği altındaki kurum, kültür ve âdaba ait geleneklerde İslâm-öncesi kültür unsurlarını çağrıştıran herhangi bir unsurla karşılaştığı zaman, üzerinde fazla düşünmeden yaygın olarak kullanmıştır. Bu durum İslâm medeniyetine katılan pek çok başka kültürün gözardı edilmesini; İran-İslâm adlandırmasıyla, kolaycı ve bütüncü bir yöntemle tanımlanması sonucunu doğurmuştur. Sonuçta, “İran-İslâm,” bir oryantalist paradigmanın temel terimi olarak, İslâm sanat ve mimarisi üzerine hakim anlatının da anahtar kavramlarından biri haline gelmiştir. Bu makale önce “İran-İslâm” teriminin tarih çalışmalarında hangi içerikte ve amaçlarla kullanıldığını sergilemekte, daha sonra Selçuk sanat ve mimari tarihi yazımını örnek alan olarak ele alarak bu kavramın kullanımını sorgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran-İslâm, İranlaştırma, Aryanizm, Selçuklu, Anadolu, Sanat ve Mimarlık Tarihyazımı.

Introduction

This paper questions the validity of the term “Perso-Islamic (or Iranian-Islamic),” which has been used to coin the presumed cultural union between ancient Persia and later Islamic culture. This term is greatly shaped in Islamic studies at large in its early age by scholars with a solid background in linguistics. It is also one of the primary concepts of the grand narrative on Islamic art and architecture. Though it seems to a great extent inclusive of all cultural components and actors that appeared under the banner of Islam, it is at the same time exclusive of indigenous features like idiosyncratic formations, and non-Islamic or non-Persian generic cultural elements. While building up Persian nationalism, it overshadows contributions of different cultural backgrounds to “whatever” Islamic. For example, why “Islamic” rather than “Arabic” and why “Persian” instead of Sassanid are questions, to begin with! Today nobody knows what Perso-Islamic truly refers

to! It is usually employed in places where culture, etiquette, art, and architecture in Islamic lands hint at elements of pre-Islamic kingship. It is like habitually referring to a “Greco-paganism” sort of absolute terminology when Roman imperial images are dealt with, devoid of care paid to the Roman context.

Recent scholarship in Islamic art and architecture uncovers medieval cross-cultural encounters that instigate reservations on the validity of unconditional if not stereotypical referential labels like “Perso-Islamic.” My objective in this paper is first to briefly give the repercussions of the term “Perso-Islamic” in historical studies, then to illustrate the virtually impetuous use of the term in recent scholarship on Seljuk art and architecture. A full critical analysis of the term in its formation and later ramifications is not my scope here, since this depth can only be given in a dissertation or book format historical study that would delve into the contexts this term emerged and has been used. My aim in this paper, as a beginning, is to reveal why and what difficulties arose in the field of Islamic history, particularly in art and architectural historiography and a sub-branch of it, Seljuk¹.

“Perso-Islamic” has a history of usages from its inception to today. While its use for the Early Islamic period refers to the immersion of the Persian element in Islamic civilization, for the later periods it denoted a scholarly consolidation of whatever was constructed as Persian (or Iranian) in whatever Islamic in the topic under discussion. This “Persian” overrides anything non-Persian in the “Islamic” which in effect comes with the Persian already incorporated. Hence, Perso-Islamic, virtually an adjective clause, means tautologically putting a Persian layer over “Islamic” that is grounded on multifarious backgrounds². How and why did researchers in Oriental/Islamic studies, notable in their scholarship, interiorize this over-generalization and credulously use it?

- 1 Scholars employed different variants of the name Seljuk. Here except in quoted texts our use of Seljuk is after the “Seljuk” entry in Webster’s TNID 1986 edition.
- 2 Among many here is the most common Perso-Islamic paraphernalia: “Perso-Islamic society,” “Perso-Islamic history,” “Perso-Islamic cultural synthesis,” “Perso-Islamic chancellery culture,” “Perso-Islamic ideology of kingship,” “Perso-Islamic Institutions,” “Perso-Islamic world,” “Perso-Islamic mythical and historical figures,” “Perso-Islamic standards,” “Perso-Islamic impulses,” “Perso-Islamic tradition,” “classical Perso-Islamic political notion,” “Perso-Islamic context,” “Perso-Islamic chaharbagh garden” and “Perso-Islamic cuisine.”

The Formation of Aryanism and its Repudiative Impact

Knowledge production in the initial era of Persian/Iranian studies after the eighteenth century was instigated by, according to Mansour Bonakdarian, “European investigations into racial origins and/or hierarchies³.” Persian language included in the Indo-European family tree prompted Iranian studies. In the Netherlands, the early interest in the relationship of Indo-European languages and the possibility of historical links between the Germanic languages and Persian influenced comparative linguistics until the beginning of the nineteenth century⁴. In the first decades of the twentieth century, the British imperial interests in India, Iran, the Persian Gulf, and Afghanistan prompted the teaching and study of Persian⁵. This was followed by the foundation of the University of London’s School of Oriental Studies (now the School of Oriental and African Studies; SOAS) in 1917 with the purpose to train British administrators at a time of British imperial ascendancy. Later, the British imperial spread in the former Ottoman lands and the British state-controlled oil industry in Iran gave a further impetus for sponsorship to lend oriental studies in Britain⁶. An exhibition of Persian Art directed by an American expert on Iranian art, Arthur Upham Pope, was held in London in 1931 and followed by a colossal book on Persian art⁷. Pope is emblematic of the scholarly admiration for Persia in Oriental studies at that time. In 1925, in a conference in Tehran, during his first visit to Iran with the invitation of the Society of National Heritage, Pope “deemed the art of Persia instrumental in developments not only in Turkish and Indian art but also in the art of Europe and China from as early as the fifth century BC⁸.”

3 Mansour Bonakdarian, “Iranian Studies in the United Kingdom in the Twentieth Century,” *Iranian Studies*, Vol. 43/No. 2 (April 2010), p. 272.

4 J. T. P. de Bruijn, “Iranian Studies in the Netherlands,” *Iranian Studies*, Vol. 20/No. 2-4, (1987) pp. 166-167.

5 Bonakdarian, *ibid*, p. 279. Also in the Netherlands with a similar commercial concern (De Bruijn, *ibid*, p. 162).

6 Bonakdarian, *ibid*, p. 283.

7 A. U. Pope, *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, Vol. 1-10, assistant editor: Phyllis Ackerman, Oxford University Press, London New York 1938-.

8 Kishwar Rizvi, “Art History and the Nation: Arthur Upham Pope and the Discourse on “Persian Art” in the Early Twentieth Century,” *Muqarnas*, Vol. 24, (2007) p. 47.

Pope, in this conference, contrasted Persian art with the cultures of the Semitic Arabs and the “barbaric” Turks whose art according to him had Persian origins⁹. Pope’s eulogy for Persian art delighted Reza Shah and his officials, who were consolidating Iranian nationalism at home. Pope did his best to prove to the Iranian intellectuals that they were the inheritors of a great “Aryan” civilization in Iran¹⁰. Pope’s conference in the face of Reza Shah integrates a stagy political tone but also gives an inkling of the facts of the nineteenth century Orientalist Aryanism, which debarred particularly the Turks as a civilizing society in contrast to the Persians. Later in the 1940s, pre-Islamic Iran, particularly the Achaemenids and their capital Persepolis were regarded as symbols of the greatness of Iran. The Pahlavi dynasty’s cultural policy actively promoted the “Achaemenidization” of ancient Iranian history¹¹. Hence, Iran’s pre-Islamic past was greatly demarcated as a chapter of its cultural history to consolidate the modern Imperial State of Iran.

Before the modern era, “Achaemenidization” (or “Sasanization”) was not as favorable as Pahlavis later thus acknowledged. For instance, Diyā’ al-Dīn Baranī of Delhi (1285-1357), the *nadim* (royal mentor) of Muhammad bin Tughluq (the Sultan of Delhi from 1325 to 1351), in his work on government, *Fatāwā-i Jahāndārī*, counsels the rulers not “to adopt the imperious manners and the luxurious habits of the kings of Iran before the coming of the Prophet Muhammad¹².” Conversely, modern historians took sides to the bone with the Pahlavis in the admiration of ancient Persia. If modern historian Clifford E. Bosworth would be a contemporary of Diyā’ al-Dīn Baranī, he would probably find his counsel hopeless! On the first page of his introductory chapter in *The Cambridge History of Iran, fifth volume: The Saljuq and Mongol Periods*, Bosworth holds that “For nearly a thousand years (...) all of the alien ruling dynasties have come from races of low cultural development, and thus they have lacked the administrative expertise necessary for ruling a land of ancient settlement and civilization. Whether consciously or unconsciously,

9 Rizvi, *ibid*, p. 47

10 For a discussion on how “Aryan Theory,” which bestows privilege upon Indo-European in the face of non-Indo-European occupied intellectual circles before and coeval to Pope’s career see Stefan Arvidsson, “Aryan Mythology As Science and Ideology,” *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 67/No. 2 (June 1999), pp. 327-354.

11 Touraj Daryaee, “The Study of Ancient Iran in the Twentieth Century,” *Iranian Studies*, Vol. 42/No. 4 (Sep., 2009), p. 583.

12 P. Hardy, “Unity and Variety in Indo-Islamic and Perso-Islamic Civilization: Some Ethical and Political Ideas of Diyā’ al-Dīn Baranī of Delhi, of al-Ghazālī and of Naṣir al-Dīn Tūsī Compared,” *Iran*, Vol. 16 (1978), p. 129.

they have adopted Iranian culture at their courts, and they have been compelled to employ Iranian officials to administer the country and collect the taxes¹³.” Thus, for Bosworth, non-Iranian in Iran means to be from a “lower culture, an insignia of the magnified “Persian” enduring in Islamic studies in the aftermath of early twentieth-century Persianism.

The modern “Iranian” versus “Turkish” scenario is an output of this trend, which suggests inspiration from the fabled demarcation of sedentary Iran and nomadic Turan¹⁴. In Yashts, the Turanian leader Franrasiyān (Afrāsiyāb) is overthrown by the Iranian king Kay Khusrow. David Bivar aptly suggests real historical opponents from the history of Iran and its fringes that inspired such allegorical figures¹⁵. This image even today is so haunting that an anthropologist regards the Turks of two

13 C. E. Bosworth “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217),” *The Cambridge History of Iran, Vol. 5: The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle: At The University Press, Cambridge 1968, p. 1.

14 The division of crude “nomadic Turc” and “Persianized sedentary Turc” reigns in historical studies on the Seljuks today. It is so overwhelming that in a recent study on the Great Seljuks, Turkish origin ruling body (the court) portrayed as wandering in tents outside of the cities which were supposedly governed by the Horasanī Iranians (David Durand-Guédy, *Iranian Elites and Turkish Rulers*, Routledge, Oxon 2010 pp. 79-100, 300). This sort of an approach disregards syncretic nature of medieval culture in Islamic lands. We know that nomadic infiltrations in Central Asia, Iran and Anatolia ended up with sedentarization. A fine case is the early settlers of Bukhara who arrived from Turkistan, initially setting tents and pavilions, then erected permanent buildings (*Al-Narshakhi's The History of Bukhara*, trans. with a commentary by R. N. Frye, Markus Wiener Publications, Princeton 2011, p. 5). Peacock in his recent study on the formation of Seljuk reign from tenth to eleventh century emphasized that “Studies of comparable societies show that nomadic and sedentary groups may be complementary, and an entire community or tribe may alternate between nomadism and sedentarism (...) Thus neither Oghuz nor Türkmen are synonymous with nomad (...)” (A. C. S. Peacock, *Early Seljuq History: A New Interpretation*, Routledge, New York 2010, pp. 55-56). For a more reliable account of Seljuk urbanism and Seljuk extramural and intramural courtly life in tents outside towns and in palace complexes at town centers see Peacock's recent book, *The Great Seljuk Empire*, pp. 156, 166-172, 302-308. Faruk Sümer's widely referred book on urbanism among ancient Turks provides credible material on semi nomadism and towns settled by the Turks in Transoxiana and beyond (Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehirçilik Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul 1984). As a matter of fact, the material culture of the Seljuks undeniably refutes any hypotheses based on nomadic-sedentary segregation since the Seljuk hegemony and art in Iran and elsewhere, nourished by the culture of both towns and countryside. For a rich visual source for Seljuk art and architecture extending from Central Asia to western Anatolia incorporating and synthesizing diverse elements from nomadic and urban backgrounds see S. R. Canby, D. Beyazit, M. Rugiadi, A. C. S. Peacock (eds.), *Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuks*, Metropolitan Museum of Art, Yale University, New Haven, London 2016.

15 A. D. H. Bivar, “The Role of Allegory in the Persian Epic,” *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 14 (2000), pp. 22-23.

sorts as either “urbanized and Persianized or rural and very Turkish¹⁶.” As another typical example, one of the eminent scholars of Turkish and Middle Eastern studies, Peter B. Golden, in a paper on the history of Turkish-Iranian interaction, estimates an Iranian (“or even earlier Indo-Iranian” as he coins) background even for the pre-Islamic Turkic cultural elements like “pastoral nomadism,” “religion and attendant concepts of royal/imperial ideology” (including the concept of *qut*, heavenly good fortune), “trade,” “uniform script and even language” and “urbanization¹⁷.” Golden expresses these with probability clauses like “possible,” “probably,” “may have or may well have,” “very likely,” “very close.” Golden even accepts without any reservation the Iranist’s conviction that the Abbāsid Caliphate itself was “an Islamic version of the Sasanid Empire¹⁸.” Richard N. Frye is not less insubstantial in his presumptions and probabilities of Persian backgrounds for almost all considerable cultural formation in the history of Iran and Central Asia. For example professional army, sacral kingship (or royal glory), slave guards or soldiers, administration, art and an economy based on production (as he puts it not an economy based on the exploitation of others like nomads did!)¹⁹. Yuri Bregel who contributed a paper to the same volume is a champion of Arianism. According to him Turks and Mongols were “nomads and barbarians” and “the Turco-Mongol penetration to Central Asia (...) contributed (...) to the political, economic and cultural decline of the country²⁰.”

The Elusiveness of the Philolog’s Persian Sources

Reliable historical knowledge to expose the incorporation of pre-Islamic establishments in the Islamic state apparatus is very restricted since no authentic source

- 16 R. L. Canfield, “Introduction: The Turko-Persian Tradition,” *Turko-Persia in Historical Perspective*, ed. R. L. Canfield, Cambridge University Press, New York 1991, p. 12.
- 17 P. B. Golden, “Turks and Iranians: An Historical Sketch,” *Turkish-Iranian Contact Areas*, ed. L. Johanson and C. Bulut, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006, pp. 18, 20-21, 23, 24.
- 18 Golden, *ibid*, p. 26.
- 19 R. N. Frye, “Pre-Islamic and Early Islamic Cultures of Central Asia,” *Turko-Persia*, pp. 40-41, 44-45.
- 20 Yuri Bregel, “Turko-Mongol Influences in Central Asia,” *Turko-Persia*, p. 69, 73. Victims of the Arianism thesis are not only Turks. It is telling to observe in the 2000’s, in California, USA, the persistence of the “Aryan Theory” among its advocates in academia. The targets are now Hindus set against “magnificent Aryans;” defense is thorny, as Navaratna S. Rajaram puts “any opposition to the Aryan theories is denounced as irrational, chauvinistic and the handiwork of Hindu nationalists and fundamentalists. N. S. Rajaram, “Racism in Academia: A Long Twilight,” *The Journal of International Issues*, Vol. 11/No. 3 (Autumn 2007), p. 168.

adequately informs on it. Despite this, scholars who are aware of such difficulties maintain the Persianization paradigm. Bertold Spuler, wholly assured of “Iranization of Islam,” is quite confident in his statement that “for Islām, at any rate, the model, which it knew and of which it was conscious, was the state of the Iranian Great King²¹.” He also contradictorily goes on to say, “But here (Mesopotamia) the taking-over of pre-Islamic administrative practices is still harder to recognize because we are provided only imperfectly with source materials from Sassanid times for this area²².”

Specifically, the scholars who excelled in Semitic and Indo-Iranian languages argued that Hellenistic, Roman/Byzantine, and Iranian traditions persisted under the rule of the new possessors of the Middle East. Hamilton A. R. Gibb is among them²³. Claude Cahen has a critical approach to this in remarking that the documentation in the former Roman and Hellenistic lands was in Latin and Greek, which were not familiar to the majority of the population. These sources deal with governmental affairs and Hellenized and Romanized social groups which led to the overstatement of Hellenic and Roman influences and “at the expense of other more durable elements belonging to the native population” (...) it is almost impossible to know which elements were able to survive the regime change and carry on unaltered and as before²⁴.” Similarly, Gustave E. von Grunebaum is skeptical of the available sources; for example, the city administration thought to be patterned after Persian, though we have little tangible evidence to prove this²⁵. Contrasting the prevalent meta-narratives, Cahen emphasizes the persistence of the native hues even in the realm of law (*fiqh*). According to him, “Muslim law always recognized and respected popular local customs²⁶.” Identifying the shortcomings of the medieval sources, Marshall G. S. Hodgson also has a critical approach to

21 Bertold Spuler, “Iran: The Persistent Heritage,” *Unity and Variety in Muslim Civilization*, ed. G. E. von Grunebaum, The University of Chicago Press, Chicago and London 1955, p. 169, 173.

22 Spuler, *ibid*, p. 171.

23 H. A. R. Gibb, “The Evolution of Government in Early Islam,” *Studia Islamica*, No. 4 (1955), pp. 5-17.

24 Claude Cahen, “Socio-Economic History and Islamic Studies: Problems of Bias in the Adaptation of the Indigenous Population of Islam,” trans. P. Ditchfield, *Muslims and Others in Early Islamic Society*, ed. R. Hoyland, Ashgate, Aldershot 2004, p. 262.

25 G. E. Von Grunebaum, “The Sources of Islamic Civilization,” *The Cambridge History of Islam*, vol. 2b: *Islamic Society and Civilization*, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 1970, p. 496.

26 Cahen, *ibid*, p. 15.

philological perspectives in Islamic studies. Firstly because “Islamic studies have tended to be concerned (...) within the high culture (...) preoccupied with religious, literary, and political themes, which are most accessible to a philological approach²⁷.” Secondly, the dominant language discourse guided judgments. For example, according to him, “identify(ing) ‘Islamic culture’ as culture appearing in the Arabic language,” is misleading and reflects “an Arab-centered or ‘Arabistic’ viewpoint²⁸.” The reason for this concentration on the culture of the group whose language rose to the level of *lingua franca* is the philologist’s concern in the origin of the terms that are (in the word of Hodgson) “at least more accessible, than the origin of the actual institutions to which they are applied²⁹.”

Given Hodgson’s considerations of the authentic sources in the case of Persian, the situation seems more critical. According to him, “Sasanian religious and social history must be reconstructed from archaeological and indirect textual sources, with very few major literary witnesses from the period itself. Aramaic, Greek, or Armenian texts view affairs largely from the outside and marginally. The Pahlavî texts are often suspect as having been edited, at least, in Islamic times, or they must even be reconstructed from Arabic and Persian translations and adaptations. Even when we do have undoubted Pahlavî texts from Sāsānian times, the original script was so tricky, and the manuscript tradition has been so defective that reading the texts must be left to philological specialists. In consequence, few scholars have entered the field and those who have been tempted to indulge in rather wild philological speculation, building much on shreds of verbal detail³⁰.” Bosworth in another place likewise emphasizes the inadequacy of the authentic sources: “In all questions pertaining to the internal organization of the Sāsānid Empire, we are hampered by the paucity of contemporary Middle Persian sources, and our consequent dependence on post-Islamic Arabic ones³¹.” These latter are also susceptible. As Robert G. Hoyland remarks, “the mediators of the Persian tradition in

27 Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization, Vol. 1: The Classical Age of Islam*, The University of Chicago Press, Chicago And London 1974, p. 41.

28 Hodgson, *ibid*, pp. 41-42.

29 Hodgson, *ibid*, p. 42.

30 Hodgson, *ibid*, p. 43. In a similar way, Richard N. Frye in terms of the impact of Achaemenid Persia on Central Asia concedes that “we have so few sources for the post-Achaemenid history of Central Asia that it is impossible to reconstruct these influences” (Frye, *ibid*, p. 44).

31 C. E. Bosworth, “The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran and the Search for Dynastic Connections with the Past,” *Iran*, Vol. 11 (1973), p. 52.

Islam were chiefly secretaries at the ‘Abbāsid court, who were in general Aramean Christians rather than Iranian Zoroastrians³².” This vagueness of the philologist’s tool raises serious doubts on the adoption of ideas and customs from the Persian past of the Middle East.

Even the substantive facets of influence of ancient Persia on Umayyad and ‘Abbāsid kingships are not as intense as one would expect. A paper by Bosworth recites them as such: the organization of the court on hierarchical lines, chamberlain (*hājib*) guarding the monarch, the introduction of a harem system, boon companions (*nudamā*), prostration (*taqbil*), *dīvān* and state postal service (*Barīd*)³³. In addition to these, legends about Persian emperors and the literary genre of *adab* (etiquette/cultivation) with its advocates became a part of the cosmopolitan society of the Arab Caliphate; the “Mirrors for Princes” genre strengthened this³⁴. Spuler is also not much prolific in his list of direct Persian borrowings and goes on to say, “Details on this persistence of Sassanid conditions cannot always be gotten at easily, for in Iran and Mesopotamia, in contrast to Egypt, we lack papyri as documents of the daily life³⁵.”

Despite this scarcity, Persian elements are exaggerated not only today but also in medieval Persian sources since these sources echo Iranian partialities; they are at the same time elitist discarding “subaltern perspectives,” as Edmund Herzig emphasized³⁶. The authors of *adab* were very selective. They overlooked the realities of the time and adduced the past through legends. As Carole Hillenbrand indicates, *adab* authors reflected a “model court rather than an actual one³⁷.” Ann K. S. Lambton is of this opinion concerning Iran after Saljūq infiltration, “they (writers) represent the ‘Persian’ and not the ‘Turko Mongolian’ point of view. Because of this, the reality is to some extent concealed³⁸.” According to Bosworth,

32 R. G. Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It: A survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1997, p. 241: note 19.

33 Bosworth, “The Heritage,” p. 51-53.

34 Bosworth, “The Heritage,” p. 55-56.

35 Spuler, *ibid*, p. 177.

36 Edmund Herzig, “Foreword,” *The Age of the Seljuks*, ed. by E. Herzig and S. Steward, I.B. Tauris, London 2015, pp. 3-4.

37 Carole Hillenbrand, “Aspects of the Court of the Great Seljuqs,” *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, ed. C. Lange and S. Mecit, Edinburgh University Press, Edinburgh 2011, p. 24.

38 A. K. S. Lambton, “Changing Concepts of Justice and Injustice from the 5th/11th Century to the 8th/14th Century in Persia: The Saljuq Empire and the Ilkhanate,” *Studia Islamica*, No. 68 (1988), p. 30.

under the Saljūqs as well, Persian and Arabic sources disregarded non-Persian or non-Arabic: “Many old Turkish traditions and practices were still of significance during Malik-Shah’s reign, although this is frequently obscured by the exclusively Arabic and Iranian nature of the historical sources³⁹.” Hillenbrand also suspects legitimacy of the medieval sources by religious scholars and bureaucrats on Seljuk history, who were non-Turkish Muslim chroniclers and molded Seljuk rule in “Perso-Islamic statecraft⁴⁰.” Andrew C. S. Peacock’s recent book on the Great Seljuks provides a critical evaluation of the medieval sources in Persian and Arabic on the Seljuks. To give an example, according to him, Nizam al-Mulk’s *Siyasatnama* and Kayka’us b. Iskandar’s *Qabusnama* “(...) are more useful for understanding the ideal than the reality⁴¹”. Recently Peacock reiterated the fact that “even in the field of bureaucracy, where Iranians are thought to have predominated, the Seljuq system was quite distinct from its antecedents, introducing new offices and practices reflecting the Seljuq’s Turkish heritage (...) even where older local institutions continued with the same names, their function often changed considerably under the Seljuqs. The Seljuq political system was thus rather more Turkish and less Iranian than Nizam al-Mulk suggested⁴².” Hence, the scenery presented by the sources in Persian was different from the realities of a multicultural and multiethnic social and administrative system, which was shaped and nurtured by a constant approach of inclusiveness.

39 C. E. Bosworth, “The Political”, p. 79.

40 Hillenbrand, “Aspects”, pp. 23-24.

41 A. C. S. Peacock, *The Great Seljuk Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2015, pp. 12-19. This tradition created and promoted by the clerks continued in later periods. *Makhzan al-inshā* (Treasure House of Insha) by a Timurid chancellery official, Kamal al-Din Husayn Va’iz-i Kashif’i of Herat (d. 1504-05), deliberately omits many court positions that existed in Turco-Mongol political discourse like *bukāvul*, *yārghūchī*, *qūshbeg*, *akhtahbeg*, *sūchī*, *bārschī*, or *qūrchī*. According to Colin P. Mitchell, the *Makhzan al-inshā* “reflects Turkic-Tajik enmity at a certain level and surfaces then as yet another Persian bureaucratic response to the political supremacy of nomadic groups such as the Mongols and the Turks” (C. P. Mitchell, “To Preserve and Protect: Husayn Va’iz-i Kashifi and Perso-Islamic Chancellery Culture,” *Iranian Studies*, (Dec., 2003), Vol. 36/No. 4, p. 488, 503, 505).

42 A. C. S. Peacock, “The Great Age of the Seljuks,” *Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuks*, ed. S. R. Canby, D. Beyazit, M. Ruzgadi, A.C.S. Peacock, MET, Yale University Press, New York 2016, pp. 9-10.

Particularistic and Universalist Trends in Early Islamic Period

Scholars of Islamic history remark a fusion in Islamic civilization, but Iran is paramount. For instance, according to Hoyland “(the) influence of Iran upon Muslim civilization was great, it was precisely within the framework of Islam that this influence operated⁴³.” Bosworth makes a quotation from the Umayyad Caliph Yazīd b. al-Walīd b. ‘Abd al-Malik (reigned 744), an Arab of Qurashi paternal descent, to evince the Islamized Arabs’ ongoing praise of Persia “I am the descendant of the Persian Emperor, my forefather was Marwān, and both the Emperor of Byzantium and the Khāqān of the Turks were my ancestors⁴⁴.” According to Bosworth, by the ninth century, two cultural traditions, Persian and Arab-Muslim came together on equal terms and the resultant Islamic civilization was a symbiosis of them⁴⁵. Discordant to what Bosworth understands from the aphorism, Yazīd b. al-Walīd, evidently attaches equal status to the pieces of his presumed Persian, Byzantine, and Turkish lineage. This chapter is about the composite nature of Islamic culture.

Suliman Bashear, who recently identified the elements of Arabism and religious universalism using traditional Muslim sources, demonstrates that the particularism of Arab ethnicity played a great part⁴⁶. According to him, the Umayyad and early ‘Abbāsīd orientation was an Arab one and a process of fusion took place in the format of “Arabisation of Islam.” In this process, Bedouins (*a’rāb*) became reconciled with Islam and “Arab particularism and Islamic religious universalism were fused⁴⁷. As to the non-Arabs, the Arabic governing body carried out an ambivalent approach; acceptance and rejection bound up with the balance between interdependence and particularism.⁴⁸ The policies of the Emevid caliphs were pro-Arab, and Arabs and non-Arabs who took part in the ‘Abbāsīd movement (*da’wa*) remained “Arab in leadership and political aspiration⁴⁹.”

43 Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It...*, p. 241.

44 Bosworth, “The Heritage,” p. 53.

45 Bosworth, “The Heritage,” p. 53.

46 Suliman Bashear, *Arabs and Others in Early Islam*, the Darwin Press, New Jersey 1997, p. 5.

47 Bashear, *ibid*, pp. 41-42, 53, 113.

48 Bashear, *ibid*, p. 67, 76.

49 Bashear, *ibid*, p. 118. Gibb’s remark strengthens this: “it is very questionable whether the Abbāsīds were persophile” (H. A. R. Gibb, “The Social Significance of Shuubiya,” *Studies on the Civilization of Islam*, Routledge, London and New York 1962, p. 69).

In the central lands of Islam, Arab attitude to ethnic groups and non-Arabs was quite pragmatic depending on benefit motive and political circumstances. Arab ethnicity, lineage, and language were increasingly favored by the higher echelons of the Muslim community. Though in the east, the Persian dynasties like Tāhirids, Būyids, Sāmānids, Saffārids, and Turkish slave origin Ghaznavids were keen to link themselves to the old heroic past of the kings of Iran⁵⁰. In the north and north-east, the free Turkish origin Qarakhanids and Seljuks turned to their heroic Turkish past. The Qarluq tribal khans (Qarakhanids) assumed Âl-i Âfrasiyāb, descendants of Âfrasiyāb, the king of Tūran in Iranian epic tradition and the foe of Kai Kâ’ūs, who also was identified with Turkish folk hero Alp Er Tonga. The Seljuks also linked themselves to the Âfrasiyāb and Oghuz clans of Qiniq⁵¹. These references evince a sort of “medieval patriotism” under the universalist banner of Islam. “*Shu’ūbiyya* movement” is also quite informative in this context.

The *Shu’ūbiyya* movement in Islamic history started in the eighth century and reached its peak in the ninth century. Its proponents (also named *Ahl al-taswīya*) aimed at equality between non-Arabs and Arabs. Most of the *Shu’ūbīs* were Persians who were poets and secretaries. They were faithful to the Sassanid tradition and specifically concerned with Sassanid court culture. Their translations of the biographies of the kings of Persia, and works on practical knowledge about government echo this tradition⁵². The *Shu’ūbiyya* was essentially a literary controversy and *Shu’ūbīs* did not greatly concern political or governmental issues⁵³. Their movement cannot be regarded as a “Persian nationalist movement⁵⁴.” It was more of a territorial concern. Iranian *Shu’ūbīs* attached to the land of Iran similar to the majority of Iranians⁵⁵. According to Roy P. Mottahedeh, *Shu’ūbiyya* poets and Iranians, in general, defined themselves considering their town and locality. In *Shāhnāmaha* epic, the terms *mīhan* (native land), *Irān-zamīn* (the land of Iran), and *shahr-i Irān* (the city/land of Iran) refer to the territory of Iran where Iranians

50 Bosworth, “The Heritage,” p. 56-61. For the “renaissance of Persian literature” under the Sāmānids see by E. Yar-Shater, “Persian Literature,” *The Cambridge History of Islam*, p. 672.

51 Bosworth, “The Heritage,” p. 62.

52 S. Enderwitz “Al-Shu’ūbiyya,” *EL*, Vol. 9, Brill, Leiden 1997, p. 513-516. Gibb, “The Social,” pp. 63-64.

53 R. P. Mottahedeh, “The Shu’ūbiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran,” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7/No. 2 (Apr., 1976), p. 162.

54 Gibb, “The Social,” p. 66.

55 Mottahedeh, *ibid*, p. 171.

live, who are not necessarily from common ancestry⁵⁶. The upper echelons of the Iranian society, especially landlords and clerks, were proud of their Iranian past. Governmental control of the Seljuks protecting their “portion of *Irān-zamīn*” was not a challenge against their Iranian group feeling⁵⁷. Under the Seljuks, the existing local dynasties turned out to be vassals and remained untouched, only paying tribute to the Turks⁵⁸. This backed the Seljuk dominion in Iran, which introduced a symbiosis of the cultures of Eurasiatic and Iranian backgrounds rather than one conquering the other.

Though not a serious threat and not as destructive as one would expect, the skepticism and free thinking (*zandaqa*) instigated by the Shu’ūbīs was received with disapprobation and aroused the anger of the orthodox circles since anti-Arabic thoughts also alleged to be anti-Islamic⁵⁹. According to Gibb, the reaction to this trend condemned dualist heresies and sow the roots of the Mutazilite theology⁶⁰. Shu’ūbī influence gradually decreased with the involvement of an urban middle class in the highest positions of government⁶¹.

Arabic Humanities, Integration of Cultures and Now Fluctuating Persianization Thesis

More influential in the demise of the Shu’ūbiyya is a counter intellectual movement. According to Gibb, author Al-Jahiz (Amr b. Bahr, 776-869), who was one of the founders of Arabic humanities, “on the one hand satirized the defects, the pomposities, the narrow-mindedness of the secretaries, but at the same time integrated what was of practical value in the Persian tradition with the Muslim sciences⁶².” Ibn Qutaiba (828-289) consolidated the path paved by Al-Jahiz with Arabic and Muslim sciences also incorporating the Sassanian traditions of court etiquette and administration. Their great synthesis canonized and caused late Per-

56 Mottahedeh, *ibid*, p. 172, 173.

57 Mottahedeh, *ibid*, p. 181-182.

58 Peacock, “The Great Age,” p. 7.

59 Gibb, “The Social,” p. 70.

60 Gibb, “The Social,” p. 70.

61 Enderwitz, *ibid*, p. 513-516.

62 Gibb, “The Social,” p. 71.

sian works *Shahnama* by Firdawsi and *Siyasatnama* by Nizam ul-Mulk to remain ineffectual in the face of Arabic literature and ethics⁶³.

The initial Arab and Persian encounters in Iraq and Persia in the Emevid period encrypted the far-reaching tendency of integration we see in the formative period of Islamic culture. From the beginning, their interaction was not one of “a conquered conquering the conqueror.” As Gibb remarked it was “putting Arabs and non-Arabs together in social, economic and intellectual activities⁶⁴.” At the end of the Shu’ubiyya movement, Arabic humanities triumphed with the help of the literary heritage of ancient Arabia and incorporated the Sassanian tradition⁶⁵. When later at the end of the eleventh century, vizier Nizam al-Mulk founded *Nizamiya* madrasas in the Seljuk era, the teaching program was based on Arabic humanities to train the members of the “orthodox bureaucracy” to replace the secretarial class⁶⁶. In the early period of its formation, as Hoyland states “Islam ended up, then, as something of a hybrid religion” without losing the initial Arab focus⁶⁷. Hoyland objects religious outlook of the Western scholars restricting the definitions of the “Islamic culture” with the religious dimension and states that civilization is something else. He tends to see “Islamic civilization” shaped by a pluralist society with different actors of diverse backgrounds. But, Hoyland, in the same place, also mentions “large-scale Persianization of Islamic culture” in literature, history, art, statecraft and court etiquette, which paralleled to the infiltration of Semitic, Hellenistic, ancient/antique Middle East in realms like law, and “Islamization of history”. Hoyland’s study evinces how the “Perso-Islamic model” founded by the fathers of Islamic history persists in contemporary research. Even in a book where the ingredients of Islamic civilization indiscriminately revealed, the author, assured of the superiority of the Persian in Islamic civilization, still overemphasizes it in the face of the other ingredients⁶⁸.

63 Gibb, “The Social,” p. 72.

64 H. A. R. Gibb, “An Interpretation of Islamic History,” *Studies on the Civilization of Islam*, Routledge, London and New York 1962, p. 10.

65 Gibb, “An Interpretation,” p. 13.

66 Gibb, “An Interpretation”, p. 24.

67 R. G. Hoyland, *In God’s Path: the Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Oxford University Press, Oxford 2015, p. 219.

68 Hoyland, *In God’s Path*, pp. 219-227.

Governmental theory and practices are every so often explained in reference to historical backgrounds as such. What Rome and Persia for the student of the medieval Middle East, Han period is for the Sinologue. The absence of connecting archival documents usually opens gates for inventive inferences. Ann K. S. Lambton explains Persian impact on al-Ghazālī's *Nasīhat al-mulūk* (1105-1111), a mirror for princes, as such: "(...) he appears to look to the Sasanian tradition of absolute monarchy rather than to a patriarchal concept of rule⁶⁹." In the Seljuk case, we hardly find a similar approach alternatively connecting the Seljuk sultanate for example to the Turkish Khanate traditions of divine legitimization. One of the very rare and extraordinary cases is Hillenbrand's remark, who relates Tughril's title of 'Sultan of East and West' to "the nomadic concept of world dominion in the steppes – a symbol of Turkish sovereignty⁷⁰." What differentiates possible Persian associations are simply romanticist ascriptions by means of idealistic medieval Persian prose composed in a syncretic Islamic context centuries after the Sassanid era.

Hodgson too, in his depiction of Early Islamic state formation greatly employs Persian precedents, but also emphasizes its integrative nature: "the Islamicate civilization may be seen as the latest phase of the Irano-Semitic culture which goes back, in the lands from the Nile to Oxus, to Sumerian times⁷¹." This idea is the backbone of his theory of a sort of civilizational chronology in world history. Unfortunately, Hodgson fails to convince his readers why and how his concept of "Irano-Semitic" sums up the entire history of the Middle East from the Nile to Oxus⁷². Nonetheless, Hodgson justifiably aimed to strip Islamic studies off earlier Arabism to integrate pre-Islamic developments into Islamic history. His synthetic approach to Near Eastern History correlating ancient Sumerian beginnings and later developments up to the Islamic age is truly rewarding.

History teaches us that every inheritance is inherited. Linda T. Darling has recently demonstrated the Sumerian, Babylonian, and Assyrian roots of state structures and political concepts that until recently thought to be of Persian origin; Circle

69 A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists* RoutledgeCurzon London, [1981] 1991, p. 117.

70 Hillenbrand, "Aspects," p. 28.

71 Hodgson, *ibid*, p. 43.

72 His meta-term "Irano-Semitic" remains a generalization in his philosophical history. The explanation Hodgson offers for "Irano-Semitic" in note 9, on p. 117 is not much endorsable.

of Justice is among them. According to Darling, “Mesopotamian governmental concepts, filtered through Persian political and social arrangements, were thus available to Islamic political thought as soon as the Arabs left the peninsula, and probably before⁷³.” Darling’s view that the patterns thought to be Persian were mostly ancient Mesopotamian is quite illuminating: “the translation of Persian literary and political works into Arabic stimulated Muslim society’s assimilation of ancient Mesopotamian ideals understood as Persian because they were articulated in the speeches of Persian kings⁷⁴.”

Grunebaum employs the term “Perso-Islamic synthesis,” indicating the inseparable integration of Persian in Islam. According to him, the Persian self-consciousness of the tenth century “fostered rather than disrupted the process of integration of Iranian elements” in Islamic civilization⁷⁵. The language we today call “New Persian” is a good case. It was a product of the new Muslim society in eastern Iran, a symbiosis of elements. It was written with Arabic script as a multicultural and multiethnic construction. It replaced Middle (Pahlavi) and Old (Avestan) Persian after passing a formative period between the seventh and ninth centuries. It was a product of the new vernacular from Middle Persian (Dari), which had been exported to Khurasan from the Sasanian capital and developed in symbiosis with the imperial literary and political culture of Arabic. It absorbed Arabic and became an Arabicate language⁷⁶. The proponent of the multi-ethnicity of New Persian is an Iranologist, Bo Utas, who indicates that this sort of a new language “may have

73 L. T. Darling, “The Vicegerent of God, from Him We Expect Rain”: The Incorporation of the Pre-Islamic State in Early Islamic Political Culture,” *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 134/No. 3 (July, September 2014), p. 416.

74 Darling, *ibid*, p. 426. My master’s thesis laid the ancient Mesopotamian backgrounds of the “double-headed eagle” that we find in Seljuk art and in its cosmological symbolism, in Iran and Anatolia. When I demonstrated this possible link in Seljuk art, specifically the double-headed eagle, the scholarly circles in this field were not much ready to receive associations stretching over millennia (A. U. Peker, “Double Headed Eagle of the Seljuks: A Historical Study,” unpublished master’s thesis, Bosphorus University, İstanbul 1989)

75 Von Grunebaum, p. 501. It was a process from 8th to the 10th century. Islamization of Iran introduced a new culture not only in letters but also in visual arts. Bloom emphasize that while “the Arabic word replaced the Persian image (...) oddly enough Persian was reemerging as a literary language” (J. M. Bloom, “The Expression of Power in the Art and architecture of Early Islamic Iran,” *Early Islamic Iran*, Vol. 5 of *The Idea of Iran*, ed. E. Herzog and S. Stewart, I. B. Tauris & Co. Ltd, New York 2012, p. 116).

76 Nile Green, “Introduction: The Frontiers of the Persianate World (ca. 800–1900),” *Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*, ed. Nile Green, University of California Press, 2019, p. 10, 12, 14.

developed in a heterogeneous linguistic area. (...) As a new medium for commerce along the trade routes in Eastern Iran and Central Asia (...) New Persian is not a direct, linear continuation of Middle Persian, neither written “Pahlavi” nor spoken “Dari,” but partly new construction that simplifies Middle Persian in various analogous ways, possibly under the influence of morpho-syntactic patterns in other languages, including Turkic⁷⁷.” Golden names “assimilation” to this reconciliation of the elements. He indicates that “Turkic, Iranian and Arabic traditions, all within the bounds of an Islamic world view, shaped this culture” (the culture here is of the “composite” society that appeared after the Samanid decline), and in it, he finds a “continued Turco-Soghdian symbiosis, now in Islamic form⁷⁸.”

Recent scholarly but timid awakening shows a tendency to a key concept, which is “integration” and teaches us that singling out one (Persian) of the elements (Hellenistic, Roman, Byzantine, Turkish, Central Asiatic, Indian etc.) is futile. The synthetic nature of “human culture” anywhere, anytime, averts biased paradigmatic magnifications. Lambton’s remarks are valuable from this point of view. She holds that in the early period of Islamic history, political ideas were shaped by “pre-Islamic tribal Arab tradition [jurisdiction] and Hellenistic [philosophy] and Sasanian Persian [literary] theories of state, (and) the distinction between them is also sometimes obscured by the fact that some writers wrote now as jurists, now as philosophers, now as counsellors of kings⁷⁹.” Besides, Lambton’s study of Seljuk and Mongol (Ilkhanate) configurations of administrative and social dimensions from vizierate to law, land use, agriculture, and tax administration, represents a contextual and unperturbed evaluation of the facts instead of misrepresenting them as vestiges of the past glory of ancient Iran⁸⁰. Decades after Lambton’s prudent treatment of Seljuk realities, Peacock pertinently concentrated on the role of Turks, nomads, and steppe culture in the formation of the Seljuk political traditions in Iran⁸¹. According to him, the Seljuk Empire is a Khurasani empire, and “(...) the period is characterized by a fusion of Turkish, Persian and Islamic influences (...)”⁸².

77 Bo Utas, “A Multiethnic Origin of New Persian?” *Turkish-Iranian*, p. 246, 249.

78 Golden, *ibid*, p. 29.

79 Lambton, *State*, p. XVI-XVII.

80 A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, The Persian Heritage Foundation, New York 1988.

81 Peacock, *The Great Seljuk Empire*, p. 3, 11.

82 Peacock, *The Great Seljuk Empire*, p. 9.

Sound research now and then demonstrates and considers the complexity of encounters and interactions. Recently, an edited book is dedicated to questioning the validity of the cultural historian’s “Persianate hypothesis” in a critical approach⁸³. This book challenges the concepts “greater Iran” or “greater India,” which come with an Indo-Iranian paradigm load. Its chapters “consider Iran as only one contributing region of the Persianate world” and uses the model of “frontiers” which “suggests spaces of cultural métissage, of the linguistic fusions and literary syntheses” and the Persianate world in this new outlook is not a “world with a center in the singular,” it is more pluralistic and permutable⁸⁴. Though the use of established nomenclature endures in this book as well; I am in no doubt that approaching decades in humanities will bring the analysis of cultural domains as convoluted syncretic entities that are incomprehensible employing established paradigmatic models like even this “Persianizing of centers” offered to replace Persianizing “from a center.” Anyhow, this new edited book needs to be acclaimed as a major step forward to conscience. As evinced here, the “Persianization” thesis has been reshaped by different scholars in linguistics, anthropology and cultural studies hence it greatly fluctuates⁸⁵. From Hodgson’s “Persianate” to (as Green quotes) Bert Fragner’s “Persophonie” or “Persophonia” to this latter book’s “Persographia,” the core concept has been reconstructed, redefined and expectedly to be deconstructed in the future.

We now come to understand that the knotty “Perso-Islamic” is the greatest pronunciation of a single element picked out from a “synthesis.” This sort of compound term based on ethnicity and denote pockets of civilization in history are problematic since coming with a load of multifarious modern (even political) references⁸⁶. Furthermore, it reflects presentism since, in pre-modern traditional

83 Nile Green (ed.), *Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*, University of California Press, 2019.

84 Green, “Preface,” *Persianate World*, pp. XIV-XV.

85 For the modifications of the concept see Green, “Introduction”, pp. 28-29.

86 There is a growing interest in a new concept called “Turco-Persian.” Scholars started to use “Turco-Persian synthesis” for the encounter of the Islamized Turks and Iranians in the ancient lands of Persia after the tenth century: Herzig, 4; István Vásáry, “Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs,” *The Age*, p. 10. In similar to how Persian element aggrandized in “Perso-Islamic,” a book on Turco-Persia edited in 1991 primarily accentuates the Persianization thesis (R. L. Canfield (ed.), *Turco-Persia in Historical Perspective*, Cambridge University Press, New York 1991). The name “Turco” in “Turco-Persian” has a pejorative sense suggesting a “nomadic Turko” accultured by the “sedentary Persian” (in a similar sense, in the case of Perso-Islamic, what is “religiously Islamic” is nurtured by “administratively

Islamic culture, ambiguity greatly reigned in terms of the verbal connotations, and the values attached to them today were non-existent⁸⁷. In sum, given the fact that the *adab* literature is not unbiased, the pre-Islamic Iranian elements could not be demonstrated, and after the eighth century Arabic humanities involved with an umbrella effect fusing the elements, the emphasis put on the “Persian” in “Perso-Islamic” becomes unfounded. The “Persianization model” in scholarship hence verifies the fact that “Perso-Islamic” is the product of a greatly enduring paradigmatic conviction, which is auspiciously vulnerable in the face of meticulous analysis.

Testimony of the Matter in Anatolia

Up to here, my point was to reveal uncertainties in the formation and use of the term. Now I can check it against the characteristics of a sort of material different from the written, which is the art and architectural object that autonomously visualize miscellaneous factors among which is cultural multifariousness⁸⁸.

In a paper on Rāvandī, Hillenbrand is unreservedly dedicated to testify “Persian influence” on the Seljuk government and institutions. According to her, “(...) the Seljuks of Anatolia modeled themselves closely on Persian-Islamic government traditions. These, in turn, drew on ancient pre-Islamic Iranian models, whose touchstone of excellence was the Sasanian machinery of rule and the religious norms and forms of Islam. Together these created an enduring symbol of good government⁸⁹.” However at another place, she is also skeptical of the truthfulness of the written sources from the Seljuk period in Iran and Anatolia and emphasizes

---

Persian”). A parallel invention would be “Germano-Latin” or “Germano-Christian” alluding to barbaric German civilized by the Latin or Christian, but has never become popular in a Germanic language like English.

87 For the predominance of a purposeful ambiguity in Islamic intellectual culture see Thomas Bauer’s glorious contribution to the field: *A Culture of Ambiguity: An Alternative History of Islam*, trans. H. Biesterfeldt and Tricia Tunstall, Columbia University Press, New York 2021. A very good case of ambiguity is the name “*tal*” from Māhmad Kāshgarī’s *Diwān al-Luġāt al-Turk* (1077), which is a medieval Turkish word for Persian, which might also mean “Tajik,” “alien” and “Uighur infidel (Vásáry, *ibid*, p. 13).

88 For this nature of architectural work see our chapter on “realities of architectural history” in A. U. Peker, “Architectural Transformations in Mediaeval Anatolia (With Special Reference To Central Asia),” *Byzantine Culture*, ed. Dean Sakel, TTK, Ankara 2014, pp. 281-282.

89 Carole Hillenbrand, “Rāvandī, the Seljuk court at Konya and the Persianisation of Anatolian cities,” *Mésogéios*, 25-26 (2005), p. 159.

the need “to seek supplementary information from material culture⁹⁰.” Songül Mecit, in an endnote to a book chapter, in which “Perso-Islamic ideology of kingship” is taken for granted to explain Seljuk sultan’s persona, states that “Turkish cultural traditions can be found in art⁹¹.” These remarks are significant since lead the student of Seljuk culture to a different media for a fuller understanding of cultural syncretism(s) (and periodic syntheses) we find in culminations of material culture following the movement of groups and subsequent consolidation of discrepancies⁹².

The recent discretization of formal studies in art and architecture resulted in a widespread cultural history-bounded art and architectural history writing. Paralleling to this, beginning in the 1980s a new trend appeared in Islamic (particularly Seljuk and Ottoman) art and architectural history. A context-oriented approach is central to it. Its proponents sanctioned written sources and archival material accessible about the issue under consideration, and underrated “stylistic” and “formal” approaches⁹³. The cultural/contextual studies on art and architecture in the Islamic lands remarkably opened our eyes to socio-political realities though they at the same time manifest a naïve conviction of authenticity and credibility of the medieval written material, and modern historical accounts based on them. For instance, this sort of art and architectural historiography unhesitatingly borrows stereotypical terms like “Perso-Islamic.”

Its use by art historians goes back to the end of the nineteenth century when scholars and travelers first encountered Seljuk art and architecture in Anatolia. In 1895, a German art historian Friedrich Sarre, in a phlegmatic travelogue did

90 Hillenbrand, “Aspects,” p. 24.

91 Songül Mecit, “Kingship and ideology under the Rum Seljuqs,” *The Seljuqs*, p. 77.

92 In the history of Islamic material culture, variety paralleled unity. According to Richard Ettinghausen, a number of factors disseminated and bounded diverse elements. Among them are high density of trade facilitating the exchange of commodities; migrant craftsmen and stonemasons; formation of capital cities in newly conquered lands; ambassadorial missions; traveling rulers in exile or campaign; the movement of ethnic groups and regional accumulation of universal and local cultural patterns (Richard Ettinghausen, “Interaction and Integration in Islamic Art,” *Unity and Variety*, pp. 107-118).

93 One of the early studies of this sort, where formalist approach is criticized sharply, is by Gülru Necipoğlu, “The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation,” *Muqarnas*, Vol. 3 (1986) pp. 92-117. For a later overview and criticism of the formalist approach see Oya Pancaroğlu, “Formalism and the Academic Foundation of Turkish Art in the Early Twentieth Century,” *Muqarnas*, Vol. 24, pp. 67-78.

his best to link Seljuk art to Byzantine and Iranian backgrounds⁹⁴. Later in the middle of the century, Ernst Diez sharply contrasts the archaic art of the nomadic Turks and the religious monuments of the later urbanized Turks since the latter originated from Persian, Armenian, and Georgian backgrounds⁹⁵. The Persian connection is thus taken for granted and in 1993, Scott Redford reiterates the probability of Shahnameh influence on the cycle of figures from medieval Konya walls⁹⁶. He also emphasizes Persianization with good intentions elsewhere, “the factor unifying his (Sultan Alaeddin Keykubad) conception of the state seems to have been a Persianate ideal of kingship⁹⁷.” As this paper evinces quite a lot, Persian connections are ubiquitously expressed with such probability clauses. Redford interestingly points out that the Seljuk rulers in Anatolia attempted to formulate a “*vatan*” (homeland) with references to Roman and Greek backgrounds in the land married with Persianate culture⁹⁸. In this narrative, there is no room for Eurasia, where Seljuk Turks originated, since it is possibly regarded as a *terra incognita* by Redford. This Eurasiatic background (today Post-Soviet space) is greatly overlooked in Seljuk scholarship authored in English.

Given visible and concrete material pieces of evidence, some scholars are led to be more restrained in their attribution of pre-Islamic traditions to later formations. In Cambridge History of Iran, there is an illuminating comment by Oleg Grabar who states that “Islamic art of Iran succeeded over the centuries in maintaining its originality and uniqueness. At the same time, however original some of its works may have been, the essential process is not Iranian alone but only one aspect of the complex ways in which Islamic art was formed all over the world it had taken over⁹⁹.” This is predictable since medieval Iran did not identify ethnic and geographical compartments of the modern literature on history. In Islamic art and architectural historiography, our ongoing use of a selected range of terminology

94 Friedrich Sarre, *Küçükasya Seyahati (1895 Yazı): Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, [Reise in Kleinasien] trans. Dâra Çolakoğlu, Pera, İstanbul 1998, pp. 54-55, 86.

95 Ernest Diez, *Türk Sanatı: Başlangıçtan Günümüze Kadar* [Türkische Kunst], trans. O. Aslanapa, İstanbul University, İstanbul 1946, pp. 5-6, 49, 71, 85, 95, 58.

96 Scott Redford, “The Seljuqs of Rum and the Antique,” *Muqarnas*, Vol. 10 (1993), p. 155.

97 Scott Redford, *Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya, Turkey*, Archaeopress, Oxford 2000, p. 60, also see p. 85.

98 Redford, *Landscape*, p. 61.

99 Oleg Grabar, “The Visual Arts,” *Cambridge History of Iran, Vol. 4: The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs*, ed. R. N. Frye, Cambridge U. Press, Cambridge 2007, p. 363.

bounded by orientalist or autonomist paradigms is a real hindrance on the path to fully understand art and architecture in times and places.

The problems of “Persianization” discourse is explained above. Moreover, the syncretic nature of Seljuk culture in Anatolia discards the attribution of a hegemonic label to it since it is simply not possible to prove its penetration. In the case of the “Persianization” claim, *adab* literature, architecture, *sūfism*, Persian names, etc., are not emphatic enough to differentiate them from Arab, Byzantine, Armenian and Turkish elements in the Seljuk culture. Moreover, the different segments of the society incorporated them in different measures. Ambiguity reigns in all matters named cultural. The hegemony of one culture in the historiography of medieval Anatolia reveals a washed-out model of scholarly interest in ethnicity. When you approach the case with any “ization” in your mind, you simply reinforce another “ization” in another’s. Any idea of “ization” is non-explanatory.

Richard P. McClary in a recent paper on Seljuk tombs, aims to prove that some Seljuk tombs in Anatolia are the products of Persian funerary architecture¹⁰⁰. In the beginning, he openly puts that the paper does this in a non-Turkocentric context, and the conclusion gives the aim, which is “to delineate the grand narrative of the development and diffusion of brick-built Persianate funerary architecture from central Asia to central Anatolia¹⁰¹.” Hence the author simply shifts from discrediting Turkocentrism to crediting Persianism! The paper mainly compares the Ildegüzid Yusuf ibn Kuthayyir tomb (557/1162) in Nakhchivan City, Azerbaijan, and the Mengücek Ghazi tomb (c. 586/1190–91) in Kemah¹⁰². McClary after having done a detailed formal analysis tells of the Kemah case: “the technique used in Kemah may be viewed as an adaptation rather than an adoption of the Iranian antecedents as there are innovative elements not seen in any of the surviving earlier examples in Iran¹⁰³.” McClary also holds that “the craftsmen responsible for

100 R. P. McClary, “From Nakhchivan To Kemah: The Western Extent of Brick Persianate Funerary Architecture In the Sixth/Twelfth Century AD,” *Iran*, Vol. 53/1 (2015) pp. 119-142.

101 McClary, “From Nakhchivan”, p. 119, 141.

102 McClary’s recent study of Seljuk architecture is a meticulously done account of its structural and formal characteristics. It is more restrained in terms of the “Persianization” discourse. McClary emphasizes the appearance of a “clearly Islamic and distinctively Anatolian style of architecture by the second decade of the thirteenth century” which reflects “a uniquely Rum Seljuq architectural aesthetic” (R. P. McClary, *Rum Seljuq Architecture, 1170-1220*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, pp. 184-185.

103 McClary, “From Nakhchivan”, p. 133.

the Anatolian building (Kemah) (...) developed their own individual style (...) the craftsmen and patrons in Anatolia were not content with just mimicking earlier structures. Instead, they used them as a jumping-off point for the development of a new and unique Anatolian Islamic architectural aesthetic¹⁰⁴.” These remarks obviously scale down “Persianate” sort of extraterritorial references and are expected to govern the approach of the paper that needs another name like “Formation of a New Architectural Aesthetic.” This innovative and synthesizing character of Seljuk architecture certainly merits approaches beyond Perso-centrism.

Ömür Bakırer’s paper is illuminating in this context. She explains how in Anatolia, brick building tradition from Turkestan, Khorasan, Ghazna, and Central Iran transformed into stone architecture through “continuity,” “change,” and adaptation in the new land¹⁰⁵. Another scholar, Suzan Yalman defines ‘Ala al-Din Kayqubad’s projects as “a symbiosis of ‘Eastern’ Perso-Islamic and ‘Western’ Rumi cultural horizons¹⁰⁶.” Though her paper mirrors the here debated “Perso-Islamic” convention,” its incorporation of the idea of an art tradition under local and extrinsic impacts is promising.

The art and architecture of Islamic Anatolia teach us that recurrent references to the past in them reflect historicist tendencies replenishing inventiveness in time. Learning from past and/or neighbors ended up with original works. One should surely come to terms with the idea of a self-contained “Seljuk,” instead of frequently and discriminately referring to Armenian, Arabic, Turkic, and Persian backgrounds, The sources of the individual elements of Seljuk art and architecture are so diverse that any approach based on an ethnicity thesis easily collapses in the face of its alternative.

Earlier, Walter B. Denny ingeniously disagreed with the idea of the “lender” and “borrower” relationship between Iran and Anatolia in the realm of architecture. According to him “(...) with the passage of time (...) the relationship between Iranian and Anatolian architectural traditions grew progressively more remote¹⁰⁷.”

104 McClary, “From Nakhchivan”, p. 136, 140.

105 Ömür Bakırer, “From Brick to Stone: Continuity and Change in Anatolian Seljuk Architecture,” *The Turks, Vol. 2: The Middle Ages*, ed. C. Oğuz, et al., Yeni Türkiye Gazetesi, Ankara 2002, p. 735.

106 Suzan Yalman, “‘Ala Al-Din Kayqubad Illuminated: A Rum Seljuq Sultan as Cosmic Ruler,” *Muqarnas*, Vol. 29/1 (2012) p. 177.

107 W. B. Denny, “Points of Stylistic Contact in the Architecture of Islamic Iran and Anatolia,” *Islamic Art*, vol. 2 (1987) p. 30.

Denny’s enlightening paper on formal and technological features of Seljuk art and architecture remained quite invisible to “cultural art historians”. He holds that Seljuks arrived in Anatolia after they dominated Iran “without having become extensively ‘Persianized’ in the process. In fact, the Turkic ruler/patrons appeared to have displayed a rather astonishing receptivity in both geographical areas (...)”¹⁰⁸.” Illustrating the transforming impact of the local cut-stone building techniques employed in Anatolia, different from the extensive brick use in Iran, and how this changed construction techniques, space configurations and formal expressions; he argues that “the new patrons, little fettered by the bonds of tradition and recognizing artistic potential when they saw it, quickly began to adapt the pre-existing technology to their own artistic needs (...)”¹⁰⁹.” Given the fact that the Seljuk buildings are Anatolian, “receptivity and adaptation clearly predominated over any notion of “influence”¹¹⁰.”

Another medium, ornamentations on architecture and different media like daily utensils cover a plethora of figures and motifs. Scholars from different educational, academic, cultural, and linguistic backgrounds offered possible past or coeval neighboring realms of home for these elements. Among them, an indefinite notion of Central Asia and its legendary shamanism; pre-Islamic Byzantine and Armenian past of Anatolia with its Christian culture and Persia with its Islamic layer of religion are the grand repositories. Katharina Otto-Dorn’s paper on the figures is emblematic of this conglomeration of roots. It refers to China, pre-Islamic and Islamic Persia, Islamic Egypt, Central Asiatic steppes and Armenia¹¹¹. Jean-Paul Roux in a similar fashion agrees on the diversity of sources though attaches a significant role to the involvement of the Turks who introduced the art of the steppes to Anatolia with its animal genera¹¹².

A rather less known sculptural tradition in Caucasia draws a line of links between Seljuk and Eurasian lands. Alfred Salmony is among the first scholars who studied the sculptures discovered in Kūbachī, Daghestan on the western shore of the

108 Denny, *ibid*, p. 29.

109 Denny, *ibid*, p. 29.

110 Denny, *ibid*, p. 30.

111 Katharina Otto-Dorn, “Figural Stone Reliefs on Seljuk Sacred Architecture in Anatolia,” *Kunst des Orients*, XII, 1/2 (1978/1979) pp. 103-149.

112 Jean-Paul Roux, “La Sculpture Figurative de L’Anatolie Musulmane,” *Turcica*, 24 [1992] p. 62.

Caspian Sea¹¹³. The Republic of Dagestan today is in the territories of former steppe cultures like Scythians, Sarmatian and Hazars. Hunnic burial customs and bronze mirrors with Chinese features discovered in Daghestan are, as Salmony stresses, “unmistakable signs of Asiatic Turks¹¹⁴.” The sculptures found in Kūbachī dated to the 13th-14th centuries are contemporary with the apogee and waning of Seljuk (and Ilkhanid) art and architecture in Anatolia. They reflect a common cultural platform of visual representation. Discovered inserted within the walls of a modern house the original provenance of the sculptures are unknown. Today the sculptures are dispersed to private collections and prestigious museums like Musée du Louvre, MET and Hermitage. Among the figures are cross-legged men with cloud collars, men on horseback, horse-riding knights with cloud collars, lions, wrestlers, archers, winged sphinxes, and winged griffons, boar hunting scenes, antelopes and stags. These figures are of Egyptian (sphinx), Mesopotamian (lion), Scythian (griffon) and Eurasiatic (cross-legged men, wrestling and hunt scenes) origins. Several ornamental details can also be related to varied origins. For example, the manner of symmetrical representation (ancient Mesopotamia), men with whiskers (Eurasian steppes, Turkestan), hood (ancient Iran), stirrup (Scythian), leather pouch (Magyar, Turkish), bow, quiver, “tamgha” (owner’s mark), half palmette, geometrical tendrils (Turkish), cap with an earflap, tunic, sleeve, belt, boots and cloud collar (Uighur Turkestan)¹¹⁵. The anthropomorphic, zoomorphic, and plant figures of the Kūbachī group have close parallels and even shared features with the Seljuk figural sculpture in Anatolia¹¹⁶. Eurasiatic associations of Seljuk art and the new archaeological material obtained from the research done on the town and urban cultures of Transoxiana, Khorasan, and “nomadic, semi-nomadic, urban” symbiosis of Central Asia awaits new analyses to explain the formation of Seljuk art and architecture in Anatolia. Whatever local or extrinsic source exists underlying Seljuk art and architectural traditions from ancient Mesopotamian to Hellenistic, Roman, Persian and Central Asiatic; horizontal territorial and synchronic links provide a character and the preferable dynastic designation “Seljuk,” is solidified as the name of a provincial and chronologically distinguishable tradition in Islamic art and architecture.

113 Alfred Salmony, “Daghestan Sculptures,” *Ars Islamica*, 10 (1943) pp. 153-163.

114 Salmony, *ibid*, p. 154.

115 Salmony, *ibid*, p. 156-163.

116 For a collection of the Anatolia group see Gönül Öney, *Architectural Decoration and Minor Arts in Seljuk Anatolia*, İŞ Bankası, Ankara 1988.

Conclusion

Seljuk art and architectural historiography is a rich ground to illustrate how scholarship in humanities can be exclusive in our modern age. Approaches to it are multifarious because of the multi-layered cultural past of Anatolia amid the three continents, hence are exclusivist due to its promoters, who affiliated with the learning of specific pre-Islamic backgrounds. They are paradigmatic, diversely based upon from Persianization or Perso-Islamic thesis (scholarship in English) to Romanization-Hellenization-Christianization thesis (scholarship in European languages, Armenian, Persian), Central Asian thesis (scholarship in Turkish), and Turco-Islamic/Turco-Persian thesis (scholarship in Turkish, English, and French). Among them, the Perso-Islamic is the most prevalent due to the restored orientalist interest in cultural history as a goal of historiographical study in art and architecture.

The idea to write this paper was to show the obscurity of “Perso-Islamic” widely employed in current scholarship on Seljuk art and architecture. This term blurs material properties, intentions, expressions, and extensions of the art object. It always complicates rather than explicates the topic under discussion. This paper introduced a concise account of the formation and use of the term in historical research, and Seljuk art and architectural historiography. The greater question is why is such a reducing term still bought? Firstly, in historical studies, Persian and Arabic sources shaped and continue to shape theories of statecraft and society formation. Hence philologist’s and historian’s predilections concentrate on pockets of culture in different fields like Iranistics, Arab Studies, Islamic Studies, Turcology, etc. Secondly, meta-narratives (like “Perso-Islamic”) are still paramount in Middle Eastern Studies, and scholars who employ concepts and terminologies from them disregard alternative viewpoints or new knowledge from different fields (i.e. archaeology). It is also bewildering to see how wide are culture-bound generalizations in Islamic Studies, which leads to profuse use of paradigmatic terminologies excluding alternative or supplementary information. Thirdly, the lack of a sound methodology to collate art and architectural object with cultural knowledge to validate the latter, which causes the former to be legitimized by the latter. Fourthly, art and architectural studies on the Middle East are embedded in the cultural, chronological/linear histories. This brings in the conviction that every material formation is explainable with the involvement of either culture, donors or institutional bodies; and every latter element is caused by a former element. Fifthly,

the prevalent rejection of formal studies in Islamic art and architectural history in favor of cultural contextual readings leads to the weakening of a "check and balance system" grounded in the materiality of the art and architectural object with its cyclic realities bound to codes of technology and function. The Paradigmatic approach also hinders scholars to concentrate on the factors that shaped the rings of regional modes in art and architecture. These modes reflect local and inter-continental traits, but at the same time contribute highly original results which go beyond the compound. One cannot explain these intricacies within culturally and (in our modern age politically) oriented meta-narratives. History writing teaches us that in our writings when variety is sacrificed to unity our field recedes.

BIBLIOGRAPHY

- Al-Narshakhi's The History of Bukhara*, trans. with a commentary by R. N. Frye, Markus Wiener Publications, Princeton 2011.
- Arvidsson, Stefan, "Aryan Mythology As Science and Ideology," *Journal of the American Academy of Religion*, vol. 67, no. 2 (June 1999) pp. 327-354.
- Bakırer, Ömür, "From Brick to Stone: Continuity and Change in Anatolian Seljuk Architecture," *The Turks, vol. 2: The Middle Ages*, ed. C. Oğuz, et al., Yeni Türkiye Gazetesi, Ankara 2002, pp. 729-736.
- Bashear, Suliman, *Arabs and Others in Early Islam*, the Darwin Press, New Jersey 1997.
- Bauer, Thomas, *A Culture of Ambiguity: An Alternative History of Islam*, trans. H. Biesterfeldt and Tricia Tunstall, Columbia University Press, New York 2021.
- Bivar, A. D. H., "The Role of Allegory in the Persian Epic," *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 14 (2000) pp. 19-26.
- Bloom, J. M., "The Expression of Power in the Art and architecture of Early Islamic Iran," *Early Islamic Iran*, Vol. 5 of *The Idea of Iran*, ed. E. Herzog and S. Stewart: I.B. Tauris & Co. Ltd, , New York 2012, pp. 102-119.
- Bonakdarian, Mansour, "Iranian Studies in the United Kingdom in the Twentieth Century," *Iranian Studies*, Vol. 43/No. 2 (April 2010), pp. 265-293.
- Bosworth, C. E., "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran and the Search for Dynastic Connections with the Past," *Iran*, Vol. 11 (1973) pp. 51-62.

- Bosworth, C. E., “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217),” *The Cambridge History of Iran, Vol. 5: The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, At The University Press, Cambridge 1968, pp. 203-282.
- Bregel, Yuri, “Turko-Mongol Influences in Central Asia,” *Turko-Persia in Historical Perspective*, ed. R. L. Canfield, Cambridge University Press, New York 1991, pp. 53-77.
- Cahen, Claude, “Socio-Economic History and Islamic Studies: Problems of Bias in the Adaptation of the Indigenous Population of Islam,” trans. P. Ditchfield, *Muslims and Others in Early Islamic Society*, ed. R. Hoyland, Ashgate, Aldershot 2004, pp. 259-276.
- Canby, S. R., Beyazit, D., Rugiadi, M., Peacock A. C. S. (eds.), *Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuks*, New Haven, Metropolitan Museum of Art, Yale University, London 2016.
- Canfield, R. L. (ed.), *Turko-Persia in Historical Perspective*, Cambridge University Press, New York 1991.
- Canfield, R. L., “Introduction: The Turko-Persian Tradition,” *Turko-Persia in Historical Perspective*, ed. R. L. Canfield, Cambridge University Press, New York 1991, pp. 1-43.
- Darling, L. T., “The Vicegerent of God, from Him We Expect Rain”: The Incorporation of the Pre-Islamic State in Early Islamic Political Culture,” *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 134/No. 3, July, September 2014, pp. 407-429.
- Daryaei, Touraj, “The Study of Ancient Iran in the Twentieth Century,” *Iranian Studies*, Vol. 42/No. 4 September 2009, pp. 579-589.
- De Bruijn, J. T. P., “Iranian Studies in the Netherlands,” *Iranian Studies*, Vol. 20/No. 2/4, (1987), pp. 161-177.
- Denny, W. B., “Points of Stylistic Contact in the Architecture of Islamic Iran and Anatolia,” *Islamic Art*, Vol. 2 (1987) pp. 27-41.
- Diez, Ernest, *Türk Sanatı: Başlangıçtan Günümüze Kadar, (Türkische Kunst)*, trans. O. Aslanapa, İstanbul University, İstanbul 1946.
- Durand-Guédy, David, *Iranian Elites and Turkish Rulers*, Routledge, Oxon 2010.
- Enderwitz, S., “Al-Shu’übiyya,” *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 9, Brill, Leiden 1997, pp. 513-516.

- Ettinghausen, Richard, "Interaction and Integration in Islamic Art," *Unity and Variety in Muslim Civilization*, ed. G. E. von Grunebaum, The University of Chicago Press, Chicago and London 1955, pp. 107-131.
- Frye, R. N., "Pre-Islamic and Early Islamic Cultures of Central Asia," *Turko-Persia in Historical Perspective*, ed. R. L. Canfield, Cambridge University Press, New York 1991, pp. 35-52.
- Gibb, H. A. R., "An Interpretation of Islamic History," *Studies on the Civilization of Islam*, London and New York: Routledge, 1962, pp. 3-33.
- Gibb, H. A. R., "The Social Significance of Shuubiya," *Studies on the Civilization of Islam*, Routledge, London and New York 1962, pp. 62-73.
- Gibb, H. A. R., "The Evolution of Government in Early Islam," *Studia Islamica*, No. 4 (1955), pp. 5-17.
- Golden, P. B., "Turks and Iranians: An Historical Sketch," *Turkish-Iranian Contact Areas*, ed. L. Johanson and C. Bulut, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006, pp. 17-28.
- Grabar, Oleg, "The Visual Arts," *Cambridge History of Iran*, vol. 4: The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs, ed. R. N. Frye, Cambridge U. Press, Cambridge 2007.
- Green, Nile, "Introduction: The Frontiers of the Persianate World (ca. 800–1900)," *Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*, ed. Nile Green, University of California Press, 2019, pp. 1-71.
- Hardy, P., "Unity and Variety in Indo-Islamic and Perso-Islamic Civilization: Some Ethical and Political Ideas of Ḍiyā' al-Dīn Baranī of Delhi, of al-Ghazālī and of Naṣīr al-Dīn Tūsī Compared," *Iran*, Vol. 16 (1978), pp. 127-135.
- Herzig, Edmund, "Foreword," *The Age of the Seljuks*, ed. by E. Herzig and S. Steward, I.B. Tauris, London 2015, pp. 1-8.
- Hillenbrand, Carole, "Aspects of the Court of the Great Seljuqs," *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, ed. C. Lange and S. Mecit, Edinburgh University Press, Edinburgh 2011, pp. 22-38.
- Hillenbrand, Carole, "Rāvandī, the Seljuk court at Konya and the Persianisation of Anatolian cities," *Mésogeios*, 25-26 (2005), pp. 157-169.
- Hodgson, M. G. S., *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization, Vol. 1: The Classical Age of Islam*, The University of Chicago Press, Chicago And London 1974.

- Hoyland, R. G., *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Oxford University Press, Oxford 2015.
- Hoyland, R. G., *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1997.
- Lambton, A. K. S., *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*, RoutledgeCurzon, (1981) London 1991.
- Lambton, A. K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, The Persian Heritage Foundation, New York 1988.
- Lambton, A. K. S., “Changing Concepts of Justice and Injustice from the 5th/11th Century to the 8th/14th Century in Persia: The Saljuq Empire and the Ilkhanate,” *Studia Islamica*, No. 68 (1988), pp. 27-60.
- McClary, R. P., *Rum Seljuq Architecture, 1170-1220*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.
- McClary, R. P., “From Nakhchivan To Kemah: The Western Extent of Brick Persianate Funerary Architecture In the Sixth/Twelfth Century AD,” *Iran*, Vol. 53/1 (2015), pp. 119-142.
- Mecit, Songül, “Kingship and ideology under the Rum Seljuqs,” *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, ed. C. Lange and S. Mecit, Edinburgh University Press, Edinburgh 2011, pp. 63-78.
- Mitchell, C. P., “To Preserve and Protect: Husayn Va’iz-i Kashifi and Perso-Islamic Chancellery Culture,” *Iramian Studies*, Vol. 36/No. 4, (Dec. 2003), pp. 485-507.
- Mottahedeh, R. P., “The Shu’ubiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran,” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7/No. 2, (Apr. 1976), pp. 161-182.
- Necipoglu, Gülru, “The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation,” *Muqarnas*, Vol. 3 (1986) pp. 92-117.
- Otto-Dorn, Katharina, “Figural Stone Reliefs on Seljuk Sacred Architecture in Anatolia,” *Kunst des Orients*, XII, 1/2 (1978/1979) pp. 103-149.
- Öney, Gönül, *Architectural Decoration and Minor Arts in Seljuk Anatolia*; İş Bankası, Ankara 1988.

- Pancaroğlu, Oya, "Formalism and the Academic Foundation of Turkish Art in the Early Twentieth Century," *Muğarnas*, Vol. 24, pp. 67-78.
- Peacock, A. C. S., "The Great Age of the Seljuks," *Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuks*, ed. S. R. Canby, D. Beyazit, M. Rugiadi, A. C. S. Peacock, MET, Yale University Press, New York 2016, pp. 2-33.
- Peacock, A. C. S., *The Great Seljuk Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2015.
- Peacock, A. C. S., *Early Seljūq History: A New Interpretation*, Routledge, New York 2010.
- Peker, A. U., "Architectural Transformations in Mediaeval Anatolia (With Special Reference To Central Asia)," *Byzantine Culture*, ed. Dean Sakel, TKK, Ankara 2014, pp. 279-92.
- Peker, A. U., "Double Headed Eagle of the Seljuks: A Historical Study," unpublished master's thesis, Bosphorus University, İstanbul 1989.
- Pope, A. U., *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, Vol. 1-10, Phyllis Ackerman, assistant editor, New York, Oxford University Press, London 1938.
- Rajaram, N. S., "Racism in Academia: A Long Twilight," *The Journal of International Issues*, Vol. 11/No. 3 (Autumn 2007) pp. 154-169.
- Redford, Scott, *Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya, Turkey*, Archaeopress, Oxford 2000.
- Redford, Scott, "The Seljuqs of Rum and the Antique," *Muğarnas*, Vol. 10 (1993), pp. 148-156.
- Rizvi, Kishwar, "Art History and the Nation: Arthur Upham Pope and the Discourse on "Persian Art" in the Early Twentieth Century," *Muğarnas*, Vol. 24, (2007) 45-65.
- Roux, Jean-Paul, "La Sculpture Figurative de L'Anatolie Musulmane," *Turcica*, 24 (1992), pp. 28-90.
- Salmony, Alfred, "Daghestan Sculptures," *Ars Islamica*, 10 (1943), pp. 153-163.
- Sarre, Friedrich, *Küçükasya Seyahati (1895 Yazı): Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafiyası Üzerine Araştırmalar*, (Reise in Kleinasien), trans. Dârâ Çolakoğlu, Pera, İstanbul 1998.

- Spuler, Bertold, “Iran: The Persistent Heritage,” *Unity and Variety in Muslim Civilization*, ed. G. E. von Grunebaum, The University of Chicago Press, Chicago and London 1955, pp. 167-182.
- Utas, Bo, “A Multiethnic Origin of New Persian?” *Turkish-Iranian Contact Areas*, ed. L. Johanson and C. Bulut, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006, pp. 241-251.
- Vásáry, István, “Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs,” *The Age of the Seljuks*, ed. by E. Herzig and S. Steward, I.B. Tauris, London 2015, pp. 9-28.
- Von Grunebaum, G. E., “The Sources of Islamic Civilization,” *The Cambridge History of Islam, vol. 2b: Islamic Society and Civilization*, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 1970, pp. 469-510.
- Yalman, Suzan, “Ala Al-Din Kayqubad Illuminated: A Rum Seljuq Sultan as Cosmic Ruler,” *Muqarnas*, Vol. 29/1 (2012) pp. 151-186.
- Yar-Shater, E., “Persian Literature,” *The Cambridge History of Islam, vol. 2b: Islamic Society and Civilization*, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 1970, pp. 671-681.

Edirne Selimiye Külliyesi'nde 1761-1762 Yıllarında Gerçekleştirilen
Restorasyon Faaliyetleri

Ekrem Batır* - Abdulkadir Dündar**

Öz

Selimiye Camii ve Külliyesi (1568-1574), inşasından itibaren pek çok kez tamir ve onarım geçirmiş olmalıdır. Zira bu durum deprem, yangın, sel, savaş ve zaman gibi doğa ve insan kaynaklı etkenlerin kaçınılmaz bir sonucudur. Osmanlı mimarlığının en önemli temsilcilerinden biri olan Selimiye Camii ve Külliyesi'ne uygulanan restorasyonların mahiyetinin tespit edilmesi özgün niteliklerinin açığa çıkarılmasında büyük önem arz etmektedir. Bu makalede söz konusu uygulamalardan 1761-1762 yıllarında gerçekleştirilen onarım faaliyeti ele alınmıştır. Makale, tamir öncesi ve sonrasında ehl-i vukuf kimseler eliyle düzenlenen raporlara (*Keşf-i Evvel*, *Keşf-i Sâni*) dayanmaktadır. Raporların oluşturulma sürecini yansıtan bürokratik yazışmalar ve ödenek tahsisine dair hükümlerle beraber bu faaliyetin bütün yönleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu minvalde öncelikle Selimiye Külliyesi'nin mevcut durumu genel hatlarıyla ele alınarak Osmanlı döneminde onarım organizasyonunun nasıl şekillendiğine kısaca değinilmiş ve söz konusu arşiv belgeleri tanıtılmıştır. Ardından *Keşf-i Evvel* ve *Keşf-i Sâni Defterleri* ile tamir, onarım ve yenileme faaliyetleri ayrıntılı olarak incelenmiş ve belgelerin sunduğu veriler kapsayıcı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla 1761-1762 yılları arasında Selimiye Külliyesi'nde gerçekleştirilen restorasyonun süresi, maliyeti ve uygulama tekniği açığa çıkarılmış; geçmişten günümüze mimarlık terminolojisindeki

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü (Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı), Ankara/TÜRKİYE, ekrembatir@gmail.com ORCID: 0000-0003-3933-7658

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, abdulcadirdundar@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2713-6675

bazı kavramların değişime uğradığı tespit edilmiş ve bugün tamamen ortadan kalkmış durumdaki külliye yapılarının türleri, konumları ve kısmen de mimari özellikleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Selimiye Camii ve Külliyesi, Keşf-i Evvel Defteri, Keşf-i Sâni Defteri, Tamir, Restorasyon, 18. Yüzyıl.

The Restoration Works Carried out in Edirne Selimiye Complex in the Years 1761-1762

Abstract

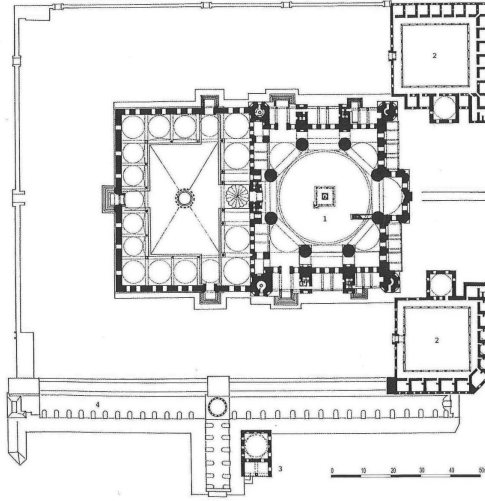
The Selimiye Complex (1568-1574) in Edirne must have been repaired and restored dozens of times since its construction. This is an inevitable result of natural and human-induced factors such as earthquake, fire, flood, war and time. Determining the nature of the restoration works in the Selimiye Complex, which is one of the most important representatives of Ottoman architecture is of great importance in revealing its original characteristics. In this article, the repair carried out in the years 1761-1762 is discussed. It is based on the reports (*Keşf-i Evvel*, *Keşf-i Sâni*) prepared by experts before and after the repair of buildings. In addition, the bureaucratic correspondence reflecting the preparation process of the reports and provisions regarding allocation of appropriations is examined. In this respect, first of all, the current situation of the Selimiye Complex is discussed in general terms; then, the repair organization in the Ottoman period is briefly investigated and the archival documents are introduced. Afterwards, *Keşf-i Evvel* and *Keşf-i Sâni* registers along with repair, restoration, and renewal activities in the Selimiye Complex are studied in detail and the data presented by the documents are evaluated comprehensively. With this article, the duration, cost and technique of the restoration carried out in the Selimiye Complex between 1761-1762 have been brought to light; it has been determined that some terms in architectural terminology have changed from past to present and the types, locations and partially architectural features of the structures that have completely disappeared today have been revealed.

Keywords: Ottoman Architecture, Selimiye Mosque and Complex, Keşf-i Evvel Register, Keşf-i Sâni Register, Repair, Restoration, 18. century.

Giriş

Sultan II. Selim'in Mimar Sinan'a 1568-1574 yılları arasında yaptırdığı Selimiye Külliyesi, Edirne şehrinin merkezinde Kavak Meydanı olarak adlandırılan yüksek bir tepeye konumlanmıştır. Külliye mevcut planıyla cami, Dârü'l-kurrâ Medresesi, Dârü'l-hadis olarak adlandırılan medrese, Sıbyan Mektebi ve arastadan oluşmak-

tadır. Vaziyet planına göre Selimiye Camii, kuzey-güney doğrultuda uzanan dik-dörtgen avlunun merkezinde bulunmaktadır. Caminin güneybatı köşesinde Dârü'l-kurrâ, güneydoğu köşesinde Dârü'l-hadis, batısında ise muvakkithâne, arasta ve mektep yer almaktadır (Şekil 1). Arastanın mimarı tartışmalı olmakla beraber avluya set oluşturan doğudaki dükkân sıralarının Mimar Sinan'ın, üst örtüsüyle beraber baidaki dükkânlar ile Dua Kubbesi'nin ise Mimar Davud'un yapısı olduğu kabul edilmektedir¹.

Çizim 1: Selimiye Külliyesi Vaziyet Planı: 1. Cami, 2. Medreseler, 3. Sıbyan Mektebi, 4. Arasta²

- 1 Arasta ve çarşı esnafının sabahları dükkânını açmadan önce altında toplanıp bereketli ve helal kazançlar elde etmek için dua ettiği kubbeli bölümdür. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Dua Kubbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 9, İstanbul 1994, s. 539-540. Selimiye Camii ve Külliyesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986; Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları, Medreseler, Darulkurrarlar, Mektepler", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s. 239-310; Neslihan Sönmez-Zeki Sönmez, "Tarihi Belgelerin Işığında Edirne Selimiye Camii", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 24-27 Ekim 1988)*, haz. Azize Aktaş Yasa, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 73-79; Doğan Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2004; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul 2007; Selçuk Mülayim-Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Selimiye Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, s. 430-434; Gülrü Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağlalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 321-344.
- 2 Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, s. 168.

Arşiv kayıtları, günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de tamir ve onarıma muhtaç olan yapılara gerekli müdahalelerin uygulandığını göstermektedir³. Belgelere göre bu tür tamir ve onarımlar bir sistem dahilinde yürütülmektedir. Bir tamir faaliyetinin gerçekleşmesi için öncelikle şehrin kadısı, vakıf mütevellisi ya da nazırı veya halktan kimseler tarafından onarım talebinde bulunulması gerekmektedir. Talebin Divanca kabulü hâlinde tamir öncesi keşif raporu (*Keşf-i Evvel Defteri*) hazırlanması için kadiya emir gönderilir, rapor hazırlanıp onaylandıktan sonra tamir faaliyetlerine başlanırdı. Onarım faaliyetleri bittikten sonra ise ikinci bir keşif raporu (*Keşf-i Sâni Defteri*) düzenlenir ve gerekli incelemelerin ardından tamir işlemi tamamlanmış olurdu⁴.

Bu çalışmada bir sultan yapısı olan Edirne Selimiye Külliyesi'nin 1761-1762 yıllarında geçirmiş olduğu geniş ve kapsamlı tamir ele alınmıştır. Konuyla ilgili tespit edilen belgeler yukarıda anlatılan safhaların neredeyse tamamını içermesi açısından oldukça mühimdir. Eksik olan tek aşama tamir talebinin kim ya da kimlerden gelmiş olduğudur.

Osmanlı'nın ikinci başkenti Edirne, II. Mustafa'nın tahttan indirilmesine sebep olan Edirne Vakası'nın (1703) ardından eski ihtişamını kaybetmeye başladı⁵. Bunda, III. Ahmet döneminden (1703-1730) itibaren sultanların Edirne'de yaşamayı

3 Osmanlı Dönemi tamir ve onarım faaliyetleri için bk. Muzaffer Erdoğan, “Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. VII, 1968, s. 149-205; Yusuf Oğuzoğlu-Selçuk Mülâyim, “Konya Mevlana Türbesi'nin Restorasyonu ile İlgili H. 1109 (1698) Tarihli Üç Belge”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, S. III, 1984, s. 115-122; Emre Madran, “Osmanlı Devleti'nde 'Eski Eser' ve 'Onarım' Üzerine Gözlemler”, *Belleten*, C XLIX/S. 195, Aralık 1985, s. 503-546; Yusuf Oğuzoğlu-Z. Kenan Bilici-A. Osman Uysal, “Bazı Belgelere Göre 17. Yüzyılda Alaeddin Camiinde Yapılan Onarımlar” *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 77-125; Abdulkadir Dündar, “Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Konya 11-13 Ekim 2000, Bildiriler*, C 1, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, Konya 2001, s. 269-280; Deniz Mazlum, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001; Remzi Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Onarım Faaliyetleri: Kayseri Örneği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2013.

4 Madran, agm., s. 524-535; Dündar, agm., s. 272-274.

5 Edirne Vakası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Özcan, “Edirne Vak'ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 10, İstanbul 1994, s. 445-446; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı - Osmanlı Siyasasının Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011; Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2019.

terk etmesinin olduğu kadar deprem, yangın, savaş gibi felaketlerin üst üste gelmesi de etkili oldu⁶. III. Ahmet, Edirne Vak'ası'nın ardından 1717'ye (H. 1130) kadar Edirne'ye gitmeyi sürdürdü. Bu tarihten III. Mustafa'nın 1768/1769'daki (H. 1182) gidişine kadar geçen süre boyunca hiçbir Osmanlı sultanı şehre ve Edirne Sarayı'na uğramadı⁷. Bunun sonucu olarak Edirne Sarayı yavaş yavaş harap olmaya başladı. Arşiv belgeleri sarayın bu dönemde birçok defa tamir edildiğini göstermektedir⁸. En kapsamlı tamirler ise 1752 Edirne Depremi'nin ardından, III. Mustafa tarafından (1757-1774) gerçekleştirildi⁹.

I. Mahmut'un (1730-1754) saltanatının son yıllarında meydana gelen bu şiddetli depremin (19 Ramazan 1165/31 Temmuz 1752) ardından şehirdeki birçok yapı için tamir ve onarım çalışması başlatıldı¹⁰. Zengin vakıfları olan cami ve külliyeler, vakıf gelirleriyle onanılırken diğerleri hayırseverlerin yardımı veya kurşun örtülerin satılmasından elde edilen gelirlerle tamir edilmiş; onarımı yapılmayan veya yarım kalan binaların tamiri ise -Üç Şerefeli Cami örneğinde olduğu gibi- III. Mustafa'nın desteğiyle gerçekleştirilmişti¹¹. Bu depremde, Selimiye Camii ve Külliyesi de zarar görmüş, tamirinin yapılması için 16 Mart 1753'te *Keşf-i Evvel Defteri*

- 6 Sultan III. Ahmet tahta çıkmasının ardından bundan böyle hiçbir sultanın Edirne'de yaşamayacağına dair yemin etmişti: "Ba'delyevm padişahın biri ise gelip bu şehirde karar cylemeyip ve sakin olmya ve bostancıbaşı vaz olunmya ve devletden sefer olmadıkça Edirne'de kimesne oturmıya." *Anonim Tarih*, Berlin, Diez A quarto 5, 44a-b, aktaran Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *age.*, s. 129.
- 7 M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1978, s. 118; Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 41-42.
- 8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), 21/1069, 15 L 1120 / 28 Aralık 1708; BOA, Ali Emiri Ahmed 3 (AE.SAMD.III), 82/8228, 29 Za 1128 / 14 Kasım 1716; BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 1491, 2 Ca 1150 / 28 Ağustos 1737.
- 9 Bk. Murat Kocaaslan, "Düşmânlarımıza Bâ'is-i Helecân Vermek: Edirne Yeni Sarayı Tamir Etmek", *Belleten*, C LXXVIII/S. 281, Nisan 2014, s. 149-171; Miraç Tosun, "Şan-ı Devlet-i Aliyye'yi Korumak ya da Edirne Sarayı'nı Tamir Etmek", *History Studies, International Journal of History*, V 6/I. 6, December 2014, s. 183-194; Murat Kocaaslan, "Edirne Yeni Sarayı'nın Harem Bölümünde H 1171 (M 1757-58) Yılında Yapılan Onarımlar", *Sanat Tarihi Dergisi*, C 29/S. 1, Nisan 2020, s. 133-151; Murat Kocaaslan, "Edirne Yeni Sarayı'nın Arz Odası ve Kum Kasrı'nın 1171/1757-58 Yılı Onarımları", *History Studies, International Journal of History*, V 12/I. 3, June 2020, s. 1177-1204.
- 10 Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, C 1/2, haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 659.
- 11 Ahmet Bâdi Efendi, *age.*, s. 660; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C II, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972, s. 435.

hazırlanmıştı¹². Akabinde yürütülen tamir ve onarımların ne zaman sona erdiği ise belli değildir. Öte yandan başta cami olmak üzere Selimiye Külliyesi'nin birçok yapısı kısa bir süre sonra 1761 yılında yeni bir tamir sürecine girmiştir. Kadıya gönderilen keşif emrinde tamirin sebebi, kurşun örtü ve derzlerden sızan suyun yapılara zarar vermesi ve bazı dükkanların önündeki saçakların insanların ölümüne yol açması şeklinde açıklanmıştır. Külliye yapılarının kısa süre içinde yeniden tamire ihtiyaç duyması, depremin ardından gerçekleştirilen onarımların aciliyeti bulunan hasarlarla sınırlı tutulmasının bir sonucu olmalıdır¹³. Bunun en büyük sebebi şüphesiz depremin sebebiyet verdiği sosyal ve ekonomik sıkıntılardır.

Külliyenin kısa süre içerisinde kapsamlı bir onarıma girmesi ile Osmanlı yönetiminin III. Mustafa'yla beraber Edirne'ye yeniden teveccüh göstermesi arasında bir ilişki var mıdır? Böyle bir ilişkinin kurulmasını sağlayacak herhangi bir belge tespit edilememiştir. Bununla beraber tamir faaliyetlerinin hızlıca tamamlanması, bu teveccühün bir neticesi olabilir.

Çalışmaya kaynaklık eden belgelerden *Keşf-i Evvel Defteri* ve keşif emri, *167 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicil Defteri* içerisinde yer almaktadır¹⁴. *Keşf-i Sâni Defteri* ve diğer belgeler ise Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Kataloğundaki bir dosyada bulunmaktadır¹⁵. Bu belge ve defterlerden hareketle; çalışmanın ilk bölümünde keşif defterleri ve ikincisinde tamir faaliyetleri ele alınmıştır. Makalenin sınırlarını aşacağından dolayı keşiflerdeki malzeme ve işçilik maliyet hesaplarına ise girilmemiştir. Diğer taraftan hesaplama usulünü kısaca açıklamak defterlerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Öncelikle yapı elemanlarının niteliğine göre adet, uzunluk, alan veya ağırlık cinsinden ölçümleri yapılmış, ardından birim fiyat üzerinden toplam maliyet çıkarılmıştır. Örneğin mihrap üstünde bulunan nakışlı alçı pence-relerin toplam alan ölçüsü 52 zira' ve birim fiyatı 480 akçe olarak hesaplanmış ve pencerelerin toplam maliyeti $52 \times 480 = 24960$ akçe olarak belirlenmiştir.

12 BOA, Meşihat Şer'iyye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d), 4023, 8b-9a, 11 Ca 1166 / 16 Mart 1753; Sabiha Şengür, *153 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili H.1164-1170/M.1750-1756*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 102-104; Hasan Ali Cengiz, *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azîme)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 58-65.

13 Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, MŞH.ŞSC.d, 4023, 8b-9a; Cengiz, *age.*, s. 60-63.

14 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4037, 16a, 17b, 18a, 27 M 1175 / 28 Ağustos 1761; Yakup Gevrek, *167 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman 2019, s. 98-99, 105-108.

15 BOA, Evkâf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d), 5318, 21 Ca 1176 / 8 Aralık 1762.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için keşif defterlerinin transkripsiyonları ile asılları çalışmanın sonuna eklenmiştir. Transkripsiyonlu metinler belgelerin sayfa düzenine uygun bir şekilde tablo içinde verilmiştir. Ayrıca işaretlenmesi mümkün olan müdahaleler, Selimiye Camii'nin planı üzerinden gösterilmiştir. Yeri tam olarak belirtilmeyen kısmî onarımların gösterimi de diğerleri gibi ilgili birimin tamamı işaretlenerek yapılmıştır. Böylece olası karışıklıklar önlenmeye çalışılmıştır.

1. Keşif Raporları: Keşf-i Evvel ve Keşf-i Sâni

Onarım öncesinde düzenlenen *Keşf-i Evvel Defteri* Edirne kadısına gönderilen ve Şer'iyeye Sicil Defteri'ne 18 Ağustos 1761 (H. 17 Muharrem 1175) tarihinde kaydedilen bir ferman gereğince düzenlenmiştir. Fermada kadıdan

“Merhûm ve mağfûrun leh Sultân Selîm Hân-ı Sâni tâbe serâhın mahrûse-i Edirne'de vâki' câmi'-i şerîfinin kubbe-i kebîri ile harem-i şerîfi kubbeleri ve minarelerinin külâhları kurşunları ve câmi'-i şerîf-i mezkûr müsekkafâtundan arasta-i kebîr ve sağır ve kapan-ı Meyve Hanı ve ittisâlinde kâin kârgîr dekâkin ve mehâzînin puşîde kurşunları mürûr-ı ezmine ile fena bulub ve zikr olunan câmi'-i şerîf ve arasta-i kebîr ve sağır ve hanın derz olunacak ba'zı mahalleri dahi derz olunmamağla berf ve bâran vukû'unda derûnlarına nâzil ve ba'zı sakfları dahi münhedim ve ba'zen inhidâma mütemâil olub hatta berâ-yı mukaddem evkâf-ı mezkûre müsekkafâtundan olan Nahıl Hanı hâricinde ittisâli olan dekâkinin sakfı altından bir hatun mürûr iderken bağıteten bir mahall-i inhidâm ile bâis helâki olmağla zikr olunan mahallerin puşîde kurşunlarıyla iktizâ iden sakfları ta'mir ve tecdid ve muhtâc-ı derz olan mahalleri dahi derz olunması” gerektiği bildirilmiş ve “ma'rifet-i şer'le keşf ve muâyene ve masârîfî ne mikdâra bâliğ olacağın müs'ır defterini”

hazırlayarak göndermesi emredilmiştir¹⁶. İfadelere göre Selimiye Camii ile vakıf bünyesindeki diğer yapıların kurşun örtülerinin zaman içinde harap olup kar ve yağmur sularını sızdırdığı, han ve dükkânlar önündeki sakafın yıkılmaya yüz tuttuğu, hatta Nahıl Hanı'na bitişik bir dükkâna ait sakafın, altından geçmekte olan bir kadının üzerine düşerek ölümüne sebebiyet verdiği, dolayısıyla da gereken yerlerde tamir, onarım ve yenileme yapılmasının şart olduğu vurgulanarak keşif raporunun hazırlanması talep edilmiştir. Bu hükme binaen Edirne kadısı keşif yapacak heyeti oluşturmuş ve *Keşf-i Evvel Defteri* bu heyetçe hazırlanmıştır. Nitekim sicil defterindeki 28 Ağustos 1761 (H. 27 Muharrem 1175) tarihli kayıt

16 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4037, 16a.

keşif heyetini ve hazırlanan raporu içermektedir¹⁷. Kayda göre keşif heyeti keşif nâibi, hassa mimarı Mehmet Sait ve halifesi Ahmet, kurşuncu el-Hâc İbrahim ile sair ehil insanlardan oluşmuş ve tamir, onarım ve yenileme masrafı toplam 5 yük 54.960 akçe olarak tahmin edilmiştir. Konuyla ilgili başka bir belge ise söz konusu tamir masrafının nasıl karşılanacağını ortaya koymaktadır. Edirne kadısı, Edirne’de evkâf-ı Haremeyn müfettişi vekili ve Sultan Selim Camii Vakfı mütevellisine hitaben 9 Aralık 1761 (H. 12 Cemâziyelevvel 1175) tarihli fermana göre ihtiyaç duyulan 4.624,5 kuruş¹⁸ paranın Sultan Selim Camii Vakfı’nın H. 1174 senesi *mukâta’a* gelirlerinden artan yıllık 6.225 kuruşluk kısımdan ödenmesi istenmiştir¹⁹. Tamir faaliyetlerinin, ödeneğin belirlendiği tarih itibarıyla mi yoksa ilk keşfin akabinde mi başladığı konusunda ise herhangi bir kayıt yoktur.

Onarım sonrasına ait keşif raporu yani *Keşf-i Sâni Defteri* ise 8 Aralık 1762 (H. 21 Cemâziyelevvel 1176) tarihlidir²⁰. İki sayfadan oluşan defter, Edirne Kadısı Mustafa Arslanzâde ile Evkâf-ı Haremeyni’ş-şerîfeyn müfettişi Abdülbâki Arslanzâde’nin mühürlerini taşımaktadır. Defterin ilk sayfasına düşülen kayıttan Sultan Selim Camii Vakfı mütevellisi el-Hâc İsmail Efendi marifetiyle *Keşf-i Evvel Defteri* doğrultusunda gerekli tamir işlerinin tamamlandığı ve tamir sonrası keşfin (*keşf-i sâni*) yapılması için Edirne kadısına ve Edirne’de Haremeyni’ş-şerîfeyn müfettişi vekiline ferman gönderildiği anlaşılmaktadır. Kaydın devamında Edirne kadısı, Haremeyni’ş-şerîfeyn müfettişi vekili, ayan ve eşraf, hassa mimarı Üstat Mehmet Sait ve halifeleri kurşuncubaşı el-Hâc İbrahim, taşçıbaşı ve diğer ehil kişilerden oluşan bir heyetin *mütevelli-i mûmâ ileyhîn ta’mîr ve tekmiil ettiğî mahalleri yegâne yegâne mesâha ve bi’t-taharrî tahmîn-i sahih ile tahmîn ve icma*’ ederek *Keşf-i Sâni Defteri*’ni hazırladığı belirtilmiştir²¹. Bu ikinci keşfe göre Selimiye Camii ve diğer binalarda yapılan tamir, onarım ve yenileme masrafları toplam 7 yük 74.315 akçeye ulaşmıştır²². İki keşif bedeli arasında ortaya çıkan 2 yük 19.355 akçelik (1.828 kuruş) meblağın ise Selimiye Vakfı’nın *zuhûrât* akçesinden ödenmesine karar verilmiştir²³.

17 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4037, 17b-18a.

18 *Keşf-i Evvel Defteri*’nde masraf tutarı akçe olarak (5 yük 54.960 akçe) hesaplanmışken burada toplam tutarın kuruş cinsinden değeri yazılmıştır. 1 Kuruş=120 Akçedir. Bk. Şevket Pamuk, “Kuruş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 26, İstanbul 2002, s. 458.

19 BOA, EVHMH.d, 5318, 2b.

20 BOA, EVHMH.d, 5318, 1b, 6a.

21 BOA, EVHMH.d, 5318, 1b.

22 BOA, EVHMH.d, 5318, 6a.

23 BOA, EVHMH.d, 5318, 5a.

Belgelerden anlaşılacağı üzere keşif heyetleri toplumun farklı kesimindeki birçok ehil insandan oluşmuştur. Bunların arasında vakıf mütevellisinin yer almaması oldukça önemlidir. Böylesine sıkı bir keşif sistemiyle muhtemel israf ve yolsuzlukların önlenmesi amaçlanmış olmalıdır.

Her iki keşifte de aynı mimar ve ustalar görevlendirilmiştir. Heyetteki hassa mimarı Üstat Mehmet Sait ve halifesi Ahmet, büyük ihtimalle merkezden gönderilmişti²⁴. Hassa mimarlarıyla beraber sadece kurşuncubaşının isminin zikredilmesi tamirlerin büyük oranda kurşun örtülerle ilgili olmasıyla açıklanabilir. Keşif raporları hazırlanırken tamir olunacak alanın en (*arzen*), boy (*tülen*) ya da yükseklik (*kadden*) ölçüleri alınarak metraj hesaplamaları yapılmış ve maliyetler buna göre çıkarılmıştır. Bu maliyetlere işçilik ve malzeme ücretlerinin de dahil olduğu anlaşılmaktadır. Sadece bazı işçilik ücretleri ile keşiflerde görev alan mutemetlere verilen ücretler ayrı birer maliyet olarak kaydedilmiştir.

Keşif defterlerinden ilki daha genel ve karmaşık olarak düzenlenmişken ikinci defterin ayrıntılı ve düzenli olduğu görülmektedir. Her ikisi de külliyenin ana yapısı olan camiden başlayarak devam etmiştir. Camide ise ikinci defterde görüldüğü üzere mihrap nişi, başlangıç noktası olarak belirlenmiş ve keşif, merkezden çevreye doğru takip edilen bir düzende ilerlemiştir.

2. Tamir, Onarım ve Tecdit Faaliyetleri

Külliye yapılarının kurşun örtü ve sakafları ile derz onarımları üzerinden başlayan restorasyon işleri, keşif defterlerinde de belirtildiği gibi kapılardan duvar camlarına, sıvalardan nakışlara, lülelerden kenetlere kadar oldukça geniş bir çerçeveye yayılmıştır. Keşif defterinin transkripsiyonlu metni ek olarak verildiğinden dolayı, burada uygulanan müdahaleler genel değerlendirmelerle ve yer yer yapıların bugünkü durumları ile ele alındı.

a. Terimler

Defterlerdeki mimarlık terimlerinden bazılarının anlamını kısmen ya da tamamen kaybettiği ve yerlerini başka kavramlara bıraktığı görülmektedir. Bunlar alfabetik olarak; *dehlîz*²⁵ (revak), *dergâh kapısı* (cümle kapısı), *doğrama kapı*²⁶ (kereste parça-

24 Abdulkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 29.

25 Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C I, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 436.

26 Arseven, *age.*, s. 473; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul 2010, s. 143.

larından oluşan kapı), *sade duvar camı* (sade alçı pencere), *harem*²⁷ (avlu), *kafa taşı/tahtası*²⁸ (profilli saçak silmesi), *koltuk* (kubbeye geçiş ögesi), *küingüre*²⁹ (kubbenin zirve noktası), *marangozkâri kapı*³⁰ (ince işçilikli, süslü ve oymalı kapı), *muallimhâne* (Sıbyan Mektebi), *saatçi odası* (muvakkithâne), *som taş*³¹ (yekpare, katışıksız, kesme taş), *taşra harem* (dış avlu), *terek* (dilim) ve *tolos*³² (tonoz) şeklinde sıralanabilir. Ayrıca şadırvanlara takılan kurşun borular *dört üzerine* veya *beş üzerine* şeklinde tanımlanmıştır. Bu sayılar boru çaplarının ölçüsünü belirtiyor olmalıdır³³.

Tamirleri ele almadan önce metinlerde geçen ve yapılan müdahalelerin türünü ifade eden *ta'mîr*, *meremmât*, *tecdîd*, *mücedded* ve *müceddeden* kelimeleri arasındaki farkları ortaya koymak gerekir. Zira müdahalelerin şekli ve boyutu yapıların özgün niteliklerinin yok olmasına sebebiyet verebilmektedir. Tamir ve meremmât kavramları bozuk, kırık ve viran bir şeyi düzeltme, onarma anlamlarına gelirken meremmât³⁴ daha çok yüzeysel ve küçük onarımları ifade eder. Tecdîd³⁵, mücedded ve müceddeden³⁶ kelimeleri ise yenileme, yeni olma ve tazeleme anlamlarına gelmekte olup birbirlerinin yerine geçebilen eş anlamlı kelimelerdir. Nitekim bunlar metinde de sıkça birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Örneğin kurşun boru, kurşun sakaf ve doğrama kapıların yenilenme durumu hem mücedded hem de müceddeden kelimeleri ile ifade edilmiştir. Aynı şekilde sıva, badana ve nakışlar için bazen tecdîd bazen de müceddeden sözcükleri kullanılmıştır.

27 Hasol, *age.*, s. 200.

28 Ayverdi, *age.*, s. 427.

29 Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 1196; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 187.

30 Arseven, *age.*, C III, s. 1282.

31 Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul 1997, s. 100.

32 Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s. 2012. Keşif defterinde طولس biçiminde yazılan kelimenin Osmanlıca imlası طولوس şeklindedir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, s. 909. Kimi vesikalarda ise تولوس şeklinde yazıldığı görülmektedir. Dündar, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", s. 271.

33 Mazlum, *agl.*, s. 72.

34 Arapça kökenli "meremmet" kelimesinin çoğuludur. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s. 341; Sami, *age.*, s. 1319, 1328.

35 Sami, *age.*, s. 381.

36 Sami, *age.*, s. 1290.

Öte yandan defterde kurşun örtülerin tamir ve yenilenme işlemleri *zevb* ve *ferş* tabirleri ile belirtilmiştir. Her ikisi de Arapça kökenli olan kelimelerden *zevb* erimek, çözünmek gibi anlamlar taşırken *ferş* kaplamak, döşemek manalarına gelmektedir³⁷. Anlaşıldığı kadarıyla örtü sistemi üzerindeki kurşun levhaların sökülüp duruma göre eritilerek yeniden şekillendirilme işlemi *zevb*, tamir edilen ya da baştan üretilen kurşun levhaların tekrar serilmesi *ferş* olarak tanımlanmıştır.

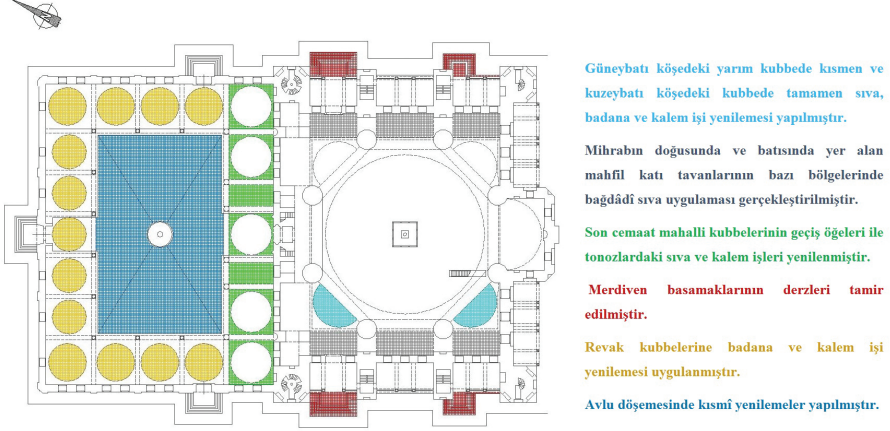
b. Müdahaleler

Daha önce belirtildiği üzere hem onarımların son durumunu aktarması hem de ayrıntılı ve düzenli oluşu sebebiyle restorasyon faaliyetleri *Keşf-i Sâmi Defteri* temel alınarak incelendi. Yapıların ele alınış sıralaması da deftere göre oluşturuldu.

Keşif, külliyenin ana yapısı olan camiden başlayarak devam etmektedir. Caminin iç kısmına yapılan müdahaleleri sıva, badana ve nakışlarla kimi camların tamir edilmesi ya da yenilenmesi şeklinde özetlemek mümkündür. Buna göre mihrap bölümü ile kible duvarındaki renkli ve nakışlı alçı pencere (*elvan cam ile münakkas*) camları ile bazı kubbe camları yenileriyle değiştirilmiş, bir kısmı da tamir edilmiştir. Mihrap yarım kubbesinin mukarnaslı geçiş öğeleri ile etek pencereleri arasında kalan bölgede, mihrabın batısında yer alan yarım kubbenin nısfına kadar olan kısmında ve kuzeybatı köşedeki yarım kubbenin tamamında sıva, badana ve süsleme yenilemeleri yapılmıştır (Çizim 2). Kimi kubbelerdeki çatlaklara sıva onarımı uygulanmıştır. Mihrabın doğusu ve batısında yer alan mahfil katının bağdâdî tavanlarının (*bağdâdî tolos*) kimi bölgelerine ilki horasan, ikincisi ketenli kireç olmak üzere iki kat sıva uygulanmıştır (Çizim 2). Mihrabın üstündeki kelime-i tevhîd levhası ile mihrap nişi kavsarasında yer alan mukarnasların altın yıldız ve renkli boyaları yenilenmiştir. Diğer bir yıldızlama işlemi mihrap eksenindeki taç kapının kavsarasındaki mukarnaslara uygulanmıştır. Şadırvan avluda; son cemaat mahalli kubbelerinin geçiş öğeleri ve tonozlarıyla revak kubbelerinin sıva, badana ve nakışları yenilenmiştir (Çizim 2). Son cemaat mahalline bakan yirmi iki adet pencere elden geçirilmiş; alt sıra pencere alınlıklarından dökülen çiniler ile üstteki alçı kayıtlı pencerelerin tamir, onarım ve boya işlemleri yapılmıştır. Ayrıca şadırvanın kurşun boruları yenileriyle değiştirilmiş ve avludaki eksik mermer döşemeler tamamlanmıştır. Cami bünyesindeki ahşap elemanlardan ise şadırvan avlunun marangoz-kârî üç kapısına gerekli onarımlar yapılarak boya ve yıldızları yenilenmiş; dört minareye de yeni doğrama kapı takılmıştır. Cümle kapısının doğusunda yer alan

37 Mutçalı, *age.*, s. 299, 653.

iki büyük taşıyıcı sütundan birinin kaidesi, bakır bilezik ile güçlendirilmiştir. Son olarak caminin kurşun örtüleri tamamen elden geçirilmiş; birinci, ikinci ve üçüncü kurşunluk katında yer alan kesme taş örgülerin derzleri tutkallı boya ve horasan harçtan oluşan karışım ile yenilenmiş ve rüzgâra dayanıklı olması için minarelerin külahlarındaki kurşunların ağırlığı artırılmıştır³⁸.

Çizim 2: Onarımların Selimiye Camii planı üzerinde gösterimi³⁹

Keşf-i Sâni Defteri'ndeki düzen, keşif heyetinin cami ve şadırvan avludan sonra dış avluya geçtiğini ve caminin batısından başlayarak saatin tersi yönüne doğru hareket ettiğini göstermektedir. Dış avluda keşfi yapılan ilk bina, bugün mevcut olmayan bir su terazisidir. Kayıtlara göre su terazisi kesme taş ile 225 cm (3 zira⁴⁰) yükseklikte yeniden inşa edilmiş ve kilit, demir kapak ve kurşun boruları takılmıştır⁴⁰.

Sıradaki Dârü'l-kurrâ Medresesi ile ilgili kayıtlar incelendiğinde buradaki tamir faaliyetlerinin kapı, pencere ve bacalar ile sıva, derz ve kurşun örtüsünün tamir ve tecdidıyla sınırlı kaldığı görülür. Özetle revakların (*cevâhib-i erbaa' dehlîzinin*) bazı mahallerindeki sıvalar yenilenmiş ve öğrenci odalarından yedi tanesinin bacaları ile iki tanesinin kapıları tamir edilmiştir. *Keşf-i Evvel Defteri*'nde bacaların kenet ve

38 Kurşunluk katı için bk. Sözen-Tanyeli, *age.*, s. 184.

39 Gülru Necipoğlu'na ait çizim üzerinden işlenmiştir. <https://www.archnet.org/publications/1449>, son erişim tarihi: 25.12.2021.

40 Osmanlı mimarlarının kullandığı ölçü birimi zira'-i mi'mârî olup yaklaşık 75,775 cm'ye karşılık gelmektedir. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1991, s. 412.

zivanalarla tamir edilmesi öngörülmüş olmasına rağmen uygulama sırasında buna gerek duyulmadığı anlaşılmaktadır. Dershanenin üç penceresi çerçevesiyle beraber yenilenirken, diğer üç tanesi yarı camlarına kadar değiştirilmiş, üstteki sade alçı pencereler (*sade duvar camları*) ise tel kafesleriyle beraber onarılmıştır. Duvar camlarının önündeki bu tel kafesler günümüzde mevcut değildir. Dershaneden başka, bir oda ile tuvaletin de toplamda 4 adet sade alçı penceresi değiştirilmiştir. Ayrıca medresenin duvar derzleri yenilenmiş, kurşun örtüsü tamir edilmiş ve girişine yeni bir ahşap doğrama kapı takılmıştır.

Keşif heyeti bu yapının ardından medresenin doğu cephesine bitişik olan haziredeki onarımları ele almıştır. Kayıtlara göre hazire etrafındaki taş duvarın derzleriyle beraber gerekli onarımı yapılmış ve üzerine kanat tahtasından yeni bir tahta perde çekilmiştir.

Hazireden sonraki kayıtlar yine bir su terazisine aittir. Diğer su terazisi kesme taş malzemeli iken buradaki tuğla malzemelidir. Terazinin 5.25 m (7 zirâ⁶) yüksekliğinde, 0.75 m (1 zirâ⁶) genişliğinde olan kısmı yıkık hâldedir. Bu bölüm horasan harcı ve tuğla ile inşa edilmiş, terazinin üzerine meşe tahtasından külah örtü yapılmış ve kurşun boruları yenilenmiştir.

Kayıtlar, caminin güneydoğusunda yer alan *âhar medrese* (Dârü'l-hadis Medresesi) ile devam etmektedir. Dârü'l-kurrâ Medresesi'nde olduğu gibi buradaki onarımlar da kapı-pencere değişimleri, kurşun örtü ve baca tamiri ile sıva, badana ve derz yenilemeleri etrafında gerçekleşmiştir. Keşif defterine göre sıva ve badana işleri muhtelif revak kemerleri (*cevânib-i erbaa' dehlizi*) ile dershaneye uygulanmıştır. Üç öğrenci odası ile dershanenin üst sıradaki sade alçı pencereleri değiştirilmiş ve alt sıradaki pencereleri çerçeveleri ile beraber yenilenmiştir. Dershanenin sade alçı pencereleri önündeki tel kafesler onarılmıştır. Bu tamir sırasında medrese avlusuna iki lüleli ve kiremit örtülü bir çeşme (*taş maslak*) inşa edilmiştir. Çatısıyla beraber bu musluk da günümüze ulaşmayan yapılardandır. Medrese kenefinin çatısı ile kapıları yenilenmiştir. Son olarak medresenin girişine yeni bir doğrama kapı takılmıştır.

Keşif kayıtları, külliye bünyesinde vakfa ait kurşunları koruyan bir bekçi odasının bulunduğunu göstermektedir. Medrese çıkışından kuzeye doğru giderken çevre duvarının dışında bulunması muhtemel bu odanın sıvaları onarılarak kapı ve bacası yenilenmiştir.

Dış avluda gerçekleştirilen diğer onarım faaliyetleri şu şekilde özetlenebilir: Avluya girişi sağlayan sekiz kapının ve sıvalarının tamiri ile derzlerinin yenilenmesi; cami keneflerine sal tahtasından kapı yapımı ve derzlerinin yenilenmesi; hünkâr mahfili girişi de dahil camiye girişi sağlayan dört kapının merdiven basamakları ile yarılarıdaki abdest musluklarına yeni derz çekilmesi, caminin güney cephesindeki iki tonoz siva tamiri ve muvakkithânenin siva ve derzlerinin yenilenmesi.

Dış avlu duvarlarının haricinde konumlu mektepte ise sadece pencerelere müdahale edilmiş, bunlar çerçeveleriyle beraber değiştirilmiş ve kısmen tamir edilmiştir. Caminin batısında kuzey güney doğrultuda uzanan Büyük Arasta'nın (*Arasta-i Kebîr*) ise muhtelif yerlerdeki siva, badana ve derzleri yenilenmiş, üzerindeki kurşun örtü tamir edilmiş, kapı üzerine yeni bir kurşun sakaf inşa edilmiş, su yolları temizlenmiş ve Dua Kubbesi'nin taş şebekelerinden bir tanesi yeniden yapılmıştır. Ayrıca Dua Kubbesi ile mektep kubbesi arasındaki dam deresi yenilenmiştir.

Keşif defterindeki diğer kayıtlar günümüze ulaşmayan yapılarla ilgilidir. Keşif sırasına göre bunlar Küçük Arasta (*Arasta-i Atık/Sağın*), sebil, Kaşıkçı Hanı, Nahıl Hanı ve Meyve Hanı'dır. Kayıtlara göre Küçük Arasta'nın kurşun örtüsü tamir edilmiş ve gereken bölgelere yeni sakaflar inşa edilmiştir. Küçük Arasta'nın önünde bulunan su sebilinin kısmî siva onarımları (*meremmât*) gerçekleştirilmiş, badanası yenilenmiş, kurşun örtüsü değiştirilmiş, sakaf ve pencereleri boyanmıştır.

Kaşıkçı, Nahıl ve Meyve hanlarına gelince; her birinin duvar derzleri yenilenmiş, kurşun örtüleri tamir edilmiş ve cephelerine bitişik kârgir dükkânlarla yeni kurşun sakaflar inşa edilmiştir. Defterlerdeki ifadeler ve inşa edilen sakafların yaklaşık 2.6 m (3.5 zira⁶) ile 3.75 m (5 zira⁶) arasında bir genişliğe sahip olması bunların ancak dükkânların önlerine sundurma olarak konulabileceğini düşündürmektedir⁴¹. Ayrıca Edirne kadısına gönderilen fermanda zikredildiği üzere saçağın, altından geçen bir kadının (*hatun*) üzerine düşerek ölümüne sebep olması durumu da bu düşüncüyü güçlendirmektedir. Hanlara yapılan diğer bir müdahale de siva ve badana işleridir. Buna göre Kaşıkçı Hanı'ndaki beş dükkânın kemer ağızları horasan harç (*horasân kireç*) ve tuğla ile tamir edilmiş, Nahıl Hanı'ndaki on yedi dükkânın çatlakları sıvanmış ve Meyve Hanı'nda bazı bölgelere horasan harç ile onarım yapılmıştır. Bunlardan başka Meyve Hanı'nda üst kat revaklardan ikisine yeni kurşun sakaf yapılmış; üst kata çıkışı sağlayan merdivenin korkuluğunun eksik kısımları kesme

41 Sakafların ölçüleri *Keşif-i Sâni Defteri*'nde uzunluk ve yükseklik (*tâlen ve kadden*), *Keşif-i Evvel Defteri*'nde ise uzunluk ve genişlik (*tâlen ve arzen*) olarak kaydedilmiştir. *Keşif-i Evvel Defteri*'ndeki ifadeler mimari tanıma daha uygun olduğu için değerlendirmeler onun üzerinden yapılmıştır.

pehlü taşı ve demir kenetlerle tamamlanmış; basamakları kenet, kurşun ve zıvana ile güçlendirilmiştir. Tamir öncesi keşifte Meyve Hanı'ndaki kırk oda bacasının kenet ve zıvanayla tamiri öngörülmesine rağmen üç tanesinin onarımına gerek görülmeyerek kalan otuz yedi odanın bacaları kenet ve zıvana kullanmaksızın tamir edilmiş, her iki katında bulunan kenepleri temizlenerek kapı ve bölme tahtaları değiştirilmiştir. Meyve Hanı'ndaki son müdahale ise tamamen yıkık olduğu anlaşılan şadırvanın yeniden ayağa kaldırılmasına yöneliktir. Kayıtlara göre yeni şadırvanın zemini kenet, zıvana ve kurşunla güçlendirilmiş kesme küfeki taşın iki kat hâlinde örülmesiyle oluşturulmuştur. Dairevi olduğu anlaşılan hazne duvarları ise yaklaşık 1.15 m (1.5 zira⁴) yüksekliğinde ve 3 m (çevre uzunluğu 13 zira⁴) çapında olup mermer malzemeden inşa edilmiştir. Haznenin çevresine dokuz adet lüle takılmış ve üzeri on sekiz dilimli (*terekli*) demir kafesli kubbe ile kapatılmıştır. Önceki şadırvandan kalan kurşun örtülü sundurma elden geçirilerek boyası tazelenmiş ve eskiyen avlu döşemeleri kesme pehlü taşla değiştirilmiştir⁴².

Değerlendirme ve Sonuç

Selimiye Külliyesi'nin 1761-1762 yıllarına tarihli keşif defterlerine göre söz konusu dönemde külliye bünyesindeki cami, Darü'l-kurrâ Medresesi, Dârü'l-hâdis Medresesi (*âhar medrese*), Sıbyan Mektebi (*Muallimhâne*), muvakkithâne (*saatçi odası*), iki adet su terazisi, hazire duvarları, bekçi odası, tuvaletler, Büyük Arasta (*Arasta-i Kebîr*), Küçük Arasta (*Arasta-i Sağır*), sebil, Kaşıkçı Hanı, Nahıl Hanı ve Meyve Hanı'nda tamir, onarım ve yenileme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Selimiye Külliyesi'ne ait olduğu bilinen Saray Hamamı ve Taş Odalar'a ise herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Kayıtlarda tamir süresine dair net bir bilgi mevcut değildir. Bununla beraber keşif defterlerinin düzenlenme tarihlerinden (28 Ağustos 1761 – 8 Aralık 1762) hareketle tamir ve onarım faaliyetlerinin en fazla on beş ay on gün kadar sürdüğü söylenebilir. Tamirin bitiminde düzenlenen *Keşf-i Sâni Defteri*'ne göre toplam maliyet 774.315 akçedir.

Edirne kadısına gönderilen fermana göre restorasyonun gerçekleştirilme sebebi zamanla eskiyen ve harap olan kurşun örtülerin ve duvar derzlerinin yağmur ve kar sularını sızdırması hatta bazı kurşun sakafların insanların ölümüne sebebiyet vermesidir. Kurşun örtü ve derzlerin *tamir ve tecdidini* hedefleyen restorasyonun sı-

42 Pehlü taş: Sandukasız mezarların iki yanındaki uzun, kalın taşlar veya sandukaların yan taşları. Sönmez, *age.*, s. 86; Yassı ve doğrultusal yapı elemanı. Serpil Çelik, *Süleymaniye Külliyesi Malzeme, Teknik ve Süreç*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 104.

nırları ve maliyeti, kadı tarafından oluşturulan heyetin hazırladığı *Keşf-i Evvel Defteri* (uygulama projesi) ile tayin edilmiştir. Restorasyon bu deftere göre gerçekleştirilerek tamamlanmış, akabinde keşif heyeti (kontrolör) tarafından *Keşf-i Sâni Defteri* (rapor) hazırlanmıştır. Defterler gerek maliyet gerekse onarım birimleri açısından farklılık arz etmektedir. Bu durum, ilk keşifte belirlenemeyen eksikliklerin müdahaleler sırasında fark edilerek onarım programına alınmasından kaynaklı olmalıdır.

Onarımların ana omurgasını örtü sisteminin tamir ve onarımı ile derz yenileme işlemi oluşturmaktadır. Ele alınan bütün yapılarda bu iki uygulama gerçekleştirilmiştir. Siva, badana, boya ve kalem işi yenilemeleri; kapı, pencere ve metal aksam değişimleri ile diğer onarım ve inşaa faaliyetleri ikincil sırada olan ve her yapıda görülmeyen uygulamalardır. Birçoğu basit nitelikte olan bu onarımları sağlamlaştırma, bütünleme ve yeniden yapma (rekonstrüksiyon) teknikleri kapsamında değerlendirmek mümkündür⁴³.

Sağlamlaştırma; yapının malzemesinin, taşıyıcı sisteminin veya üzerinde bulunduğu zeminin güçlendirilme işlemidir⁴⁴. Buna göre;

- Camin son cemaat mahallinde yer alan sütunun, kaidesi üzerine yerleştirilen bakır bilezikle güçlendirilmesi,
- Minare külahlarındaki kurşunların rüzgâra karşı dayanıklı olması için ağırlığının artırılması,
- Meyve Hanı'nın merdiven basamakları ile korkuluklarının kenet ve zıvana ile tamiri,
- Kurşun örtülerin elden geçirilmesi,
- Derzlerin, sıvaların, boya ve badanaların yenilenmesi,
- Ahşap, çini ve alçıların onarımı gibi müdahalelerle taşıyıcı sistem ve malzeme sağlamlaştırması yapılmıştır.

Bütünleme, bir yapı ya da ögenin eksik parçalarının ilk tasarımına uygun bir şekilde tamamlanmasını ifade eder⁴⁵. Örneğin;

- Caminin şadırvan avlusundaki döşemenin tamamlanması,

43 Modern restorasyonlarda sağlamlaştırma, bütünleme, yenileme, yeniden yapma (rekonstrüksiyon), temizleme ve taşıma teknikleri uygulanmaktadır. Zeynep Ahunbay, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, YEM Yayın, İstanbul 2009, s. 90.

44 Ahunbay, *age.*, s. 90; Sözen-Tanyeli, *age.*, s. 264.

45 Ahunbay, *age.*, s. 96; Hasol, *age.*, s. 100.

- Kible yönündeki su terazisinin yıkılan bölümlerinin inşası,
- Büyük Arasta'nın Dua Kubbesi'ndeki taş malzemeli eksik pencere şebekesinin tamamlanması,
- Meyve Hanı'ndaki taş malzemeli merdiven korkuluğunun tamamlanması,
- Caminin nakışlı alçı pencereleri başta olmak üzere yenilenen bütün pencere ve duvar camları, kapılar, kurşun borular ve sakafklar ile,
- Cami ve şadırvan avlusunun kubbe ve tonozlarındaki bozulan ya da yok olan kalem işi süslemelerin yenilenmesi gibi uygulamalar birer bütünleme işlemi olarak değerlendirilebilir.

Yeniden yapma (rekonstrüksiyon), tümüyle yok olmuş bir yapının belgelere dayanarak özgün biçimiyle yeniden inşası şeklinde tanımlanabilir⁴⁶. *Keşf-i Sâni Defteri*'ne göre caminin batısında konumlu su terazisi ile Meyve Hanı'nın avlusunda yer alan şadırvan yeniden (*müceddeden*) inşa edilmiştir. Ancak yeniden yapımın, kimi tamir ve inşa kayıtlarında olduğu hâliyle *hey'et-i asliye üzere, tarz-ı kadîm üzere, vaz'ı kadîm üzere* gibi ifadeler yerine *müceddeden* kelimesiyle nitelenmesi yapılara ait özgün biçimlerin korunmamış olabileceğini ifade ediyor⁴⁷.

Dârü'l-hadis Medresesi'nin avlusuna *müceddeden* inşa edildiği belirtilen çeşme (*taş maslak*) ile ilgili *Keşf-i Evvel Defteri*'nde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum, çeşmenin aslında daha önce var olmadığını ve bu dönemde *ek* olarak inşa edildiğini gösteriyor.

Onarımlarda kullanılan derz dolgusu, horasan harçtan (*horasân kireç*) oluşmakta, hatta caminin birinci, ikinci ve üçüncü kurşunluk katında uygulandığı üzere içerisine tutkallı boya da katılmaktadır. Kurşunluk katı taş örgülerinin sair duvar örgülerine göre suya ve ısıya daha çok maruz kalması böyle bir derz dolgusunun hazırlanmasını gerektirmiş olmalıdır. Horasan harç, kârgîr yapı elemanlarının siva onarımlarında da kullanılmıştır. Cami mihrabının doğu ve batısında bulunan mahfil katı tavanlarındaki (*bağdâdî tolos*) bağdâdî siva onarımlarında hem horasan harç hem de ketenli kireç harç birlikte kullanılmıştır. Uygulamaya göre yüzeye önce horasan harcı ardından ketenli kireç harcı vurulmuştur (Çizim 2). Taş, tuğla, ahşap gibi yapı malzemelerinin seçiminde malzeme özgünlüğünün gözetildiğini söylemek mümkündür. Örneğin caminin şadırvan avlusunun eksik yer döşemeleri

46 Ahunbay, *age.*, s. 99; Hasol, *age.*, s. 398.

47 Dündar, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", s. 274-278.

aslına uygun bir biçimde mermerle, Meyve Hanı'ndaki avlunun döşemeleri ise pehlü taşla tamamlanmıştır. Dolayısıyla onarımlarda kullanılan malzemenin ve uygulama tekniğinin yapıların aslına uygun olarak gerçekleştirildiği söylenebilir.

Keşif defterleri tamir faaliyetlerinin, külliye'nin ana yapısı olan camide yoğunlaştığını göstermektedir. Camideki örtü ve derz tamiri haricindeki onarımların büyük çoğunluğunu sıva, badana ve kalem işi ile nakışlı alçı pencere değişimi oluşturmaktadır. Sıva, badana ve kalem işi bozulmalarının örtülerden sızan sudan kaynaklandığı aşikârdır. Caminin batısındaki iki yarım kubbede, doğu ve batı cephelerde konumlu mahfil katı tavanlarında ve son cemaat mahalli örtüleri ile revak kubbelerinde bu türden bozulmalar oluşmuştur (Çizim 2). Kadiya gönderilen emirde kurşun örtülerin harap oluşu, uzun zamandan (*mürur-ı ezmine*) beri tamir edilmemesine bağlanmıştır. Öte yandan Edirne ve çevresinde 1752 yılında meydana gelen depremin de buna sebep olduğu düşünülebilir. Depremin oluşturduğu sarsıntının kurşun levhaların açılmasına sebebiyet vermesi muhtemeldir. Kaldı ki deprem sonrasında gerçekleştirilen tamirlerde kurşun örtülere müdahalede bulunulmamıştır⁴⁸.

Camın kırılğan bir yapıya sahip olması diğer malzemelere oranla daha sık tamir ya da yenileme geçirmesine sebep olmaktadır. Deprem sonrasında hazırlanan keşif defteri camların sarsıntıdan çok fazla etkilenmediğini ve oluşan hasarın küçük onarımlarla (*meremmât*) düzeltilebilecek seviyede olduğunu göstermektedir⁴⁹. Bu tamir döneminde ise mihrap bölümü ve kible duvarının üst sırasında yer alan sekiz adet nakışlı alçı penceresi ile farklı kubbelerdeki yedi adet etek penceresi yenilenecek kadar hasar almıştır. İçlik olarak da adlandırılan bu nakışlı alçı pencereler değiştirilirken diğer yöndeki dışlık pencerelere herhangi bir müdahalede bulunulmaması dikkat çekicidir. Belki de depremde hasar gören içliklerin ekonomik ya da başka sebeplerle o dönemde değiştirilmesi mümkün olmamış ve bu tamir vesilesiyle projeye dahil edilmiştir.

Selimiye Camii'ne yönelik müdahalelerin en önemlisi nakışlı alçı pencereler ile kubbe ve tonozlardaki kalem işi süslemelerin yenilenmiş olmasıdır. Zira renkler ve motifler sanatsal üslubu yansıtan ana unsurlar arasında yer alır. Tamirler barok ve rokoko üslubunun Osmanlı mimarlığında hâkim olduğu bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde inşa ve tamir edilen yapılarda bu iki üslubun etkili olduğu

48 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4023, 8b-9a; Cengiz, *age.*, s. 58-65.

49 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4023, 8b; Cengiz, *age.*, s. 60.

görülmektedir⁵⁰. Örneğin 1766 yılında meydana gelen İstanbul depreminden sonra yeniden inşa edilen Fatih Camii'nin süslemeleri barok üslup sergilemektedir⁵¹. Dolayısıyla Selimiye Camii'nin yenilenen kalem işi süslemeleri ile nakışlı alçı pencerelerinin barok ya da rokoko üslupta olması mümkündür. Ancak Cumhuriyet döneminde yapılan restorasyonlarla eski onarım izleri büyük oranda kaldırıldığı için bu durumu gözlemlene imkânı bulunmamaktadır⁵².

Ele alınan keşif defterleri Selimiye Külliyesi'nin bilinenden çok daha fazla sayıda yapıdan oluştuğunu göstermektedir. Kayıtlarda geçen iki su terazisi, bekçi odası, sebil, Küçük Arasta, Nahıl Hanı ve Kaşıkçı Hanı'nın bugün yerleri dahi bilinmemektedir. *Keşf-i Sâni Defteri*'ne göre sebil, Küçük Arasta'nın başında bulunmaktadır. Diğerleriyle ilgili ise bir bilgi yoktur. Bununla birlikte *Keşf-i Sâni Defteri*'nin takip ettiği keşif düzeni ile diğer yapıların konumu tespit edilebilir. Buna göre çevre avlunun içinde, caminin batısında bir su terazisi bulunmaktadır. Diğer su terazisi ise caminin güneyinde yer alır. Ancak çevre avlunun içinde ya da dışında olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber eski bir fotoğraf, avlunun dışında su terazisine benzer bir yapının bulunduğu işaret etmektedir (Resim 1). Caminin doğusunda da bir bekçi odası vardır. Keşif düzenine göre en son ele alınan yapı Meyve Hanı'dır. Keşfin yakından uzağa doğru yapıldığı dikkate alınrsa sebil, Küçük Arasta ve diğer iki hanın, dış avlu duvarlarına batıdan bitişik olan Büyük Arasta ile Meyve Hanı arasında konumlandığı söylenebilir (Resim 2-3).

50 Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 517-521.

51 Semavi Eyice, "Fatih Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 12, İstanbul 1995, s. 246.

52 Bk. Çelen Birkan, der. ve haz., *Edirne Selimiye Camii*, Vakıf İnşaat Restorasyon Yayınları, İstanbul 1990.

Resim 1: Caminin güneyinde su terazisi olduğu düşünülen yapı⁵³

Kayıtlar, bugün mevcut olmayan bu yapıların plan ve mimari özellikleri hakkında kısmen de olsa bilgi vermektedir. Şöyle ki Küçük Arasta ve sebil ile Nahıl, Kaşıkçı ve Meyve hanlarının bütün örtüleri kurşunla kaplıdır. Her üç hanın da cephelerinde kurşun örtülü dükkân sıraları bulunmaktadır. Bu dükkânların hangi cephe ya da cephelerde bulunduğu ise belli değildir. Nahıl Hamı'nda en az on yedi dükkânın bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine defterlere göre Meyve Hamı iki katlı ve açık avlulu bir plana sahiptir. Taş döşemeli avlusunun ortasına 1.15 m yüksekliğinde ve 3 m çapında daire planlı ve demir kafesli yeni bir şadırvan inşa edilmiştir. Üst kat, en az iki yönden revakla çevrilidir. Revak ve merdiven korkulukları kesme taş malzemelidir. En az kırk bacalı odaya sahip hanın her iki katında da tuvalet bulun-

53 Cengiz Bulut Özel Arşivi

maktadır. Meyve Hanı'nın plan ve mimari özelliklerini ortaya koyan söz konusu kayıtlar, Bozkurt Ersoy'un kazı raporları ve fotoğraflardan hareketle hazırladığı restitüsyon önerisini doğrular niteliktedir⁵⁴.

Resim 2: Meyve Hanı ve Selimiye Camii⁵⁵

54 Bozkurt Ersoy, "Edirne Yemiş Kapanı ve Restitüsyon Önerisi", *Sanat Tarihi Dergisi*, C XXVII/S. 1, Nisan 2018, s. 119-133.

55 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, 90862/18.

Resim 3: Selimiye Camii'nin batısındaki dükkân kalıntıları⁵⁶

Defterler Osmanlı mimarlık terminolojisine kaynaklık etmesi yönüyle de değer taşımaktadır. Kayıtlarda geçen *dehlîz*, *koltuk*, *kafa tahtası*, *duvar camı*, *küngüre* gibi birçok terim bugün kaybolmuş ya da anlamını yitirmiştir. Osmanlı döneminin kendi içinde de bu türden terminoloji değişimi olduğu söylenebilir. Örneğin 15. yüzyılın sonlarına tarihli bir belgede geçen *koltuk*, *tolos*, *kafa tahtası*, *mukarnas* gibi bazı mimari terimlerin 1762'ye gelindiğinde hâlen kullanımda olduğu ancak yine aynı belgedeki *revîş* kavramının yerini *dehlîz* terimine bıraktığı anlaşılmaktadır⁵⁷.

Kayıtlarda zikredilen iki yapı, günümüzde başka isimlerle anılmaktadır. Bunlardan ilki caminin güneydoğu köşesinde yer alan medresedir. Defterlere *âhar* (diğer) medrese şeklinde kaydedilen eser, günümüzde Dârü'l-hadis Medresesi olarak bilinmektedir⁵⁸. Diğeri ise keşif raporlarında açıkça *Meyve Hanı* olarak bahsedilen

56 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, Kartpostallar Koleksiyonu, 5139.

57 Abdulkadir Dündar, "Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XLIV/S. 2, 2003. s. 131-172.

58 Kuran, *age.*, s. 172; Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları, Medreseler, Darulkuurralar, Mektepler", s. 261; Murat Sav, "Topografik Etmenlerin İzinde: Edirne Selimiye Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 52, 2019, s. 206.

yapıdır. Bu da yine bazı kaynaklarda Yemiş Kapanı/Hanı olarak tanımlanmaktadır⁵⁹.

Keşif raporlarıyla yapıların bugünkü durumları karşılaştırıldığında kısmî farklılıkların olduğu göze çarpmaktadır. En önemli durum caminin son cemaat revakındaki cümle kapısı kubbesinin hâlihazırda on altı dilimli iken defterde altı dilimli (*şeshâne*) olarak belirtilmiş olmasıdır. Buradaki tutarsızlığın yazım hatasından kaynaklanması muhtemeldir. Yine her iki medresenin dersanelerindeki üst sıra pencerelerinin önünde olduğu belirtilen tel kafesler bugün mevcut değildir.

Netice itibarıyla incelenen keşif defterleri Selimiye Külliyesi'nde 1761-1762 yıllarında gerçekleştirilen tamirleri detaylı olarak yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra tamir sürecinin aşamaları, dönemin mimarlık terminolojisi ve günümüze ulaşmayan külliye yapılarının konumu ile mimari özellikleri hakkında bilgi vermektedir.

59 Kuran, *age.*, s. 174; İbrahim Türkmenoğlu, "Edirne Selimiye Külliyesi Yemiş Kapanı Kazısı", 23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, *Mardin 4-7 Mayıs 2014*, haz. Adil Özme, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 333-344; Ersoy, *agm.*, s. 119-133; Sav, *agm.*, s. 205-229.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cengiz Bulut Özel Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Ahmed 3 (AE.SAMD.III), 82/8228.

Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), 21/1069.

Evkâf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d), 5318.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 1491.

Meşihat Şeriyeye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d) 4023; 4037.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi

Kartpostallar Koleksiyonu, 5139.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

Sultan II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, 90862/18.

İnceleme ve Araştırma Eserler

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyam - Osmanlı Siyasasının Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.

Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, C 1/2, haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Ahunbay, Zeynep, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları, Medreseler, Darulkurrular, Mektepler", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s. 239-310.

Ahunbay, Zeynep, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, YEM Yayın, İstanbul 2009.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, C I, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, C III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, C IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2004.

Aydın, Remzi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Onarım Faaliyetleri: Kayseri Örneği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2013.

- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C II, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972.
- Birkan, Çelen (der. ve haz), *Edirne Selimiye Camii*, Vakıf İnşaat Restorasyon Yayınları, İstanbul 1990.
- Cengiz, Hasan Ali, *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azîme)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.
- Çelik, Serpil, *Süleymaniye Külliyesi Malzeme, Teknik ve Süreç*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Dua Kubbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 9, İstanbul 1994, s. 539-540.
- Dündar, Abdulkadir, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Dündar, Abdulkadir, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Konya 11-13 Ekim 2000, Bildiriler*, C 1, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, Konya 2001, s. 269-280.
- Dündar, Abdulkadir, "Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XLIV/S. 2, 2003. s. 131-172.
- Erdoğan, Muzaffer, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi*, S. VII, 1968, s. 149-205.
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1991, s. 411-413.
- Ersoy, Bozkurt, "Edirne Yemiş Kapamı ve Restitüsyon Önerisi", *Sanat Tarihi Dergisi*, C XXVII/S. 1, Nisan 2018, s. 119-133.
- Eyice, Semavi, "Fatih Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 12, İstanbul 1995, s. 244-249.
- Gevrek, Yakup, *167 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman 2019.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Edirne", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1978, s. 107-127.
- Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul 2010.

- Kocaaslan, Murat, “Düşmânlarımıza Bâ’is-i Helecân Vermek: Edirne Yeni Saray’ı Tamir Etmek”, *Belleten*, C LXXVIII/S. 281, Nisan 2014, s. 149-171.
- Kocaaslan, Murat, “Edirne Yeni Saray’ın Harem Bölümünde H 1171 (M 1757-58) Yılında Yapılan Onarımlar”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C 29/S. 1, Nisan 2020, s. 133-151.
- Kocaaslan, Murat, “Edirne Yeni Saray’ın Arz Odası ve Kum Kasrı’nın 1171/1757-58 Yılı Onarımları”, *History Studies, International Journal of History*, V 12/I. 3, June 2020, s. 1177-1204.
- Kuban, Doğan, *Sinan’ın Sanatı ve Selimiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul 2007.
- Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Madran, Emre, “Osmanlı Devleti’nde ‘Eski Eser’ ve ‘Onarım’ Üzerine Gözlemler”, *Belleten*, C XLIX/S. 195, Aralık 1985, s. 503-546.
- Mazlum, Deniz, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- Mutçahalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- Mülayim, Selçuk-Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Selimiye Camii ve Külliyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, s. 430-434.
- Necipoglu, Gülru, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimarî Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Oğuzoğlu, Yusuf-Mülayim, Selçuk, “Konya Mevlana Türbesi’nin Restorasyonu ile İlgili H. 1109 (1698) Tarihli Üç Belge”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, S. III, 1984, s. 115-122.
- Oğuzoğlu, Yusuf-Bilici, Z. Kenan-Uysal, A. Osman, “Bazı Belgelere Göre 17. Yüzyılda Alaeddin Camiinde Yapılan Onarımlar” *V Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 77-125.
- Özcan, Abdulkadir, “Edirne Vak’ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 10, İstanbul 1994, s. 445-446.
- Pamuk, Şevket, “Kuruş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 26, İstanbul 2002, s. 458-459.

- Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.
- Sav, Murat, "Topografik Etmenlerin İzinde: Edirne Selimiye Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 52, 2019, s. 205-229.
- Sevinç, Tahir, *1703 Edirne Vakası*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2019.
- Sönmez, Neslihan-Sönmez, Zeki, "Tarihi Belgelerin Işığında Edirne Selimiye Camii", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri, Ankara 24-27 Ekim 1988*, haz. Azize Aktaş Yasa, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 73-79.
- Sönmez, Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul 1997.
- Sözen, Metin-Tanyeli, Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.
- Şengür, Sabiha, *153 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili H.1164-1170/M.1750-1756*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- Tosun, Miraç, "Şan-ı Devlet-i Aliyye'yi Korumak ya da Edirne Sarayı'nı Tamir Etmek", *History Studies, International Journal of History*, V 6/I. 6, December 2014, s. 183-194.
- Türkmenoğlu, İbrahim, "Edirne Selimiye Külliyesi Yemiş Kapanı Kazısı", *23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Mardin 4-7 Mayıs 2014*, haz. Adil Özme, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 333-344.

İnternet Kaynakları

<https://www.archnet.org/publications/1449>, son erişim tarihi: 27.12.2021.

EKLER

Ek 1: Keşf-i Evvel Defteri ve Transkripsiyonu [BOA, MŞH.ŞS.C.d, 4037, vr. 17b-18a]

[17b]

Mahrûse-i Edirne'de merhûm ve mağfûrun leh Sultân Selîm Hân-ı sâni tâbe serâhü hazretlerinin bina buyurdıkları câmi'-i şerîfleri kubbeleri ile harem-i şerîfi kubbeleri ve minarelerinin külâhları kurşunları ve câmi'-i şerîf-i mezkûr müsekkafâtından arasta-i kebîr ve kapan-ı Meyve Hanı ve ittisâlinde kâin kârgîr dekâkîn ve mehâzinin puşide kurşunları mürûr-ı ezmine ile fena bulub ve zikr olunan câmi'-i şerîf ve arasta-i kebîr ve sağır ve hanın derz olunacak ba'zı mahalleri dahi derz olmamağla berf ve bâran vukû'unda derûnlarına nâzil ve ba'zen sakfları dahi münhedim ve ba'zen inhidâma mütemâil olub hatta bera-yı mukaddem evkâf-ı mezkûre müsekkafâtından olan Nahıl Hanı hâricinde ittisâl olan dekâkînin sakfı altından bir hatun mürûr iderken bağıteten bir mahall-i inhidâm ile bâis helâki olmağla zikr olunan mahallerin ve puşide kurşunları iktizâ iden sakfları ta'mîr ve tecdîd ve muhtâc-ı derz olan mahalleri başka başka ma'rifet-i şer'le keşf ve muâyene ve masârîfî ne miktara bâliğ olacağını müş'ır defterini darsââdetime irsâl eylesin deyu bu dâiyelerine hitâben şeref-bahş-ı sudûr olan mübarek hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrûn ve sâdir olan fermân-ı âlişân-ı aşîyân taraf-ı şer'den tayin olan keşf nâibi ve hassa-i mimar Mehmed Said ve halîfesi Ahmed ve kurşuncu el-Hac İbrâhîm ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer' ve sâir ehl-i vukûf bîgaraz kimesneler ile câmi'-i şerîfe varub cümle ile ba'de'l-muâyene mahall-i mezkûrenin ancak lüzûmu olan mahalleri mimar-ı merkûm cümle müvâcehesinde mesâha ve masârîf-ı lâzimesini ziyade baha ve ücret-i takviye ile cânib-i vakf-ı şerîfi masârîf-ı kesîreden siyânet olunarak kemâl-i dikkat ve taharrî ile gereği gibi ihtimâm eyleyerek bi'l-ittifak tahmîn-i sahih ile tahmîn eyledikleri defterdir ki zikr olunur. Fî el-yevmi's-sâbi' ve 'l-i'sîrîn min Muharremi'l-harem sene hamse ve seb'în ve mie ve elf.

Câmi'-i şerîfin kebîr kubbesinin ibtidâ ve ikinci ve üçüncü tabakalarının kurşun etrafının horasân kireç ile derzleri maa' tutkallı boya, zira' 3300, fi 15, kıymet 49500.	Kebîr kubbenin ve küngürelerin ve kürsîlerin? ve nîm kubbelerin ve derzlerin ve harem kubbelerin ve koltukların üzerinde olub müceddeden zevb ve ferşe muhtaç kurşun, kıyye 14880, fi 2, kıymet 29760.	Kubbe içinin camlarının etrafının sıvalarının ta'mîri maa' harc-ı iskele ber vech-i tahmin, kıymet 17200.
Mihrâb üstünde olan dört aded camların tecdîdi iktizâ itmekle beher danesi tûlen 6.5 ve arzen 2, bihisâb-ı terbî'î 52, fi 480, kıymet 24960.	Kubbe etrafında olan camlar ta'mîrine iktizâ iden sırça, aded 600, fi 6, kıymet 3600.	Câmi'-i mezkûrun hâricinde olan yedi aded harem kubbelerinin içinin sıvası maa' harc-ı iskele ber vech-i tahmin, kıymet 15000.
		Dört aded minare külâhlarının kurşunu harâb ve perişan olmağla zevb ve ferşe muhtaç olan, kıyye 4800, fi 2, kıymet 9600.

Minare külâhlarının kurşunu on beş vukiyye olduğundan rüzgara dayanmayub tiz fena bulmakla beher tahtasına beş vukiyye zam olmağa muhtaç olmağın iktizâ iden kurşun, kıyye 2000, fi 30, kıymet 60000.	Dört aded minare külâhlarının hezârfend üstâdiyesine ber vech-i tahmin, kıymet 10000 Mu'allimhânenin ta'mîri ber vech-i tahmin, kıymet 6000.	Câmi'-i mezkûrun damlarının su yolları lağmı ta'mîre muhtaç olan, zira' tûlen 920 arzen 1, fi 40, kıymet 36800.
Câmi'-i mezkûrun etrafında sekiz aded kapuları harâb olmağla ta'mîrine ber vech-i tahmin, kıymet 4800.	Mezkûr kapular üzerine iktizâ iden derz, zira' 400, fi 10, kıymet 4000.	İki su terâzüleri harâb olmağla ber vech-i tahmin, kıymet 9000.
Medrese-i Dâru'l-kurra' dehlîzinin ve on dört aded odaların tecdid-i sıvası ber vech-i tahmin, kıymet 7200.	Odaların kârgîr ocak tepeleri maa'kened ve zıvana ta'mîrâtı, aded 32, fi 20, kıymet 4800.	Odalarına ve der-shânesine meremmât-ı cam ber vech-i tahmin, kıymet 3600.
Medrese-i âhar odalarına tecdid-i siva ve meremmât-ı divar ve tecdid-i kapu ber vech-i tahmin, kıymet 17200.	Odaların ve der-shânelerin divar camları meremmâtı, aded 36, fi 80, kıymet 3880.	
Mekteb ittisâlinde olan arastanın kârgîr divar ve kafa taşları münhedim olmağla tûlen 35, arzen 1.5, kadden 5, bi-hisâb-ı terbi'î 192.5, kıymet 23100.	Câmi'-i mezkûrun keniflerinin üzerine iktizâ iden derz, zira' 230, fi 10, kıymet 2300. Beş aded kenif lağımları harâb olmağla ta'mîri ber vech-i tahmin, kıymet 1800.	Arasta üzerinde tebdîli iktizâ idüb zevb ve ferşe muhtaç olan kurşun ber vech-i tahmin, kıyye 9000, fi 2, kıymet 18000.
Arasta üzerinin kurşun etrafına derz maa' boya, zira' 1000, fi 10, kıymet 10000.	Câmi ittisâlinde olan mekâbîr-i müslimîn etrafına tahta perde maa' boya, tûlen zira' 108, arzen 3, fi 40, bi-hisâb-ı terbi'î 324, kıymet 12960.	Tahta perdelerin ittisâlinde olan divar ta'mîri ber vech-i tahmin, kıymet 1200.
Nahl Hanı'nın etrafında olan kurşun saçak, tûlen zira' 100, arzen 5, bi-hisâb-ı terbi'î 500, fi 40, kıymet 20000.	Kaşıkçı Hanı'nın etrafında olan kurşun saçak, tûlen zira' 35, arzen 5, bi-hisâb-ı terbi'î 175, fi 40, kıymet 7000.	Kapan Hanı'nın etrafında olan kurşun saçak, tûlen zira' 60, arzen 7, bi-hisâb-ı terbi'î 420, kıymet 16800.

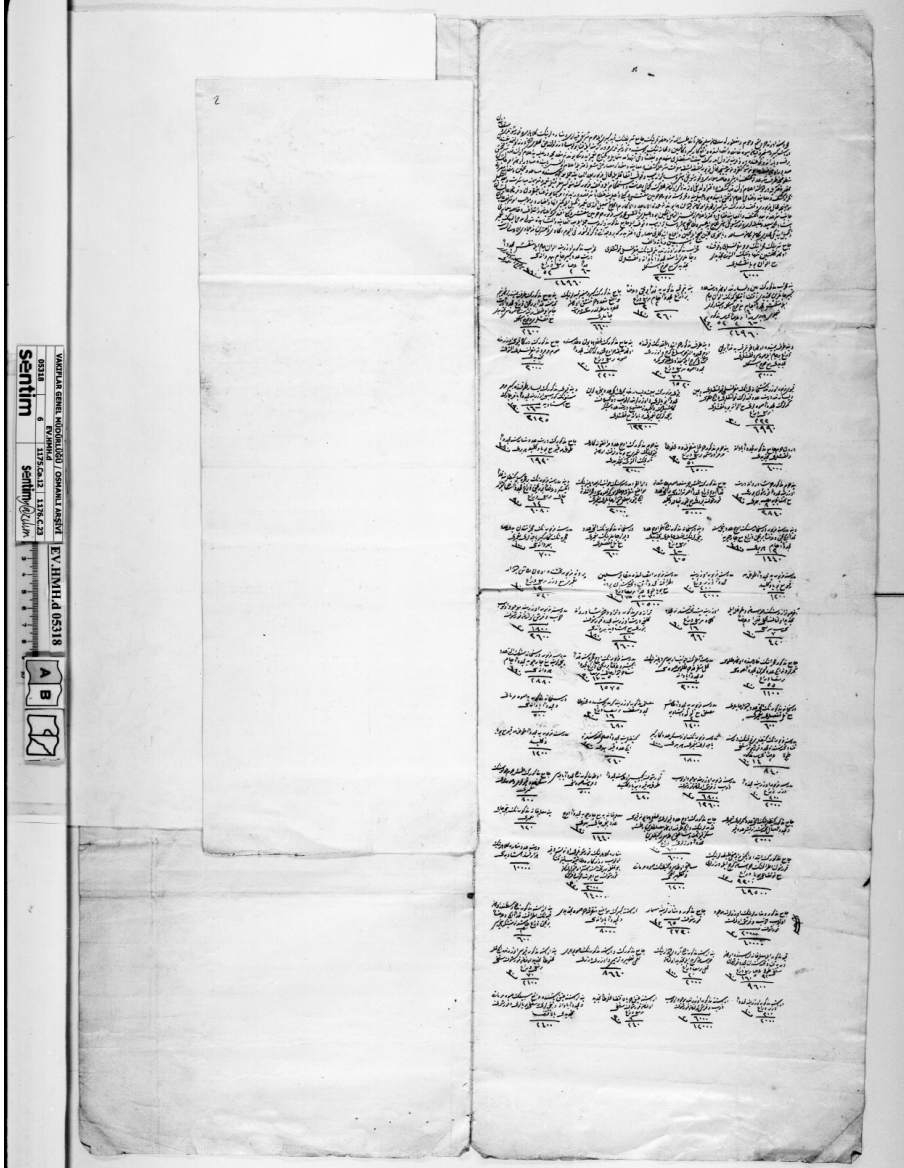
Noksan kurşun ber vech-i tahmîn, kıyye 4050 (450), fi 30, kıymet 13500.	İktizâ iden mahallere mismâr-ı kurşun, kıyye 90, fi 40, kıymet 3600.	Saçak-ı mezkûrların üzerlerinde mevcûd olub zevb ve ferşe muhtaç olan kurşun ber vech-i tahmîn, kıyye 8250, fi 2, kıymet 16500.
---	--	---

[18a]

Kapan Hanı'nın kırk adet odalarının bacalarının ta'mîri maa' kened ve zivana, aded 41, beher biri fi 300, kıymet 12300.	Kapan Hanı'nın ortasında olan şadırvan harâb olmağ- la müceddeden ber vech-i tahmîn, kıymet 3600.	Kapan Hanı'nın içinde olan sundurma kurşun saçak, tûlen zira' 70, arzen 2, bihisâb-ı terbi'î 140, fi 40, kıymet 5600.
Kapan Hanı'nın fevkânisinde dehliz önünde olan som korkuluk noksanı maa' kened ve zivana , tûlen zira' 24, kadden 1.5, bihisâb-ı terbi'î 36, fi 200, kıymet 7200.	Kapan Hanı'nın ve derûnunda olan saçak üzerlerine bi'l-iktizâ zevb ve ferşe muhtaç olan kurşun, kıyye 11950, fi 2, kıymet 23900.	
Kapan Hanı'nın fevkâni ve tahtâni keniflerin ta'mîrine ber vech-i tahmîn, kıymet 9000.	On beş adet dekâkinin kemerlerine yara doldurması, zira' 220, fi 80, kıymet 17600.	Cem'an yekûn 554960 Yalnız beş yük elli dört bin dokuz yüz altmış akçe ider.

Ek 2: Keş-i Sâni Defteri ve Transkripsiyonu
[BOA, EV.HMH.d, No. 5318, vr. 1b].

[1b]

Mahrûse-i Edirne'de vaki merhûm ve mağfûrun leh Sultân Selîm Hân-ı sâni tâbe serâhü câmi'-i şerîfinin kubbe-i kebîri ile harem-i şerîf kubbeleri ve minarelerinin külahları ve kurşunları ve müsekkafâtından arasta-i kebîr ve sağîr ve kapan-ı Meyve Hanı ve ittisâlinde vâki' kârgîr dekâkîn ve mehâzînin puşîde kurşunları murûr-ı ezmine ile fena bulub ve derz olunacak mahalleri derz olunmadığından berf ve bâran vukû'unda derûnlarına nüzûl eyleyerek ba'zen sakfları münhedim ve ba'zen dahi inhidâma mütemâyil ve muhtâc-ı ta'mîr idüğün bundan mukaddemce dâr-ı aliyyeye i'lâm olundukda şeref-sunuh ve sudur olan hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrûn mücibince mahall-i mezbûre başka başka ma'rifet-i şer'le keşf ü muâyene ve mikdâr-ı masârıfını müş'ır defteriyle i'lâm olunmasın bâbında sâdir olan emr-i âlişân mantûkunca taraf-ı şer'den keşif nâibi ve hassa mimarı ve kurşuncubaşı ve sâir erbâb-ı vukûf ittifâklarıyla mahall-i mezbûr ba'de'l-muâyene cümle muvâcehesinde mesâha ve tahmîn ve mikdâr-ı masârıfı mumzî defteriyle der-i devlette i'lâm olundukda keşf ve defter olduğu üzere zikr olunan mahallerin kemâl-i resânet ve istihkâm ile vakf-ı mezbûrun mütevellîsi ma'rifetiyle ta'mîr ve termîmine mübâşeret ve ba'de't-tekmîl tekrar keşf ve muâyene hitâmı i'lâm olunmak babında bu dâ'ilerine ve mahrûse-i mezbûrede Harameyn müfettişi vekîli dâ'ilerine hitâben şeref-sudûr iden emr-i hümâyun-ı inâyet-makrûn ve fermân-ı âlişân mücibince mahall-i mezbûri vakf-ı mezbûrun mütevellîsi olan hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyun'dan umdetü'l-emâcid ve'l-ekârim el-Hac İsmâil Efendi ta'mîr ve tekmîl eylediğün inhâ ve ihbâr ve ber mucib-i emr-i şerîfi âlileri cânib-i şer'den ba'de'l-keşf ve'l-muâyene hitâmı defter ve i'lâm olunmasın iltimas etmeğün bu dâileri bi'n-nefs mahrûse-i mezbûrede Harameyn müfettişi vekîli efendi, a'yân ve eşrâf ve hassa mimarı Üstâ Mehmed Said ve halifeleri ve kurşuncubaşı el-Hac İbrahim ve taşçıbaşı ve sâir erbâb-ı vukûf ile câmi'-i mezkûreye varub cümle ile ba'de'l-muâyene ve'l-müşâhade mütevellî-i mûmâ ileyhün ta'mîr ve tekmîl ettiğî mahalleri yegâne yegâne mesâha ve bi't-taharrî tahmîn-i sahîh ile tahmîn ve icma' ettikleri masârıf defteridir ki ber vech-i âtî zikr olunur. Fî el-yevmi'l-hâdi ve'l- 'işrîn min Cemaziye'l-ülâ sene sitte ve seb'îne ve mie ve elf.

Câmi'-i şerîfin mihrâbının mermer mukarnasları ve fevkinde olan kelime-teyn-i şehâdeteynin altun tecdîdi maa' elvan boya nakışları, kıymet 4000.	Mihrâb-ı mezkûr üzerinde nîm kubbenin mukarnaslı koltukları ve camları arasına müceddeden badana ve nakışları tecdîdi maa' harc-ı iskele, kıymet 3000.	Mihrâb-ı mezkûr üzerine elvan cam ile münakkaş, müceddeden dört adet kebîr cam beher danesi kadden 6.5, arzen 2, terbî'î zira' 52, fî 480, maa' harc-ı iskele ve üstâdların ta'mîri , kıymet 24960.
--	--	---

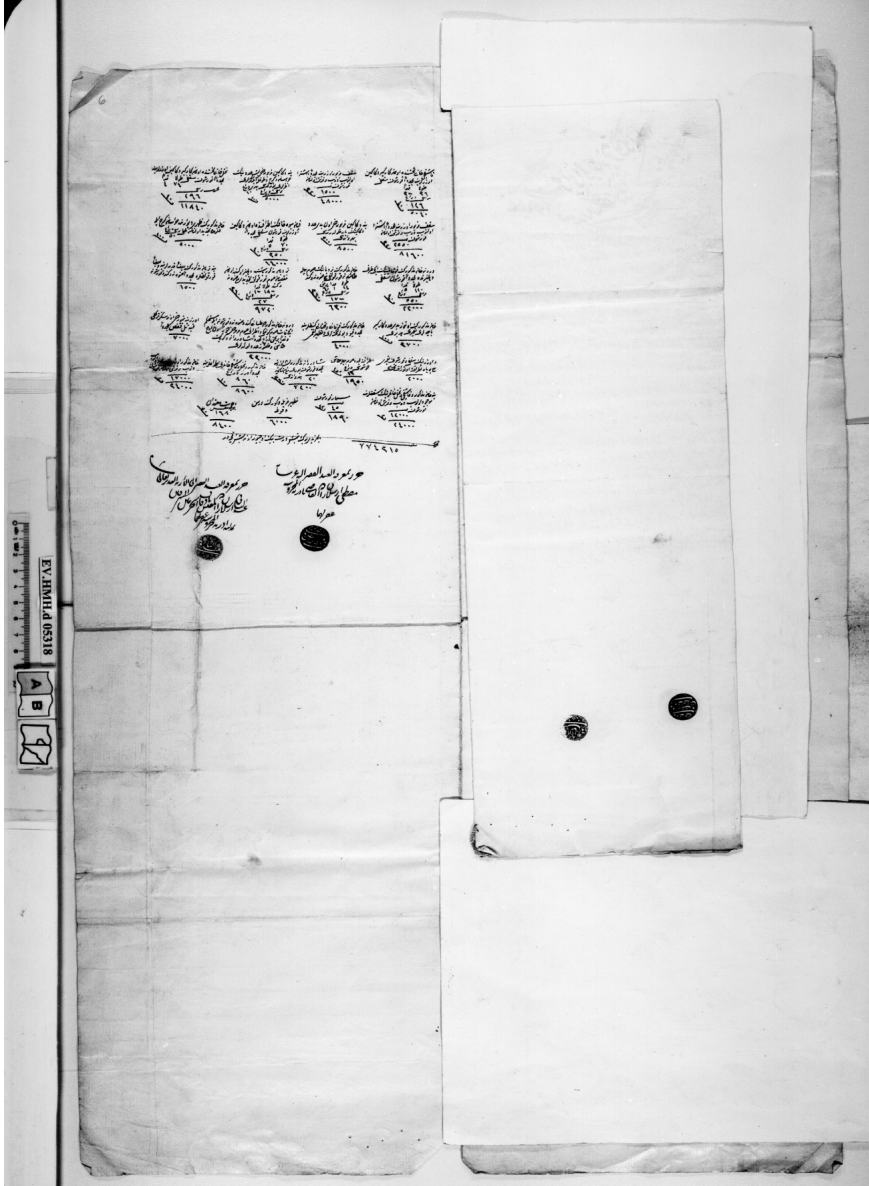
Yine mihrâb-ı mezkûrun yemîn ve yesârında olan dört aded kebîr camların tecdîdi iktizâ itmekle kezâlik elvan cam ile mü-nakkaş müceddeden cam 4 maa' harc-ı iskele ve üstâdların ta'mîri, beheri kadden 6.5 ve arzen 2, bi-hisâb-ı mezkûr 52, fi 480, kıymet 24960.	Yine nîm kubbe-i mezkûreye kadden bir buçuk ve arzen bir zira müceddeden cam 2, terbî'î zira' 3, fi 120, kıymet 360.	Câmi'-i mezkûrun kebîr ve sağır kub-belerinin mevâ-zi-i müteaddide-de münşâk olan mahallere yara-doldurması ve me-remmât camları, kıymet 6600.	Yine câmi'-i mezkû-run taraf-ı yemîninde olan nîm kubbesine kadden birer buçuk zira' müceddeden dört cam ile nısf mer-tebe-sin sıvası tecdîdi maa' nakışları ve harc-ı is-kele, kıymet 2400.
Ve yine taraf-ı yemîn-de olan âhar nîm kubbe-yeye kadden bir buçuk zira' bir cam ile sıvası ve na-kışları tecdîdi maa' harc-ı iskele, kıymet 2000.	Ve yine taraf-ı mezkûrda ibtidâ ta-bakanın fevkinde üç mahalde altı ho-rasânî kireç ve üzeri ketenli kireç ile bağı-dâdî tolos kemere müceddeden sıva, terbî'î zira' 76, fi 20, kıymet 1520.	Yine câmi'-i mezkûrun hafl-i hümâyun ve hizâ-sında olan tabaka-da üç mahalde ke-zalik müceddeden sıva, terbî'î zira' 110, fi 20, kıymet 2200.	Câmi'-i mezkûrun dergâh kapusu üzerin-de som mermerden mukarnasları altûnî tecdîdi, kıymet 3000.
Kapu-yı mezbûr üzerinde şeşhâne kubbenin mukar-naslı koltukları ve yemîn ve yesârında dört aded kubbelerin koltukları ve iki tolos kemerlerin mü-ceddeden sıvaları maa' el-van boya nakışları, terbî'î zira' 233, fi 30, kıymet 6990.	Kapu-yı mezbûrun yemîn ve yesârında yigirmi iki aded pencerelerin müceddeden boyaları ve üzerlerinde olub dökilen kâşilerin ve alçıdan masnu' dört aded şebeke pencerelerin ta'mîri ve ba-dana maa' nakışları , kıymet 13300.	Ve yine kapu-yı mezkûrun yesâr tarafında kebîr mermer sütunun kürsîsi üzerine müceddeden bakır bilezik maa' üstâdiye, kıyye 16.5, fi 190, kıymet 3135.	
Derûn-ı harem-i câmi'-i mezkûrun müceddeden badana ve nakışları tecdî-di , kıymet 4000.	Yine harem-i mezkûrda mahall-i müteferrikada mah-lûtan mermer döşe-me, terbî'î zira' 50 fi 90, kıymet 4500.	Yine harem-i mezkûrun üç aded marangozkâri ka-pularının ta'mîri maa' boya ve fev-kinde olan tarihin altûnî tecdîdi kıy-met 3000.	Câmi'-i mezkûrun dört aded minaresine müceddeden doğrama kapu maa' boya ve kilid, her biri fi 480, kıymet 1920.

Yine harem-i mezkûrda şadırvana dört üzerine müceddeden kurşun boru maa' üstâdiye, aded 8, beheri fi 480, kıymet 3840.	Câmi'-i mezkûrun taşra hareminded som taştan kadden üç zira' müceddeden su terâzüsi ve altı aded kurşun boru maa' timur kapak ve kilid , kıymet 5000.	D âru 'l- kurra ' Medresesi 'nin cevânib-i erba'a dehlizinin mevâzi-i müteferrikada tolos kemer sıvası ve hücerâtından iki kapu ve ba'zı dıvar camları ta'miri, kıymet 3000.	Ve yine medrese-i mezbûrenin bir hüceresiyle keniflerine kadden ikişer ve arzen birer buçuk zira' müceddeden sâde dıvar camı 4, terbi'i zira' 12, fi 90, kıymet 1080.
Ve yine medrese-i mezbûre dershânesinin üç aded penceresine kadden iki buçuk ve arzen bir buçuk zira' maa' çarçûbe müceddeden cam 3, Her biri fi 480, kıymet 1440.	Ve yine dershâne-i mezkûrede âhar üç aded pencerelerin nisf camları tecdid, terbi'i zira' 4.5, fi 90, kıymet 405.	Dershâne-i mezkûrenin altı aded dıvar camlarının ta'miri maa' tel kafesleri, kıymet 600.	Medrese-i mezbûrenin hücerâtından yedi aded hücrenin kârgîr bacaları ta'miri, beher tanesi fi 100, kıymet 700.
Medrese-i mezbûreye müceddeden doğrama kapu maa' boya ve kilid, kıymet 1200.	Medrese-i mezbûre üzerine müceddeden derz, zira' 200, fi 10, kıymet 2000.	Medrese-i mezbûre ittisâlinde makâbîr-i müslimîn etrafına müceddeden kanad tahtasından perde maa' boya tûlen 70, kadden 2.5, terbi'an zira' 175, fi 60, kıymet 10500.	Perde-i mezbûre tahtında olan taş dıvar ta'miri maa' derz, terbi'i zira' 13, fi 40, kıymet 520.
Âhar su terâzüsinin horasân ve tuğla ile tecdid olunan mahalli, kadden 7 ve arzen 1, bi-hisâb-ı terbi'i 7, fi 60, kıymet 420.	Üzerine mişe tahtasından mücedded külâh, terbi'i zira' 16, fi 60, kıymet 960.	Terâzüy-i mezkûre .... dört üzerine mücedded kurşun boru maa' üstâdiye beher danesi, fi 480, aded 20, kıymet 9600.	Medrese-i mezbûre üzerin(d)e mevcûd olub zevb ve fersş olunan kurşun, kırye 1800, fi 2, kıymet 3600.

Câmi'-i mezkûr mihrâbının hâricinde olan tolos kemerlerden iki adet kemerin müceddeden sıvası, terbî'an zira' 55, fi 20, kıymet 1100.	Medrese-i âhârın cevânib-i erba'ası dehlizinin mahalli müteferrikada tolos sıvası ve müceddeden badana, kıymet 3000.	Medrese-i mezbûrenin üç hücre sine kadden ikişer ve arzen birer buçuk zira' müceddeden sâde dıvar camı 5, terbî'an 17.5, fi 90, kıymet 1575.	Medrese-i mezbûre dershânesinin altı adet pencerelerine maa' çarçûbe müceddeden cam, beher danesi fi 480, kıymet 2880.
Dershâne-i mezkûrenin altı adet dıvar camları maa' tel kafesleri ta'mîri, kıymet 600.	Medrese-i mezbûreye müceddeden taş maslak maa' lüle 2 ve üstâdiye, kıymet 1200.	Maslak-ı mezkûre üzerine kiremid puşide mahlûtan, mücedded sakf, terbî'an zira' 16, fi 30, kıymet 480.	Dershâne-i mezkûreye sıva meremmâtı ve müceddeden badanası, kıymet 500.
Medrese-i mezbûrenin kenifleri fevkinin deresine kanad tahtasından mücedded kurşun sakfı tûlen 7, arzen 2, bi-hisâb-ı mezkûr 14, fi 60, kıymet 840.	Medrese-i mezbûrenin 18 adet kârgîr bacaları ta'mîri, her biri fi 100, kıymet 1800.	Keniflerine müceddeden sal tahtasından iki adet kapu, beheri fi 120, kıymet 240.	Medrese-i mezbûreye müceddeden doğrama kapu maa' boya ve kilid, kıymet 1200.
Medrese-i mezbûre üzerine müceddeden derz, zira' 200, fi 10, kıymet 2000.	Medrese-i mezbûre üzerin(d)e mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 2800, fi 2, kıymet 13600.	Kurşun bekçisi odasına müceddeden doğrama kapu ve boya ve kilid, kıymet 480.	Oda-i mezkûrenin müceddeden bacası ve meremmât sıvası, kıymet 500.
Câmi'-i mezkûr keniflerinin altı adet kemerleri ta'mîri ve müceddeden sal tahtasından beş adet kapu, kıymet 2000.	Câmi'-i mezkûrun üç adet kapuları ve mahfil-i hümâyun kapusu kademelerinin ve iki tarafında olan maslakların ve taşra sekiz kapunun saat odası ve keniflerin müceddeden derzleri, zira' 600, fi 10, kıymet 6000.	Mu'allimhâneye maa' çarçûbe müceddeden üç adet pencere camı, beheri fi 480, kıymet 1440.	Yine mu'allimhâne-i mezkûrenin pencere camı ta'mîri, kıymet 120.

Câmi'-i mezkûrun ibtidâ ve ikinci ve üçüncü tabakalarının kurşun etrafının horasân kireci ile derzleri maa' tutkallı boya, zira' 3300, fi 15, kıymet 49500.	Sa'atçi odası ve kenifinin sıva meremmâtı ve tathîr-i lağmı, kıymet 1200.	Minare külahlarının kurşunları on beşer vukiyye olub rüzgara da(ya) nmayub yine fena bulmağla beher tahtasına iştirâ' ve zam olunan kurşun maa' ücret-i zevb ve ferş, kıyye 2000, fi 320, kıymet 64000.	Dört aded minare külahlarının hezârfend üstâdiyesi, kıymet 10000.
Câmi'-i mezkûr ve minarelerinin üzerlerinde mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 20000, fi 2, kıymet 40000.	Câmi'-i mezkûr ve minarelerine mis-mâr-ı kurşun, kıyye 65, fi 42, kıymet 2730.	Arasta-i kebîrin mevâzı-ı müteferrikada sıva tecdîdi ve tecdîden badanası, kıymet 8000.	Yine arasta-i mezkûrenin vasatında olan kubbenin etrafına kadden iki ve arzen bir buçuk zira' taştan şebeke penceresi, aded 1, kıymet 600.
Kubbe-i mezkûre ile mu'allimhâne arasında olan dereye kanad tahtasından mücedded sakfi tûlen 32, arzen 5 terbi'î zira' 160, fi 60, kıymet 9600.	Yine arasta-i mezkûrenin ardı? dıvarının horasân kireç ile tecdîd olunan mahalli, terbi'an zira' 20, fi 100, kıymet 2000.	Câmi'-i mezkûrun ve arasta-i mezkûrenin su yolları lağmı tathîr ve termîm ve üzeri derzi, kıymet 8640.	Yine arasta-i mezkûre kapusu üzerinde iki mahalde mahlûtan tecdîd olunan kurşun sakfi, terbi'î zira' 70, fi 30, kıymet 2100.
Arasta-i mezkûre üzerine müceddeden derz, zira' 200, fi 10, kıymet 2000.	Arasta-i mezkûre üzerinde mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 6000, fi 2, kıymet 12000.	Arasta-i atikte bi'l-iktizâ mahlûtan tecdîd olunan kurşun sakfi, terbi'î zira' 8, fi 30, kıymet 240.	Yine arasta-i atik başında vâki sebîlin sıva meremmâtı ve müceddeden badana ve pencereleri ve sakfi boyları ve kurşunı tecdidi bi'l-iktizâ, kıymet 2400.

Ek 3: Keş-i Sâni Defteri'nin Aslı ve Transkripsiyonu
 [BOA, EV.HMH.d, 5318, vr. 6a].

[6a]

Kaşıkçı Hanı tahtında olan kârgîr dekâkîn üzerlerine müceddeden kurşun sakfi , tûlen 36, kadden 3.5, terbî'î zira' 126, fi 40, kıymet 5040.	Sakf-ı mezbur üzerine müceddeden işira olunub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 1500, fi 32, kıymet 48000.	Yine dekâkîn-i mezbûrede beş adedinin horasân ve kireç ve tuğla ile kemerleri ağızları yüzlemesi, beher zira' 10, terbî'î zira' 50, fi 100, kıymet 5000.	Nahl Hanı tahtında olan kârgîr dekâkîn üzerlerine müceddeden kurşun sakfi, tûlen 74, kadden 4, bi-hisâb-ı terbî'î 296, fi 40, kıymet 11840.
Sakf-ı mezbur üzerine müceddeden işira olunub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 2550, fi 32, kıymet 81600.	Yine dekâkîn-i mezbûrede on yedi adet dekâkînin yara doldurması, beher dânesi fi 500, kıymet 8500.	Kapan-ı Meyve Hanı'nı etrafında olan dekâkîn üzerlerine kurşun sakfi müceddeden tûlen 70, kadden 5, terbî'î zira' 350, fi 40, kıymet 14000.	Han-ı mezkûrun zahır? dıvarına horasân kireç ile mahlutan tecdid olunan mahalli, terbî'î zira' 50, fi 100, kıymet 5000.
Derûn-ı han-ı mezkûrun fevkâninin iki tarafı dehlîzinde müceddeden kurşun sakfi, tûlen 110, kadden 5, terbî'î zira' 550, fi 40, kıymet 22000.	Han-ı mezkûrun neredübânının som pehle taştan korkuluğuna zıvana ve kened tûlen 14, kadden 1, parmak 6, terbî'î zira' 17.5 fi 360, kıymet 6300.	Nerdübân-ı mezkûr başında dehlîz önünde olan noksan som korkuluk tecdidî maa' zıvana ve kened, tûlen 18.5, kadden 1.5, terbî'î zira' 27, fi 360, kıymet 9720.	Yine ner(dü) bân-ı mezkûrun ba'zen kademelerine ba'zen korkuluklara müceddeden zıvana ve kened ve kurşun, kıymet 1500.
Han-ı mezkûrun otuz yedi adet dekâkîn bacaları ta'mîri, beher biri fi 100, kıymet 3700.	Han-ı mezkûrun fevkâni tahtâni keniflerine müceddede kapu ve bölme tahtaları ve tathîr-i lağım, kıymet 4000.	Derûn-ı han-ı mezkûrde tabanı kened ve zıvana ve kurşun ile müstahkem iki kat som küfekî ve etrafı som mermerden devran on üç ve kadden bir buçuk zira' müceddeden şadırvan ve göbek taşı ve dokuz adet lüleleri, kıymet 33000.	Üzerine timürden on sekiz terekli kubbe tel kafes müceddeden, kıymet 7000.

Ve üzerinin sakfi ve kurşun ta'mîri maa' boya ve etrafına oturak tahtası, kıymet 2000.	Etrafına mücedded som pehle taş döşemesi, zira' 13, fi 150, kıymet 1950.	Ş a d ı r v a n - 1 mezkûra beş üzerine mücedded kurşun boru maa' üstâdiye, aded 20, beher danesi fi 360, kıymet 7200.	Han-ı mezkûr ve Nahıl ve Kaşıkçı hanları etraflarına müceddeden derz, zira' 860, fi 10, kıymet 8600.	Han-ı mezkûr üzerine mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 17000, fi 2, kıymet 34000.
Yine han-ı mezkûr ve Kaşıkçı ve Nahıl hanlarının sakıflarında mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 12000, fi 2, kıymet 24000.	Mismâr-ı kurşun, kıyye 45, fi 42, kıymet 1890.	Tathîr-i müzile ve kürek ve resen ve koğa, kıymet 6000.	Ücret-i mu'temedân ... nefer 168, fi 50, kıymet 8400.	
Cem'an yekûn meblağ 774315 yalnız yedi yük yetmiş dört bin üç yüz on beş akçedir.				
Hurrira bi-ma'rifet-i el-abdi'l-fakîr ileyhi 'azze şânühü Mustafa Arslanzâde el-kâdı bi-Edirne el-mahrûse Ğufira lehümâ ...		Hurrira bi-ma'rifet-i el-abdi'l-fakîr ilâ ... Rabbihi'l-Kadîr te'alâ Abdalbâkî Arslanzâde el-müfettiş bi-evkâfi'l-haremeyni's-şerîfeyn ... Edirne el-mahrûse ğufira lehümâ		

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 03.08.2021
Kabul/Accepted: 18.01.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.969

Araştırma Makalesi/Research Article

Bir Osmanlı-Amerika Ermenisi Kevork Şişmanyan'ın
Misyonerlik Faaliyetleri ve Kumkapı'daki Mektebi (1880-1924)

Ayşe Aksu*

Öz

Amerikalı misyonerlerin 19. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarında pek çok okul açtıkları bilinmektedir. Ancak onların okullarında yetişmiş yerli Protestan Ermenilerin değişik şehir ve kasabalarda basit müfredatlı müstakil okulları da söz konusudur. Bunlardan biri de Kumkapı'da Kevork Şişmanyan'ın 1880 yılında açtığı ilköğretim seviyesindeki mekteptir. Kurucusu ve müdürü Şişmanyan, Amerika tâbiyetine geçmiş bir Osmanlı Ermenisidir. Bu sebeple onun tâbiyetinden kaynaklanan problemler ve bu problemlerin yansmasıyla yeni bir hukuki vaka olarak ortaya çıkan Şişmanyan Mektebi, Osmanlı makamlarını hayli meşgul etmiştir. Dahası, yaşanan her hukuki sürece Amerika sefaretî müdahil olmuş, doğal olarak bu müdahaleler iki ülke arasında birer krize dönüşmüştür.

Bu makale bugüne kadar müstakil bir çalışmaya konu olmamış olan Kevork Şişmanyan'ın kimliği, tâbiyet değişikliği, Anadolu şehirlerine gerçekleştirdiği misyonerlik gezileri, devletin resmî makamları ve güvenlik güçleriyle olan ilişkilerini incelemeyi, ayrıca Kumkapı'daki okulunun öğretim faaliyetlerini ve 1905 yılında Friend's Mission adlı İngiliz misyonerlik teşkilatına devrini gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. Bununla beraber bu makalede, adı geçen okulun tarihçesi, hukuki yapısındaki sorunlar ve bunları gidermek adına resmî makamlarla yaşanan süreçlere

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ayse.aksu@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0001-6088-6980

de yer verilmiştir. Böylece devletin ilgili makamlarının yabancı kurumlarla nasıl baş etmeye çalıştığı ayrıntılı olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kumkapı Şişmanyan Mektebi, Kevork Şişmanyan, Kumkapı Hadisesi, Friend's Mission, Osmanlı'da misyoner okulları, Ann Mary Burgess.

The Missionary Activities of an Ottoman-American Armenian Kevork Şişmanyan and His School in Kumkapı (1880-1924)

Abstract

It is known that American missionaries opened many schools in the Ottoman lands during the 19th century. However, there are also independent schools with simple curriculum in different cities and towns of native Protestant Armenians who were educated in their schools. One of them is a primary school opened in 1880 by Kevork Şişmanyan in Kumkapı. Its founder and director, Şişmanyan, was an Ottoman Armenian who later became an American citizen. For this reason, the problems arising from his nationality and the reflection of these problems, which emerged as a new legal case, occupied the Ottoman authorities. Moreover, the American embassy was involved in every legal process, and naturally, every process turned into an international crisis.

This article aims to examine Kevork Şişmanyan's identity, change of his nationality, missionary trips to Anatolian cities, his relations with the state's official authorities and security forces, as well as to bring to light the teaching activities of his school in Kumkapı and its transfer to the British missionary organization Friend's Mission in 1905, which has not been the subject of an independent study so far. On the other hand, in this article, the history of the aforementioned school, the problems in its legal structure and the processes experienced with the official authorities in order to solve them are also included. Thus, it has been tried to reveal in detail how the authorities of the state tried to deal with foreign institutions.

Keywords: Shishmanian School at Kumkapı, George Shishmanian, Kumkapı Incident, Friend's Mission, missionary schools in Ottoman Empire, Ann Mary Burgess.

Giriş

Kendine mahsus yapısıyla yaklaşık yarım asırlık bir dönemde faaliyet gösteren Şişmanyan Mektebi bugüne kadar yabancı okullarla ilgili çalışmalarda çoğunlukla tek bir arşiv belgesi çerçevesinde ya ismen zikredilmiş ya da kısaca tanıtılmıştır.

Bunun sonucunda ülkemizdeki yabancı okullar literatüründe kendisine yer bulamamış olması doğal karşılanmalıdır. Oysa hem kurucusu ve müdürü Kevork Şişmanyan'ın hayatı hem de kurumun resmî makamlarla münasebetleri bir eğitim kurumunun tarihçesini aşan çok katmanlı bir birikim sunmaktadır.

Şişmanyan Mektebiyle ilgili mevcut verileri özetlemek bu tespitlerimizi nesnel hâle getireceği gibi bu makalenin bir bağlama yerleştirilmesine de yardımcı olacaktır. Bu okuldan bahseden ilk çalışma İlber Ortaylı'nın Amerikan okullarını konu alan makalesidir. Bulgulara göre Şişmanyan Mektebi “rahip eğitimi veren bir misyon okuludur¹.” Osmanlı arşiv belgelerini temel alan özgün çalışmasında Şamil Mutlu, “Mekâtib-i Şahane’de ecânib tarafından tesis ve idare olunan mekâtib hakkında Şura-yı Devlet’çe tanzim olunan defterden” naklen bu okulun kuruluş ve ruhsat tarihini, kurucusunu ve adresini vermiştir². Buradan Kumkapı Amerikan Okulu diye bahseden Adnan Şişman ise “Mekâtib-i Gayrı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği idaresince bi’t-tahkik ve kuyûd-ı mevcûdeden istintâc edilen malumat” içeren ve Yıldız Tasnifi Hususi 475/109 numarada yer alan defterden aynı bilgileri aktarmıştır³. Gülbadi Alan da arşiv belgelerinden yararlanarak *binanın mukâtaa ve vergiden affi ile kaydının okul adına tashihi hakkında verilen Padişah iradesi üzerine Evkâf-ı Hümayun ve Defter-i Hâkâni nezaretlerince gerekli işlemlerin yerine getirildiğini ve senedin okul adına verildiğini; öğrencilerini genelde Osmanlı vatandaşı Ermeni Protestanların teşkil ettiğini*⁴ belirterek yukarıdakilere ek bilgiler sunmuştur.

Bu okul bazı tezlerde de ele alınmıştır. Yunus Emre Uçan bir alt başlık açarak arşiv kaynaklarından ve kilise defterlerinden ulaştığı yeni bilgileri paylaşmıştır. Ona göre eğitim süresi beş yıl olan okul 1905 yılında Şişmanyan tarafından 1.045 Osmanlı lirası karşılığında Friend’s Mission Cemiyeti’ne devredilmiş, yeni idarecisi Ann Mary Burgess olmuştur. Mevcut okul binasının yeniden inşası için 1909’da ruhsat talep edilmiştir. Uçan ayrıca ders kitapları listesini de vermiştir⁵.

1 İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, XIV/3, (1982), s. 94.

2 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 348.

3 Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 40.

4 Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 155.

5 Yunus Emre Uçan, *Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 59-60.

Emrah Şahin ise tezinde konuya dair çok kısa bir değerlendirme yapmış, fakat bu arada bazı bilgileri karıştırmıştır. Örneğin, “18 Ocak 1891’de Dahiliye Nezareti bazı Amerikalı misyonerlerin Gabriel Gregory’nin (Şişmanyan) İstanbul Kumkapı’daki Osmanlı çocuklarına vaaz vermek için evini kiraladıkları bilgisini aldı⁶” demektedir. Oysa burada verilen tek şahıs ismi, iki şahsı tesmiye etmektedir. Bunlardan ilki, American Board⁷ misyonerlerinin Gedikpaşa’daki mektebinin ev sahibi Cebrail Gregor Efendi, ikincisi de Amerika tebaasına geçmiş olan ve Kumkapı’da okul açan Kevork/George Şişmanyan’dır. Yazarın bir başka tenakuzu, merkezi hükümet ile eyalet yöneticileri arasında “şehirlerini ziyaret eden yabancılar ve misyonerlere” uygulanacak yaptırımlar noktasında ciddi bir görüş ayrılığı bulunduğu, “hükümetin geleneksel adalet anlayışından vazgeçmediği ve misyonerlere körü körüne sırtını dönmediği” şeklindeki yorumudur. Bunun böyle olmadığı aşağıdaki belge ve bilgiler ışığında izah edilecektir.

Ancak bu okulla ilgili veriler bunlarla sınırlı değildir. Osmanlı Arşivi’nde Şişmanyan ve mektebiyle alakalı olarak yukarıdaki genel bilgilerden farklı ve ayrıntılı belgeler de mevcuttur. Bu belgeler doküman analizi yöntemi ile incelenmiş, ardından tematik analize geçilmiştir. Güncel metin hâline getirilen belgeler kategoriler hâlinde düzenlenmiştir⁸. Son aşamada ise tasnif yöntemiyle Şişmanyan’ın hayatı ve faaliyetleri ile okulunun tarihçesi belli başlıklar altında inşa edilmiştir. Bu inşa esnasında kuşkusuz başka kaynak gruplarından da yararlanılmıştır. Birinci grubu İngiliz ve Amerikan menşeli yayınlar teşkil etmektedir. Özellikle dünyanın değişik ülkelerindeki misyonerlik merkezlerini teftiş maksadıyla seyahatler gerçekleştiren ve bu kapsamda İstanbul’a da gelen misyoner Archibald McLean’ın hatıra ve raporlarını kaydettiği *A Circuit of the Globe* (1897) adlı eseri önemlidir. Her ne kadar dönemin hadiselerini ve bilhassa Ermeni olaylarını yanlı bir gözle değerlendirse de İstanbul’da kaldığı süre zarfında Şişmanyan’ın evine misafir olmasından dolayı onun faaliyetleri ve okuluyla ilgili gözlemleri bu makalenin bulgularını tamamlar.

6 Emrah Şahin, *Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft (1880-1910)*, Department of History McGill University, Basılmamış Doktora Tezi, Montréal 2011, s. 71-72.

7 American Board (American Board of Commissioners of Foreign Mission, ABCFM) adlı misyonerlik teşkilatı ve faaliyetleri hakkında bk. Mehmet Ali Doğan, “From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story”, *American Missionaries and the Middle East*, ed. Mehmet Ali Doğan, Heather J. Sharkey, University of Utah Press, 2011.

8 Bilgen Kırıl, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, (2020), s. 181.

yıcı ve iddialarını destekleyici bir işlev görmüştür. İkinci gruptaki çalışmalar ise dönemin olay ve olgularını konu edinen bilimsel kitap ve makalelerdir.

Bütün bu kaynaklardan elde edilen bulgular üç ana başlık altında değerlendirilmiştir. İlkinde, Kevork Şişmanyan'ın hayatı ve Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri incelenmiş ve yorumlanmıştır. İkincisinde, Şişmanyan Mektebi'nin kuruluşu, ruhsatname süreci ve müfredatı incelenmiştir. Üçüncü başlıkta ise bu mektebin Friend's Mission Cemiyeti'ne devredilmesi ele alınmıştır.

1. Kevork Şişmanyan'ın Hayatı, Misyonerlik Faaliyetleri ve Resmî Makamlarla İlişkileri

Şişmanyan 1839 yılında Eğin'de dünyaya gelmiştir⁹. Amerikalı misyonerlerin açtığı Bebek İlahiyat Okulu'nda öğrenim gördükten¹⁰ sonra Mısır'da yedi yıl tercüman olarak kalmıştır¹¹. Ardından Amerika'ya giderek ruhban sınıfına dahil olmuş ve ABD tebaasına geçmiştir¹². Tâbiyet değişikliği 1855 yılında gerçekleşmiş¹³, Osmanlı Devleti tarafından yeni tâbiyeti 1 Nisan 1885'te tasdik edilmiştir¹⁴. Bu değişiklikten sonra George ismini kullanmaya başlamış, bu yüzden arşiv belgelerinde “Jorj” veya “Corc” olarak kaydedilmiştir. Misyoner kaynaklarında ise George Shishmanian şeklinde geçmektedir.

Araştırmacı Leon Arpee onun Amerika'ya gidişiyle ilgili farklı bir noktaya dikkat çekmektedir. Buna göre bazı yetenekli Ermeni gençleri, Amerikalı misyonerlerin yerli gençlere kendileriyle eşit şartlarda misyonerlik yapmalarına izni vermemeleri ve fırsat tanımamaları yüzünden yurtdışında eğitim alıp oralardaki bazı misyoner cemiyet ve teşkilatları tarafından misyoner statüsünde memlekete geri gönderilmelerinin yollarını aramışlardı. Bu gençlerden biri de Şişmanyan'dı ve bu şahıs ABD'deki Disciple of Christ¹⁵ adlı cemiyetin misyoneri sıfatıyla 1879 yılında geri

9 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Muamelât (DH.TMIK.M), 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

10 Archibald McLean, *A Circuit of the Globe*, St. Louis 1897, s. 332.

11 McLean, *age.*, s. 332; Krikor H. Basmacıyan, *Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 76.

12 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

13 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

14 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV), 238/75, 13 Şevval 1320/13 Ocak 1903.

15 Bu cemiyet hakkında bk. B.B. Teyler, *Concerning the Disciples of Christ*, Ohio 1897.

dönmüştü¹⁶. Şişmanyan'ın adı geçen cemiyete giriş hikayesi bir başka kaynakta şöyle anlatılmaktadır:

“Amerika’ya gittiğinde Disciples’ten tam anlamıyla nefret etti. John Tomline Walsh ile tanıştıysa da onun bir Disciple olduğunu duyunca ne ziyaretine gitti ne de birlikte yemek yedi. Texas-Dallas’ta yaşayan bir işadamı onunla kiliseye gelmesini istedi. Kilise hakkında da hiçbir şey söylemedi. Vaiz Kirk Baxter bazı hakikatleri yeni bir ışık altında sunuyordu. Şişmanyan ona ilgi gösterdi ve kiliseye tekrar gitti. Vaftiz edilmesi uzun sürmedi. Kısa süre sonra Lexington’da din adamlığı çalışmalarına hazırlanırken görüldü. Tanrı onu Türkiye’ye geri gönderdi¹⁷.”

Şişmanyan Amerika’dayken Bible Kolej’de iki yıl J. W. McGarvey’nin nezaretinde öğrenim görmüştür. Yine onun etkisiyle Kentucky’deki kilisede asistanlık yapmıştır. Ayrıca Foreign Christian Missionary Society’den maddi destek almıştır¹⁸.

Yeni kimliğinin açıkça yer aldığı en erken tarihli arşiv belgesi, 1867’de bizzat kendisinin kaleme aldığı ve “Amerika Devleti tebaasından Keğork veled-i Sukyaz” diye imzaladığı bir dilekçedir. Goncagüloğlu Karabet’ten 40.000 kuruş alacağını tahsil edemediği için yetkililerden yardım istediği bu dilekçesinde, Karabet’in Ak-saray’da mutasarrıfı bulunduğu iki arsasının hükümet tarafından satıldığı, dolayısıyla onun bu satıştan elde ettiği parayla borcunu ödeyebileceğini söylemektedir¹⁹. Anlaşıldığı gibi Kevork bu tarihte İstanbul’dadır ve bir işi vardır. Mesleği meçhul olsa da bu kadar yüklü miktarda borç verebildiğine göre bol kazançlı bir işle uğraştığı akla gelmektedir.

Şişmanyan henüz Amerika’dayken İngiliz asıllı bir hanımla evlenmiş, üç çocukları olmuştur. Oğlu John 1896 itibarıyla Robert Kolej’de öğrenim görmekteydi. Kızlarının adları Orienta ve Lucy’ydi²⁰. Bir arşiv belgesinde geçen “familyası da İngiltere tebaasından bulunması cihetiyle...²¹” ibaresinden çocukların da İngiltere tâbiyetinden oldukları anlaşılmaktadır. Şişmanyan çifti 1879’da İstanbul’a gelip

16 Leon Arpee, *A Century of Armenian Protestantism (1846-1946)*, New York 1946, s. 75.

17 McLean, *age.*, s. 335.

18 *The Stone-Campbell Movement: A Global History*, ed. Newell Williams, Douglas A. Foster, Paul M. Blowers, Chalice, Missouri 2013, s. 117. Basmacıyan onun North Varmonth Akademisi’ne devam ettiğini söylemektedir. Basmacıyan, *age.*, s. 267.

19 BOA, Meclis-i Valâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 522/106, 29 Şaban 1283/6 Ocak 1867.

20 McLean, *age.*, s. 335.

21 BOA, Hariciye Tahrirat (HR.TH), 104/5, 18 Kasım 1890; Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1782/66, 5 Rebiülâhir 1308/18 Kasım 1890.

yerleştikten sonra evden eve dolaşarak İncil'i vaaz etmeye başlamışlar, okullar açarak çocuklara eğitim vermişlerdir. Ayıca dinî risaleler yayınlamışlardır²².

Şişmanyan ve Kumkapı Hadisesi

Şişmanyan kayıtlarda Kumkapı Hadisesi “müfsitlerinden” biri olarak geçmektedir ve bu ibare onun bilfiil bu hadisede rol aldığını gösterir mahiyettedir. Bilindiği gibi Kumkapı Hadisesi 27 Temmuz 1890 tarihinde Kurban Bayramı günü gerçekleşen bir Ermeni isyan hareketidir. Çok geçmeden uluslararası bir boyut da kazanacak olan bu olayda Rusya ile İngiltere'nin desteklediği ve Hınçak Partisi üyesi olan Doğu kökenli yaklaşık 1.500 Ermeni isyancı Kumkapı'daki Patrikhane'nin yanındaki kiliseyi Pazar ayınında basarak bir isyan bildirgesi okumak istemişlerdir. Başta Patrik Horen Aşıkyan olmak üzere buna engel olmaya çalışanlar darp edilmiş ya da öldürülmüşlerdir. Patrik canını zor kurtarmış, kilise harabeye çevrilmiştir. Devletin tüm güvenlik birimleriyle müdahale ettiği olaylar derhâl bastırılmış ve gerekli tedbirler alınmıştır. Fakat buna rağmen hadisenin yabancı basın ve konsoloslar tarafından büyük ölçüde yanlış ve yanlış bir şekilde aktarılması sonucu gerek Anadolu'da gerekse Balkanlarda yaşayan Ermeniler son derece tedirgin olmuşlardır. Çünkü İstanbul'daki Ermeni İhtilal Cemiyeti üyeleri Osmanlı hükümetinde görevli veya kendilerine taraf olmayan Ermenilere acımasızca davranmakta, onları öldürmekteydiler. Araştırmacılara göre bu hadise İstanbul'un Fethi'nden beri ilk defa bir gayrimüslim topluluğun askerle çatışmayı göze alması bakımından hususi bir önem taşımaktadır ve Ermenilerin başka bölgelerdeki isyanlarının da önünü açmıştır²³.

22 McLean, *age.*, s. 335. Şişmanyan 1922 yılında Amerika'nın Portland şehrinde hayatını kaybetmiş ve oraya defnedilmiştir. <https://www.findagrave.com/memorial/104564626/george-n-shismanian>. (Erişim: 30.7.2021)

23 Musa Şaşmaz, “Kumkapı Ermeni Olayı (1890)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/I, (2004), s. 105-114; Nurettin Birol, “1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa”, *Yeni Türkiye Dergisi*, I (2014), s. 2071; Vehbiye Eviz, *II. Abdülhamit Han Döneminde Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Siyasi Mücadelesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2014, s. 60-73; Sadık Okuducu, *1889-1895 Arası Kumkapı ve Çevresi Ermeni Hadiseleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 42-49. Bu hadiseden sonra Anadolu'da başlatılan Ermeni isyanlarına örnek olarak bk. N. Birol, “1890-1900 Ermeni Ayaklanmalarının Erzincan'a Yansımaları ve İlk Ermeni İsyancıları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/I (2017), s. 21-34; Ahmet Eyicil, “1895 Maraş ve Zeytin İsyamı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XI (2000), s. 157-210; Muzaffer Başkaya, “Trabzon'da 1895 Ermeni Olayları ve İngiliz Basınına Yansımaları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XXXIX (2017), s. 176-188; Mevlüt Yüksel, “Erzurum, Bitlis ve Mamuretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni

1899 tarihi öncesindeki belgelerde Şişmanyan'ın bu olayla bağlantısına dair bir bilgi mevcut değilken, bu tarihte Diyarbakır Komutanlığı'ndan Dersaadet'e gönderilen bir notta mesele açık ve net bir şekilde ortaya konulmuştur. Nitekim o notta, *vilayetin müsaadesiyle vaaz etmek gayesiyle dolaşmakta olan Forj Şişmanyan namında bir Ermeni'nin vaktiyle Kumkapı hadisesi müfsitlerinden olduğu mevsüken ihbar edildiği*²⁴ yazılıdır.

Her ne kadar kendisi “Kumkapı vak'asıyla asla alakası olmadığını²⁵” beyan etse de resmî makamlar aksi istikamette görüş bildirmişlerdir. Zaptiye Nezareti'nden yapılan açıklamaya göre “Keğork Şişmanyan'ın Kumkapı vak'asına iştiraki hakkında mürûr-ı zaman hasebiyle bir evrak bulunamamış” olmasına rağmen hadise esnasında onun evine girip çıkanların ekseriyetinin bu kargaşanın elebaşlarından (*ruesâ-yı erbâb-ı fesat*) oldukları bilahare yapılan mahkemelerde anlaşılmıştır. Ayrıca Ermeni fesatçıların Kumkapı'daki Patrikhane'de toplandıkları sırada Şişmanyan'ın birkaç defa oraya girip çıktığını zabıta memurları görmüşlerdir. Sorgulanan fesatçılar da buna şahitlik etmiş, pek çok defa onun ismini vermişlerdir²⁶.

Anadolu'daki Ermeni isyanlarının başlangıcı niteliği taşıyan bu menfur hadisede yer almış olması onun kimliğinin ve icraatlarının farklı bir mecrada değerlendirilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Zaten kendisi de bundan dolayı İstanbul'da ve gittiği diğer şehirlerde sürekli takibata maruz kalmış ve sık sık sorgulanmıştır.

Şişmanyan'ın Anadolu Turları

Şişmanyan İstanbul'daki misyonerlik faaliyetlerini sürdürürken Anadolu şehirlerine defalarca seyahat etmiştir. Bu dikkat çekici gezilerine dair hayli vesika bulunmaktadır. 1892 yılında Adana'dan Maraş'a giden Şişmanyan yanında Ermenice ve İngilizce birtakım zararlı evrak (*evrak-ı muzır*) getirmiştir. Bu sebeple Maraş'ta görevli Amerikalı misyonerlerden birinin refakatinde sorgulanmıştır. Ermenice olanlarda zararlı bir şey görülmemiş, İngilizce evraklar okunmak amacıyla başka bir merkeze gönderilmiştir. Kendisinin Elbistan'a gitmesi ise engellenmiştir. O

İsyanları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, XLIII (2012), s. 165-194; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2008.

24 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 59/47, 30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899.

25 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

26 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

da Maraş'ta Ohannes Karagünyan'dan satın aldığı evi ibadethane haline getirip vaaz ve ayinlere başlamıştır. Tekrar sorguya alınan Şişmanyan ifadesinde “Cemiyet-i Şakirdân-ı İsa” [Disciple of Christ] namındaki bir mezhebin ibadet ve vaazlarını sürdürdüğünü söylemiştir. Ancak izinsiz olarak böyle bir evin mabet yapılması emir ve usule aykırı olduğundan bundan men edilmiştir²⁷. Evraklarının incelenmesi sürecinde altı hafta kendi evinde hapis tutulmuş, fakat Amerika sefreti maslahatgüzarlığı buna tepki göstererek resmî makamlara gönderdiği bir takrirle olaya müdahale etmiştir. Bunun üzerine Sadaret Dairesi, Şişmanyan'ın “Amerika tebaasından olup istenildiği vakit sefreti vasıtasıyla elde edileceğinden” dolayı tevkif edilmeyip hemen tahliyesini Maraş vilayetine telgrafla bildirmiştir²⁸.

Şişmanyan'ın birtakım zararlı haberleşmelerde bulunduğu kayıtlı olduğu (Halep'ten gönderilen) kopya defterin mütalaası neticesinde onun “bu cüretinin Memâlik-i Osmaniye'den tardımı [sürülmesini] mucip olup olmayacağı” tartışmaya açılmıştır. Bu mütalaa *memleket dışına çıkartılma* kararıyla sonuçlanmıştır. Ancak Amerika sefretininin 1830 Muahedesi'nin dördüncü maddesine istinaden Amerikalıların “mevâd-dı cezâiyede sefaret ve konsolosları marifetiyle muhâkeme ve te'dib olunacaklarını iddia ve ısrar etmekte bulunmasına” binaen arada kalan yetkililer onların bu konuda ikna edilemeyeceğini peşinen dile getirmişlerdir. Bundan dolayı Şişmanyan'ın bir daha bu tarz hareketlerde bulunmayacağına dair sefaretten teminat istenmesi yoluna gidilmiştir²⁹. Şu halde Şişmanyan, Osmanlı makamları nezdinde memleket dışına çıkartılmayı hak edecek kadar ciddi bir suç işlemiştir. Lakin mezkûr antlaşmayı kendince yorumlayan ABD'nin arka çıkması yüzünden resmî merciler gereğini yapmaya yeltenememektedir.

Bahsedilen muahede Osmanlı Devleti ile ABD arasında imzalanan 1830 Ticaret ve *Seyrüsefayın Antlaşması*'dır. Türkçe orijinal metinde yer alan *dördüncü maddedeki* hükme göre Amerikan vatandaşlarının suç işlemesi halinde yargılama Türk makamları tarafından gerçekleştirilecek, orada verilen cezaların infazı ise Amerikan elçisi ya da konsolosları tarafından yerine getirilecekti³⁰. Oysa antlaşmanın *İngilizce metninde bazı değişiklikler yapıldığı pek çok araştırmada ortaya konmuş tartışmasız bir gerçektir.*

27 BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H), 348/13, 6 Eylül 1892.

28 BOA, HR.TH, 124/76, 23 Ekim 1892.

29 BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞÖ), 6/3, 29 Kanunuevvel 1308/10 Ocak 1893.

30 İsmail Köse, “Amerikan Arşiv Belgelerinde Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlaması 1830 Tarihli Ticaret ve Seyrüsefayın Antlaşması”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, XCVII/CXCIII (2011), s. 181.

Dördüncü madde de bunlardan birisidir. Oradaki ifadeye göre suç işleyen Amerikan tebaası mahalli otoriteler tarafından tevkif edilemez ve hapse atılamazlar; ancak Amerikan elçisi veya konsolosu tarafından muhakeme edilebilir ve suçlarına göre cezalandırılabilirlerdi³¹. Aynı şekilde bir anlaşmazlık durumunda da taraflar Amerikan konsolosluğu veya temsilciliğinin tercümanı hazır bulunmadan dinlenemez yahut sorgulanamazdı³².

Bu konuyu ayrıntılı olarak incelemiş olan Orhan F. Köprülü 1857’de Amerikan Başkonsolosu John. P. Brown’ın iki metin arasında farklılıklar olduğunu söylemesine rağmen bu ikiliğin 1868’e kadar ciddi bir ihtilafa yol açmadığını belirtmektedir. 1868’de Osmanlı hükümeti iki Amerikalıyı kendi kanunlarına göre suç işledikleri töhmetiyle yakalayıp hapsedmiş, buna karşılık Amerikan elçisi dördüncü maddeyi ileri sürerek Osmanlı hükümetinin böyle bir şeye hakkı olmadığını iddia etmişti. Hariciye Nazırı ise antlaşmanın Türkçe metninde “tevkif edilemezler” ibaresinin bulunmadığını ileri sürerek vaktiyle Komodor David Porter’in kabul edip imzaladığı bir nevi zeyilde tereddüt halinde “Türkçe metin esastır” denilmesi iddiasını mesnet olarak göstermiştir. Amerika dışişleri bakanı meseleyi kendi uzmanlarına inceletirdiğinde hatanın İngilizce metinde olduğu görülmüştür. ABD Başkanı da “Senatoya” havale ederek oradan bir cevap istediye de herhangi bir netice çıkmamıştır. Buna rağmen aradan geçen yıllarda iki devlet arasında bu husus münakaşa konusu olarak kalacak, ABD İngilizce tercümenin yanlış olduğunu kabul etmekle birlikte zımnen de olsa dördüncü maddenin manasının bir tutuklamaya müsait olmadığı, o bakımdan Osmanlı resmî makamlarının bir Amerikan vatandaşını tevkif edemeyeceği görüşünde ısrar edecekti³³.

Her ne kadar araştırmacı İsmail Köse bu karışıklığın “kasti ya da bilgi eksikliğinden kaynaklanan tercüme hatalarından dolayı” meydana geldiğini belirttikten sonra böyle bir yargılamamın hakkaniyete uygun ve tarafsız olmasının imkânsızlığını, sömürge olmayan hiçbir egemen ülkenin böyle bir maddeyi kabul etmesinin beklenemeyeceğini ileri sürse de Şişmanyan hadisesinde ABD’nin yaklaşımı onların hâlâ geri adım atmadıklarını göstermektedir. Öyle ki Osmanlı makamları bunu bildikleri için suç işlediğine hükmettikleri bir ABD vatandaşını memleketten çıkartmayı değil, onların suyuna gitmeyi tercih etmişlerdir.

31 Orhan F. Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Bellekten*, C LI/S. 200, Ankara 1987, s. 937.

32 Köse, agm., s. 181.

33 Köprülü, agm., s. 937-938.

Şişmanyan bu çalkantılı ve belirsiz ortamdan istifadeyle gezilerine devam etmiştir. 1897 öncesinde İzmir, Adana, Urfa-Birecik, Zara, Sivas, Erzurum, Bitlis, Adana, Tarsus, Merzifon ve daha birçok yeri ziyaret ettiğini söyleyen McLean'a göre bu gezilerinin amacı, yazdığı dinî risaleleri okuyan kimselerin daha kapsamlı bilgi edinmek adına onu davet etmeleriydi³⁴. Oysa devlet yetkilileri bu gezileri çok farklı değerlendiriyordu. Zira o tarihlerde Anadolu'nun pek çok şehrinde art arda Ermeni isyanları patlak vermekteydi ve Şişmanyan her ne hikmetse bunları dikkate almayarak ziyaretlerinden geri durmuyordu. Hatta ısrarla bu gezileri sürdürüyor, aynı yöreye birkaç defa gittiği oluyordu. Bu pervasızlığı elbette bir güvenlik problemiydi.

Mayıs 1899'da Diyarbakır'da bulunan³⁵ Şişmanyan'ın gezileri 1902'de alabildiğine yoğunlaşmıştı. Sivas Valisi Reşid Akif Paşa'nın Dâhiliye'ye gönderdiği bir telgrafnamede onun Sivas Amerikan Mektebi'ni teftiş için şehre geldiği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca buraya gelmeden evvel *Galata gümrük salonuna götürdüğü gümrük esya meyânında Ermenice ve İngilizce beş adet muzır kitap zuhur ederek müşâdere olunmasından dolayı* Zaptiye Nezareti ihtiyaten ve gizli olarak ahvalinin gözetim altında bulundurulmasını istediğinden Şişmanyan hiçbir vakit ve hiçbir surette serbest bırakılmamış, bilakis Sivas'ta bulunduğu müddetçe istenilenden daha ziyade gözetim altında tutulmuştur. Buna mukabil herhangi bir fena hareketine yahut fesat çıkardığına şahit olunmamıştır.

Diğer yandan Vali Paşa onun başka bir yere gitmesine izin verilmemesi yönünde elde hiçbir mesnet bulunmadığından, bir vesileyle Şişmanyan'ın Harput'a ve Diyarbakır'a gideceğini söylemesine binaen kendi kudretince ciddi tedbirler almıştır. Mesela, öncelikle Şişmanyan'ın istediği buyrulunun verilmesine yanaşılmamıştır. İkinci olarak, Mamuratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine hitaben “usûlen ve gayet âdi bir yazı” yazılarak, “oradan hareketini müteakip bu babda yazılan o kağıdın hükmü olmadığı ve [Kumkapı Hadisesi] fesatçılarından biri olması hasebiyle Sivas'ta olağanüstü bir titizlikle gözetim altında tutulduğu, bu yüzden her nereye uğrarsa açık ve gizli olarak teftişin elden bırakılmaması gerektiği” belirtilmiştir. Paşa bununla da yetinmeyerek Sivas vilayeti dahilinde uğrayabileceği kazaların kaymakamlarına birer yazı göndermiştir. Son olarak, tekrar Sivas'a geldiği takdir-

34 McLean, *age.*, s. 336-337.

35 BOA, Y.PRK.BŞK, 59/47, 30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899.

de “her türlü tahkikat icrasıyla harekât-ı mefsetet-kârânesine meydan verilmeyeceğini” taahhüt etmiştir³⁶.

Mamuratülaziz valisi Faik Bey’den gelen telgrafta da “Sivaslı Jorj Şişmanyen nam şahsın Diyarbakır’a gitmek üzere” oradan geçtiği ve Lice yolunda olduğu bildirilmiştir³⁷. Bundan üç gün sonrasının tarihini taşıyan ve Diyarbakır vilayetinden Bâb-ı Âli’ye gönderilen bir diğer şifreli telgrafta “Vaiz Jorj Şişmanyen’in üslub-ı munasipler” geri gönderilmesi hakkında Hani müdürlüğüne gelen bir emir konu edilmiştir. Buna göre yirmi beş sene evvel İstanbul’a yerleşmiş olsa da o vakitten beri hem orada hem de İzmir, Sivas, Halep ve Diyarbakır vilayetlerinde Protestanlara vaaz etmiş olan Şişmanyen Hani’ye üç sene önce de gelmiştir. Bu yıl yine oradaki Protestan cemaatine vaazla meşguldür. Elinde tâbiyetini gösteren bir pasaport ile Dersaadet’te kendi namına aldığı, fakat Protestan cemaatine ait olan bazı emlakın Bâb-ı Âli’ce onaylı kayıtlarını yetkililere sunmuştur. Bir iki gün sonra Hani’den ayrılacaktır³⁸.

Şişmanyen’in bu sorgulamadan sonra Diyarbakır’da fazla kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Vali Faik Bey şifreli telgrafında “Vaiz Jorj Şişmanyen’in Mamuratülaziz tarikiyle Sivas’a azimet eylediğini ve orada da hâl ve harekâtının taht-ı tarassutta bulundurulmasının vilayete yazıldığını³⁹” bildirmiştir.

Şişmanyen başına gelenleri Amerika sefaretine haber verip yardım istemiştir. Yol aldığı İngilizce telgrafta, dört gün evvel [Hani’de] İncil’i telkin ettiği sırada meçhul bir sebepten ötürü vali tarafından [Diyarbakır’a] çağrıldığını söylemiştir. İşini bitirip Sivas’a dönmesi için Amerikalılardan yolunun açılmasını istirham etmiş, Fransa konsolosu vasıtasıyla adresine ulaşabileceklerini eklemiştir⁴⁰. Bu gelişmeler Amerika sefaretine cephesinde büyük bir tepkiye sebep olmuştur. Hariciye Nezaret-i’ne gönderdikleri 10 Ağustos 1902 tarihli tahrir-i şifahide hem olayın ayrıntıları hem de gelişmelerle ilgili devletten talep ve beklentileri yer almaktadır:

“Anadolu-i şahânedede misyonerlik vazifesini ifâ etmekte bulunan Amerika tebaasından doktor Şişmanyen geçen ay dâire-i memûriyeti dahilindeki mevâki-i muhtelifeyi dolaşmakta bulunduğu esnada Hani’de memurîn-i zabıta tarafından tevkîf ve suret-i hod-serânedede [akıllarına estiği gibi]

36 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

37 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

38 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

39 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

40 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

Diyarbakır'a sevk ve i'zam olunarak mahal-li mezkûrda birkaç gün mevkûf tutulmuş ve birkaç gün ikmâl-i vazife zımında Hani'ye avdetten men edildikten bilahare Sivas'ta vâki hanesine avdete mecbur olmuş olduğunu sefarete iş'ar eylemiştir⁴¹.”

Buradaki “daire-i memuriyet” elbette ABD'li misyonerlerin veya doğrudan sefaletin ona verdiği bir görevdir. Belgenin devamında sefarettekiler, Şişmanyan'ın elinde Amerikan pasaportu ve bir tezkere ile Halep ve Diyarbakır valilerine hitaben yazılmış tavsiye-nameler bulunduğunu da belirttikten sonra Hariciye Nezareti'nden isteklerini şöyle sıralamışlardır: 1. Memurlar Şişmanyan'dan özür dilemelidirler. 2. Bundan böyle engellenmeden serbestçe seyahatine devam edebilmesi için bir buyruldu verilmelidir. 3. Bu işlemler için gerekli evrak ilgililere hızlıca ulaştırılmalıdır.

Bu arada bizzat Zaptiye Nazırı'nın imzasıyla Dahiliye'ye gönderilen bir yazıda Şişmanyan'ın, American Board misyonerlerinin merkezi olan Bible House tarafından Sivas'ta bulunan Protestan mektebinin nezaretine tayin edilmiş olduğu, bu yüzden iki seneden beri Sivas'a gidip geldiği açıklaması yapılmıştır. Yakın bir geçmişte yine zevcesi ve kızıyla birlikte Dersaadet'e gelerek hanesine yerleştiği anlaşılmışsa da Amerika tâbiyetli, Amerikan pasaportlu ve Kumkapı'daki mektebi Maarif Nezareti'nden ruhsat almış olan Protestan vaizi Şişmanyan, Sivas'taki mektebe de ailesiyle birlikte gidip gelmekteydi. Bu cihetlerden ötürü onlara engel olunması pek de maslahata muvafık değildi⁴². Buraya kadar hep sefaretle teması olan Şişmanyan'ın, bu yazışmalarla, Bible House kanalıyla Sivas'taki Amerikan okulunun teftişi görevi verilmesi bağlamında American Board misyoneriyle de irtibatla olduğu kesinlik kazanmaktadır. Zayıf bir ihtimal de olsa bu durum iki misyonerlik cemiyeti arasındaki buzların eridiği anlamına gelebilir⁴³.

41 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

42 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

43 Cemiyet üyelerinden Charles L. Loos 1887'de İstanbul'dan gönderdiği raporunda, American Board misyonerleriyle aralarındaki fikir ayrılıklarını ve çatışmaları net ifadelerle dile getirmektedir. Ona göre Türkiye'de çalışan Cemaatçi (Congregational) ABCFM misyonerleri, Disciple of Christ Cemiyeti mensubu meslektaşlarının, kendi faaliyet bölgelerini ve Cemaatçi kilise doktrinlerini benimsettikleri Ermenileri gasp ettiklerini düşünüyorlardı. İlaveten o Ermenilere, Disciple'in vaftizle ilgili uygulamalarını saldırganca öğrettikleri ve onları suyla vaftiz ettikleri için şiddetle eleştiriyorlardı. Oysa ABCFM misyonerleri de tıpkı Katolikler gibi hoşgörüsüz (untolerated) davranıyor, başkalarının kendi inançlarını öğretme ve insanları kendi mezheplerine çevirme haklarını inkar ediyorlardı. *The Stone-Campbell Movement*, s. 118.

Seyahatlerinde herhangi bir engellemeyle karşılaşmayacağı garantisini alan Şişmanyan çok geçmeden gezilerine kaldığı yerden devam etmiştir. Bununla birlikte kuşkusuz yerel idareciler onu takip etmeyi bırakmış değillerdir. Nitekim Sivas vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta Şişmanyan'ı gizlice gözetleyecekleri; ancak onun ne sıfatla tanınacağı ve Protestanların kilisesinde yine konuşma yaparsa ne yolda muamele edileceği sorulmuştur. Dahiliye'nin verdiği cevap, *muzırr-ı nutuk irâd eylediği takdirde hakkında kanun dairesinde muamele ifâsı ve olababda tebliğ olunan irade-i seniyye-i hazret-i padişâhînin icâb-ı âliyesine tefvik hareket olunması* şeklinde olmuştur⁴⁴.

Nihayet Şişmanyan 21 Haziran 1903 akşamı Lloyd kumpanyasının *Emelya* adlı vapuruyla İstanbul'dan ayrılmıştır. Elinde 25 Ağustos 1902'de Sivas'tan alınmış olan ve vaktiyle bununla pek çok Anadolu şehrini dolaştığını gösteren bir mürûr tezkeresi bulunbaktadır⁴⁵. Eylül 1903'te İzmir'e gitmek için istediği mürûr tezkeresi talebi geri çevrilmiştir. Ancak her defasında olduğu gibi bunda da Amerika sefaretini ona sahip çıkmış ve gerekli diplomatik yazışmaları yapmıştır. Hariciye'ye yolladıkları bir takirde Şişmanyan'ın Amerika tâbiyetine geçişinin hükümet tarafından tasdik edilmiş olduğu, bu türden engellemeleri gerektirecek herhangi bir yanlış hareketi de bulunmadığından iki ülke arasındaki mevcut antlaşmaların hükümlerinden yararlanmasına izin verilmesi, şayet zararlı bir hareketi görüldüyse bunun da kendilerine bildirilmesi gerektiği vurgulanmıştır⁴⁶.

Resmî makamlar izin vermeye yanaşmamış olacak ki sefaret 14 Mart 1904'te yeniden bir takrir göndermiştir. Onlara göre yol tezkeresinin verilmesinden kaçınılmasında ileri sürülen sebepler “müphem ve kuvvetsiz” olduğundan kesin bir delil değillerdir. Çünkü Şişmanyan Kumkapı vak'asıyla alakası olmadığını bizzat beyan etmiştir. Öte yandan sefaret, bir defasında Şişmanyan'ın Diyarbakır'ın Hani nahiyesini ziyaretini oradaki isyanlar sebebiyle uygun bir vakte kadar ertelemesini istediklerini, Osmanlı makamlarının ise bu isteği, “onun muhâlif-i nizâm bazı harekâta cüret eylediği” ve sefaretin de bunu onayladığı şeklinde yorumlamasını kabul edilemez bulmuştur⁴⁷.

44 BOA, Y.MTV, 238/75, 13 Şevval 1320/13 Ocak 1903.

45 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

46 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

47 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

Zaptiye Nezareti ise onu bahsi geçen hadiseye katılmış olduğunu, *Jorj Şişmanyân namında bir Ermeni'nin vaktiyle Kumkapı Hadisesi müfritlerinden olduğu mevsûken ihbar edildiği*⁴⁸ bilgisini vererek delillendirmiştir. Her şeyden önemlisi, Şişmanyân'ın vaaz ve nasihat bahanesiyle Memâlik-i Şahane dâhilinde fesat çıkarıcı telkinlerde bulunmasına meydan verilmemesi bizzat Padişahın emriyle olduğudur⁴⁹.

Neticede bu isnatlar için gereken malumatın toplanması adına bir kavas muhafazasında tutularak İzmir'e gidişinin iki ay kadar ertelenmesi kararlaştırılmış, bu karar doğrultusunda ilgili konsolosa Hariciye Nezareti tarafından bilgi verilmiştir (6 Mayıs 1904). Bütün bu gelişmeleri Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa Dâhiliye'ye bildirmiştir⁵⁰.

İstanbul'daki “Telgraf” ve “Pusula” Sorgulamaları

Kevork Şişmanyân'ın polis sorgusuna çağırılması yalnızca seyahatleri esnasında-kilerle sınırlı değildir. İstanbul'da iki önemli sorgusu daha vardır ki, bunlar onun farklı icraatlarını ortaya koyacak, resmî makamların yaklaşım ve ithamlarını haklı çıkartacak mahiyettedir.

Bunlardan ilki 1893 yılında vuku bulmuştur. Maraş'a gerçekleştirdiği ziyaretinin ardından İstanbul'a dönen Şişmanyân kısa bir süre sonra sorguya alınmıştır. Sebebi, “Dersaadet'te Musalla'da Şişmanyân'dan Maraş'taki Şişmanyân'a” çekilen telgraftaki bir ibarenin yetkililerde şüphe uyandırmasıdır. Bundaki amacın ne olduğu araştırılırken mesele Halep vilayetine de sorulmuştur. Oradan gelen 18 Mart 1893 tarihli cevapta Şişmanyân denilen kişinin “şu an Musalla caddesinde 30 numaralı Şakirdân-ı İsa kilisesinde bulunduğu” söylenmiştir. Buna binaen sorguya çağırılan Şişmanyân'a Amerika tebaasından olduğu için sefaretin bir tercümanı da eşlik etmiştir. Verdiği ifadede kendisinin bir misyoner olduğunu, ailesini Dersaadet'te bırakıp Maraş'a gittiği sırada zevcesinden birçok telgraf aldığını, zikrolunan ibarenin o sırada ne için yazılmış olduğunu hatırlayamadığını, hatırında kalsa bile ailesinin yazmış olduğu bir şeyi anlamamış olabileceğini söylemiştir. Bu esnada yanındaki tercüman da boş durmamış, “amîk [derin] suale ve cevaba lüzum olmayıp çekilen telgraf Türkçe yazılmış olduğundan ne denilmek istendiğinin anlaşılacağı cihetle Şişmanyân'ın tekrar izaha mecburiyeti yoktur” diyerek sorguya müdahale etmiştir. İstanbul Polis Müdüriyeti ise buna tepki göstererek “tercümanın beraber

48 BOA, Y.PRK.BŞK, 59/47, 30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899.

49 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

50 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

bulunması usulü yalnız istima'dan [dinlemek] ibaret olmak lazım geleceği, tercümanların işe müdahale etmemeleri” yönünde yetkilileri uyarmıştır⁵¹.

Üç sene sonraki diğer sorgusunun konusu ise evine gelen Ermeni kadınlara verdiği pusulalardır. Alınan istihbarata göre o kadınlardan biri, İncirdibi'nde sakin Ermeni cemaatinden Madam Akabi'dir. Bu hanım polise verdiği ifadede, “güya kendilerinin katl ve itlaf edileceklerinden Varna'ya gitmek üzere Sirkeci'de tayin edemediği bir mahalle gideceğini⁵²” söylemiştir.

Pusula dağıtımındaki gayeyi öğrenmek için İstanbul Polis Müdürlüğü'ne çağrılan Şişmanyan, Ermeni erkek ve kadın muhacirlerden kendisine müracaat eden sekiz kişinin “erbâb-ı mürüvvet” tarafından yardım görmelerini sağlamak amacıyla merhametinden dolayı onlara birer pusula vererek yönlendirdiği açıklamasını yapmıştır. Kendi imzasını taşıyan pusulalarda “fukara hizmet aramaktadır, eğer kabul olunur ise şâyestedir⁵³” ibaresi yazılıdır. Ancak yetkililer bu hareketleri ve beyanatu “gayr-ı caiz” bulmuşlar, kınanması ve tembihlenmesi yolunda Amerika sefaretine gerekli tebligatın yapılmasını Hariciye Nezareti'nden talep etmişlerdir⁵⁴. Yetkililer haksız görünmemektedirler. Zira o dönemde bazı kimselerin Ermenilerin eline pusula vererek Varna'ya göndermeleri vaka-yı âdiyeden gibidir. Bu bağlamda pusulayla Ermenileri o şehre gönderen kişilerden biri de ileride Şişmanyan Mektebi'ni devralacak olan İngiliz misyoner Ann Mary Burgess'tir:

“Kumkapı civarında İncirdibi nam mahalde sâkin İngiltere tebaasından doktor Ruberşan'ın muayenehanesine müracaat eden bazı nisvâna [kadınlara] birer kart verilmekte olduğu ve mezkûr kartı hâmil bulunarak İngiltere sefarethesine müracaat etmekte oldukları haber alınarak icra kılınan tahkikatta Musalla'da sâkine Ermeni nisvânından Tensüf nam kadına da bu kartlardan bir adet verilmiş olduğu anlaşılmış ve bi't-tercüme 'A[nna] M[ary] Borcis' imzasıyla Tomson'a hitaben muharrir 'bu adam ile iki çocuğunun Varna için paraları vardır' ibaresini hâvi olduğu görülmüş idüğüne ve saireye dair Zaptiye Nezaret-i celilesinden alınan tezkire ile Tesri'-i Muâmelât Komisyonu'na ifadesiyle leffen takdim kılınmış olduğundan ol babda⁵⁵.”

51 BOA, HR.TH, 130/22, 8 Zilkade 1310/24 Mayıs 1893.

52 BOA, DH.TMIK.M, 15/56, 14 Rebiülahir 1314/22 Eylül 1896; DH.TMIK.M, 15/56, 14 Rebiülahir 1314/22 Eylül 1896.

53 BOA, DH.TMIK.M, 17/44, 27 Rebiülahir 1314/5 Ekim 1896.

54 BOA, HR.TH, 182/109, 27 Rebiülahir 1314/5 Ekim 1896.

55 BOA, DH.TMIK.M, 14/74, 9 Rebiülahir 1314/17 Eylül 1896.

Yetkililer sadece tahkikatla sınırlı kalmamış, meseleye dair İngiltere sefaretinden de açıklama istemişlerdir. Baş tercümandan gelen izahatta, sefarete bu yolda müracaat vaki olmadığı, Tomson'a hitaben yazılı kartların verildiği kimselerin yardıma muhtaç oldukları, Dr. Ruberşan'ın onlara bir miktar akçe verilmesi maksadıyla bunları dağıttığı söylenmiştir⁵⁶.

Yapılan soruşturmaların bundan sonraki safhası belli olmamakla birlikte kesin olan bir husus vardır ki o da Şişmanyan, Miss Burgess ve Dr. Ruberşan gibi ecnebi tâbiyetli ve nüfuzlu kimselerin Varna'ya gidenlere aracılık yapmış olduklarıdır. Bu ise onların pekâlâ oradaki Ermeni komitelerine adam kazandırma faaliyeti olarak görülebilir⁵⁷.

Belgelerin buraya kadar söylediklerine göre Kevork Şişmanyan farklı rolleriyle temayüz eden, salt bir misyoner ve mektep müdürü kimliğini aşan bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim mektebinin hukuki işlemleri ve problemleri çerçevesinde başka yönleri de ortaya çıkacaktır.

2. Kumkapı Şişmanyan Mektebi

Şeyh Ferhad mahallesi Musalla sokağında Hıristiyan haneleri arasında yer alan 30 numaralı hanede bulunan ve “Şişmanyan namıyla ma'ruf Amerika mektebi” diye kayıtlara geçen bu mektep 1880 yılında tesis edilmiştir. Kurucusu ve müdürü Amerika tebaasından Corc Şişmanyan'dır. Maarif Nezareti'nden alınmış 11 Aralık 1313 (23 Aralık 1897) tarihli bir ruhsatnameye sahiptir. Aslı hane olan bu mekân “Amerika'da misyoner şirketi” tarafından Şişmanyan'dan satın alınarak mektep haline getirilmiştir⁵⁸. Altı yıllık bir iptüdaî mektep programı vardır ve gündüzcü öğrencilere hitap etmektedir⁵⁹. (Bk. Ek-1)

1902 tarihli bir belgede Şişmanyan'ın yirmi sene evvel İstanbul'a yerleşerek Kumkapı civarında bir hane satın aldığı, ruhsatsız olarak orada mektep açtığı, cins ve mezhep farkı gözetmeksizin 5-18 yaş arasındaki çocuk ve gençleri verebildikleri

56 BOA, DH.TMİK.M, 21/45, 27 Cemaziyelevvel 1314/3 Kasım 1896.

57 Ermenilerin Varna'daki komitacılık faaliyetleri için bk. Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014; Mithat Aydın, “Bükreş'te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/XXX (2015), s. 5-52.

58 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 475/109, 6 Cemaziyelevvel 1322/19 Temmuz 1904.

59 BOA, Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO), 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

haftalık ücret mukabilinde okuttuğu bildirilmektedir. Mektebin masrafları öğrenci ödeneklerini aştığı zamanlarda bu açık, “Amerika’da müteşekkil bir şirketin emrine binaen Bible House tarafından verilen akçe ile” kapatılmaktadır⁶⁰. Şişmanyan’ın bağlı olduğu misyonerlik teşkilatı 1888 yılında Andrew ile Mae Chapman adlı iki misyonerini ona asistanlık yapmaları için İstanbul’a göndermiştir⁶¹.

Ruhsat Alma Süreci ve ABD Sefareti ile Yaşanan Kriz

Şişmanyan Mektebi’nin tesisi ile ruhsat alın tarihi arasında on yedi yıllık uzun bir zaman dilimi vardır. Kurumun teftişi ve ruhsat süreciyle ilgili en erken kayıt 18 Kasım 1890 tarihini taşımaktadır. Bu tarih bize Kumkapı Hadisesi’nin üstünden üç buçuk ay gibi kısa bir sürenin geçmiş olduğunu hatırlatmaktadır. Bâb-ı Âli Dâhiliye Dairesi’nden Maarif Nezareti’ne gönderilen ve bir tahkikat sonucunun yer aldığı bu kayıta Eğinli Kevork Şişmanyan’ın Kumkapı civarında mutasarrıf olduğu hanelerden birini Ermeni, Rum ve diğer mezhep mensubu kız ve erkek çocuklar için mektep olarak kullandığı, hâlihazırda orada yaklaşık 45 çocuğa para almadan hesap, coğrafya ve İngilizce öğretildiği bildirilmektedir. Masraflar için Amerika’daki bir cemiyet senelik 100 lira göndermektedir. Ayrıca Şişmanyan, Pazar günleri aynı evde ayinler icra etmektedir. Müfettişler mektebin ders programları, ders cetvelleri ile talebe ve muallimlerin durumu hakkında tetkikat yapmak istemişler, ama Şişmanyan buna muvafakat etmeyerek mensup olduğu sefarete müracaat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Oysa yetkililere göre mektebin bekası, usulünce gidip ruhsat alınmasına bağlıdır ve mektep müdürünün Maarif Nezareti’ne başvurması gerekmektedir. Aksi takdirde kapatılması lazım gelecektir. Zaptiye Nezareti de zaten “ruhsatsız mektep küşâdı caiz olamayacağı” gerekçesiyle durumun icâbına bakılmasını ve neticenin Amerika sefaretine bildirilmesini istemiştir⁶².

60 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

61 *The Stone-Campbell Movement*, s. 118.

62 BOA, HR.TH, 104/5, 18 Kasım 1890; DH.MKT, 1782/66, 5 Rebiülahir 1308/18 Kasım 1890. Resmî makamlar aynı tarihlerde Gedikpaşa’daki American Board uhdesinde faaliyet gösteren bir başka mektebe de ilk defa müfettiş göndermişlerdir. Şöyle ki, Zaptiye Nezareti’ne gelen bir istihbarata göre dava vekillerinden Cebrail Grigor Efendi’nin Kumkapı civarında İbrahim Paşa mahallesinde bulunan evine geceleri Ermeni gençleri toplanarak İngiliz kızlarından İngilizce dersi okumaktadırlar. Evi Protestanlar kiralamıştır ve isteyenlere ders vermektedirler. Ayrıca org çalarak ayin icra etmekte, perşembe ve pazar günleri toplantı yapmaktadırlar. Nezaret yetkilileri durumu inceledikten sonra “ruhsatsız ibadethane küşâdı caiz olamayacağı” gerekçesiyle durumu Adliye Nezareti’ne bildirmişlerdir. BOA, DH.MKT, 1782/66, 5 Rebiülahir 1308/10 Kasım 1890; DH.MKT, 1790/147, 27 Rebiülahir 1308/10 Aralık 1890.

Şişmanyân resmî makamların uyarısına rağmen mektebi için ruhsat başvurusunda bulunmamıştır. Bunun sebebi bilinmemektedir. Ancak bu yetmiyormuş gibi kendi ikamet ettiği evinde bir mektep daha açmak istemiş, 1893 yılında orası için ruhsat talebinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Mekâtib-i Gayrî Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği bir zaptiye tahkikatı istemiştir. Yapılan tahkikata göre Şişmanyân, kız ve erkek 50-60 Hıristiyan çocuğunu kendi hanesinde toplayarak okutmak bahanesiyle onların mezheplerini değiştirmektedir ve hanesinin bir odasını da kilise haline getirmiştir. Tahkikat sırasında mahalle sakinlerinin aleyhte ihbarları da vuku bulmuştur. Bu durumda onun istediği yeni mektebin açılmayacağı, açılırsa zararlı olacağı; kilise odasının da katiyen şikâyetlere ve sıkıntılara sebebiyet vereceği Müfettişliğe bildirilmiştir⁶³.

Hariciye Nezareti verilen kararlar ilgili olarak sefarete, Amerika tebaasından Rahip Kevork Şişmanyân'ın idaresi altında bulunan mektep ile yine kendisinin, ailesinin ve dostlarının ayin icra etmelerine mahsus olarak mektebin içinde mabet haline getirdiği odaya dair Mart 1893 tarihli bir müzekkere yollamıştır. Sefaret duruma itiraz için 4 Nisan 1893 tarihinde Hariciye Nezareti'ne uzun bir takrir-i şifahi göndererek bahse konu olan mektebin on üç seneden beri tam bir başarıyla vazifesini yerine getirdiğini belirtmiştir. Takrire göre mektep, ilk beş sene boyunca bugün bulunduğu yerin yakınlarında kiralık bir evde faaliyet göstermiş, son sekiz sene zarfında ise “sosyete de la misyon ...” adlı şirkete ait bir hanede ikamet etmiştir. Şirkete ait olan evin bitişiğindeki ev ve arsa Şişmanyân'a aittir. Ayin icra ettiği yer de o evdir. Bugün [şirkete ait evde] 60 kız ve erkek öğrenci okumaktadır. Mektebi uhdesinde bulunduran “sosyete de la misyon...” şirketi “terbiye-i ahlak ve tahsil-i maâriften mahrum olan” fakir aile çocuklarını bu imtiyazdan yararlandırmak amacındadır. Bunun için senede 150 lira sarf etmektedir. Mektep İstanbul cihtindedir ve idaresiyle alakalı fikir edinmek için aniden ziyarete gelecek memurlara her saat açıktır. Sefaret, bu kadar seneden beri mevcut olduğu halde bu ana değin hükümetçe şikâyete sebebiyet vermemiş olan bu mektebin devamında şimdi birtakım mahzurlar var olduğunun düşünüldüğünü haber almıştır. Oysa Rahip Şişmanyân vaktiyle Maarif Nezareti'ne müracaat etmiş, mekteplere yönelik kanunun [Mekâtib-i Hususiye Nizamnamesi] 129. maddesi hükümlerine uygun olarak programını, ders kitaplarını ve muallimlerinin şهادetnamelerini ibraz etmiştir.

63 BOA, Şura-yı Devlet Defterleri (ŞD), 2611/8, 11 Şaban 1310/28 Şubat 1893. Aynı konudan bahseden diğer bir belge için bk. DH.MKT, 2045/88, 6 Ramazan 1310/24 Mart 1893.

Dolayısıyla bu maddede açıklanan sınırların dışına çıkmadıkça Rahip Şişmanyen mektebini idareye devamda serbest ve muhtardır⁶⁴.

Belgeye göre mektep olarak kullanılan Şişmanyen hanesi 1885'te adı geçen misyoner şirketi tarafından satın alınmıştır⁶⁵. İlginç bir tesadüftür ki, Şişmanyen'in Osmanlı makamlarınca tâbiyetinin onaylanması da aynı yıl gerçekleşmiştir. O halde bir ecnebi, Osmanlı topraklarında edindiği mülkünü bir başka ecnebiye satmış olmaktadır ve hukuken bir sıkıntı çıkmamış görünmemektedir.

Düz bir mantukla bakıldığında sefaretin yukarıdaki savunması haklı gerekçelerle örülmüş gibidir. Fakat dikkatlice incelendiğinde bazı hususların üstünün örtüldüğü, hatta bazılarının ters yüz edildiği anlaşılacaktır. Öncelikle Şişmanyen'in yalnızca fakir Hıristiyan çocuklarını sokaklarda heder olmaktan kurtarıp yetiştirme çabasından ziyade onların mezheplerini değiştirmesi ve bunun etrafa verdiği rahatsızlık hiç dile getirilmemiştir. Öğrenci sayısının artmasıyla mevcut mektebin yanı başındaki şahsi ikametgâhının mektebe dönüştürülmesine ruhsat verilmesiyle mevcut kilise odasının da onaylanmış olacağı, oysa bunun nizama aykırı olduğu; mektebi finanse eden hayır cemiyetinin mevcut mektep binasının sahibi olduğu söylenmesine rağmen mektebin ruhsatının neden ortaya çıkmadığı ve 129. madde hükümleri çerçevesinde yetersiz olduğu anlaşılan bilgi, belge ve şartların toparlanıp yeniden sunulmasına yönelik çabalar da yine değinilmeyen konulardandır. Şişmanyen'in müfettişlere Amerikan sefaretini adres göstermesine karşılık sefaretin "okul memurlara her saat açıktır" beyanı da çelişkilidir.

Takrir-i şifahinin devamında sefaret mabet meselesini kendi görüşleri doğrultusunda halletmiştir. Onlara göre *Şişmanyen kendi hanesi dahilinde bulunup Protestan mezhebine mensup ve Amerika tebaası sıfatıyla 'haricâne memleket' imtiyâzâtından en vâsi surette müstefittir. Binaenaleyh tensip edeceği surette icra-yı ayin etmekte ve vezâif-i diniyyesini ifada ahıbbâsının kendisine iltihak eylemelerine müsaade eylemekte muhtardır.*

64 BOA, BEO, 194/14548, 20 Şevval 1310/7 Mayıs 1893. Bu belgenin Hariciye memurları tarafından yapılan çevirisi için bk. Hariciye Nezareti İdare (HR.ID), 2030/41, 17 Ramazan 1310/4 Nisan 1893.

65 Başka arşiv belgelerinde bu satış işlemini teyit eden ifadeler şöyledir: "İşbu mektep, hane olduğu halde Hıristiyan misyoner şirketi tarafından Şişmanyen'dan bi'l-iştira' mektep itihaz olunmuştur." BOA, Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF), 4/66, 27 Zilhicce 1320/22 Mart 1903. "Hane olduğu hâlde Amerika misyoner şirketi tarafından Şişmanyen'dan bi'l-iştira' mektep itihaz edilmiş olan işbu mektebin İngiltere müessesâtu meyânına ithali..." BOA, BEO, 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

Sefaret bu savunmasıyla aslında mabet meselesinde resmî yetkililere alenen hak vermiş olmaktadır. Bu, yaptıkları itirazın sadece 1830 Muahedesi'nde yer alan "Amerika'nın en ziyade müsaadeye mazhar millet" statüsüne ve doğal olarak Şişmanyan'ın da her Amerikalı gibi bunlardan yararlanma hakkına dayandırılmasından anlaşılmaktadır. Galiba bunun altında, bir Amerika tebaasının hanesi de Amerika mülküdür; sorgulanamaz ve denetlenemez gibi bir telakki yatmaktadır. Nitekim onun evini raporlarında tasvir eden McLean da bu görüşü tasdikleyen ifadeler kullanmıştır: "Şişmanyan'ın evi bir kaledir. Duvarı Amerikan bayrakları asılıdır. İnsanlar onun çatısı altında kendilerini güvende hissetmektedirler⁶⁶." Bu benzetmenin sadece yazarın kişisel yorum gücünün bir ürünü olduğunu düşünmek, bir yabancı hüviyetinde olan Şişmanyan'ın evinin uluslararası hukuk çerçevesindeki yerini göz ardı etmek demektir. Rapor sahibi de büyük ihtimalle bunun farkındadır.

Yukarıdan beri takip ettiğimiz takrir-i şifahinin son kısımda sefarettekiler hükümetten taleplerini sıralamışlardır. Ardından Amerika sefaretî hükümetin genel politikası sadedinde eskiden beri bütün dinlere ve mezheplere müsaade edileceğini bildiklerini ve buna itibar ettiklerini, şahıslara ait bir mülk üzerinde kurulmuş olan bir mekteple mabedin devamına engel olan durumların kendilerine bildirilmesi gerektiğini, çünkü bütün bunları ülkelerine aktarmaları lazım geldiğini söylemişlerdir.

Amerika sefaretî meseleyi bu kertede bırakmayarak 4 Mayıs 1893 tarihli bir tezkerre ile Sadaret'e taşımış, bir önceki savunmasını tekrarlamıştır⁶⁷. Sadaret hiç vakit kaybetmeden durumu değerlendirmiş ve cevabında geri adım atılmadığını göstermiştir. Sadrazam Ahmed Cevad Paşa imzasıyla Hariciye Nezaretî'ne gönderilen 7 Mayıs 1893 tarihli takrirdeki karar özetle şöyledir: Memâlik-i Osmaniye'de ayin serbestisi bulunmakla birlikte mabet inşası belli bir usule göredir. Ayin icrası da öncelikle bu usule uyulması şartına bağlanmıştır. Hatta diğer bütün sefaretler gibi ABD sefaretî de şimdiye kadar mabet inşâ ettiklerinde bahsedilen bu usule uygun hareket etmişlerdir. Bu teamül gereği Şişmanyan'ın "usûl-i mevzuaya" uygun davranması mecburidir. Mektep için de Maarif Nezaretî'ne ruhsat başvurusunda

66 McLean, *age.*, s. 335.

67 Tekrarlanan konular, mektebin "fukara ve aceze etfalini ta'lim-i diniyye maksadıyla" açıldığı, faaliyette bulunduğu on üç sene zarfında hiçbir şikâyet almadığı, tefişe gelen memurlara kapısını açık tuttuğu, 129. maddenin dışına çıkmadıkça Şişmanyan'ın müdürlüğe devam edebileceği, evinin bir odasını mabede çevirmesinde ve dinî ayinlerde ahbablarını toplamasına bir şey denilemeyeceğidir.

bulunulması halinde yetkililer tarafından mahzur görülmediği takdirde 129. maddede gereğince elbette ruhsat verilecektir⁶⁸. Mektebin başından beri taşıdığı şartların ruhsat için yeterli olmadığı bu belgeyle daha da kesinlik kazanmaktadır.

Bütün bu yasal uyarılara rağmen Şişmanyan evinde ayin düzenlemeye devam etmiştir. 1896'da Şişmanyan'ın evine konuk olan McLean, *misyon evi Ermeni mahallesindedir. Ayinler evin bir bölümünde yapılmaktadır. Şişmanyan aracılığıyla orada iki defa konuşma yaptım*⁶⁹ sözleriyle buna şehitlik etmektedir. Asistan Chapman da benzer aktarımlarda bulunmakta, Şişmanyan evinde "müjdenin vaaz edildiğini; oranın erkek, kadın ve çocuklara İncil'in öğretildiği bir şapel olarak kullanıldığını, yanbaşıda da bir okul binasının yer aldığı⁷⁰" söylemektedir. Anlaşılan, Şişmanyan hakikaten yabancı uyruklu biri olmanın avantajlarından sonuna kadar faydalanmıştır.

Ruhsat Alınması Yönünde Devletin Son İhtarı ve Ruhsatname Düzenlenmesi (1897)

Devlet yetkilileri Şişmanyan Mektebi'ne ruhsat alınmasında gittikçe daha ısrarcı bir tutum içerisine girmiştir. Belli ki zaman uzadıkça mevcut düzenlemelere aykırı olarak eğitim öğretime devam edilmesi, ilaveten mekteple ilgili sürekli yeni taleplerin gelmesi onları bunaltmıştır. Yukarıda da görüldüğü gibi defalarca uyarılmasına rağmen Şişmanyan buna nedense hiç yanaşmamıştır. Bu minvaldeki son uyarı Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa imzasıyla Maarif Nezareti'ne yollanan 9 Aralık 1897 tarihli yazıyla gerçekleşmiştir:

"Kumkapı'da Musalla caddesinde kâin olup Amerika tebaasından ve Protestan cemaatinden Eğinli Şişmanyan Keğork (nam-ı diğer Jorj Şişmanyan) nam şahsın taht-ı idaresinde bulunan hanenin bir kısmı mektep itihaz edilerek cemaat-i merkûmeye mensup Ermeni etfâlınden zükûr ve inas 120 nefer şakirdâna Adapazarlı Ovsep isminde bir muallim ve Bahçecik'li iki muallime tarafından tedrisat icra edilmektedir⁷¹."

Aynı belgenin devamında pazar günleri Protestanların orada toplanmakta olduğu, onlara dinî telkin ve nasihatlerde bulunulduğu; Zaptiye Nezareti'nin 6 Aralık 1897 tarihli tezkeresinde, bu faaliyetlerin resmî ruhsata dayanıp dayanmadığının

68 BOA, HR.TH, 129/80, 7 Mayıs 1893.

69 McLean, age., s. 332.

70 Andrew L. Chapman, "Constantinople Letter", *The Christian Evangelist*, (19 Ocak 1899), s. 79.

71 BOA, Maarif Nezareti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 380/24, 6 Şaban 1315/31 Aralık 1897.

belirsiz olduğunun bildirildiği, “ruhsatsız mektep ittihâzı usul ve nizâma mugâyir olduğundan” gereğinin yapılmasının icap ettiği söylenmektedir.

Nihayet Şişmanyân Amerika sefaretî aracılığıyla ruhsat başvurusunda bulunmuştur. Mekteple ilgili verdiği bilgilere göre muallim kadrosunda Ovsep, Davıdyan Uskuhi ve Pirapun Semerciyan adlı kişiler yer almaktadır. Bu üçünün şehadetnameleri resmî makamlarca görülmüştür. Lakin pazar günleri yapılan toplantılarda zararlı bir şey olup olmadığının araştırılması zabitanın vazifesindedir⁷².

Mekâtib-i Gayrı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği namına düzenlenen ruhsatnamede (Bk. Ek-2) mektebin yalnızca kız ve erkek Ermeni talebelere yönelik olduğu, Şeyh Ferhad mahallesi Musalla caddesinde 26 numarada bulunduğu, adının “Şişmanyân Mektebi” olup Amerika tebaasından Jorj Şişmanyân Efendi tarafından tesis edildiği, bildirilenler dışındaki kitaplara da izin alınması, okul başka yere taşınırsa haber verilmesi, her imtihan ve mükafat töreninde bir memurun hazır bulundurulması, mezunların ve devam çizelgesinin ibraz edilmesi, müfettişlere kolaylık gösterilmesi gibi hususlar beyan edilmiştir. Halihazırda okutulan kitaplar bir tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 1: Şişmanyân Mektebi'nde Okutulan Kitaplar

Kitabın ismi	Müellifi	Basım tarihi/yeri
Müntehebât	Simon Karakaşyan	1892
Anâsır-ı Lisân-ı Osmânî	Mihran Apikyan	1894
Lisan-ı Mâder-zâd	Balbah	1896
Letâif-i Âsâr	Mihran Apikyan	1894
Letâif-i Âsâr	Mihran Apikyan	1893
İlaveli Güldeste	Mihran Apikyan	1303
Mebâdî-i İlm-i Menâfiü'l- A'zâ [Anatomi]	Mihran Apikyan	1885
Ulûm-i Tabiiyye	Tiyan	1897
İngiliz Lisânı Miftahı	Bağdasaryan	1886
Fransızca Kıraat Kitabı	Jorjjon	1887
Hisab Kitabı	Jorjjon	1887
Coğrafya	Bozacıyan	1891
Fransızca Amelî Sarf	Terziyan	1891

72 BOA, MF.MKT, 380/24, 27 Receb 1315/22 Aralık 1897.

?	Terziyan	1891 / Londra
Ameli Sarf	Mihran Apikyan	1306
Emsâl-i Süleyman	Mihran Apikyan	1895
Mufassal İnşâ ve Kitâbet	Torosyan	1892 ⁷³

Müfredata bakıldığında bu mektep matematik, yabancı diller, Osmanlıca ve coğrafya okutulan sıradan bir ilkokul görünümündedir. Ayrıca *Süleyman'ın Meselleri* kitabı dışında dinî içerikli bir ders kitabının, hatta İncil'in bulunmayışı dikkati çekmektedir.

Ruhsat alındıktan sonra okuldaki öğrenci mevcudunun arttığı gözlemlenmektedir. 1888'de dört odalı mektep binası yaklaşık 100 öğrenciye kifayet etmekteyken halihazırda 125 kız ve oğlan öğrenim görmektedir⁷⁴. 1896'da ise gündüzcü okulunun 85 öğrencisi olduğu, eğer yer olsaydı 300 öğrenci alabilecekleri kaydedilmiştir⁷⁵. Bu iki yabancı kaynaktaki sayısal veriler ABD kamuoyunu etkilemek için yüksek tutulmuyor idiyse, okulun kapasitesinin hayli fazla olduğu anlaşılmaktadır. Okul 1903 yılında 40 erkek, 80 kız öğrenciye sahipken⁷⁶, Ocak 1906'da aynı mevcudunu korumuştur⁷⁷.

Görüldüğü gibi resmî makamlar Şişmanyan Mektebi'ne veya müdürüne ilk on yıl herhangi bir müdahalede bulunmamışlardır. Bunun sebepleri bağlamında düşününlünce Maarif Nezareti cephesinde önemli gelişmelerin yaşandığı ve teftişlerin başlamasının doğal olduğu görülecektir. Söz konusu gelişmeler 1886'da Mekâtib-i Gayrı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin kurulması, başına Konstantinidi Paşa'nın ardından 1887'de Abdullah Hasib Efendi'nin getirilmesi, 1888'de Nizamnamesi'nin hazırlanması, 4 Eylül 1891'de Ahmed Zühdi Paşa'nın nazırlığı devralmasıdır. Şişmanyan Mektebi'nin hikayesi çerçevesinde bütün bu bileşenlerin, yabancı okullar için yeni ve sıkı bir dönemi başlatmış oldukları söylenebilir.

73 BOA, MFMKT, 889/45, 18 Şaban 1323/18 Ekim 1905. Veriliş tarihi 1897 olmakla birlikte ruhsatname bu künyede yer almaktadır.

74 Chapman, agm., s. 80. Yazar haritalara, çizelge ve kreş malzemelerine de ihtiyaç olduğunu, ABD'de bu insanlık davasına (the cause of humanity) 500 dolar ayırabilecekler için bu okulun genişletilmesinden ve donatılmasından daha iyi bir yatırım bilmediğini de eklemiştir.

75 McLean, *age.*, s. 332.

76 BOA, Y.PRK.MF, 4/66, 27 Zilhicce 1320/22 Mart 1903.

77 BOA, BEO, 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

Hukuki problemlerini halleden mektebin bundan sonra bu hâliyle yoluna devam ettiği düşünülebilir. Ne var ki gidişat farklı bir istikamette olmuştur. Sadece sekiz yıl sonra mektebin bir başka yabancı cemiyetin çatısı altına girmesi gündeme gelmiştir. Elle tutulur bir gerekçe gösterilmeyen bu intikalin anlamı, yeni bir hukuki sürecin başladığı ve tekrar resmî makamların meşgul edilmesidir.

3. Şişmanyan Mektebi'nin Friend's Mission Cemiyeti'ne Devri

Arşiv kayıtlarından birine göre İngiltere menşeli bu cemiyet Kumkapı Muh-sine Hatun mahallesinde Şakir Efendi Çeşmesi sokağında bir yetimhane ile bir dar'üt-tedaviye (tedavi merkezi) sahipti⁷⁸. Bir başkasında ise 1887 yılında Kumkapı İncirdibi mahallesinde bir kız yetimhanesi açtığı, burasının “öksüz kızların iâşesine mahsus” bir hayrathane olduğu, vaktiyle İskoçyan adlı bir Ermeni tarafından hibe edildiği bildirilmektedir⁷⁹. İskoçyan doktordur ve kendi ikametgâhını hastalara ücretsiz hizmet veren bir hayrathaneye dönüştürmüştür⁸⁰. Londra'ya giderken de burasını Ann Mary Burgess⁸¹ adlı bir misyoner hanıma terk etmiştir⁸². O da 1888 yılında İstanbul'a geldikten sonra önemli değişiklikler yaparak tedavi merkezinin binalarını çok işlevli bir kampüse dönüştürmüştür. Böylece orasını bir toplantı salonu, iki sınıf, endüstri şubesi için çalışma odaları, evdeki çalışanlar için yemek ve oturma odaları, yetimler ve işçiler için yatak odaları, ofis ve sıhhi bölümler ile çamaşırhaneden oluşan bir yapıya çevirmiştir. Faaliyetler ise üç başlık altında yürütülmekteydi: Endüstri işleri, eğitim ve dinî çalışmalar. Bu merkezde bir araya gelen Ermeni yetim kızlar ile dul kadınlar oradaki atölyelerde çalışarak veya el işleri yaparak maişetlerini kazanıyorlardı. Oyuncaktan, çoraba, iğne oyarlarından Doğuya mahsus el işlerine ve kilimlere kadar pek çok üretim yapıyorlardı. Miss Burgess bunları Amerika, Almanya, İrlanda, İskoçya ve İngiltere'ye

78 BOA, ŞD, 2748/8, 11 Cemaziyelevvel 1323/1 Haziran 1905. Onaylandığına dair belgeler için bk. İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN), 63/3, 11 Şaban 1323/11 Ekim 1905.

79 BOA. BEO. 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

80 Erkan Ceviziler, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII, (2014), s. 134.

81 Ann Mary Burgess (1861-1943): İngiltere-Yorkshire'lı bir Quaker misyoneridir. İstanbul'a geldikten sonra 1894'e kadar Ermenice ve Türkçe öğrenmiştir. Elli yılı aşkın bir süre Ermenilere hizmet etmiştir. Michelle Tusan, “The Business of Relief Work: A Victorian Quaker in Constantinople and her Circle”, *Victorian Studies*, LI (2009), s. 633.

82 BOA, BEO, 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

gönderiyordu⁸³. Friend's Mission şimdi de 1880'den beri Amerikalıların uhdesinde bulunan Şişmanyen Mektebi'ni bünyesine katmaya karar vermişti.

Nihayet devirle ilgili yazışmalara başlandı. ABD sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 15 Ağustos 1905 tarihli tavrırde "Maârif-i Umumiye Nezaretinin ruhsatıyla küşâd edilmiş olan" Kumkapı civarındaki Musalla'da Şeyh Ferhad mahallesinde 30 ve 32 numaralı Şişmanyen Mektebi'nin İngilizlere terk ve havale edildiği bildirildi. Dolayısıyla mektebin artık Amerika müesseseleri listesinden çıkartılması gerekiyordu⁸⁴. Hatırlanacağı gibi ruhsatnamede mektebin "26 numarada bulunduğu" belirtilmişti. Şimdi ise "30 ve 32 numaralı" haneler mektep olarak İngilizlere devredilmek istenmektedir. 26 numaralı ev ise daha sonra "müdür ikametgâhı" olarak devredilecektir.

Öte yandan İngiltere sefaretini de mektebi devralabilmeleri için gerekli muamelelerin yapılmasını 24 Ağustos 1905 tarihli bir tavrırde ilgili makamlardan rica etmiştir. Bunun üzerine Mekâtib-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği eski ruhsatnameyi görmek istemiş, İngiltere sefaretini de göndermiştir. Müfettişlik mektebin idare ve muallimler heyetleri ile ders kitaplarının değiştirilmesi söz konusu olduğundan eski ruhsatnameye şerh düşülmesi veya yeni bir ruhsatname düzenlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu bağlamda "muallim ve muallimelerin usul ve hüviyetleri tahkik edilecek, şehadetnameleri görülecek, yeni kitaplar incelenerek tasdik edilecektir." Maarif Nazırı, belgeye bu yeni durum karşısındaki şaşkınlığını da eklemeyen edememiştir. Ona göre ruhsatname yenilenmesinde bir mahzur olmasa da bir mektebin bir devlet tebaasından diğer devlet tebaasına nakledilerek mensubiyet değiştirmesi emsalsiz bir şeydir⁸⁵.

Tam da bu işlemlerin akabinde Disciple of Christ Cemiyeti yirmi altı yıldır misyoner gönderdiği ve desteklediği Türkiye'deki faaliyetlerini sonlandırma kararı almıştır (1905). Sebep olarak bunca sene sonuç alınmamış olmasını göstermiştir⁸⁶. Böylece Şişmanyen Mektebi'nin tarihçesinde Amerikalı misyonerlerin dönemi kapanmış, İngiliz misyonerlerin devri başlamıştır.

83 Michelle Tusan, *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*, California, California University, 2012, s. 101-105.

84 BOA, ŞD, 221/4, 21 Muharrem 1324/17 Mart 1906.

85 BOA, ŞD, 221/4, 21 Muharrem 1324/17 Mart 1906.

86 *The Stone-Campbell Movement*, s. 118. Teşkilatın 1901'de Osmanlı'da 17 istasyonu, 4 misyoneri, 23 yerli yardımcısı, 18 kilisesi ve 603 de komünyon almış mensubu olduğu kaydedilmiştir. Basmacıyan, *age.*, s. 76 ve 266.

Devir Sonrası Resmî İşlemler

Friend's Mission'ın ruhsat başvurusu kabul edilmiş, mektebin kaydı Miss Burgess namına yenilenmiştir. Öğretmen kadrosu, ders kitapları ve öğretmenlerin şahadetnameleri hakkında Maarif Nezareti'nin gerekli muameleleri yapabilmesi için İngiliz müesseseleri cetveline işlenmiştir. Üstelik bir de Padişah iradesi elde edilmiştir. Diğer yandan mektep binalarının bulunduğu arsaların niteliği resmî makamlarca araştırılmıştır. Senetlerine göre bu arsalar “Haremeyn-i muhteremeyne mülhak Tezkereci Hüseyin Efendi ile Nezaret-i Evkâf-ı Hümayun'a mülhak Hazine-darbaşı el-Hac Halil Ağa vakfiyla mahlût [katışık] vakıf arsalarıdır.” Arsaların elden çıkmasıyla, bağlı oldukları vakıf gelirleri kesilmiş olacağından Cemiyet adına yeni kayıt yapılabilmesi için kıymetlerinin binde onu nispetinde bir maliyet ödeyeceklerdir⁸⁷. Sonunda Saderet'ten Dâhiliye, Hariciye, Maarif, Evkâf-ı Hümayun ve Defter-i Hâkâni nezaretlerine hitaben kaleme alınan bir yazıyla gerekenlerin yapılması emredilmiştir⁸⁸.

4 Şubat 1907 tarihinde İngiltere sefaretinden gönderilen tavrile senetlerinin düzenlenerek kendilerine verilmesi ve tamamının vergiden muafiyetleri talep edilen mülkler şunlardır: 1. Kumkapı'da Şeyh Ferhad mahallesinin Musalla caddesinde kâin bir mektep mahalli ile müdür ikametgâhı olan 26 ve 30 numaralı, her biri bahçeli iki ev 2. 32 numaralı kuyumcu gediği ve mülkü⁸⁹. Bundan sonra mülklerin adres ve tanımlamaları bu şekilde kaydedilmiştir. Daha önce “hane” olarak geçen yerlerden biri artık “kuyumcu gediği” olmuştur.

Bütün bu gelişmelerin Sadaret'ten Padişaha arz edilmesi tam iki yıl sonra (5 Şubat 1909) gerçekleşmiştir. Sadrazam Kamil Paşa imzasını taşıyan bir belgede yapılan işlemler ayrıntılı olarak dile getirildikten sonra “muâmele-i lâzimenin ifâsı hususunun Defter-i Hâkâni Nezaretine havalesi”, ilaveten Divan-ı Hümayun kalemine; Maliye, Hariciye ve Evkâf-ı Hümayun nezaretlerine bilgi verilmesi istenmiştir⁹⁰.

Bunun üzerine Defter-i Hâkâni Nazır Mahmud Esad Efendi'nin Maarif ve Nafia Dairesi'ne yazdığı bir yazıda bütün taleplerin biri hariç hepsinin yerine getirileceği bildirilmiştir. Şöyle ki, Şura-yı Devlet'in 11 Mart 1909 tarihli vergi mua-

87 BOA, MFMKT. 889/45, 18 Şaban 1323/18 Ekim 1905. Bu konudaki bir başka belge için bk. HR.TH, 342/110, 2 Şubat 1907.

88 BOA, BEO, 2988/224092, 19 Zilhicce 1324/3 Şubat 1907.

89 BOA, HR.İD, 1811/17, 20 Mart 1909; BEO, 3310/248224, 10 Rebiülahir 1326/12 Mayıs 1908.

90 BOA, İ.HR, 417/9, 17 Muharrem 1327/8 Şubat 1909.

fiyeti kararına göre mezkûr mektep ve bahçe emlak vergisinden muaf tutularak İngiltere müesseseleri başlığı altına kaydedilecektir. Fakat müdür ikametgâhı olan *evler* “mektep ve kilise gibi müessesât-ı hayriyeden olmayıp şahsa ait bina” sayıldıklarından vergi ve diğer yükümlülüklerle mükellef tutulacaklardır. Ancak işleri takip eden sefaret memuru hem mektep hem de müdür ikametgâhı için Cemiyet namına senet verilmesini talep etmiştir. Bu noktada Şura-yı Devlet’in yukarıda arz edilen kararıyla İngiltere müesseseleri başlığına dahil edileceklerine binaen müdür ikametgâhı denilen bina için de -vergiye tâbi olsa bile- diğeri gibi Cemiyet adına bir senet düzenlenip düzenlenmeyeceği kararı üst makamlara bırakılmıştır⁹¹.

Çok geçmeden 25 Mayıs 1909 tarihli bir sened-i hâkâni (tapu senedi) düzenlenmiştir⁹². Bunu alan Friend’s Mission üyeleri yeni bir inşaat planı hazırlayarak üç katlı yeni bina için ruhsat başvurusunda bulunmuşlardır⁹³. Ancak tamamlanan binalar “1327 senesi Bâyezid harîk-i kebîrinde muhterik olmuştur⁹⁴.” Sözü edilen yangın 23 Temmuz 1911’de çıkan Uzunçarşı (Aksaray) yangınıdır. Koska, Vezneciler, Çukurçeşme, Ağa Yokuşu, Laleli, Aksaray, Yenikapı, Langa ve Cellat Çeşmesi’ni kapsayan⁹⁵ bu devasa yangından Friend’s Mission’ın yeni mektep binası da nasiplenmiştir. Muhtemelen mekteple ilgili resmî evraklar, dolayısıyla tapu senetleri de kurtarılamamıştır. Tapu için hükümete müracaat edilmiş ve 1913’te yeni bir tapu senedi düzenlenmiştir⁹⁶.

Bu aşamadan sonra bahsi geçen mülklerle ilgili yazışmalar beş yıl sonra da devam etmiştir. Maliye Nezareti’nin 9 Eylül 1918 tarihli tezkeresine İstanbul Defterdarlığı’ndan verilen cevapta *Şeyh Ferhad mahallesinde kâin olup İngiliz mektebine kalb olunan arsanın hazîne-i celîle-i mâliye nâmına senede raptı Defter-i Hâkâni’ye yazıldığı ve henüz cevap alınmadığı cihetle bu kerre de tekit edildiği*⁹⁷ arz edilmiştir.

91 BOA, ŞD, 71/7, 17 Rebiülevvel 1327/8 Nisan 1909. Aynı konulardaki yazışmalar için bk. ŞD. 2771/31, 7 Muharrem 1327/29 Ocak 1909.

92 BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 107/45, 10 Haziran 1924.

93 BOA, İrade Hariciye (İ.HR), 418/45, 22 Receb 1327/10 Ağustos 1909; Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ), 11/7, 3 Ramazan 1327/16 Eylül 1909.

94 BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 1302/28, 29 Haziran 1335/29 Haziran 1919.

95 Melek Öksüz, “İstanbul/Uzunçarşı Yangını (1911) İçin Trabzon Vilayetinden Toplanan Yardımlar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, XXIX (2020), s. 125.

96 BOA, HR.İM, 107/45, 10 Haziran 1924.

97 BOA, ML.EEM, 1302/28, 29 Haziran 1335/29 Haziran 1919.

İngiliz Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson'ın Tapu Talebi (1924)

Şişmanyar Mektebi'yle ilgili arşivde bulunan son belge 1924 yılına aittir ve İngiliz Yüksek Komiserliği'nin bir tapu talebidir. Bilindiği gibi Lozan Barış Konferansı 20 Kasım 1922'de başlamıştı ve bu süreçte İstanbul işgal altında bulunuyordu. Bu sırada Ankara Hükümeti, İstanbul'daki mevcut yüksek komiserler, yabancı temsilcilikler ve dış işlerine ait meselelerle uğraşmak üzere orada bir kurum ihdas edilmesi kararı alarak Dersaadet Murahhaslığı'nı kurmuştur. Bu göreve 9 Aralık 1922'de Adnan Adıvar tayin edilmiştir. İngiltere'nin İstanbul'daki yüksek komiseri Horace Rumbold'un, daha önce kesilen Lozan görüşmelerinin 23 Nisan 1923'te tekrar başlaması üzerine İngiltere baş delegesi olarak Lozan'a gitmesiyle Nevile Henderson ona vekâleten görevlendirilmiştir⁹⁸.

Çeşitli vesilelerle Adnan Bey'le bir araya gelen Henderson bu temaslarından birinde "İstanbul'daki İngiliz Merkezi" adına kendisine hitaben kaleme alınmış 10 Haziran 1924 tarihli Fransızca bir dilekçe iletmiştir. Bizzat imzaladığı bu dilekçede Friend's Mission Cemiyeti'nin Kumkapı'daki mülklerine dair bir talepte bulunmuştur:

"Sayın delege, aşağıdaki mesele hakkında zât-ı âlinizin iyi niyetli müdahalenize ihtiyacım olduğumu saygıyla bildirmekle şeref duyarım.

Friend's Mission adıyla bilinen İngiliz hayır cemiyeti, Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından verilmiş olan ve sırasıyla 25 Mayıs 1325 ve 9 Kasım 1329 tarihlerini taşıyan iki tapu ile Kumkapı semtinde bir arsaya sahiptir.

Bu belgelerin orijinaleri savaş sırasında kaybolmuş olduğundan adı geçen cemiyetin başkanı ve aynı zamanda resmî belgelerin kopyalarını elinde bulunduran Miss Burgess bunların resmî üshalarını almayı arzu etmektedir. Kendisi İstanbul'da olmadığı için İngiliz Merkezi'nden yardım istemiştir.

Eğer zât-ı şahaneleri Kadastro Genel Müdürlüğü resmî başkanlığından bu belgeleri elde etmek için yardımcı olurlarsa son derece müteşekkirim. Araştırmayı kolaylaştırmak için bu yazıya resmî olmayan iki kopyayı ilave ediyorum. Kabul etmenizi rica eder hürmetlerimle arz ederim. Sayın müsteşarları, Dr. Adnan [Adıvar] Bey, Türkiye Cumhuriyeti Devleti Dışişleri Bakanlığı Delegesi⁹⁹." [Bk. Ek-3]

98 Ufuk Erdem, "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)şi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI/V (2017), s. 2201-2202.

99 BOA, HR.İM, 107/45, 10 Haziran 1924. Dilekçenin Fransızca metnini Türkçeye tercüme eden Prof. Dr. Aykut Kazancıgil'e teşekkürü bir borç bilirim.

Dilekçenin talep konusu, sadece birer kopya hâlinde Miss Burgess'in arşivinde yer alan ve ek olarak sunulan 1909 ve 1913 sened-i hâkânilerinin asıllarına ulaşmaktır. Dilekçeye Adnan Adıvar'ın verdiği karşılığa dair herhangi bir veriye sahip değiliz. Bununla birlikte müspet cevap vermemiş olabileceği yönünde iki kuvvetli sebep öne çıkmaktadır. Birincisi, dilekçe tarihinden kısa bir süre sonra Adıvar'ın görevine son verilmesi, yerine 24 Haziran 1924'te Nusret Bey'in atanarak 7 Temmuz'da görevine başlamasıdır¹⁰⁰. İkincisi ise kendisi İstanbul'da Ankara Hükümeti'nin delegesi olarak bulunmaktaydı ve Ankara Hükümeti o dönemde henüz İstanbul'a hâkim değildi. Dolayısıyla Adnan Bey yardımcı olmak istese dahi bir belge verecek yetkisi söz konusu olamazdı. Herhangi bir idari işle alakası olmadığını hem kendisi hem de İngiliz diplomasisi elbette biliyor olmalıydı. Güçlü bir ispat belgesi olmayan bu konuda muhtemelen Adnan Bey'in ağırlığını koymasını istemişlerdi.

Ancak Dersaadet Hariciye Murahhashı'nın 11 Haziran 1924 tarihli ve 650 numaralı tezkeresine İstanbul Valiliği'nin verdiği cevapta "Frend Mişın namındaki İngiliz cemiyetinin Kumkapı'daki arsalarına ait olup bu kerre Tapu Müdüriyeti'nden irsal kılınan iki kıta tapu senedi leffen takdim kılındı" denilmekte, aynı bilginin 17 Temmuz 1924'te İngiltere sefaretine de gönderildiği belirtilmektedir¹⁰¹. Geline nokta İngilizler istedikleri tapuyu almış bulunmaktadırlar. Burada Adnan Bey'in bir tavassutu olup olmadığı meçhul olsa da Hariciye'nin İstanbul Vilayeti'ne tezkere yazdığı tarihte (11 Haziran) henüz görevinin başında bulunduğu dikkate alınır sa gayrıresmî de olsa bir dahlinin olabileceği akla gelmektedir.

Eski adıyla Şişmanyan Mektebi, yeni adıyla Friend's Mission Mektebi'nin Türkiye Cumhuriyeti döneminde nasıl ve hangi kimlikle devam ettiği bir başka çalışmaya bırakılmıştır. Daha ileri çalışmalarla bir taraftan bu müessesenin akıbetinin aydınlatılacağı, diğer taraftan da yeni devletin yabancı eğitim kurumlarına karşı aldığı tavır ve sergilediği yaklaşımın bu örneklem üzerinden izlenmesinin mümkün olabileceği ümit edilmektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasından Kevork Şişmanyan, Amerikalı misyonerlerin Bebek İlahiyat Okulu'nda öğrenim görmüş, onların telkinleriyle Protestanlık mezhebine geçmiştir. Ardından Amerika'ya giderek ruhban sınıfına dahil

100 Hakan Kaya, *Türkiye-İngiltere İlişkileri (1929-1939)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019, s. 30.

101 BOA, HR.İM, 110/4, 6 Temmuz 1924.

olmuş ve o ülkenin tâbiyetine girmiştir. Buna mukabil kendisinin Protestan olmasına vesile olan American Board teşkilatının değil, Disciple of Christ adlı başka bir misyonerlik teşkilatının üyesi sıfatıyla İstanbul'a dönmüştür. Bu bağlamda İstanbul'daki American Board misyonerlerinin herhangi bir kurumunda görev almak yerine kendi evlerinden birinde müstakil bir okul açmıştır.

Eğitim tarihimizin yabancı okullar başlığında önemli bir yere sahip olan Şişmanyân Mektebi 1880 yılında kız ve erkek öğrenciler için açılmış bir iptidai mekteptir. Uzun yıllar ruhsat başvurusunda bulunmamış, resmî makamların ısrarları sonucu 1897'de ruhsat almıştır. 1903 yılında ise İngiltere menşeli Friend's Mission Cemiyeti'ne devredilme sürecine girmiş, 1905'te devir tamamlanmıştır.

Ancak Şişmanyân yalnızca okulunun sınırlarında faaliyet göstermiş bir kişilik değildir. Uzun yıllar birçok Anadolu şehrine defalarca gezi düzenlemiştir. Kumkapı Hadisesi şüphelisi olarak devletin sıkı takibine girmiştir. Hatta devlet nezdinde memleketten sürülmesi gereken bir şahıstır. Bazı Ermenilere pusula vermek suretiyle Varna'ya gizlice adam kaçırdığından şüphelenilmiştir. Bunların hepsi onun defalarca polis sorgusuna çağırılmasıyla neticelenmiştir.

Misyonerler cephesinde ise “Protestan vaiz”, “misyoner”, “rahip” ve “doktor” sıfatlarıyla tanımlanmaktadır. Anadolu gezilerinin yegane amacı da insanlara İncil'i anlatmak, bağlı olduğu misyonerlik cemiyetinin teşkilatlanmasını sağlamak şeklinde açıklanmaktadır. Amerika sefaretini ise kendi vatandaşı olduğundan sonuna kadar ona sahip çıkmıştır.

Bütün bunlar dikkate alındığında Şişmanyân bir yönüyle Anadolu ve İstanbul'da yaşamış, dolayısıyla geçmişle bağları devam eden, Payitahtı ve memleketin diğer şehirlerini iyi tanıyan, cârî hukuk pratiklerine aşina bir Osmanlı Ermenisi iken; diğer yönüyle Amerika tâbiyetine geçmiş olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nden “ecnebi” muamelesi görmüş bir yabancı, bir misyoner teşkilatının görevlisi, Amerika sefaretini tarafından sürekli himaye edilen nevezuhur ve ilginç bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu figür Osmanlı'nın son yüzyılında gayrimüslim tebaanın nasıl bir dönüşüm geçirdiğine dair hayli fikir vermektedir.

Şişmanyân Mektebi'nin tarihçesinde ortaya çıkan bir başka husus, bir ecnebi mektebinin ruhsat, teftiş, inşaat, tamir ve tapu gibi işlemlerinin yalnızca Maarif Vekaleti'nin ve ilgili müfettişliğin alanına girmekle kalmayıp Hariciye, Dâhiliye, Zaptiye nezaretlerinin ve Şehremaneti'nin de ortak meselesi hâline geldiğidir. Dahası, Osmanlı topraklarındaki bir yabancı okulun aslında iki ülke arasındaki diploma-

siyi doğrudan etkilediği, en ufak bir meselenin uluslararası bir krize dönüşebildiği, devletin müdahale alanının daha evvel yapılan ikili antlaşmalarla sınırlı kaldığı, dolayısıyla Osmanlı makamlarının Müdür Şişmanyan'ın tüm şaibeli yönlerine rağmen ona ciddi bir yaptırım uygulayamadığı net bir şekilde izlenmektedir. Bu bağlamda yabancı okullar meselesinin devlet organlarını ne kadar meşgul ettiği bu tekil örnekte bile ayrıntılarıyla görülebilmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO), 194/14548, 2743/205658, 2988/224092, 3310/248224.

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI), 11/7.

Dahiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), 123/26, 1782/66, 1790/147, 1800/141, 2045/88.

Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Muamelât (DH.TMIK.M), 125/56, 14/74, 15/56, 17/44, 21/45.

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H), 348/13.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO), 6/3.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 1811/17, 2030/41.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashı (HR.İM), 107/45, 110/4.

Hariciye Tahrirat (HR.TH), 104/5, 124/76, 129/80, 130/22, 182/109, 342/110.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN), 63/3.

İrade Hariciye (İ.HR), 417/9, 418/45.

Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi (MF.MKT), 380/24, 889/45.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 1302/28.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 522/106.

Şura-yı Devlet Defterleri (ŞD), 221/4, 2611/8, 2748/8, 2771/31, 71/7.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 475/109.

Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı (Y.MTV), 238/75.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 59/47.

Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF), 4/66.

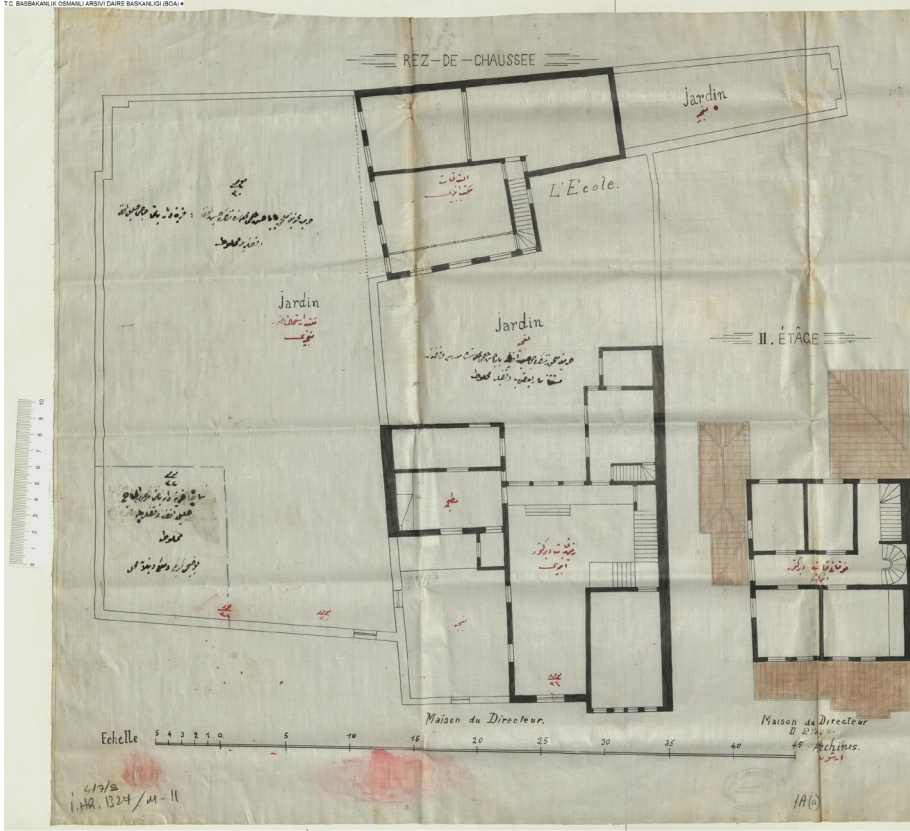

Araştırma ve İnceleme Eserler

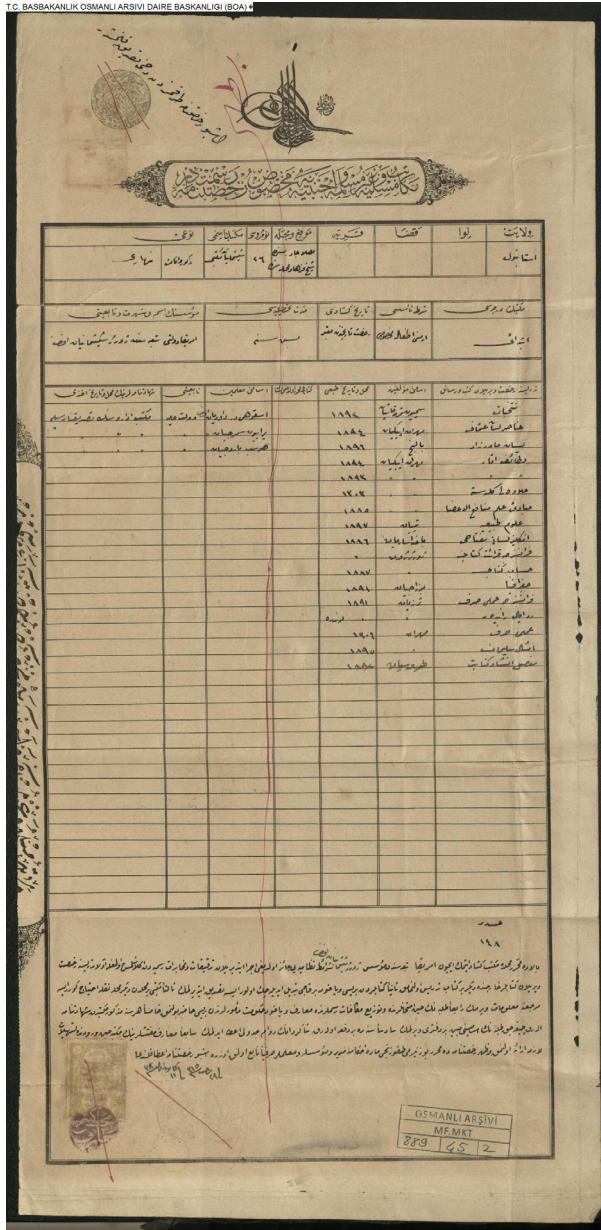
- Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Arpee, Leon, *A Century of Armenian Protestantism (1846-1946)*, New York 1946.
- Basmacıyan, Krikor H, *Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Biröl, Nurettin, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rifat Paşa", *Yeni Türkiye Dergisi*, LXII (2014), s. 2067-2118.
- Cevizliler, Erkan, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII (2014), s. 119-155.
- Chapman, Andrew L, "Constantinople Letter", *The Christian Evangelist*, 19 Ocak 1899, s. 80.
- Erdem, Ufuk, "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI/V (2017), s. 2193-2227.
- Eviz, Vehbiye, *II. Abdülhamit Han Döneminde Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Siyasi Mücadelesi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2014.
- Kaya, Hakan, *Türkiye-İngiltere İlişkileri (1929-1939)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- Kıral, Bilgen, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XV (2020), s. 170-189.
- Köprölü, Orhan F., "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, C LI/S. 200, Ankara 1987, s. 927-947.
- Köşe, İsmail, "Amerikan Arşiv Belgelerinde Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlaması 1830 Tarihli Ticaret ve Seyrüsefayın Antlaşması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, XCVII/CXCIII (2011), s. 145-188.
- McLean, Archibald, *A Circuit of the Globe*, St. Louis 1897.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde MiŐyoner Okulları*, Gökkuube Yayınları, İstanbul 2005.

- Okuducu, Sadık, *1889-1895 Arası Kumkapı ve Çevresi Ermeni Hadiseleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, XIV/III (1982), s. 87-96.
- Öksüz, Melek, “İstanbul/Uzunçarşı Yangını (1911) İçin Trabzon Vilayetinden Toplanan Yardımlar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, XXIX (2020), s. 121-148.
- Şahin, Emrah, *Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft (1880-1910)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Department of History McGill University, Montréal 2011.
- Şaşmaz, Musa, “Kumkapı Ermeni Olayı (1890)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX (2004) s. 101-118.
- Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- The Stone-Campbell Movement: A Global History*, ed. Newell Williams, Douglas A. Foster, Paul M. Blowers, Missouri: Chalice Press, 2013.
- Tusan, Michelle, “The Business of Relief Work: A Victorian Quaker in Constantinople and her Circle”, *Victorian Studies*, LI (2009), s. 633-661.
- Tusan, Michelle, *Smyrna’s Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*, California University, California 2012.
- Uçan, Yunus Emre, *Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2015.

EKLER

Ek 1: Friend Mission'a devredilirken mevcut mektep ve bütün müstemilatının haritası

ME.MKT.00889.00045.002

Ek 2: Şişmanyan Mektebi'nin ruhsatnamesi

Mission Britannique,
Constantinople.
le 10 juin 1924.

No. 481/481/24.

Monsieur le Délégué,

J'ai l'honneur de recourir à la bienveillante intervention de Votre Excellence dans l'affaire suivante:-

La Société de bienfaisance britannique connue sous le nom de "Friends Mission" est propriétaire d'un terrain dans le quartier de Mussalla, Koum Kapou, Stamboul en vertu de deux titres de propriété donnés par la Direction Générale du Cadastre en date du 25 mai 1325 et du 9 novembre 1329 respectivement. Les originaux de ces titres ayant été égarés au cours de la guerre, Miss Burgess, Directrice de la Société désirerait en être munie de copies officielles. Etant absente de Constantinople elle a prié cette Mission de les obtenir.

2 Annexes

Je serais fort obligé si Votre Excellence pourrait interposer ses bons offices auprès de la Direction Générale du Cadastre afin de me procurer les copies officielles des titres en question. Afin de faciliter les recherches j'annexe à cette note des copies non-officielles des deux titres.

Veillez agréer, Monsieur le Délégué, l'assurance de ma haute considération.

Neville Handerson

Son Excellence,
Le Docteur Adnan Bey,
Délégué du Ministère des Affaires Etrangères
du Gouvernement de la République Turque,
Constantinople.

OSMANLI ARŞİVİ		
HR.İM		
107	45	1

HR.İM.00107.00045.001

Ek 3: Handerson'ın Fransızca Tapu Talebi

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 09.10.2021
Kabul/Accepted: 12.09.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.1007

Araştırma Makalesi/Research Article

Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Hınçak Partisi'nin
İki Kongresi ve Savaş Kararı

Bülent Cırık*

Öz

Ermenilerin dünya genelinde önemli siyasi teşekküllerinden olan Hınçak Cemiyeti, Osmanlı Devleti'ne karşı illegal bir yapıda doğmuş ve gelişmiştir. İkinci Meşrutiyetin ilanı ile siyasal bir parti hâline dönüşen ve legal hâle gelen Hınçak Cemiyeti, Balkan Savaşları sırasında Doğu Anadolu ıslahatı konusunda Rusya ve İngiltere'nin destekleriyle Osmanlı Devleti'ne karşı eski eylemlerine dönme kararı almıştır. Bir yandan ıslahat meselesi bir yandan İttihat ve Terakki iktidarına olan güvenin sarsılması, cemiyetin öz-savunma için silahlanma çalışmalarında etkili olmuştur. 1913 Ağustos'unda Köstence'de gerçekleştirilen Hınçak Kongresi, Ermenilerin hızla silahlanması gerektiği ve İttihat ve Terakki Fırkası liderlerine karşı suikast düzenlenmesi kararlarıyla ön plana çıkmıştır. Bu karara itiraz eden İstanbul merkezli yapılanma ise 1914 Temmuz'unda İstanbul'da bir kongre düzenleyerek eski karara sadık kaldığını göstermek istemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce Hınçak Partisi'ne karşı Osmanlı Hükûmeti'nin aldığı takip kararları, tutuklamalar, yargılamalar ve gönüllü hareketinin doğuşunda Hınçak Partisi'nin etkisi, sevk ve iskân kararının alınmasında önemli bir etkidir. Hınçak Partisi'nin kongreleri ve savaş öncesi yargılamalar daha önce herhangi bir çalışmada ele alınarak incelenmemiştir. Hınçak Partisi'nin 6. ve 7. kongresine ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bu fırkaya ait tutuklamalarla ilgili belgelerin ve yargılamalara ait tutanakların bir kısmı T.C.

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, bulent.cirik@dpu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6650-4338

Genelkurmay Başkanlığı tarafından sekiz cilt hâlinde yayınlanmıştır. Bu belgeler ve tutanaklar Ermeni Sorununun önemli bir boyutunu göstermesi açısından önem arz etmekle beraber üzerinde tahlil ve değerlendirmelerin yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Osmanlı hükümetlerinin Hınçak Fırkası ile ilişkileri ve soykırım iddialarının bir de bu çerçeveden ele alınması gerektiği üzerinde durularak, konu ile ilgili arşiv belgeleri ve yayınlanmış tutanaklardan istifade edilmiştir. Çalışmanın temel hedefi, 1915 olaylarının başlangıcı sayılabilecek, ancak gözden kaçırılan bir döneme tümevarım yöntemiyle açıklık getirebilmektir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Ermeni İlişkileri, Hınçak Cemiyeti, Köstence Kongresi, Ermeni İslahatı, 1915 Olayları.

The Two Congresses of the Hunchakian Party and the War Decision Before World War I

Abstract

The Hinchak Society, one of the Armenian's crucial political organizations around the world, was established and developed as an illegal entity against the Ottoman Empire. Turning into a political party and being legitimized with the declaration of the Second Constitutional Monarchy, The Hinchak Society decided to return to its former actions against the Ottoman Empire, regarding the Eastern Anatolian reform during the Balkan Wars, with the support of Russia and the Great Britain. On one side, the matter of reform; on the other, the distrust in the Committee of Union and Progress prominently led to the armament of the society for self-defence. The Hunchakian Congress, held in Constanta in August 1913, came into prominence with the decision that the Armenians should have been armed expeditiously and that the leaders of the Committee of Union and Progress should have been assassinated. The Istanbul-based organization objected to this decision and wanted to show that it remained faithful to the old decision by holding a congress in Istanbul in July 1914. Just before the start of the First World War, follow-up legislations of the Ottoman Government against the Hunchak Party such as arrests, trials as well as the influence of the Hunchak Party in the emergence of the voluntary movement were key factors in the enactment of the decision on dispatch and resettlement. The congresses of the Hunchak Party and the pre-war trials have not been examined in any previous studies. Some of the documents related to the 6th and 7th congresses of the Hunchak Party and the arrests of the party members before the First World War and the trial records were published in eight volumes by the Turkish General Staff. Since these documents

and records are essential in terms of showing a critical dimension of the Armenian Question, it is of utmost importance to make further analyses and evaluations. Thus, this study will focus on the relations of the Ottoman governments with the Hunchak Party and the essence of genocide allegations before the First World War. The main aim of the present study is to shed light on an overlooked period that can be considered as the beginning of the 1915 events through an inductive method.

Keywords: Turkish-Armenian Relations, Hinchak Society, Constanta Congress, Armenian Reform, Events of 1915.

Giriş

Ermeni soykırımı iddialarının önemli bir bölümünü, İkinci Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin ulus-devlet inşası ve diğer unsurları göz ardı ederek “millet-i hâkime” kurma düşüncesinde olduğu görüşü ihtiva eder. Bu iddiaya göre, özellikle İttihat ve Terakki hükümetleri, planlı bir şekilde Ermeni gruplarını manipüle etmiştir. Gerçek niyetleri aslında Meşrutiyetin anayasal düzenini kullanarak Sultan II. Abdülhamid dönemi siyasetini devam ettirmektir. Ermeni siyasi gruplarının samimi bir şekilde Meşrutiyete tabi olarak kanuni çerçevede çalıştıkları, eski düşüncelerini ve terörü bir araç olarak kullanmaktan vazgeçtikleri, buna rağmen iktidarın vaat ettiği dönüşümü sağlayamadıkları görüşü de bu dönemi betimlemek için sık sık kullanılır¹. Daha çok bir niyet okuması olarak değerlendirebileceğimiz bu yaklaşım, olayların seyri ile örtüşmemektedir. Meşrutiyetin ilanından sonra gerek uluslararası ilişkiler, gerek Osmanlı Devleti içinde yaşananlar incelendiğinde olayların iddia edildiği gibi cereyan etmediği görülür. Meşrutiyetin ilk yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Prens Sabahaddin Grubu ile Ermeni komitelerinin ilişkilerinin irdelenmesi ve Ermeni cemiyetlerinin kararları, soykırım iddialarının niyet ve kasıt boyutunu ortaya koyacak niteliktedir. Tehcirin, “kasten ve planlı yok etmek” düşüncesi taşıyıp taşımadığı tezi de bu dönemin gelişmelerinin incelenmesine bağlıdır. Tehcire giden süreçte, Ermeni siyasi gruplarından Hınçak Cemiyeti'nin² kongreleri ve eylem kararları bu tartışmalarda üzerinde durulması gereken konular arasında yer almaktadır.

1 Bu tür iddialar ve tartışmalar için bk. Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur - Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul 2007; Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul 2008; Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, çev. Ceren Elitez, İstanbul 2011.

2 Hınçak Cemiyeti, II. Meşrutiyetin ilanından sonra siyasal bir partiye dönüşecek, 1908-1913 yılları arasında iki defa isim değiştirecektir; 1909'da Devrimci Hınçak Partisi adını, 1912 yılında

1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Cemiyeti, Ermeni sosyalist siyasi cemiyetlerinin ilkiydi. Cemiyetin adı, "çan" veya "boru" anlamlarına geliyordu ve bu adı gazetesinden almıştı. Cemiyetin yedi kurucusu Marksist ideolojinin müntesibi Rus öğrencilerdi. Hınçak yöntemleri ve taktikleri "propaganda, kıskırtma, terör, teşkilatlanma ve köylü-işçi eylemlerini" içeriyordu. Bu taktikler hem Ermenileri hem de Müslümanları daha çok mezalim ve şiddete tahrik ederek yan etkiler doğurmak için tasarlanmıştı. Cemiyet programında, Türkiye Ermenilerine geniş bir siyasi özgürlük ve millî bağımsızlık elde etmek için devrimci isyan eylemlerine girişilmesinin gerekliliği belirtiliyordu. Dünyada geniş yankı uyandıran 1890 Kumkapı Gösterisi, 1894 Sason İsyanı Hınçak Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmişti³. 1897 yılında büyük bir bölünme yaşayan Hınçak Cemiyeti, büyük ölçüde Kafkasyalı Sabah Gülyan'ın kontrolüne girdi. Hınçakların kendi içlerindeki ayrışmalar Taşnaksütyun Cemiyeti'ni Osmanlı Ermenileri içinde ve uluslararası alanda daha güçlü hâle getirdi.⁴ Yaklaşık yirmi yıl boyunca Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı mücadeleyi benimsemiş olan Ermeni siyasi gruplarının İkinci Meşrutiyetin ilanına giden süreçte bazı yöntem değişikliklerine gittikleri görüldü. Anayasayı tekrar ilan etme konusunda Sultan II. Abdülhamid'e karşı muhalefet grupları birlikte çalıştılar. Meşrutiyetin ilan edilmesinden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksütyun Cemiyeti'nin birlikte hareket etme kararı aldıkları, tarafların birbirleri ile görüşmeler yaptıkları bilinmektedir. Ancak Meşrutiyet idaresinden tarafların ne beklediği sorusu bu süreçte bir karara bağlanamamıştır. Ermeni grupları Doğu Anadolu'da bir federasyon tezini ileri sürerken İttihat ve Terakki Cemiyeti, merkezi bir yapının devamını, parlamentonun ülkeyi bir bütün olarak yönetebileceğini savunmuştur. Hınçaklar, federasyon taleplerinin yerine getirilmemesinden dolayı bu ittifak tekliflerine yanaşmamışlardır. Üzerinde anlaşılamayan bu hususun teferuatlarını meşrutiyetin ilanından sonraya bırakan taraflar, meşrutiyetin ilanından sonra kendilerine yeni bir yol haritası belirlemişlerdir: Hukuk çerçevesinde hareket etme ve illegal hareketleri terk etme⁵.

Meşrutiyetin ilk ayında Osmanlı Devleti'nin bütün unsurları el birliği ile hareket etti ve bir de af çıkarıldı. Osmanlı Devleti'nde terör eylemleri ile şöhret bulmuş Hınçak ve Taşnak komitecileri de bu aftan yararlanarak İstanbul'a geldiler. Bul-

da Sosyal Demokrat Hınçak Partisi adını alacaktır.

3 *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001; Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, California 1963, s. 97-115.

4 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C II, Ankara 1998, s. 417-418, 429-430.

5 Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat -Terakki ve Ermeniler*, Ankara 2015, s. 64-65.

gar ve Ermeni çete üyeleri şehir merkezlerinde parlak ve heyecanlı gösterilerle karşılandılar⁶. Cemiyetlerin legal bir partiye dönüştüğü bir sırada Osmanlı Hükümeti'nin onlardan beklediği şey, silah bırakma ve komitelerin fedai kolunun dağıtılmasıydı. Osmanlı Hükümetleri doğuda aşiretlerin silahlarını toplamakta nasıl güçlüklerle karşılaştıysa Ermenilere silahı terk ettirme konusunda da aynı sorunu yaşadı. Taşnaksütyun'un 7. Kongresi'nde "terörist kol" olarak seçilen Antranik bunlardan birisiydi. Hınçak Cemiyeti içerisinde de başta Sabah Gülyan ve Madteos Sarkisyan (Paramaz) olmak üzere Meşrutiyete ve Osmanlı Devleti yönetimine şüphe ile bakan bir grup vardı ve bunlar silahlı mücadeleye devam etmek düşüncesindeydiler. Yıllardır dağlarda gerilla harbi yürüten çeteler legal düzene geçme eylemini, kurulması düşünülen devletleri için çok tehlikeli görüyorlar, silahlı mücadeleye devam edilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı⁷.

Meşrutiyetin ilanından sonra Taşnakların Ermeniler üzerinde etkin olacağını düşünen Hınçak yöneticileri, Sabah Gülyan, Hamparsum Boyacıyan, Paramaz ve Ardızruni 1908 yılı Ağustosunda İstanbul'a geldiler. Yapılan genel görüşmeler sonunda Beyoğlu'ndaki Ermeni kilisesinde bir konuşma yapan Sabah Gülyan "Osmanlı Meşrutiyeti ilan edilmiş olduğundan, biz Hınçaklar, ihtilal fikirlerini bırakıyoruz" demişti. Hınçak Cemiyeti, Ermeni vilayetlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılması fikrinden vazgeçerek, Kanun-ı Esasi çerçevesinde hareket etme kararı almıştı. Sabah Gülyan ve Boyacıyan cemiyet şubelerini güçlendirmek ve Taşnaksütyun'a katılmaları engellemek için harekete geçmişlerdi. Bu iki lider İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki liderleri Talat, Enver ve Bahattin Şakir Beylerle görüşme gerçekleştirdiler. Talat Bey, cemiyetlerinin aldığı karar çerçevesinde bu görüşmeyi gerçekleştirdiklerini, amaçlarının cemiyeti ve yöneticilerini tanımak olduğunu belirtti. Bu görüşmede Talat Bey, Hınçaklara iş birliği teklif etti, Hınçaklar Prens Sabahaddin ile daha önce anlaşmışlardı ve bu yüzden teklife olumsuz cevap verdiler. Hınçak Partisi daha baştan İttihatçıların Doğu Anadolu'da reform yapmak için görüşmeler başlatma teklifine ret yanıtı verdiler, onlar İttihatçıların taleplerine karşı ön koşul olarak özerkliği ileri sürüyorlardı⁸. Hınçak

6 Taşnak ve Hınçak cemiyetlerinin birer siyasi fırkaya dönüştükleri ve bunların çalışmalarına müsaade edilmesine dair vilayetler ve mutasarrıflıklar uyarılmış, gelen yoğun sorular üzerine bunların nizamnameleri vilayetlere gönderilmiştir. BOA. DH. SYS. 65/2; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995, s. 235-236.

7 Antranig Chalabian, *General Andranik and Armenian Revolutionary Movement*, California 1988, s. 188-189; Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924)*, Milan 1989, s. 61.

8 Arsen Avagyan - Gaidz F. Misassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, İstanbul 2005, s. 41, 44, 125; Kadir

Cemiyeti daha ilk günden meşrutiyet ve kanunlar çerçevesinde çalışacağını açıklasa da bu süreçten bir beklentisi vardı, o da 1907 kongrelerinden beri üzerinde durduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ittifakta tercih sebebi olan, Doğu Anadolu'da Ermeniler için özerklik sağlanmasıydı.

Anadolu'da teşkilat açısından zayıf olan Hınçaklar hemen çalışmaya koyuldular. Paramaz sırasıyla Diyarbakır, Erzurum, Van, Harput, Malatya, Urfa ve Antep'te Hınçak Partisi'nin yerel örgütlerinin çalışmalarını koordine etti. Hınçaklar ve Taşnaklar barış ortamından faydalanarak kendilerini Ermeni halkına benimsetmek için şehir şehir dolaşip propaganda yaptı ve üye kaydı gerçekleştirdi. Ermeni halkının kendilerini savunmaları için silahlanmaları gerektiğini tavsiye ettiler ve bu konuda geniş bir kampanya başlattılar. Çıkması muhtemel bir genel savaş için silah temini ve dağıtımını arttırdılar. Hınçaklar, barışçı Marksist sosyal değişimi savunmayı sürdürürlerken, gayelerine ulaşmak için gizliden gizliye şiddetin kullanılmasına döndüler. Bütün komiteler için ortak politika, silah satın alınması için dâhilde zorla tahsilatlar ve yabancı memleketlerde ikamet etmekte olan Ermeni cemiyetlerden para toplamak yoluyla gelir elde etmekte⁹. Ermeni partilerinin Ermeni halkının öz-savunması amacı ile silahlandırılması eylemi, Balkan Savaşlarından sonra ya da genel savaşın yaklaştığı dönemde değil, 1909 yılında yapılan kongrelerinde alınan kararlarla uygulamaya konulmuştu.

Hınçak Partisi Kongreleri

Hınçak Cemiyeti 1890 yılındaki ilk genel kongresinden sonra her dört yılda bir kongre yapmıştır. Bu kongreler alınan kararlar itibariyle önemli olmakla beraber Meşrutiyetin ilanından sonraki Hınçak Kongreleri tehçire giden süreçte daha ön plandadır. Özellikle altıncı ve yedinci kongreler, Meşrutiyet döneminde partinin siyasi duruşunun nasıl değiştiğini göstermesi açısından önemlidir.

Akın, *Ermeni Devrimci Paramaz*, İstanbul 2016, s. 141.

9 2 Ocak 1911'de Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Erzurum Valisi Mehmed Celal Bey, Taşnak ve Hınçak komiteleri arasındaki siyasi rekabetin şehrin asayişini bozduğunu ve valiliğin buna müdahale edecek bir seviyeye geldiğini ifade ediyordu. Bu şehirde Taşnaklar üstünlüğe sahipken 1910 yılı sonunda Hınçak temsilcileri Erzurum'a gelerek Ermeni mektebinde konferanslar vermeye başlamışlar, Taşnaklar da bu konferanslara müdahale etmişlerdi. Valiye göre Ermeni halk cahildi ve bu politikalarından bir şey anlamamaktaydı. Bu yüzden Hınçaklar ve Taşnaklar uyarılarak birbirlerine karşı hakaretamiz konuşmalar yapmamaları istenmişti. (BOA. DH. SYS. 65/2, lef. 20).

Hınçak Partisi Altıncı Kongre'sini, Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'da yaptı. 12 Temmuz 1909'da başlayan kongre çalışmalarını aralıklarla Ekim ayına kadar sürdürdü. Kongrenin temel olarak üzerinde çalıştığı konu, Meşrutiyet'in ilanından, 31 Mart ve Adana olaylarından sonra yaşananların ışığında Osmanlı topraklarında nasıl çalışmak gerektiği idi. Merkez Yürütme Kurulu üyelerinden Paramaz ve Sabah Gülyan gibi Rusya Ermenisi olanlar, ihtilalci yani illegal faaliyet göstermekte ısrar ediyorlardı. Buna rağmen kongrede “Emekçi halkın elinden anayasal haklar alınmadıkça, parti yasal temelde faaliyet göstermelidir” kararı alınıyordu. Kongrede ayrıca partinin adının Sosyal Demokrat Hınçak Partisi olarak değiştirilmesi kararlaştırıldı. Bu kararlar doğrultusunda parti içinde yalnızca Osmanlı vatandaşlarının sorunlarıyla ilgilenecek özerk bir yapı oluşturuldu. İstanbul merkezi ayrı bir merkez olarak seçildi ve kendi işlerinde serbest bırakıldı. Kongrede, “Muhafaza-i Nefs” (öz-savunma) konusunda her ferдин kendini koruması için etkili çözümler bulmak kararı da alınmıştı¹⁰.

Altıncı Kongre'den sonra Anadolu'daki şubeleri dolaşarak parti örgütlenmesini güçlendirmeye çalışan Sabah Gülyan ve Paramaz uyarıcı konuşmalar ve telkinlerle kongre kararlarını duyurmaya çalıştılar. Bu yöneticiler, İttihatçıların eline geçen ilk fırsatta Ermenilere saldıracağını, uyanık olunması gerektiğini belirtirken, tedbir olarak da silahlanma çağrısı yaptılar, Ermenilerin tek kurtuluşunun öz-savunma olduğunu söylediler. Paramaz Diyarbakır'dan Sabah Gülyan'a yazdığı mektupta, Altıncı Kongre'de alınan karara itiraz ediyor, İttihatçı liderlere güvenilmemesi gerektiğini ifade ediyordu. Paramaz ve Sabah Gülyan ekibinin kongrede alınan kararlara uymadıkları anlaşılmaktadır. 1910 yılı boyunca Anadolu şehirlerini dolaşarak teşkilatlanma ve propaganda ile meşgul olan Hınçak Partisi lideri Sabah Gülyan anılarında konuyla ilgili olarak, “Türkiye'ye ayak bastığımız günden başlayarak, partimizin ilk söylediği, mevcut durumun çok fazla sürmeyeceği bu nedenle de silahlanmak, örgütlenmek, hazırlanmak ve kuvvet bulundurmak gerekliydi” diye yazmaktadır¹¹.

Altıncı Kongre'deki görüntü yasal olmakla birlikte, alınan kararlar ve uygulamaya yasadışıydı. Bu eylemler ve kararlar Osmanlı Devleti hukukuna aykırıydı. Her kim olursa olsun yetkili kişiler dışındaki vatandaşların silah taşımaları yasaktı. Hınçaklar bu kanuna aykırı olarak halkı silahlandırma yolunu seçiyorlar ve Kanun-ı

10 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C IV, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 81-84; Avagyan - Misassian, *age.*, s. 74-76.

11 Avagyan - Misassian, *age.*, s. 87; Akın, *age.*, s. 154-156.

Esasiye bağılı görünmekle beraber İttihat ve Terakki'ye muhalefet adı altında gelecekte çıkacak büyük bir savaş için hazırlık yapıyorlar, özgürlük ortamını suistimal ederek yeni olaylara hazırlanıyorlardı. Bu gizli ve Osmanlı Devleti'ne güvenmez faaliyetler sürerken parti içindeki diğer bir grup kanun çerçevesinde faaliyette bulunduğunu göstermeye çalışıyordu. Hınçakların 1910 yılında İstanbul'da basılan siyasi doktriner dokümanları "Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçak Teşkilatını İdare Eden Genel Nizamnameler" başlığını taşıyordu ve kendini sadece iktisadi, sosyal ve siyasi gayeler ile irtibatlandırıyorlardı¹². Bu süreçte Hınçak Partisi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile resmî bir anlaşmaya vardı ve iki parti arasında 3 Şubat 1912'de İttihat ve Terakki Fırkasına karşı muhalefette birlikte çalışmaya karar verildi¹³.

26 Eylül 1912'de İstanbul'da yapılan İkinci Türkiye Kongresi'nde Hınçak Partisi, İttihat ve Terakki'nin uyguladığı milliyetçi politikaları kınadı ve Hürriyet ve İtilaf ile olan ittifakını yeniden teyit etti. Buna göre, parti Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü ve anayasanın güvence altına aldığı hakları koruyor ve her türlü ayrılıkçı girişimi reddediyordu, Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurlardan birinin diğerleri üstündeki hâkimiyetini tanııyordu. Kongre, arazi meselesinin halledilmesini ve muhacirlerin uygun topraklara yerleştirilmesini, öz-savunmayı öngörüyordu¹⁴.

Hınçak Partisi'nin 1909 ve 1912 yıllarındaki bu kongreleri dışında yerel olarak bazı şubelerin yaptığı kongreler de vardır ve bu yerel kongreler Taşnaksütyun Partisi ile ilişkileri daha yakın hâle getirmiştir. Daha Adana Olayları başlamadan Taşnaksütyun ve Hınçak Fırkaları Van merkez komiteleri 1-4 Nisan 1909 tarihleri arasında ortak bir toplantı yapmışlardır. Toplantıda, ihtilal faaliyetinde bulunulmasını programlarına dâhil etmişler, bütün gayrimüslimlerin silahlanmasını sağlamak için silah alımı-satımı konusunda Ermenilerin cesaretlendirilmesini kabul etmişler, talimler yapılması, kendilerine hususi dairelerde adamlar temin edilmesi, millî taburlar kurulması hakkında kararlar almışlardır. Kayseri'de de iki partinin şubeleri yerli halkın savunmasını ortak örgütlemek üzere anlaşmışlardır. Bu bilgileri Bitlis, Sivas, Erzurum, Trabzon, Halep ve Diyarbakır valilerine ileten Dâhiliye Nezareti, vilayetler dâhilinde bulunan Taşnak ve Hınçak mensuplarının isimlerini, çalışmalarını, düşüncelerini soruyor asayiş bozacak hiçbir çalışmaya

12 Edward J. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler; Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, çev. İbrahim Türkmen, İstanbul 2015, s. 176.

13 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 276.

14 Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İstanbul 2015, s. 254.

müsaade edilmemesini, peyderpey malumat gönderilmesini istiyordu¹⁵. Bu uyarılar üzerine Hınçak Partisi'nin Osmanlı Hükümeti tarafından ele geçirilen 1910, 1911, 1912 ve 1913 yıllarına ait yerel şubelerin karar defterlerinde şu açıklamaların bulunduğu görülmüştü; silah, cephane ve patlayıcı madde sağlanması, silah talimi yaptırılması, propagandalara hız verilmesi, Taşnak Komitesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile münasebetin tesisi, Van'da çeşitli isimlerde çetelerin kurulması ve idare edilmesi¹⁶.

Meşrutiyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen bu kongrelerden ve uygulamalardan anlaşılan şudur ki, Ermeni partileri, hem kendi içlerinde hem de yerel ve küresel olarak farklı farklı politikalar uygulayabilmektedirler. Bütün bu gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Hükümeti, hem Hınçakların hem de Taşnakların Meşrutiyete olan bağlılıkları konusunda şüpheye düşmüştür. Bir yandan kanuna saygı ve muhabakat bildirileri, kararları ve açıklamaları, bir yandan da hükümete karşı propagandaya, Müslümanlara karşı silahlanmaya ve illegal çalışmaya devam eden şube çalışmaları vardı. Çok hızlı gelişen iç ve dış olaylar ve Hınçakların ve Taşnakların bu tür faaliyetlerden dolayı Osmanlı Hükümetleri ile Ermeni partiler arasında tam bir güven inşa edememiştir. Hem hükümetler hem de Ermeni partileri bu durumu kendi avantajlarına çevirmek konusunda politikalar üretmişlerdir. Kısa süre sonra bu ilişkilere yön veren farklı faktörler olduğu görülmüştür, Balkan Savaşları sırasında gerçek niyetleri açığa çıkmıştır.

Yedinci Kongre (Köstence Kongresi) (5-22 Eylül 1913)

Balkan Savaşı'nın çıkması hem Türk-Ermeni ilişkilerinde hem de Ermeni siyasi ve dinî yapılarının kendi aralarındaki ilişkilerde derin değişiklikler meydana getirmiştir. Özellikle, savaş sırasında uluslararası gündeme gelen Doğu Anadolu'da uygulanacak, ıslahat meselesi bu ilişkileri şekillendiren önemli bir faktör olmuştur. Ermeni siyasi gruplarının ıslahat ile ilgili çalışmaları Meşrutiyetin ilanından beri sürmekle beraber, Balkan Savaşı ile birlikte başka bir şekle bürünmüştür. Kafkasya, İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni siyasi temsilcileri, 7 Ekim 1912'de Tiflis'te büyük bir toplantı yaparak Osmanlı Ermenileriyle ilgili konunun Eçmiyazın Katogikosu tarafından takip edilmesini kararlaştırdılar. Rusya'nın İs-

15 BOA. DH. MVİ. 2-2/76. Van'da Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavar şubeleri 25 Haziran 1913'te yayımladıkları ortak bildiriye, içinde bulunulan tarihsel anın parti güçlerinin birleştirilmesini gerektirdiği ifade ediliyor, partilerin yerel şubeleri arasında dayanışma sağlandığı ve ortak faaliyetlere gidileceği belirtiliyordu. (Avagyan - Misassian, *age.*, s. 129)

16 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 54.

tanbul Elçisi Giers, 12 Kasım 1912'de Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek Ermeni taleplerinin Rusya ile bütünleştiğini, artık bütün Ermenilerin parti ayrımı olmaksızın Osmanlı Devleti'ne düşmanca yaklaştığını ve Rusya'nın koruyuculuğunu talep ettiğini ifade etti. Giers, Ermeni konusunun Rusya için birinci derecede önem kazandığını belirtti¹⁷.

Ermeni Millet Meclisi'nde alınan kararları takip etmek, Ermeni ıslahatı projesini geliştirmek ve gerekli girişimlerde bulunmak üzere "Güvenlik Kurulu" adı verilen bir heyet oluşturuldu. Rusya ile yakın ilişkiler içinde çalışan bu kurulda hem Taşnaklar (Van Mebusu Vahan Papazyan), hem Hınçaklar (Adana Mebusu Hamparsum Boyacıyan) hem de Ermeni Millet Meclisi ve Patrikhane temsilcileri yer aldı. Rusya'nın desteği ile kurulan bu heyetin Avrupa yönünü Paris'te Bogos Nubar Paşa temsil ediyordu. Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki heyet İstanbul'da Rus Büyükelçisi'nden aldığı talimatlar doğrultusunda hareket ettiğini gizlemeye bile gerek duymamaktadır¹⁸. Yine aynı tarihlerde Mısır'da Taşnaksütyun, Hınçak ve Veragazmiyal Hınçak örgütleri birleşip bir protokol imzaladılar ve Ermeniliğin müdafaası için bir yönetim oluşturdular. Heyet bir de "Cemiyetler Arası Millî Kurtuluş Örgütü" adını verdikleri yardım komisyonu kurmuştur. Bu komisyona Mısır'da bulunan Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığını yaptığı Ermeni Yardımsaver Cemiyeti idarecilerinden de üye alınmıştır¹⁹. Dünyanın farklı coğrafyalarında birbirleri ile sürekli mücadele hâlinde olan Taşnak ve Hınçak partilerinin bu ittifaklarının Rusya ve İngiltere tarafından örgütlenmesi dikkat çekicidir.

1913 yılı başından itibaren Ermeni komiteleri ortak bir organizasyonla, Hınçak Partisi'nden Sabah Gülyan, Taşnak Partisi'nden Minas Çeraz ve Avetis Ahoranyan ile Bogos Nubar Paşa Avrupa başkentlerini dolaşarak Ermenistan'ın özerkliği için taleplerde bulunmaya başladılar. Bu delegeler, Kafkasya Ermenilerinin temsilcisi olan Tiflis Başkanı Khatisov'dan emir alıyorlardı²⁰. Artık Ermeniler Türklere güvenmiyorlar, Meşrutiyeti boş vaatlerden ibaret kabul ediyorlar, Rus-

17 Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci, (1678-1914)*, Ankara 2016, s. 352.

18 Avagyan - Minassian, *age.*, s. 122-123; Talat Paşa'nın Anıları, İstanbul, 1998, s. 27-28; Erickson, *age.*, s. 173; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 404-418.

19 Kahire, Hınçak Cemiyeti'nin çalışma merkezlerinden biri hâline gelmişti. Osmanlı Devleti'nde suç işleyen ve çeşitli sebeplerle aranan kimseler buraya kaçarak komiteye üye oluyorlardı. BOA. DH. ŞFR.40/136.

20 *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, haz. Natalia Chernichenkina Erzincan 2017, s. 166-167; Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* s. 72.

ya ve Avrupa'nın Ermenilerin sorunlarına müdahale etmelerini istiyorlardı. Ayrıca, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin Avrupa'nın kontrolüne geçmesini talep ediyorlardı. Bu yüzden, İstanbul'daki büyükelçiliklere müracaat ederek, köylüleri silahlandırmaya uğraşıyorlar, Rusya'nın her konuda desteğini talep ediyorlardı²¹.

Balkan Savaşlarının başladığı bir sırada Hınçak Partisi yönetiminde de bir hareketlilik görüldü. Sabah Gülyan, partinin yedinci genel kongresini 1912 yılı sonbaharında Bulgaristan'ın Varna şehrinde yapmak için harekete geçmişti. Fakat savaş sebebiyle kongrenin yeri ve zamanı değişti ve 1913 Ağustos'unda Köstence'de toplanacağı partinin taşra örgütlerine bildirildi. Bu sırada Hınçak Partisi'nin Merkez Kurulu temsilcisi Rupen Karabetyan, Ermenileri toplayıp hazırlamak için Paris'ten Anadolu'ya gönderdi. Anadolu'da Türklere saldırmak amacıyla Ermeni harekâtı hazırlanıyordu. Bu saldırı muhtemelen isyan şeklinde olacaktı. Karabetyan, Tiflis'te Türkiye'ye gönderilecek para ve silahın toplanmasıyla ve genel kongreye katılacak delegeler meselesiyle de ilgilendi²².

Partinin genel tüzüğüne göre, genel kongre tüm şube delegelerinin yarısından fazla katılımı toplanabilirdi. Daha sonraki zamanlarda Osmanlı şubeleri ile tartışmalara sebep olacak olan bu delege meselesi önemlidir. Hınçak Partisinin delege sayısı 106 olarak tespit edildiğinden kongrenin toplanması için yeter sayı 54 olarak belirlenmişti. 5 Eylül 1913'te toplanan Köstence Kongresi ilk gününde Amerika, Romanya, Bulgaristan, Mısır ve Türkiye delegeleri ile temsil edilmişti. Kongreyi düzenleyen Sabah Gülyan ve ekibine göre kongre tüzüğüne uygun olarak yeter sayı ile toplanmıştı.²³ Hınçak Partisi'nin resmî kanadına göre, Türkiye'deki bütün parti şubeleri, Yedinci Kongre kararlarını, özellikle de teröre başvurulmasını oybirliğiyle onaylamış ve bu kararın gizli kalması için mümkün olan bütün tedbirleri almıştı. İstanbul'da Gazeteci Hemayak Aramyan ve İstanbul'daki Hınçak partisi yöneticilerinden biri olan Patrikhane Cismani Meclisi üyesi Nerses Zakaryan bu görüşe karşı çıkmıştır. Türkiye'deki 61 yerel komiteden 44'ünün bu kongreye katılmadığını dolayısıyla da alınan kararların kabul edilmediğini ileri sürmüştür. Bu

21 *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, haz. Mihail Bashanov, çev. İlyas Kemaloğlu, Ankara, 2013, s. 247.

22 *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, C II, haz. Natalia Chernichenkina Erzincan 2017, s. 87-89.

23 *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, s. 97.

muhalf tutum Türkiye'deki resmî partinin feshedilmesine ve bir yeraltı komitesinin himayesine girmesine yol açmıştır²⁴.

24 Eylül'e kadar sürecek olan kongrede Sabah Gülyan, parti politikasına karşı çıkanların başında gelen Hamparsum Boyacıyan'a ve Zakaryan'a bütçe konusunda çeşitli suçlamalar yönelmiş, onları İstanbul merkez yönetimindeki görevlerinden azletmiştir. Sabah Gülyan, itham ettiği kişilerin hukuksuz harcamaları sayılan meblaları partiye ödemelerini istemiş, bu kişilerin faaliyetlerinin araştırılması için bir komisyon kurdurmuştur. İlegal mücadele yöntemlerinin yeniden devreye sokulması konusunda muhalefet eden bu kişilerin parti içindeki etkisi böylelikle zayıflatılmıştır. Kongreye katılmayan Boyacıyan tarafından örgüte gönderilen yedi numaralı genelgede, bu kararlara karşılık verilerek, alınan kararların ve verilen emirlerin meşru olmadığı, bu yüzden İstanbul Şubesinin hiç bir evrakının teslim edilmeyeceği belirtilmiştir²⁵.

Köstence Kongresi'nde, altıncı genel kongre tarafından oluşturulan İstanbul idaresinin özerkliği iptal edildi ve şubeler merkez yönetime bağlanmıştır. Doğu Anadolu'da özerklik kuruluncaya kadar Osmanlı Hükümeti ile hiçbir görüşme yapılmamasına karar verilmiştir. İstenen özerkliğin kurulmaması durumunda ayaklanmaların örgütlenmesine, Rusya'ya karşı hiçbir faaliyette bulunmama, Rus devrimci örgütlerinin desteklenmemesine ilişkin isteklerinin reddedilmesine karar verildi. Ayrıca merkez yönetimin yetkisiyle, Sabah Gülyan'ın, Balkan Savaşları sırasında Edirne'de satın aldığı silahlara ilişkin olarak Taşnak Partisi'nin Sofya Komitesiyle yapacağı müzakereler istisna olmak üzere Taşnak Partisi ile görüşme ve anlaşma yapılmaması kararlaştırılmıştır. Diğer taraftan, Sabah Gülyan'ın teşebbüsleri sayesinde Makedonya Devrimci Örgütü, gerekli olduğu hâllerde Hınçak Cemiyeti'ne insan ve silah desteği sağlayacaktı. Parti çalışmalarının Sofya'da daha güvenli olacağı düşüncesiyle, merkez yönetimin Paris'ten Sofya'ya taşınmasına ve parti organı Hınçak'ın burada basılmasına da yine bu kongrede karar verilmiştir. Merkez yönetim kurulu üyeliğine eski üyelerden Sabah Gülyan ile Varazdat ve Van'da bulunan Paramaz seçilmiştir. İstanbul merkez yönetiminin üyeleri Hamparsum Boyacıyan ve Zakaryan'ın yerlerine İran'da bulunan Doktor Benne, Agop Artzruni ve Grigor Egikyan atanmıştır²⁶.

24 Kevorkian, *age.*, s. 255-256.

25 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C IV, s. 76-78.

26 11 Ekim 1913 tarihli, Rusya'nın İstanbul'daki Gizli Servis Başkanı tarafından Moskova'ya, Polis Departmanı Özel Bölümü Başkanı Mitrofan Efimoviç'e kongre kararları ile ilgili gönderilen

Yedinci Kongre'de kabul edilen 17 Eylül 1913 tarihli genelgeye göre; Türkiye'deki yönetim tarzı nedeniyle anayasa başarısız olmuştur. Kanunlar egemen olan milletin haricindeki diğer milletleri ezmiş, egemen millet Jön Türkler aracılığıyla Hristiyanları yoksul bırakılmıştır. Sevk ve İskan Kanunu doğrultusunda göç ettirilen Ermenileri katletmek için tereddüt edilmemiştir. Bu sisteme karşı daha başarılı mücadele etmek için illegal örgütlenme tercih edilmiştir. Legal örgüt ve parti kurumları illegal örgütlere dönüştürülecektir. Osmanlı Devleti ile mücadele maddi ve manevi araçlarla olacaktır. Böylece parti kongresi, Osmanlı Hükümeti'ne güvensizliğini beyan etmekteydi. Partiyeye göre, bağımsızlığın gerekliliği göz önünde bulundurulacaktır. Türklerin Ermeniler için reformlar yapmaktan aciz olduğu görülmüştür. Bu sebeple Avrupa devletlerinin kontrolü altında Ermenistan'ın özerklik iddiası savunulacaktır. Parti şubelerinin İttihat ve Terakki Partisi ile herhangi bir anlaşma yapması yasaklanmıştır. Bu partinin Ermeni milleti için bir tehlike olduğu görülmüştür. Bu durum, parti şubelerinin İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı güçlü bir mücadele yürütmesini gerekli kılmaktadır. Kongre bu siyasî ortamın, Ermeni meselesinin çözümü için en elverişli zaman olduğunu düşünerek bütün örgütlerin sadece bu konuda çalışmalarını zorunlu görmekteydi²⁷.

Osmanlı Devleti ile ilişkiler konusunda önemli bir dönüm noktası olan Köstence Kongresi kararları, Hınçak yöneticileri tarafından hemen uygulamaya konuldu. İlk olarak Anadolu'nun çeşitli şehirlerine komite üyeleri gönderilerek propaganda ve silahlanmaya hız verildi. Sabah Gülyan, Doğu illeri ıslahatı meselesinden kısa bir süre önce Kayseri'ye gelip bir hafta kalarak bölgeyi ayaklanma hareketlerine hazırladı, komiteye 13 yaşındaki çocukların bile alınmasını tavsiye etti. Daha sonra Everek, Tomarza ve İncesu'yu dolaşarak buralarda da teşkilatı inceledi ve gereken talimatı verdi.²⁸ Bu amaçla Hınçak mensuplarından Hayk Minasyan ve Kara Hayk Karadeniz sahillerine, Sivasslı Vahak Merzifon'a halka açık toplantı ve kitaplar vasıtasıyla propaganda yapmak, düzenli çeteler oluşturmak için görevlendirildi.²⁹ İttihat ve Terakki yöneticilerine karşı silahlı mücadelenin nasıl sürdürüle-

rapor. Raporun sonuna düşülen notta, bilgi kaynaklarının deşifre edilmemesi için kongreye katılanların soyadlarının listede yer almaması isteniyordu. (*Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, s. 97-98.

27 7 Ocak 1914 tarihinde "Artemov" koduyla Moskova'ya gönderilen rapor. *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, haz. Natalia Chernichenkuna Erzincan 2015, s. 93-96; *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s. 85-91.

28 *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, s. 75.

29 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C III, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.38; Cilt IV, s. 140. 24 Mart 1914'te Bafra Hınçak Cemiyeti üyeleri rahip değıştiğı için

ceği konusu, Merkez Komitesi içinde oluşturulan ve koordinasyonunu Paramaz'ın yapacağı özel bir organ vasıtasıyla ele alındı. Bu özel organ, Dr. Benne, Rupen Karabetyan (Vahan Boyacıyan) ve Vahakn'dan oluşuyordu. Kongreye katılmayan Paramaz o tarihlerde Van'da bulunuyordu. Kongreye Sabah Gülyan'ın tezlerini destekleyen bir önerge gönderdi ve kongre sonrası önce Romanya'ya arkasından da Sabah Gülyan'la görüşmek üzere Mısır'a geçti. Köstence Kongresi'nden sonra Bulgaristan'da çalışmalarını hızlandıran Hınçak Cemiyeti, Balkan Harbi sırasında Bulgar ordusuna üstün hizmetlerde bulunmuş olan Antranik etrafında örgütlenmişti. Antranik'in Hınçak Cemiyeti'nin Bulgaristan'daki reisi olduğu, Bulgaristan Ermenilerini silahlandırdığı, Rusların bunlara destek olduğu, Bogos Nubar'ın topladığı paraları ve silahları bunlara göndererek yabancı müdahalesini sağlamak için Osmanlı Devleti'nde bir karışıklık çıkarmaya çalıştıkları Sofya Büyükelçiliğinden Hariciye Nezareti'ne 10 Ocak 1914'te bildirilmişti³⁰.

Rusya'nın kontrolünde olduğu anlaşılın Hınçak yöneticileri kongreden hemen önce Talat, Enver ve Cemal Paşalara suikastlar düzenlenmesi konusunda Hürriyet ve İtilaf liderlerinden Şerif Paşa, Sadık ve İsmail beylerle anlaşmışlardı. Sabah Gülyan bu suikastların düzenlenmesi için Hürriyet ve İtilaf Fırkasından 20.000 Frank almıştı. Kongre çalışmaları sona erdikten sonra, Paramaz'ın yöneticiliğinde, İttihat ve Terakki Fırkası liderlerine, öncelikle de Talat Paşa'ya suikast düzenleyecek bir grup oluşturulmuştu. Bu amaçla 23 Ocak 1914'te Hınçak İstanbul Bürosu mensubu Rupen Karabetyan ve merkez yönetim kurulu üyesi Paramaz Rusya'dan İstanbul'a geldiler ve parti şubelerini denetlediler. Paramaz'ın, Van'da Rus Konsolosu Olferyev'e verdiği bilgilere göre; parti bütün Ermenilerin ve Kürtlerin Türklerle karşı harekete geçmeleri için birleşilmesi konusunda görüşmeler yapmış ve bu konuda bazı başarılar elde etmiştir. Taşnaksütyun'la Bulgaristan'daki silahlar konusunda işbirliği sağlanmıştır. Hınçaklar, Bulgaristan'daki hükümet kontrolündeki askeri mühimmatı Fransızların da bilgisi dahilinde almışlardır³¹. Böylece Hınçak Partisi Osmanlı Hükümeti'ne karşı daha savaş başlamadan önemli adımlar atmış oluyordu.

Paramaz ve arkadaşlarının suikast niyetinden haberdar olan Dâhiliye Nezareti, suikastçılar İstanbul'a ayak bastığı anda takibe almıştı. Sabah Gülyan söz verdiği meblağı İstanbul'a göndermediğinden ve hükümet gerekli tedbirleri aldığından

_____ yeni rahibe ayın yaptırmamışlardı. (BOA. DH. KMS. 18/27)

30 BOA. HR. ŞFR.04. 870/66; Akın, *age.*, s. 171.

31 *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, s. 121.

Paramaz verilen suikast görevi yerine getirememiştir³². Diğer yandan kongreden sonra Ermenilerin silahlanması meselesinin ele alınması için İstanbul'da Taşnak ve Hınçak partileri ortak toplantılar yaptılar. Bu toplantılarda Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin silahlanması gerekliliği dile getirildi. Taşnak ve Hınçak partilerinin Doğu Anadolu'daki halkın silahlanması konusunda 1913 yılı içinde yoğun faaliyetlerde buldukları bilgisini 25 Kasım 1913 tarihli raporuyla Moskova'ya bildiren Rusya'nın Türkiye'deki Gizli Servis Başkanı, Ermenilerin hızlı bir silahlanma faaliyetine başladıklarına dikkat çekiyordu³³. Sabah Gülyan'ın, *Angah Hayasdan* (Bağımsız Ermenistan) gazetesinde yazdığına göre, Hınçaklar Türklerin kayıtsızlığından yararlanarak bütün halkı silahlandırmaya karar vermişler, bu amaçla, başlıca merkezlerde silah depoları oluşturmuşlar ve halka yarı fiyatla hatta bedava silah dağıtmayı kararlaştırmışlardı. Fakat hükümet bunu fark ettikten sonra silah ithalini yasaklamış, komiteler başka yollara başvurmak zorunda kalmışlardı³⁴.

Öte yandan Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti yazışmalarından anlaşıldığına göre, Ermeniler halkın nefretini üzerlerine çekecek davranışlarda bulunuyorlar, bu ise özellikle Doğu Anadolu'da aşiretlerle Ermeniler arasında birtakım çatışmalara yol açıyordu³⁵. Bu yüzden 1913 yılında Doğu Anadolu asayişi kritik bir hâl alıyor, bölgesel ve küçük çaptaki olaylar hakkında patrikhane tarafından hem hükümete hem de yabancı elçilere şikâyet yazıları gönderiliyor, bu haberler basında da yer alıyordu. Bu tür şikâyetleri araştıran ve durumu Bitlis, Erzurum ve Van Valiliğine soran Sadaret, bu iddiaların çoğunun yalan olduğunu Patrikhaneye ve elçilere bildiriyordu³⁶.

1913 yılı boyunca süren uzun müzakerelerden ve özellikle Rusya'nın baskılarından sonra Osmanlı Hükümeti, 8 Şubat 1914'te reformları ve Avrupalı iki genel müfettişin Doğu Anadolu'ya atanmasıyla ilgili kararnameleri imzalamak zorunda

32 Sabah-Gülyan'a göre, suikast başanılmış olsaydı 1915 trajedisi önlenecekti. Birçok Hınçak yazar onun gibi, Köstence'deki kongrede Jön Türk liderlerine yönelik terör kararı alınmasını "Hınçak Partisi'nin tarihinde en şanlı sayfa" olarak görmektedir. (Avagyan - Misassian, *age.*, s. 121)

33 *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, C II, s. 98.

34 *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, s. 83-84.

35 Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı Şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914*, Ankara, 2006, S. 30-35.

36 1908-1911 yılları arasında doğu vilayetlerinde meydana geldiği Patrikhane tarafından iddia edilen olaylarla ilgili Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı değerlendirme tablosu bu iddialarla ilgili gerçekleri ortaya koymaktadır (BOA. DH. SYS. 106-1/1-1 (108) lef. 1-104); Haluk Selvi - Bülent Cırnk, "1913 İslahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", *OTAM*, 36 /Güz 2014, s. 157-200.

kaldı. Hem Balkan Savaşları hem de ıslahat görüşmeleri, Taşnaksütyun ve Hınçak partilerinin İttihat ve Terakki Fırkası ile karşılıklı ilişkilerinin tarihi açısından önemli bir süreç oldu. Özellikle Rusya'nın yönlendirmesi ile Ermeni partileri Osmanlı Hükümeti'nden kesin bir şekilde ayrılma yoluna gittiler, Ermeni Millî Heyetinin Avrupa başkentlerini dolaşmasından hemen sonra Hınçaklar silahlı eyleme geçme kararı aldılar. Bu gelişmeleri takip eden Osmanlı hükümeti, 1914 yılının ortalarından itibaren istihbarat çalışmalarına ağırlık verdi ve aynı yılın sonbaharında da Ermeni komitelerine karşı takibat ve önlemlerini artırdı³⁷.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Köstence'deki kongreye Osmanlı istihbarat servisinden bir ajanın sızmasının bir yolunu bulmuştu. Söz konusu ajan, Arthur Esayan, namı diğer Arşavir Sahakyan, kongreye Kahire delegesi olarak girmişti. Esayan, Dahiliye Nezaretine, kongre tarafından benimsenen kararların kapsamlı bir dökümünü ve iştirakçilerin bir listesini verdi. Gerek istihbarat raporları gerekse Hınçak Fırkasının açıklamaları ve eylemlerinden sonra Osmanlı Hükümeti fırkanın sadece Osmanlı ülkesindeki değil bütün dünyadaki örgütlerini yakından takip etmeye başladı. Dahiliye Nezareti tarafından özellikle İran, ABD ve Avrupa ülkelerinde ve Kafkasya'da bulunan ve Ermeni siyasi fırkalarına mensup liderlerin çalışmaları ve özgeçmişleri üzerine araştırma başlatılmasını Hariciye Nezareti'nden talep etti³⁸. Bu takiplerin yapıldığı sırada, Köstence'de yeniden teşkilatlanmasına karar verilen Hınçak Partisi İstanbul Şubesi farklı çalışmalar içine girdi.

Hınçak Partisi Türkiye Şubesinin Üçüncü Kongresi

Hınçak Partisi Merkez Komitesi'nin Türkiye Komitesi'ni denetlemek üzere atadığı Dr. Benne, Köstence'de alınan kararlar uyarınca partinin kendisini feshetmesi ve yeraltına geçmesi emrini verdi. Partinin İstanbul şubesi Benne'nin kendilerine ilettiği kararları kabul etmemiş, bu süreci durdurmanın ve parti üzerinde dolaşan ciddi şüpheleri gidermenin şart olduğunu düşünmüştür. İstanbul Şubesi bu görüşünü Köstence Kongresi ile ilgili kararlar Osmanlı basınında yer alınca açıklamıştır.

Hınçak Partisi, Köstence Kongresi'ne dair görüşlerini üç ay sonra Avrupa basını ile de paylaşmıştı. İlk olarak Paris'te yayınlanan *Hınçak* gazetesinde yer alan be-

37 BOA. DH. EUM. 2.şb; 68/40.

38 BOA. DH. KMS. 17/8, 11 Mart 1914.

yanname ile Osmanlı Devleti'ne karşı savaş kararı açıklandı³⁹. Ardından yine Paris'te yayınlanan *Le Temps* gazetesi'nin 1914 yılı Ocak ayı başındaki bir nüshasında yayınladığı bildiride, Köstence Kongresi'nde alınan kararları, Ermeni milletinin düşüncelerine tercüman olduğu için açıkladığını beyan ediyordu. Bildiride, kanun önünde eşitlik, basın ve ifade özgürlüğü, Hristiyanların da Müslümanlar gibi silah taşıma izni verilmesi, Ermenistan'a (Doğu Anadolu'ya) Avrupa tarafından genel bir vali tayin edilmesi ve Ermenicenin de konuşulduğu bir meclisin açılması maddeleri sıralandı. Müslümanların şimdiye kadar fethettikleri bölgelerin hiçbirini iyi idare edemediklerini ve İslamiyet'in din ve millet taassubundan başka idareci bir sınıf yetiştirmek özelliğine sahip olmadığından dolayı Hristiyanların Müslümanları idare edeceği, "Bağımsız Ermenistan" kelimeleriyle özetlenebilecek olan bu projenin uygulanabilir ve mutedil bir proje olduğu, büyük karışıklıklar çıkmadan bu projenin hemen uygulanması gerektiği ifade ediliyordu⁴⁰.

Tahkir ve tehdit içeren bu bildirin Osmanlı basınında yer almasından üç gün sonra "Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Osmanlı Devleti Merkezi İdare Heyeti" bir açıklama yayınlarak *Le Temps*'te yayınlanan bildiriye reddetmiştir. Açıklamada; meşrutiyetin ilanından sonra fırkanın programını Osmanlı Hükümeti'ne takdim ederek ona göre hareket ettiği, şimdiye kadar programda bir değişiklik olmadığı ve öyle bir tebligat neşretmediklerini belirtmiştir. Ayrıca, yabancı ülkelerde bulunan heyet ve kişiler tarafından da yayınlanan neşriyatı reddettiklerini ve kendileri dışında yapılan yayınlardan ötürü sorumluluk kabul etmeyecekleri beyan etmişlerdir⁴¹.

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, Hınçak Partisi merkezi İstanbul şubesini yasaklayarak kapatınca aralarında bir savaşa da tutuşmuş oluyordu. Hamparsum Boyacıyan, İstanbul Şubesi adına bu açıklamaları yaptırarak ortaya çıkacak sorumluluktan kurtulmaya çalışmıştır. Bütün bu gelişmeler çelişkili bir durumu da ortaya çıkarıyordu. Kongre tarafından Avrupa Devletlerine hitaben yayınlanan cesur bildirimler bir amaca yönelik olarak hazırlanmıştı ve adeta Osmanlı Devleti'ni ve Hükümeti'ni tahrik etmek için her cümle titizlikle seçilmişti. Hamparsum Boyacıyan, suikast teşebbüsünün partinin Osmanlı Devleti'ndeki durumunu tehlikeye atacağı için anlamsız olduğunu düşünüyordu. Parti üzerinde dolaşan şüp-

39 BOA. HSDHADB. 8/17.

40 *Tanin*, 3 Kanun-ı Sâni 1329/16 Ocak 1914, No: 1818.

41 *Tanin*, 6 Kanun-ı Sâni 1329/19 Ocak 1914, No: 1821. Aynı yazı önceki metinle birlikte *Tasfir-i Efkâr* gazetesinde de 6 Kanun-ı Sâni 1329/19 Ocak 1914 tarihli nüshada yayımlanmıştır.

heleri dağıtmak amacıyla, Hınçak Partisine üye olanların tutuklanmaya başladığı bir sırada, İstanbul Şubesi tarafından İstanbul'da bir kongre yapılmasına karar verildi. 24 Temmuz-21 Ağustos 1914 tarihleri arasında on oturum gerçekleştiren Hınçak Partisi Üçüncü Türkiye Kongresi'nde öz savunmanın sağlanması Ermeni milletinin ana hedefi olarak görülmüştür. Bu kongrede partinin 51 Türkiye şubesinden 31'i temsil edilmiştir. Kongrenin son gününde komite şubelerine kongre kararlarını ihtiva eden bir bildiri gönderilmiştir. Bu bildiriye, dünyanın almış olduğu kritik hâl ve Ermenilerin bundan etkilenmesi, Hınçak örgütünün yıpranmış olduğu ve örgütün uğradığı takibattan dolayı teşkilâtın düzenlenmesi ve iç düzeninin yenilenmesi üzerinde duruluyordu. Kanun çerçevesinde çalışmanın ön plana çıktığı kongre, bazı üyelerin önceki yönetimle ilişkilerini koruduklarından üyeliklerini düşürmüştür. Partinin merkez yönetimine Hamparsum Boyacıyan, Nerses Zakaryan, Vahan Zeytuncıyan, Harutyun Cangülyan ve Samuel Tomacyan seçilmiştir⁴².

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı bir döneme rastlayan kongrenin Osmanlı Devleti'ne bakış açısı çok önemliydi. Hamparsum Boyacıyan ve arkadaşları kendilerini görevden alan parti merkezini ve merkezin Osmanlı Devleti'ne karşı aldığı saldırı kararlarını kabul etmediklerini burada da ifade ettiler. Bu yönüyle, kongre önemli bir süreçte önemli kararlar almıştı. Ancak, alınan kararların şubeler ve üyeler tarafından pek dikkate alınmadığı kısa süre içinde görülmüştür. Hınçak Fıkrasına karşı takibat kararı alan ve tutuklamalara başlayan Osmanlı Hükümeti'nin bu kongrenin İstanbul'da yapılacağından haberi olduğu hâlde yasaklamaması dikkat çekicidir. Bu durum hükümetin partiyi takip etme ya da Hamparsum Boyacıyan'a bir hareket alanı sağlama düşüncesi ile açıklanabilir. Zira kısa bir süre sonra, 1914 yılının son aylarında İstanbul'da çeşitli mekânlarda nutuklar veren Boyacıyan'ın Ermenilik mefkûresine hizmet ettiği görülünce özellikle Ermeni askerlerin onunla irtibat hâlinde olmamaları gerektiği Dâhiliye Nezaretinden Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyetine bildirilmişti⁴³.

Hınçak partisi kanuna saygı ve mutabakat bildirimleri, kararları, açıklamalarının yanı sıra, hükümete karşı propaganda, Müslümanlara karşı silahlanma ve illegal çalışmalarıyla Emniyet-i Umumiye'nin dikkatini iyice üzerine çekmiştir. Hınçak partisinin gerçek niyeti 1910, 1911, 1912 ve 1913 yıllarına ait yerel şubelerin karar

42 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C IV, s. 67-68; *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, s. 85-91.

43 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 4 /28.

defterlerinde silah, cephane ve patlayıcı madde sağlanması, silah talimi, propaganda, çetelerin kurulması ve idare edilmesi gibi kararlarla kendini göstermiştir. Bundan sonraki süreç bu tür faaliyetler içerisinde olanların tutuklanması ve yargılanmasıydı.

Hınçakların Tutuklanması, Yargılanması ve İdamı

Köstence Kongresi'ne katılan Arşavir Sahakyan, Hınçakların bütün gizli eylemlerini Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine anlatmıştı. Bu anlatılanlar üzerine yaklaşık on aylık bir takip ve izlemeden sonra Hınçak üyelerine yönelik operasyon 16 Temmuz 1914'te başladı ve Ağustosun sonuna kadar devam etti. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube'nin İstanbul Merkez Komutanlığına gönderdiği bir yazıya göre, haklarında hazırlık soruşturması yapılan, içlerinde Paramaz ve Dr. Benne'nin de olduğu 9 kişi tutuklanma istemiyle 5 Ağustos günü Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edildiler. Samıkların ilk ifadeleri 10 Ağustos 1914'te alınmaya başlandı ve ifade süreci 20 Ağustos'ta sona erdi⁴⁴. Adana Mebusu Hamparsum Boyacıyan ifadesi alındıktan kısa bir süre sonra serbest bırakıldı, ancak mahkeme için tekrar çağırıldı. Boyacıyan partinin Türkiye Üçüncü Kongresi'ni bu sırada toplayacaktır.

Sorguya alınanlar, Paramaz hariç, Köstence Kongresi kararlarını, Sabah Gülyan'ın icraatlarını ve suikast girişimlerini kabul ettiler. 16 Ağustos 1914'te sorguya alınan Hamparsum Boyacıyan, Paris'ten koştuklarını, Sabah Gülyan'ın Şerif Paşa ile suikastlar konusunda anlaşmış olduğunu söyledi. Hâkimin, “neden bu durumdan ve suikasttan görevlilere haber vermediniz” sorusuna, arkadaşlarımızı uyararak genelge yayınladık cevabını verdi. Boyacıyan, 7 Şubat 1915'te tekrar alınan ifadesinde, suikast teşebbüsünden haberdar olduğunu söylemiş, bunu polise bildirmedğini itiraf etmiştir. Paramaz kendisi ile görüşüğünü söylemesine rağmen Boyacıyan, “yolda rastladım, selam bile vermedim” şeklinde ifade vermiş, komitenin, Osmanlı Hükümeti'ne haber sızdırdığı gerekçesiyle Arşavir Sahakyan'ı öldürme kararını aldığını söylemiştir. Boyacıyan'ın bu suikast teşebbüsü konusunda da polise herhangi bir bilgi vermediği anlaşılmıştır. Nitekim Sahakyan komite tarafından ihanetle suçlanarak suikasta uğramış, ağır bir şekilde yaralanmıştır. Mahkeme heyeti, Osmanlı Devleti içindeki birçok parti merkezinin Köstence Kongresi kararlarını kabul ettiğini ve bu kararları uyguladığını, bununla ilgili deliller olduğunu ifade etmiştir⁴⁵.

44 BOA. DH. ŞFR. 438/107; DH. EUM.2.Şb. 1/36; DH. EUM. VRK. 27/52.

45 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C III, s. 32-33, 44, 103-104, 145.

Köstence Kongresi'nde partiden ihraç edilen Nerses Zakaryan ise, Sabah Gülyan'ın kendisini başkan gibi gösterdiğini, kanun tanımadığını belirtmiştir. Ayrıca, şubelerden para aldığını, yönetim kurulunun haberi olmadan emirler verdiğini, kendilerinin şubelere, onu dinlememeleri için telgraf çekerek ikaz ettiklerini ifade etmiştir. Aynı sorguda, Samuel Tomacyan'da; İstanbul şubesi olarak yönetim kurulunun üç kişi olduğunu, Hamparsum Boyacıyan, Nerses Zakaryan, bir de kendisinin bu kurulda yer aldığını belirtmiştir. Bununla birlikte, Köstence'deki kongreden haberleri olmadığını, kongrenin kendilerini azlettiğini, Dolapyan isminde birinin, Paris adına Hamparsum Boyacıyan'ın evine gelerek "sizi azlettik, evraki devrediniz" dediğini, vermezlerse öldürecekleri tehdidinde bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, bunların bir bildiri yayınlayıp kanun dışı işlere teşebbüs ettiklerini, bu teşebbüslere karşı kendilerinin de bir bildiri ile Sabah Gülyan ve arkadaşlarının sahtekâr olduklarını duyurduklarını ifade etti.

Paramaz'ın suikast timinde yer alan Ardaş kod adlı Armenak 20 Ağustos 1914'te alınan ifadesinde, kendisine Mısır'dayken Talat Bey'i vurma emrinin verildiğini, İstanbul'a geldikten sonra bir müddet dolaştığını, harekete geçmeye cesaret edemediğini ifade etmiştir. Ayrıca, Paramaz'ın da İstanbul'a geldiğini, onunla konuştuğunu, Paramaz'ın işi ertelediğini ve sonunda yakalandığını, bunun üzerine kendilerinin de kaçacakken yakalandıklarını söyledi. Bununla birlikte, silahları Abraham'la Atina'dan aldıklarını, Hınçakların Hürriyet ve İtilafçılarla birleştiklerini, Şerif Paşa'nın Gülyan'a bu iş için 3.000 lira verdiğini, Gülyan'ın da bu işi yapması için 30'ar lira yol harçlığı vererek kendilerini İstanbul'a gönderdiğini, İstanbul'da da Paramaz'dan iki kez 5 lira aldıklarını itiraf etti. Paramaz ise 1914 yılının Ağustos ve Aralık aylarında ve 1915 Şubat'ında dört kez alınan ifadelerinde, bütün suçlamaları reddetmiş, *hatırlamıyorum, bilmiyorum, tanımam* gibi cevaplar vermiştir⁴⁶.

Hınçak Partisine yönelik tutuklamalar ve sorgulamalar olurken Birinci Dünya Savaşı başladı ve Osmanlı Devleti harbe girdi. Bu süreçte, Anadolu'nun farklı bölgelerinde Ermeni olayları baş gösterdi, Kafkasya'da Rusya tarafından Ermeni gönüllü birlikleri oluşturuldu. Bu olaylarda Hınçak Partisi aktif rol aldı, hükümet de Ermeni komiteleri ile ilgili araştırmalarını genişletti. Bu yüzden, Hınçak yargılamaları kritik bir durum arz etmeye başladı. Hınçaklarla ilgili yargılamaların yapıldığı sırada ve henüz Ermenilerin sevk ve iskânına karar verilmemişken, özellikle Balkanlarda komitecilerin seferberlik hareketleri yoğunlaştı. Diğer Ermeni siyasi

46 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C III, s. 52, 54, 84-85 ve 106.

teşekkülleri gibi Hınçaklar da, Kafkasya cephesinde Ruslarla birlikte faaliyette bulunan Ermeni müfrezelerin ikmali için gönüllü toplama konusunda propaganda yürüttüler. Onlar Kafkasya'da Taşnaklardan ayrı gönüllü birlikler oluşturulmasını istiyorlardı ve buna izin verilmesi için Genel Vali Daşkof'a başvurmuşlardı. Ruslar bu fırsatı kaçırmayarak Hınçaklara gerekli kolaylığı gösterdi ama Taşnaklara göre Hınçaklar çoktan etkinliklerini yitirmiş küçük bir gruptu⁴⁷. Taşnaklar savaş sürecinde gerçekleştirdikleri Erzurum ve Tiflis kongrelerinde iki ayrı tavır sergileyerek Osmanlı Devleti'ni oyalamış ama en sonunda Rusya'ya destek yolunu seçmişlerdir⁴⁸.

Hınçak Partisi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ermenilerin bağımsızlık mücadelesini Osmanlı Devleti karşıtı taraflardan birine yaslanmakla elde edilebileceğine inanmıştı. Hınçak Partisi'nin Saray-Bosna suikastından sonra, Bakü'de yayınlanan *Arev* gazetesindeki bildirisinde; komitenin bütün gücüyle Rus ordularının yanında yer alarak Kilikya'da, Kafkasya'da ve Azerbaycan'da Üçlü İtilafın zaferini sağlamak için çalışacağını ve üzerlerine düşen görevi yerine getireceklerini ifade ediliyordu. Yine aynı gazetenin, Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemişken, 11 Eylül 1914 tarihli sayısında yayınlanan bir makalesinde, her milletin kendisini güven altına alamaya çalıştığı bir dönemde Ermenilerin “uykuda” kalamayacağını bu sebeple harekete geçilmesi gerektiği belirtiliyordu⁴⁹.

Gönüllü birliklerinin faal olarak çalışmaya başladıkları tarihlerde, 1915 yılının 19 Nisan'ında İstanbul'daki tutuklular hakkında iddianame hazırlanarak 11 Mayıs 1915'te mahkemeleri başladı ve 27 Mayıs'a kadar sürdü. 11 Mayıs sabahı 28 sanık Nafiz Bey başkanlığındaki Divan-ı Harp huzuruna çıkarıldılar, salonda Arşavir Sahakyan da yer aldı. Mahkeme reisi, *Osmanlı Devleti bütün Osmanlılara istedikleri siyasi partiyi özgürce seçme hakkı tanıdığı için iddianamede Hınçak partisi üyeliğini bir suç unsuru olarak görmediğimizi belirtmek isterim* hatırlatması yapmıştır. Davanın beşinci duruşmasında yüksek sesle okunan iddianame şu maddeleri içermektedir: Ayrılıkçı komplo, özerk ya da bağımsız bir Ermenistan kurma planı, ayaklanmalar başlatmak, “vatan hainleri” Albay Sadık ve Şerif Paşa ile işbirliği yaparak terörist

47 Rusya polis departmanı tarafından hazırlanan 18 Nisan 1915 tarihli bu raporda dikkat çekici bilgiler veriliyordu. *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, C II, s. 149-150.

48 Kemal Çiçek, “VIII. Taşnak Kongresi'nin Perde Arkası ya da Taşnakların I. Dünya Savaşı Öncesi Müttefik Arayışı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 58, (2021), s. 221-251.

49 Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, İstanbul 2008, S. 190-191.

projeler hazırlamak⁵⁰. 27 Mayıs 1915 günü mahkeme heyeti 6 imzayla 22 kişi hakkında idam kararı verdiğini açıklamıştır. Buna göre; bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak için suikastlar düzenlemek, yabancı devletleri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtarak onun bir kısmının devlet yönetiminden çıkarılmasına teşebbüs etmek, bu amaçla farklı ülkelerde toplantılar düzenlemek, basın ve yayın yoluyla halkı kışkırtmak suçlarıyla sanık olanlar hakkında Divan-ı Harbi Örfi tarafından verilen karar üzerine, firarı Sabah Gülyan ve Verastad ile tutuklular Karamaz (Paramaz), Doktor Benene, Kapril Keşişyan, Bogos, Agop Hazaryan, Mıgırdiç Yeretsyan, Rupen Karabetyan, Armenak, Kamik, Aram Açıkbaşyan, Hrant, Thomas, Karakin, Ohannes Yergazaryan, Simbat Vartan, Agop Basmacıyan, Yermiya, Abraham, Kegam ve Panover Yervant adlı kişilerin faaliyetleri Mülkiye Ceza Kanununun 54. maddesine uygun hâllerden görülmüş olduğundan hepsinin idamlarına oybirliğiyle karar verilmiştir. İdam kararına dair padişah fermanı 9 Haziran 1915 tarihinde çıkmış, karar 15 Haziran gecesi uygulanmıştır. Hamparsum Boyacıyan ve İstanbul şubesi üyeleri mahkeme kararıyla sürgün cezası almışlardır⁵¹.

Bu idamlardan sonra Hınçak Partisi'ne yönelik kovuşturmalar devam etmiştir. Özellikle harbin en zor günlerinde, sevk ve iskân kararlarının uygulandığı dönemde, 1915 Eylül'ünde devam eden soruşturmalarda yeni deliller ve şahitler ışığında Köstence Kongresi ve Hınçak Cemiyeti ile ilgili farklı bilgilere ulaşılmıştır. İstanbul Bidayet Mahkemesi, Samuel Tomacyan ve Hrant Ağacanyan'ın yeni deliller çerçevesinde tutuklanmalarına karar vermiştir. Mahkemenin bu iki kişi hakkındaki iddianamesi, Köstence'deki Yedinci Kongre'ye katılıp döndükten sonra Tomacyan'ın isyanı tahrik ettiği ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in katli için suikastçılar gönderdiği iddiasına yer vermektedir. Bu iddianame ayrıca Tomacyan ve Ağacanyan'ı umumi bir silahlı isyanla bazı vilayetleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparmayı savunan Partiler Arası Ulusal Kurtuluş Örgütü diye malum bir gizli grubun liderleri olarak isimlendirmektedir. Osmanlı topraklarına geri döndüklerinde, komplocular Boghos Nubar tarafından yapılan bir mali plana uygun olarak yasadışı eylemlerini desteklemek için Ermenilerden para toplamışlardı. Tutukluların aleyhine olan deliller, savaş başladıktan sonraki eylemlerle de örtüşmektedir. Tomacyan ve adamlarının Amasya'daki mahallelere bombalar yerleştirdikleri Ermenilerin çok geniş kapsamlı tanıklıkları ile anlaşılıyordu. Ayrıca, bu duruma ilişkin olarak hükümetin el koyduğu doküman ve bomba yapım malzemelerinden oluşan

50 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C III, s. 151-164.

51 BOA. İ.HB.. 169/43; 169/53.

fiziksel kanıtlar da vardı. Bağımsız Ermenistan kurmak için Rus kuvvetlerine katılmak, ardından Osmanlı Devleti'ne saldırmak için ortam hazırlama ve Ermeni toplumunu kışkırtma olaylarının fiili sonuçları böylece ortaya çıkmış ve bu eylemler Hrant Ağacanyan'ın itirafı ile de desteklenmiştir. Bunun sonucu olarak, Tomacyan ve Ağacanyan hükümet azalarına cinayet teşebbüsünden suçlu bulunarak ölüm cezasına çarptırılmışlardır⁵².

Hınçaklara dair bir diğer divan-ı harp iddianamesinde, Hamparsum Boyacıyan ve Doktor Benne'nin Arşavir Sahakyan'ın suikasta hedef gösterilmesi suçuna iştirak ettikleri delillerle gösterilmektedir. Mahkeme sürecinde suçluların cürmünü ispata matuf mühim şahitlikler ve aynı şekilde ele geçirilen tabancalar, tüfekler ve bomba yapım kılavuzları deliller arasında gösterildi. Bu mahkemelerin kayıtları, Yedinci Kongre'nin çatışmaların başlatılmasına ve hakların iktisabı peşinde şiddete dayalı devrimci terör faaliyetlerine hız verme kararı aldığı iddialarını doğrulamaktaydı. Bu kararlarla birlikte, Hınçak Partisine mensup olan ve Mayıs ayında gerçekleştirilen mahkemede delil yetersizliğinden serbest bırakılan komiteciler yeniden yargılanarak idam cezası almışlardır. 1915 Nisan'ında Kayseri'de yapılan incelemelerde Hamparsum Boyacıyan'ın "Kayseri Ermeni Tertibat-ı İhtilaliyesini" idare ettiği anlaşılmıştır. Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey, Boyacıyan'ın Kayseri'ye gönderilmesini istemiş, 4 Mayıs 1915'de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Ankara Vilayeti'ne çekilen telgrafta, Ayaş'daki mevkuflar arasında bulunan Kozan Mebusu Boyacıyan Hamparsum'un Kayseri Tertibat-ı İhtilaliyesini idare ettiği anlaşıldığından Kayseri'ye sevki istenmiştir. Kayseri Divan-ı Harbinde yapılan yargılamalar sonunda, "Osmanlı topraklarında ihtilal yaparak Müslüman ahaliyi katletme hazırlıkları yapan Haçinli Hamparsum nam-ı diğeri Murad Boyacıyan ile diğer şahısların idamla cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Kayseri'de alınan karar Pağışah Mehmed Reşad, Sadrazam Said Halim Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa imzalı İrade-i Seniyye ile 25 Temmuz 1915'te tasdik edilmiştir. Hamparsum Boyacıyan'la, Develi kazasından sekiz şahıs 7 Ağustos 1915'te Kayseri'de asılarak idam edilmiştir⁵³.

52 BOA. BEO. 4365/327347; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C V, s. 123-126.

53 BOA. DH. ŞFR. 469/107; 52/225; 52/222. DH. EUM.2.Şb. 9 – 99; İ. HB. 171/10.

Sonuç

Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Devleti içinde imtiyazlı bir sınıf havasına bürünen Ermeni siyasi grupları, bu dönemde kurulan ve sayıları 10'u bulan Osmanlı Hükümetlerinden çeşitli isteklerde bulundular. Meşrutiyet yönetiminin prensiplerinden olan eşitliğin bir an önce uygulanması, doğu vilayetlerindeki devlet dairelerine Ermenilerden memur istihdam edilmesi, Ermenilere saldıranların adalete teslim edilmeleri ve adil bir şekilde yargılanmaları, Hamidiye Alayları mensuplarının köy ve kasabalarda silahla dolaşmasının yasaklanması, ihtida olaylarının önüne geçilmesi bu taleplerden bazılarıdır⁵⁴. Bu talepler hâlihazırda Kanun-ı Esasinin prensipleri içinde yer almakta ve hayata geçirilmesi güçlü bir merkezi otorite, istikrar, ekonomik güç ve askeri yeterlilik gerektirmekteydi. Meşrutiyetin ilk yıllarında sık sık hükümet değişiklikleri ile ülke yönetimini ilgilendiren hemen hemen her konuda istikrarsızlık yaşanmıştı. Bu durum, 1912 yılına kadar devam etti. Güçlü bir iktidar idareyi ele aldığı anda ise Balkan Savaşları, İslahat meselesi ve Ermeni grupların silahlı mücadeleye dönme kararları Meşrutiyetin gerekliliklerinin yerine getirilmesi noktasında aksaklıklara yol açtı. Bu yüzden, 1912 yılından sonra kurulan hükümetler daha merkezîyetçi ve otoriter bir sisteme doğru kaydılar. Bu dönemde arka arkaya meydana gelen olaylar birbirini tetikledi ve iktisadi kriz de artarak devam etti. Hamidiye Alayları lağvedildiyse de aşiretleri tam anlamıyla silahsızlandırmak mümkün olmadı. Hükümetlerin Doğu Anadolu ile ilgili aldıkları kararlar ne Ermenileri memnun etti ne de aşiretlerin merkezi hükümete yakınlık duymasını sağladı. Tam aksine merkezi hükümet uygulamalarından dolayı aşiretlerde büyük memnuniyetsizlik görüldü.

Balkan Savaşları ve Rusya'nın Doğu Anadolu politikaları, işlerin yolunda gitmediği bir dönemde Osmanlı Hükümeti ile Ermeni siyasi grupları arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. İlk olarak Hınçak Partisi Köstence'de düzenlediği kongre ile hükümete karşı savaş kararı alınmıştı. Partinin İstanbul merkezi bu kararı kabul etmese de Anadolu şubeleri bu kararı fiilen uygulamaya koydu. İlegal bir yapılanmayı örgütleyen Hınçak Partisi lideri Sabah Gülyan'ın bu kongre öncesinde Bogos Nubar Paşa ve diğer Ermeni liderleri ile birlikte Avrupa başkentlerini dolaşarak, Doğu Anadolu'da reform konusunu kabul ettirmeye çalışması dikkat çekici bir durumdur. Bu görüşmeler, Sabah Gülyan'ın 1913 yılı Ağustosunda Osmanlı Hükümeti'ne karşı silahlı mücadeleye karar vermesinin kendiliğinden olma-

54 Ermeni siyasi gruplarının istekleri ve Doğu Anadolu ile ilgili görüşleri hakkında bk. Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakkî'nin Doğu Politikası 1908-1918*, İstanbul 2005, s. 293.

dığını göstermektedir. Bununla birlikte, I. Dünya Savaşı başlamasıyla Rusya'nın istediği ortam oluşmuş, Rusya, Kafkasya merkezli Ermeni gönüllü birliklerini oluşturarak Doğu Anadolu'daki askeri harekâtında kullanmıştır.

Köstence'deki kongreyi yakından takip eden Osmanlı Hükümeti, savaş başlamadan kanuni sınırları aşan bu komitecileri takibe almış, kanun çerçevesinde yargılamış ve suçlulara kanunun öngördüğü cezayı vermiştir. 1914 yılı Temmuz ayında başlayan tutuklamalar ve yargılamalar sonunda 20 Hınçak Partisi üyesi, halkı isyana teşvik etmek, devlet yöneticilerine suikast düzenlemek ve Osmanlı Devleti topraklarının bir kısmında bağımsız bir devlet kurmak suçundan yargılanmışlar ve idam edilmişlerdir. Sonuç olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ve sevk ve iskân kararının alınmasının Hınçakların yargılanmalarında ve idam edilmelelerinde bir neden ya da sonuç ilişkisi ortaya koymadığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Dahiliye Nezareti (DH.) Emniyet-i Umumiye 2. Şb. Evrakı (EUM. 2. Şb.)

Dahiliye Nezareti (DH.) Kalemî Mahsus Müdüriyeti Evrakı (KMS.)

Dahiliye Nezareti (DH.) Meclis-i Vükela (MVİ.) Evrakı

Dahiliye Nezareti (DH.) Siyasi Şube Evrakı (SYS)

İrade Harbiye (İ. HB.)

Sürelî Yayınlar

Taşfır-ı Efkâr, 6 Kanun-ı Sâni 1329/19 Ocak 1914.

Tanin, 3 Kanun-ı Sâni 1329/16 Ocak 1914, No: 1818; 6 Kanun-ı Sâni 1329/19 Ocak 1914, No: 1821.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akçam, Taner, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur - Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul 2007.

Akın, Kadir, *Ermeni Devrimci Paramaz*, İstanbul, 2016.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 8 Cilt, Ankara 2005-2007.

Avagyan, Arsen - Misassian, Gaidz F., *Ermeniler İttihat ve Terakki*, İstanbul 2005.

Aydoğan, Erdal, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, İstanbul 2005.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990.

Chalabian, Antranig, *General Andranik and Armenian Revolutionary Movement*, California 1988.

Çiçek, Kemal, "VIII. Taşnak Kongresi'nin Perde Arkası ya da Taşnakların I. Dünya Savaşı Öncesi Müttefik Arayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 58, (2021), s. 221-251.

Dadrian, Vahakn N., *Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, Çeviren: Ali Çakıroğlu, İstanbul 2008.

Dasnabedian, Hratch, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924)*, Milan 1989.

- Erickson, Edward J., *Osmanlılar ve Ermeniler; Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, çev. İbrahim Türkmen, İstanbul 2015.
- Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.
- Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983.
- Günay, Nejla, *Żoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat -Terakki ve Ermeniler*, Ankara 2015.
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C II, Ankara 1998.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995.
- Kevorkian, Raymond, *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İstanbul 2015.
- Lewy, Guenter, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, çev. Ceren Elitez, İstanbul 2011.
- Maraşlı, Recep, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, İstanbul 2008.
- Nalbandian, Louise, *Armenian Revolutionary Movement*, California 1963.
- Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912 -1917)*, 2 Cilt, haz. Natalia Chernichenkina, Erzincan 2015-2017.
- Selvi, Haluk - Cırık, Bülent, "1913 İslahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", *OTAM*, 36 /Güz 2014.
- Sertçelik, Seyit, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu, Ortaya Çıkış Süreci, (1678-1914)*, Ankara 2016.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 54
- Talat Paşa'nın Anıları*, Yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 1998.
- Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, haz. Mihail Bashanov, çev. İlyas Kemaloğlu, Ankara 2013.
- Türkmen, Zekeriya, *Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914*, Ankara 2006.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 14.10.2021
Kabul/Accepted: 18.04.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.1035

Araştırma Makalesi/Research Article

I. Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın Kuzey Batı Sınır Eyaleti'nde İngiliz
Karşıtı Hareketler ve Osmanlı Devleti'nin Etkisi

Ü. Gülsüm Polat*

Öz

Kuzey Batı Sınır Eyaleti, İngiltere'nin Hindistan yönetimi tarafından 1901'de oluşturulmuş idari taksimatın bir parçasıdır. Bugün Pakistan sınırları içerisinde kalan ve Afganistan'a sınır olan Kuzey Batı Sınır Eyaleti I. Dünya Savaşı yıllarında İngiltere'nin savaş mobilizasyonunu zorlaştırıcı kimi isyan ve girişimlerinin parçası olmuştur. İngiltere bu bölgedeki hareketlerin güçlenmesini engellemek için bölgeyi takip ederek Kuzey Batı Sınır Eyaleti'ndeki kabileleri ve onların liderlerinin sadakatlerini sağlamaya çalışmıştır. Kuzey Batı Sınır Eyaleti'ndeki İngiliz karşıtı faaliyetleri iki temel faktörün güçlendirdiği tespit edilmiştir: İlki 19.yüzyılın son çeyreğinden itibaren güçlenen İngiliz karşıtı cihatçı faaliyetler kapsamındaki girişimler, ikincisi ise Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte ilan edilen cihad-ı ekber kapsamında İngiltere'ye karşıtı savaşımaya davet edilmeleridir. Kuzey Batı Sınır Eyaleti Türk-Alman propagandasına iki yönden hedef olmuştur. Bunlardan ilki İran ve buradan Afganistan üzerinden yönelen propaganda ve ajitasyondur. Afganistan ile Hindistan arasındaki Kuzey Batı Sınır Eyaleti, Afgan Emirliği ve Emirliğin yönetimindeki sahada faaliyet gösterilerek Panislamık bir hareket kışkırtılmaya çalışılmıştır. İkincisi ise Hindistan olmuştur. Türk-Alman propagandası Kuzey Batı Sınır Eyaleti'ne Hindistan üzerinden de ulaşmaya çalışmıştır. Dahası Kuzey Batı Sınır Eyaleti'ne yönelik propaganda girişimlerinin İran ve buradan da Afganistan'a yöneltildiği de görülmüştür. I. Dünya

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/
TÜRKİYE, polat.ummugulsu@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-0048-8467

Savaşı'nda İngilizlere karşı zaman zaman yükselişe geçen kabilelerin motivasyonları ve arka plandaki bağlantıları bu çalışma kapsamında ele alınmıştır. Çalışmanın kaynaklarını başta İngiliz arşiv kayıtları olmak üzere Türk arşiv kayıtları ve telif-tetkik eserler oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Batı Sınır Eyaleti, Hindistan, Osmanlı Devleti, Afganistan, Cihad-ı ekber, I. Dünya Savaşı.

Anti-British Movements in the Indian North West Frontier Province (NWFP) during World War I and the Impact of the Ottoman Empire

Abstract

The North West Frontier Province (NWFP) was part of the administrative division established by the British Indian administration in 1901. The NWFP, which remained within the present borders of Pakistan and neighbored the borders of what is today Afghanistan, was a scene of important rebellions and attempts to complicate Britain's mobilization during the World War I. To prevent the build-up of the enemy actions in this region, Britain tried to ensure the loyalty of the tribes and their leaders in the NWFP. The present study reveals that two main motivations were behind the anti-British activities in the NWFP. The first of these was the anti-British jihadist activities that had gained strength since the last quarter of the 19th century. The second was the cihadı ekber (holy war, jihad) announced after the Ottoman Empire joined the First World War. The NWFP itself was not a direct target area for Turkish-German propaganda, but it was influenced by the propaganda attempts emanating from two main target areas. The first of these attempts was the agitation conducted from Afghanistan and from Afghanistan through Iran. In this case, attempts were launched from the territory under the rule of the Afghan Emirate to create a pan-Islamic mobilization between Afghanistan and India. The second attempt involved propaganda directed at NWFP through India. It is highlighted in the study that certain milestone developments such as the Dardanelles Campaign, the British defeat at Kut al-Amara and the fall of Baghdad had been influential on the anti-British movements in the region. The sources used mainly comprise British archive records as well as Ottoman archival documents and works of modern research.

Keywords: North West Frontier Province, India, Ottoman Empire, Afghanistan, greater jihad, World War I.

Giriş: I. Dünya Savaşı, Doğu Algısı ve Önemi

I. Dünya Savaşı arifesinden başlayarak savaşan ülkeler için Doğu algısını ve bu bölgelere verilen önemi doğru anlamak savaş yıllarında aşağıda detaylarını anlatacağımız Hindistan'ın Kuzey Batı Sınır Eyaleti'ne (KBSE)¹ yönelik girişimleri anlamlandırmak konusunda önemli bir alt yapı oluşturacaktır. Bu konuda savaşan tarafları kendi içerisinde ele almakta fayda vardır. Öncelikle İtilaf Devletleri içerisinde İngiltere, Britanyalı mühendislerin buhar ve demir gücünü yönetebilmeleri sayesinde 18. yüzyılın sonlarından itibaren yeni teknolojilerin bir öncüsü olarak rakipleriyle arasındaki farkı açmıştı. Büyük Britanya 19. yüzyıl boyunca endüstri ve ticaret ile zenginleşirken dünyanın uzak noktalarında koloniyel birimlerini tesis etmeye başladı. Bunların başında da Hindistan geliyordu. Hindistan İngiltere için pek çok açıdan önemliydi. 19. yüzyılın son çeyreğinde Birleşik Krallık askeri personeli içerisinde Hint askerlerinin oranları %62'lik bir orana yaklaşmıştı ki bu durum Lord Salisbury'nin Hindistan'ı "Doğu Denizlerinde ücret ödemeksizin istenen sayıda asker alınabileceği bir İngiliz kışlası" şeklinde ifade etmesine yol açıyordu². Kısacası Hindistan İngiltere için başta insan olmak üzere son derece zengin bir kaynaktı. Bu kaynağın korunması için değişen şartlarla uyumlu biçimde her türlü tedbir alınacaktı. İngiltere için İran ve Afganistan'da etkin olmak hem Hindistan'daki varlığı için hem de Rusya'yı frenlemek için önemliydi. 1839 ve 1876'da yaşanan iki İngiliz-Afgan Harbi neticesinde Doğu Afganistan İngilizler tarafından işgal edilmiş ancak direniş çok güçlü olunca geri çekilmişlerdi. Bu savaşlar Batı medeniyetine karşı Afgan milliyetçiliği ve yabancı düşmanlığını körükledi³. Afganistan İngiltere için kontrolü ve nüfuz etmesi daha zor ancak uzak kalınması da imkânsız olan bir bölgeydi. İran ise İngiltere ve Rusya'nın çekişme bölgelerinden bir diğerydi. İran'da bu iki ülkenin nüfuzu özellikle 19. yüzyılda kendisini gösterdi. Önce Rus ardından da İngiliz ordularına karşı alınan yenilgiler bu iki ülkeyi İran'ın kaderinde belirleyici hale getirdi. Modern silahlarla donatılmış Rus ordusu Orta Asya ve Kafkaslar'da ilerleyip İran'ın komşusu haline geldiler. Osmanlı Devleti için uzak ve hakimiyeti güç olan periferisi olan Basra⁴, 18.

1 Çalışmada kısaltması olan KBSE kullanılacaktır.

2 Niall Ferguson, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği*, çev. Nurettin El Hüseyini, 4. baskı, YKY, İstanbul 2017, s. 168, 174.

3 Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan. Politics of Reform and Modernization 1880-1946*, Stanford University Press, Stanford 1969, s. 8.

4 Osmanlı Devleti'nin Basra Hakimiyeti hakkında bk. Süleyman Polat, *Doğu'ya Hakim Olmak.1701 Basra Seferi ve Osmanlı Devleti'nin Bölgeyi Kontrol Çabaları*, Selenge Yay., İstanbul 2021; Gökhan

yüzyıldan beri İngiltere'nin de faaliyet sahası haline gelmekteydi. İranlılar için bu iki devlet kuzey ve güney komşuları haline gelmişti. İran kapitülasyonlar ile bir dizi ticari ve diplomatik ayrıcalığı verdiği Batılıların çok sayıda vilayette konsolosluk açtığı, Süveyş Kanalı'nın açılması ve kuzeyde de Rus demiryollarının Kafkaslar ve Orta Asya'ya ulaşmasıyla tam anlamıyla iki büyük gücün baskısı altında kalmış bir görünüm arz ediyordu⁵. İngiltere'nin Hindistan'ı ve Hindistan'a ulaşan güzer-gahları güvende tutmak planını sekteye uğratmak, Almanya'da özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile artan siyasi, ekonomik işbirliği ile eş zamanlı olarak bir hedef haline geldi. Bu, Osmanlı Devleti'nin 1890 Berlin Kongresi'nde Avrupa'da topraklarının büyük çoğunluğunu kaybettiği döneme denk geliyordu⁶. Çarlık Rusyası'nın emperyal gelişmesi ise Osmanlı Devleti'ni doğrudan ya da dolaylı yoldan toprak kayıplarına uğratmıştı. 19. Yüzyılın sonuna gelindiğinde yeryüzünde karaların altında birini kapsayan topraklarıyla Çarlık Rusyası dünyanın en büyük imparatorluğu idi⁷. Rusya, Osmanlı Devleti'ni attığı her modernleşme adımında engellemekle yetinmiyor tıpkı İngiltere gibi Panislamizm korkusuyla –bu korkunun arka planında İttihatçıların 1908'den sonra Orta Asya Müslümanlarına yönelik söylem ve eylemleri de etkiliydi- Müslüman tebaasını kontrol altında tutmanın çeşitli yollarını arıyordu⁸. Bu genel bakış açıları I. Dünya Savaşı'nda belirlenen hareket planlarına etki edecekti.

1. İngiliz Yönetiminde Hindistan ve Yönetim Birimleri

Hindistan'ın KBSE olarak isimlendirilen bölgenin kuzeyinde Hindukuş Dağları, güneyinde Belucistan ve Penjab'a ulaşan Dera Gazi Han hattı, doğusunda Keşmir ve Penjab, batısında ise Afganistan yer almaktadır. Hindistan'ın Kuzey Batı Sınır Eyaleti bu haliyle 39.000 square millik (101.0095 km²) bir alanı kapsamaktadır⁹. Afgan liderleri tarafından *Yaghistan* olarak tabir edilen bu coğrafya uzun zaman kontrol edilemez, isyancı bir bölge olarak görülmüş, İngiliz, Afgan yetkililerin

Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, Routledge Pub., London, New York 2006.

5. Ervand Abrahamian, *Modern Iran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 52.

6. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., İstanbul 1983, s. 40 vd.

7. Joshua Sanborn, "Rus İmparatorluğu", *Savaşta İmparatorluklar 1911-1923*, İletişim Yay., İstanbul 2016, s. 163.

8. Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 4. baskı, İstanbul 2010, s. 568; Michael Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoglu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 92-94.

9. Lal Baha, *N.W.F.P Administration under British Rule 1901-1919*, National Comission on Historical and Cultural Research, Islamabad 1978, s. 1.

planlamalarında da göz önüne alınmayan bir saha olarak kalmıştı. Öyle ki bu bölgeleri İngiliz yetkililer medenileştirme çabalarının dışında tutmuş, dahası yerel otoriteler de politik etki sahalarının dışında görmüştü¹⁰. Bölgeyi bilen bir subay nüfusun yaklaşık üç milyon olduğunu¹¹ ve bunun 500.000 kadarının *birinci sınıf* savaşçı olduğunu belirtmektedir¹².

Kırım Savaşı ile Osmanlı topraklarından pay alması önlenen Rusya, bundan sonra Asya'nın doğusuna doğru ilerlemeye, hanlıkları yavaş yavaş ele geçirmeye başlamıştı. Bu ilerleyişin bir sonucu olarak 1865'de Taşkent ve 1873'de Hive'yi ele geçirmişti. Bu, doğrudan Afganistan'a ve dolaylı olarak Hindistan'a yönelmiş bir tehditti. İlerleyiş çeşitli kesintilere uğramakla birlikte süreklilik arz ediyordu. Afganistan sınırı Rusya'nın ilerlemesi karşısında Hindistan sınırının zayıf noktası olarak görünüyordu. Bölge yerel kabilelerinin İngiliz yönetimiyle olan çatışmaları KBSE'nin kuruluşundan evvel, 1895'de Çitral (Chitral) Seferi ve iki yıl sonra da İngiliz postalarına saldıran Mohmand ve Afridi yerel kuvvetlerine karşı geniş ölçekli bir sefer düzenlenmesine neden olmuştu¹³. İngilizlerin Hindistan'da oluşturdukları yönetim ve güvenlik sistemini genişletmeleri anlamına gelen ve *ilerleme politikası* (*forward policy*) olarak isimlendirilen bu süreç KBSE'nin oluşturulmasını hazırladı. İngiliz ileri karakolları Çitral'dan Belucistan'a kadar aşiret bölgelerine genişletildi. Yerel askerler toplayıp eğitmeye, bazı kabilelere yüksek sübvansiyonlar ödeyip, diğerleri ile mücadele etmeye başladı. Hayber'de Dargai, Thal ve Jamrud'a demiryolu hatları inşa edildi. Fakat bu değişim beraberinde yeni sorunları getirdi¹⁴.

1899'da Hindistan Valiliği'ne atanan Lord Curzon (George Nathaniel Curzon, 1859-1925) Hindistan'ın kuzey batı sınırı ile ilgili iki sorunun çözümünün gerek-

10 *Yaghi* kelimesi isyancı [rebellious] ve yaghistan ise isyancıların bölgesi, toprağı [land of insolence] anlamına gelmektedir. Christine Noelle, *State and Tribe in Nineteenth Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhammed Khan (1826-1863)*, Routledge, London, New York 1997, s. 141; B.D. Hopkins, "Jihad on the Frontier: A History of Religious Revolten the North-West Frontier, 1800-1947", *History Compass*, 7/6, (2009), s. 1461.

11 1915 yılına ait bir raporda KBSE'deki Müslüman nüfusu 2.723.145 olarak verilmektedir. *The National Archive* (Bundan sonra TNA), Foreign Office (FO), 882/12-1, s. 1, "Memorandum on Indian Moslems"

12 William Barton, *India's North-West Frontier*, John Murray, London 1939, s. 8.

13 J. C. Powell-Price, *A History of India*, Thomas Nelson and Sons Ltd., London, Edinburg, Paris, Melbourne, Toronto, New York 1955, s. 573-576.

14 Asta Olesen, *Islam and Politics in Afghanistan*, Routledge Publishing, London and New York 1996, s. 102-103.

tiğini düşünüyordu. Bu değişimin temeli askeri savunmanın yeniden düzenlenmesi ve sınır ötesi hattın yönetiminin değişmesiydi. Bununla ilgili bölgedeki yerel güçlerin yönetiminin kolaylaştırılabilmesi için İngiliz Hindistan'ı içerisindeki yönetim birimlerinden birisi haline getirilmesi düşünüldü. Lord Curzon'un hazırladığı teklifle Şubat 1901'de¹⁵ oluşturulan KBSE Penjab'ın Trans-Indus hattını Dera İsmail Han bölgesini kapsıyordu. Yeni eyaletin yönetimi Genel Komutanın temsilcisi olan bir yetkili (Agent) ve Baş Komiser (Chief Comissioner) unvanlarına haiz birer görevli uhdesindeydi. Bu temsilcinin görev sahası Hazara, Peşaver, Kohat, Bannu ve Dera İsmail Han'ı içine alan beş bölgeden oluşacaktı ve beş politik temsilci görev yapacaktı. Bu politik temsilciler Dir, Swat, Çitral Hayber, Kurram Vadisi, kuzey ve güney Veziristan'da (Waziristan) görev yapacaktı¹⁶. Bu kapsamda sınır kabilelerine düzenli ödemeler sistemi kurularak sınır çatışmaları azaltıldı. Ancak sonraki on yıllarda İngiliz birlikleri sınır kabilelerinden bazılarıyla mesela Mahsudlar (Mahsuds)¹⁷, Vezirler (Waziris) ve Zakka Khel Afridiler ile savaşmaya devam etti. İngiliz birliklerinin bu kabilelerle mücadelesi tek parçalı bir savaş olmaktan öte baskınlarla mücadele etmek şeklindeydi. 1907'de Kuzey-Batı sınırının yerleşik bölgelerinde 56, 1908'de 99 ve 1909'da 159 baskın kaydedilmişti¹⁸. Çalışmanın konusunu oluşturan KBSE içerisindeki bu bölgeler bugün Pakistan sınırları içerisinde yer alan ve Pakistan'ın yönetiminde aynı isimle anılan eyaletin yerleşim birimleridir. Ancak I. Dünya Savaşı yılları içerisinde, bölge İngiliz Hindistan'ının bir parçası, yönetim birimi ve Afganistan'ın sınırındır.

- 15 Kuzey Batı sınır Eyaletinin kuruluşunun Peşaver'de büyük bir askeri erkan tarafından yapıldığı ve ilanın bölgenin belli başlı liderlerinin ve yerli toplumun şeflerinin olduğu bir topluluğun da olduğu kalabalığa okunduğu bildiriliyordu. "The New Indian Province", *The Times*, 12 Kasım 1901.
- 16 H. Caldwell Lipsett, *Lord Curzon in India 1898-1903*, R. A. Everett&Co., London 1903, s. 49-51. Lord Curzon Genel Vali olarak atanmasının öncesinde KBSE'yi içine alan sahada seyahat etmişti. Bu seyahat güzergahı oldukça genişti, Japonya'nın başlıca şehirleri, Kore, Çin, Annam, Cochinchine (güney Vietnam), Cambodia'yı kapsıyordu. İran'da, 1894'te Ceyhun Nehri'nin kaynaklarını keşfetti. Pamirlerden Çitral'e ulaştı. Çitral'den sonra Kabil'e vardı. Burada Abdurrahman Han'ın konuğu oldu. Buradan at sırtında Belucistan, Kandahar'a yani İngiliz ileri karakol birliklerinin bulunduğu noktaya ulaştı. Bu sayede KBSE sınırlarını görmüş oldu. Bu bölgeler merkezden binlerce km uzaklıktaydı ayrıca merkezin desteğinden de yoksundu.
- 17 KBSE'nin Peştun kabilelerinden olup Veziristan'daki kabilelerdendir-. Ludwic W. Adamec, *Historical Dictionary of Afghanistan*, Third Edition, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, Oxford 2003, s. 241.
- 18 Olesen, *Islam and Politics in Afghanistan*, s. 102.

2. Cihad-ı Ekber İlanı ve KBSE'deki Etkileri

Cihad-ı ekber ilanı I. Dünya Savaşı başında Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu propaganda söyleminin temelini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin 11 Kasım 1914'te savaşa resmen dahil olmasının ardından, 14 Kasım'da Fatih Camiinde bir fetva okunarak tüm Müslüman erkeklerin Osmanlı padişahı yönetiminde savaşa katılmasının farz-ı ayn olduğu bildiriliyordu¹⁹. Bu beyannamenin ilanından sonra Osmanlı Devleti savaşı geniş coğrafyalarda başta İngiltere olmak üzere İttifak devletleri aleyhine genişletmek üzere harekete geçti²⁰. Bu beyannameneyi, Arap Yarımadası'ndaki liderlere, Afrika coğrafyasına, Mısır'a, Hindistan'a ve hatta İslam nüfusun meskûn olmadığı İngiliz sömürge bölgelerine de ulaştırmaya çalıştı²¹. Bu girişimin gerçekleştirilmesinde Teşkilat-ı Mahsusa da (TM) etkin işlev yüklendi. Sadece Türk teşkilatı değil Alman istihbaratı ve Doğu konusunda yetkin ajanları da “kutsal savaşı” geniş coğrafyalara yaymak için harekete geçti. Bu gelişmenin arka planında Alman Doğu bilimlerinin 1887'den itibaren Berlin'de *Seminar für Orientalische Sprachen*, ya da 1908'den sonra Hamburg'da teşkil edilen “*Deutsches Kolonial-Institut*” gibi Güney Afrika, Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam'ın politik gelişimi gibi konularda eğitim veren kurumlar ve Ortadoğu dillerini bilen Afrika'dan Türkistan'a uzanan çok geniş bir sahaya dair seyahat tecrübesi olan isimler vardı. Bu isimler Almanların zihninde cihad-ı ekber ilanıyla başlatılacak kutsal savaşın başta İngiltere olmak üzere politik etkileri üzerine bir beklenti

19 Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi hakkındaki tartışmalar hakkında bk. Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı - Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 20 vd; Vahdet Keleşylmaz, “Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci”, *Erdem*, C 11/S. 31, Mayıs 1999, s. 139-153; Mesut Uyar, *The Ottoman Army and the First World War*, Routledge, London and New York 2021, s. 64-65.

20 Gottfried Hagen, “German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXIV/2, s. 145-162

21 Bu girişimlerle ilgili bölgeler bağlamında –bu çalışmanın kapsamına giren Hindistan ve Hindistan'ın kuzeyi dışında kalan- bölgelere yönelik faaliyetler kapsamlı araştırmalara konu olmuştur. Bu araştırmalar her bölgenin kendisine has yapısını ortaya koymuştur. TM'nin Kuzey Afrika'daki faaliyetleri hakkında bk. F. Rezzan Ünalp, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri*, ATASE Yay., Ankara 2014. Mısır'a ve Sudan'a yönelik faaliyetleri hakkında; Ü. Gülsüm Polat, *İngiltere ve Osmanlı Devleti Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yay., Ankara 2015, s. 201-226, 214-224, Polat Safi, *The Ottoman special organization Teşkilat-ı Mahsusa: A historical assessment with particular reference to its operations against British occupied Egypt (1914-1916)*, İhsan Doğramacı Bilkent University, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, İran coğrafyası hakkında; Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, Arap -Yarımadası'na yönelik girişimlere dair bk. Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri. Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken 1914-1923*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 76.

oluşmasında etkili oldu. Ancak Alman arkeolog ve casus Max Freiherr von Oppenheim (1860-1946) başkanlığında I. Dünya Savaşı başında Berlin’de kurulan “*Nachrichtenstelle für den Orient*” (Doğu Propaganda Ofisi), Almanya’nın Doğu’ya yönelik propaganda faaliyetlerinin merkezini oluşturdu. Oppenheim Panislamizm konusunda savaş öncesinde Kahire’de bulunduğu günlerde bir fikir dünyası oluşturmuştu. Ona göre politik İslam söylemi olarak cihad-ı ekber İngiltere, Fransa ve Rusya’yı etkileyebilecek tehlikeli bir araçtı²². Almanya’nın savaşa girişinden hemen sonra 2 Aralık 1914’te Dışişleri Bakanlığı bünyesine geri çağırılan bu önemli uzman, savaşın propaganda söyleminde etkili olacaktı. Oppenheim Eylül 1914’te uzun bir memorandum hazırladı, İslam dünyasında kutsal savaş ve Panislamik propagandanın en etkili silah olacağını, İngiliz karşıtı hareketlerin Hindistan’a büyük zararlar verebileceğini yazdı²³. Ayrıca İran ve Mısır’a seferi kuvvetlerin gönderilmesini öneriyordu. Önerileri Alman dışişleri bakanı Arthur Zimmermann’ı da etkilediği için dışişleri bakanı Doğu politikasına dair gelen raporların mutlaka Oppenheim’a gösterilmesini isteyecekti²⁴. Cihad-ı ekberin geniş sınırlara yayılması hedefi İngiliz savaş yönetiminin bildiği ve beklediği bir savaş yöntemi idi. İngiltere adına en kaygı duyulan bölgelerin başında Hindistan gelmekteydi. Zira İngiliz ordusunun azımsanmayacak bir kısmını oluşturan Hintli askerlerin Osmanlı Devleti ve Almanya tarafından uygulamaya konulan Panislamik harekete²⁵ ve cihat çağrısına nasıl cevap verecekleri bilinmiyordu. Özellikle Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu bölgeler büyük soru işaretiydi. KBSE hem nüfusunu çoğunlukla sünni Müslümanların oluşturduğu bir bölgeydi hem de Afganistan’a sınırdı. Tüm bu sebepler bölgeyi stratejik bir konum haline getiriyordu. Daha önce de bahsedil-

22 Almanya’nın I. Dünya Savaşı sırasında Doğu’ya yönelik hedeflerini de ele alan Fritz Fischer’in çalışması bir öncüdür ve yazıldıktan kısa zaman sonra Almancadan İngilizceye de çevrilmiştir; Fritz Fischer, *Germany’s Aims in the First World War*, W.W. Norton&Company, Inc, New York, 1967, s. 120-124, diğer taraftan Türkçe literatürde konuyu ele alan çalışmalar da vardır: Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 25-39.

23 Kadir Kon, “Almanya’nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandum”, *Tarih Dergisi*, S. 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 211-252.

24 Fischer, *Germany’s Aims in the First World War*, s. 123-124.

25 Panislamik hareketin gelişimi ve etkisi hakkında önemli bir literatür bulunmaktadır. Azmi Özcan, *Pan-Islamism-Indian Muslims, the Ottomans&Britain (1877-1924)*, Brill, Leiden 1997, Nikki R. Keddie, “Pan-Islam as Proto-Nationalism”, *The Journal of Modern History*, 41/1 (March, 1961), Gail Manult Graham, *The Khilafat Movement: A Study of Indian Muslim Leadership, 1919-24*, University of Pennsylvania Press, USA 1977.

diği üzere KBSE beş İngiliz sahasına ayrılmıştı. Bunlar Dera İsmail Han, Bannu, Kohat, Peşaver ve Hazara idi²⁶.

Osmanlı Devleti'nin henüz savaşa girmediği fakat Batı cephelerinde savaşın başladığı dönemde İngiltere'nin Hindistan Valisi Lord (Charles) Hardinge'nin (1858-1944) politikası Afganistan Emiri Habibullah (1872-1919) ile arasımı iyi tutmak ve onun tarafsızlığını korumaktı. Ancak özellikle 1907 Anglo-Rus Konvansiyonu²⁷ nedeniyle İngiltere'ye kızgın olan Emir'in savaşta İngiltere'ye karşı nasıl bir tutum takınacağı belirsizdi. Savaşın başlamasıyla Emir'e savaşta tarafsız kalması tavsiye edildi ve Hindistan-Afganistan sınırının korunması için bazı adımlar atması için ricada bulunuldu²⁸. Hindistan Hükümetine Emir Habibullah, Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce ve Kasım 1914 başında savaşa girdikten sonra da tarafsızlığı yönünde teminat verdi²⁹. Osmanlı Devleti'nin cihad-ı ekber ilan etmesi ile Afganistan'da İngiliz karşıtı görüşler güç kazandı. Bu fikirleri savunanlar arasında Mahmud Tarzi (1868-1933) ve Emir'in üçüncü oğlu ve Afganistan'ın gelecekteki emirlerinden Amanullah Han (1892-1960) ayrıca Emir Habibullah'ın kardeşi Nasrullah Han (1874-1921) vardı. Nasrullah Han Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra Emir'i merkezi devletlere katılmak konusunda etkilemeye çalışıyordu. Tarzi'nin *Siraj al-Akhbar* gazetesi³⁰ İngiliz karşıtı bir tonla yayınlar ya-

26 James McCrone Douie, *The Panjab, North-West Frontier Province, and Kashmir*; Seema Pub., Delhi 1974, s. 291.

27 31 Ağustos 1907'de imzalanan anlaşma ile İran, Tibet ve Afganistan'ı içine alan bölgeyle ilgili uzun zamandır devam eden İngiliz-Rus rekabetini çözüme ulaştırmak adına önemli bir adımdır.

28 Baha, *N.W.F.P. Administration under British Rule 1901-1919*, s. 81-82.

29 Ludwig Adamec, *Afghanistan, 1900-1923: A diplomatic History*, University of California Press, Los Angeles, California 1967. s. 85-86. Savaşın ilerleyen günlerinde İngiliz Kralı George V, Afgan Kralı'na bizzat mektup yazarak göndermişti. *British Library*, IOR/L/PS, 10-492-305, 29 Ekim 1915, s. 189. Kral Lord Hardinge'nin tavsiyesiyle mektubu yazmıştı; *HARDINGE* 100, 114, 8 Ekim 1915.

30 KBSE'de I. Dünya Savaşı'nda İngiliz karşıtı hissiyatla yayın yapan gazetelerin ömrü uzun olmuyordu. *Siraj el-Ahbar* bunların en meşhurlarıydı. Kabile üyelerini etkileyen Müslüman yanlısı ve İngiliz karşıtı kaynak, Kabil'de yayımlanan ve kabile bölgelerinde dolaşan Roos-Keppel'in *çok güçlü bir İngiliz karşıtı* olarak nitelendirdiği bir gazeteydi. 1915'in ortalarında *İngiliz karşıtı ve Alman yanlısı haberler* yayınlıyordu. Dahası gazete önde gelen tüm Mollalara ücretsiz olarak dağıtılıyor ve bazı kopyalar Peşaver'deki kişilere elden gönderiliyordu. Hindistan Hükümeti gazetenin sayı dağıtımını engellemek için adımlar attı. Ayrıca, Vali, Afganistan Emiri'ne bu konuda şikayette bulundu ve gazete onun *doğrudan sansürü* altına girdi. 1912'de kurulan *Afghan* isimli gazete Balkan Savaşı ve Trablusgarp Harbi konusunda Osmanlı ve Panislamist bir tonla yayın yapıyordu. Gazete yayınlarını 1915 yılında baskı nedeniyle sonlandırmak zorunda kalacaktı. Bir diğer gazete olan *Serhad* da Ocak 1915'te kuruldu. Günlük yayınlanacak Urduca gazetenin ömrü kısa oldu ve Nisan 1915'de kapandı. *Frontier Advocate* ve *Afghan*, KBSE'nin ilk milliyetçi gazeteleriydi; biri

piyordu. Emir Habibullah eğer merkezi devletler yanında savaşa girerse Rusya ve İngiltere'nin baskısı altında kalacağını biliyordu³¹. Afganistan Osmanlı Devleti'nin modernizasyon ihraç ettiği bir ülkedydi³². Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına askeri ve teknolojik danışman ve mühendisler vasıtasıyla taşındığı gibi Afganistan'a yenilikler ve düzenlemeler götürülmeye çalışılmıştı³³. 19. Yüzyılın son çeyreğinde bölgeye giden uzmanlar gözlemlerini yazdılar. Coğrafya, kültür, siyasi, sosyal hayat ve gözlemleyebildikleri her şeyi yazıp, resmettiler³⁴. Kısacası Afganistan'da her açıdan güçlü bir Osmanlı etkisi vardı. Osmanlı Devleti'nin cihat ilanı sonrasında buradaki kabilelerin İngiliz karşıtı faaliyetlerini arttıracaklarına dair bir beklenti ortaya çıktı³⁵

Afganistan ve KBSE'de Osmanlı Devleti'nin son dönemde yaşadığı büyük kayıplara karşı yüksek bir ilgi ve empati vardı. Bilindiği üzere Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında cereyan eden I. Balkan Harbi Osmanlılar açısından büyük bir hezimetle sonuçlanmış, dahası imparatorluğun eski başkenti Edirne elden çıkmıştı. İstanbul Yeşilköy'e kadar ilerleyen Bulgar ordusu sadece Osmanlılar için değil hilafet merkezi olarak İstanbul'u gören Müslümanları da kaygılandırmıştı. KBSE kabileleri II. Balkan Harbi sonrası Edirne'nin Enver Bey (sonrasında Paşa 1881-1922) tarafından geri alınmasını Trablusgarp ve Balkan Savaşı'nın bir rövanşı olarak görmüşlerdi. KBSE'de dağıtılan gazetelerde Türk savaşına dair

---

Hinduların, diğeri Müslümanların davasını savunuyordu. Lal Baha, "Struggle of Journalism in Frontier Province 1900-1930", *Islamic Studies*, 17/3 (Autumn 1978), s. 218-221.

- 31 Hugh Beattie, "Afghanistan", *International Encyclopaedia of the First World War*, ed.by Ute Daniel, Peter Gatrell, Olivar Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by: Freie Universität Berlin. s. 4 (4-19).
- 32 Afgan modernleşmesi ve Türkiye'nin etkisine dair bkz: Oğuz Hamşioğlu, *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara 2006.
- 33 Michael B. O'Sullivan, "'The Little Brother of the Ottoman State': Ottoman technocrats in Kabul and Afghanistan's development in Ottoman imagination, 1908-23", *Modern Asian Studies*, 50/6 (2016), s. 1852.
- 34 Bu konuda Afganistan'ın ötesine geçip KBSE sahasına giren Encümeni Teftiş ve Muayene reisi iken Hindistan, Afganistan ve Svat bölgesinde seyahat eden Ahmed Ahmedi, gözlemlerine dayalı bir eser kaleme almıştır. Peşaver, Svat bölgesine dair detaylı bir anlatımı vardır. Ahmed Ahmedi, *Hindistan ve Svat ve Afganistan Seyahatnamesi*, Mahmud Beğ Matbaası, Babiâli 1300.
- 35 Buna dair ilk beklenti çok yüksektir. Afgan Emiri'nin sınırlara asker yığdığı haberi Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden günler sonrasına aittir. Tahran Elçisi Enver Paşa'ya şöyle yazmaktadır: "Afgan Emiri kuvve-i killiyesini Peşaver ve Pencab hududlarına tahşid eylediği ve kendisi Celalabad'a gittiği hududunda ...bazı tahşidatta bulunduğu mevzuk ad olunabilecek bir derecede haber verilmiştir" BOA, DH.EUM.2.ŞB, 3/10, 22 Teşrin-i sani 1330. (18 Kasım 1914)

haberler büyük ilgiyle takip edilmişti. Okuma yazma oranı çok düşük olan halk *Zemindar* gazetesinde³⁶ savaşa dair haberleri okuyamasa da bunun çözümü için geleneksel bir yöntem devreye giriyordu. Okuma yazma bilenler etrafında kümelenen kalabalıklara savaşa dair detayları, Enver Paşa'nın Edirne'yi geri almak üzere ilerlediği haberlerini okuyordu. Halk bu haberleri büyük bir coşkuyla takip ediyordu. Havaya ateş eden ve kutlamalar yapan Peştunlar, Enver Paşa'yı *millî bir kahraman* olarak görüyorlardı. Sokaklarda Enver Paşa'nın portresi sergileniyor ve halk arasında savaşın gidişatı günlük hayatın öncelikli takip edilen bir konusunu teşkil ediyordu³⁷. Bir başka etkileşim ise Trablusgarp Harbi sırasında yaşanmıştı. Trablusgarp'a İtalya'nın saldırısından sonra Aligarh Türkiye'ye yaralı askerlere yardım ve bakım için Dr. Muhtar Ahmed Ensari (1880-1936), doktorlar ve erkek hemşirelerden oluşan bir heyet gönderdi. Bu heyette KBSE'den Abdurrahman Peşaveri (1886-1925) de yer alıyordu. Peşaveri bu seyahate dahil olduğunda Aligarh'da öğrenciydi ve Peşaver'in iyi bilinen bir ailesine mensuptu. Abdurrahman el-Peşaveri bu yolculuğa çıkmadan önce babasını ikna etmek hususunda bazı şüpheleri vardı ve ailesine izahat vermeden İstanbul'a misyon ile gitti. Dahası İstanbul'dan geriye dönmedi, burada kaldı. İstanbul'da bir süre eğitim aldıktan sonra tahsiline Beyrut'ta devam etti. Bu süreç I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar devam etti. I. Dünya Savaşı devam ederken Afganistan sınırını kat ederek bölgede cihad beyannamesi dağıttı³⁸. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilgisinden sonra Abdurrahman el-Peşaveri Türk bağımsızlık mücadelesine katılarak 1921'de Afganistan'a Ankara Hükûmeti'nin temsilcisi olarak gönderildi³⁹. Görüldüğü üzere KBSE ve Afganistan'da Osmanlı Devleti'nin yakın dönemde yaşadığı sarsıntılar ilgiyle takip ediliyor ve empati kuruluyordu. Bu durum Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra buraya heyetler gönderilerek savaş için destek sağlanması adımlarına bir arka plan oluşturmuş olmalıydı.

36 Gazetenin Balkan Harpleri sırasında Türk harbi yararına yardım topladığına dair çokça örnek görülmektedir. *BOA*, BEO, 3974/298000, 27 Teşrin-i sani 1329, Sadaretten Maliye Nezaretine.

37 Abdul Rauf, "The Balkan Wars and British India. A Case Study of NWFP", *JPHS*, LXIII/1, s. 30-31.

38 Sarısan, Sadık, "Birinci Dünya Savaşında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Belgeleri", *OTAM*, S. 7, 1996, s. 209-217.

39 Abdul Rauf, "Pan-Islamism and the North West Frontier Province of British India (1897-1918)", *Perceptions*, Winter 2007, s. 29-30.

3. Heyetler ve KBSE

Afganistan'a heyet gönderilmesi savaş daha Avrupa'da başladığında gündeme gelmişti. Haziran 1914'te sınıra yakın vilayetlerden Van'dan Vali Tahsin Bey (Uzer, 1878-1936), Afganistan, Belucistan ve İran'ın Rus arazisine yönelik bir saldırı için anlaştıkları haberlerini merkeze iletmişti⁴⁰. Bu bölge propaganda ve istihbarat açısından sonuç alınması zor bir bölge olarak da görülüyordu. Abdurreşid Efendi ve Binbaşı Ali Efendi'nin Belucistan, Afganistan ve oradan da Hindistan'a *mücahide-i diniyede* bulunmak üzere gitmesi planlanmış ancak vali bunun netice alınması güç bir girişim olarak rapor etmişti⁴¹. Bir heyet gönderilecekse hangi yolu takip etmeliydi sorusuna Afganistan'a gidecek heyetin Süleymaniye sancağından İran'a oradan Afganistan'a gitmesinin uygun olacağı cevabı verildi. Bu heyet ya bir alay kuvvetinde top ve sair ile donatılmış bir süvari müfrezesiyle yahut mütenekkiren (kılık değiştirmiş vaziyette) gizli gitmeliydi. Bu yöntemlerden ilki seçilirse mevsim itibarıyla (Ekim 1914) barınacak yer bulunamayacağından karşılarına düşman çıkmaya dahi yolun yarısına varmadan *perişan* olacakları öngörülüyordu. Heyet kılık değiştirmiş vaziyette olursa bunun *daha tehlikeli fakat hedefe vusul (ulaşma) ihtimali* daha yakın olacağı vurgulanıyordu. Yine de İngiltere'nin Afganistan'a giden yolları izleyip, kapatıp kapattığının bilinmediği, İngilizlerin bu tedbiri almış olabileceği *fakat herhalde gafil değildir* ifadeleriyle açıklamaktaydı. İran yabancı devletlerin etkisi altında⁴² her aşiret ve hatta memur başka devlete hizmet edebilir olduğundan son derece riskliydi⁴³. Musul valisi yine Dahiliye Nazırı'na yazdığı bir başka telgrafta şunları söylemekteydi:

"Afgan için yola çıkarılan hey'etin i'zâmından vazgeçildiğini hissediyorum. Afganistan'ın mevki ve kuvveti itibarıyla büyük bir ehemmiyeti olduğundan biraz harbe teşvik ve mecbûr etmek için bir hey'et-i mahsûsa gönderilmelidir. Afganlıları maddî ve mânevî menâfî göstererek iknâ ve harbe imâle etmek mümkündür. Ma'nevîyyât cihetin müctehidlerden ve Geylaniler'den

40 BOA, DH.ŞFR., 437/83, 4 Haziran 1330 (17 Haziran 1914), Van Valisi Tahsin Bey'den Dahiliye Nezaretine.

41 BOA, DH.ŞFR., 444/24, 29 Temmuz 1330 (11 Ağustos 1914), Musul valisi Nazif'ten Dahiliye Nazırı Talat Beye.

42 İran hem Hindistan hem Kafkasya ve Ortadoğu'daki Osmanlı savaşları için önemli bir merkezdi. Savaş boyunca Osmanlı-İngiliz-Rus mücadelesinin merkezinde yer aldı. Bk. Ö. Kürşat Karacagil, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *OTAM*, 36/Güz 2014, 95-116.

43 BOA, DH.ŞFR., 452/82, 24 Teşrin-i sani 1330 (7 Aralık 1914), Musul valisi Süleyman Nazif'ten Dahiliye Nezaretine

birer zâtın hey'ete idhâli ve fetvâ ve beyannâmelerin tevzii sûretindeki tedâbîrlerden ibarettir."⁴⁴.

Afganistan'a gönderilecek isimler hakkında çeşitli öneriler olmuş ve yazışmalara konu olmuştu. Bu isimlerden birisi de meşhur propagandist Abdulaziz Caviş'ti (1876-1929). Abdulaziz Caviş'in Afganistan'a gitmek üzere yola çıkmasına dair alınan duyumlardan hareketle Tahran'daki İngiliz elçisinin İran Hükümeti'ne başvurduğu gizli kaynaklardan öğrenilmiş ve konu hakkında hariciye nezaretine bilgi verilmişti⁴⁵. Ancak bu bilgi doğru değildi. İsimler, izlenecek yollar üzerinde fikir alışverişleri neticesinde Afganistan'a ulaşmak üzere heyetler teşkil edilecekti. Osmanlı Devleti Afganistan'a ulaşmak noktasında başarılı olamayan iki ve Kabil'e ulaşmak konusunda başarılı olan iki misyon tertip etti. Bunlardan Afganistan'a ulaşamayan ilk heyet Ubeydullah Efendi (Mehmet Ubeydullah Hatipoğlu, 1858-1937) misyonudur. Bu heyet 8 Nisan 1915'te İstanbul'dan trenle Bağdat'a ulaşmak üzere ayrılmıştı⁴⁶. Ancak heyette yer alan Basra Valisi Süleyman Şefik Bey (1860-1946) ile Ubeydullah Efendi arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmış, Enver Paşa ihtilafı ortadan kaldırmak için Ubeydullah Efendi'ye, bundan *ictinab edilmesini ve geçilen mahallerde son derece gizli ve dülulesiz (delilsiz) hareket olunarak maksadın neşr ve iza'a edilmesini ...ve maksada devamı temin için heyetin yerinin gaib edilmesini ...son derece mütenekkir (tanınmayacak hal ve kıyafetle) ve ihtiyatzar devam olunmasını*⁴⁷ istemişti. Ubeydullah Bey ile eş zamanlı olarak Afganistan'a gönderilen diğer misyon ise Rauf Bey'in (Orbay 1881-1964) başında olduğu misyondur. Rauf Bey *Afganistan fevkalade sefiri* olarak gönderilmiş bu durum Ubeydullah Efendi'nin şikayetine sebep olmuştu⁴⁸. Kabil'e

44 BOA, DH.ŞFR. 455/158, Musul valisi Nazif'ten Dahiliye Nazırı Talat Beye.

45 BOA, DH.EUM. 2. Şb., 3/47, 21 Kanun-ı evvel 330 (3 Ocak 1915), Hariciye Nazırı adına Müsteşar'dan Dahiliye Nezaretine

46 BOA, DH.ŞFR., 51/229, 15 Mart 1331 (28 Mart 1915), Dahiliye Nazırı Talat Bey'den Hüdavendigâr, Konya, Adana, Halep, Urfa Musul, Zor, Bağdat Vilayetlerine.

47 BOA, DH.ŞFR., 53/31, 4 Mayıs 1331 (17 Mayıs 1915), Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Musul'da Ubeydullah Bey'e. Ubeydullah Bey Enver Paşa'ya şöyle cevap vermişti: "Enver Paşa Hazretlerine... irad ve ifa-ı vazifede maddi ve manevi fedakarlıklara katlanarak ihtilafa vesile vermekten ictinab ederim. Süleyman Şefik Paşa Hazretlerinin refakatlerini şeref bilerek efendimizi ...teşekkürü bu vesile ile bir daha tekrar ederim. Ubeydullah" Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (Bunsan sonra sadece ATASE), (K)lasör: 1845, (D)osya: 75, (F)ihrist: 1, (B)elge: 17, 9 Mayıs 1331.

48 *Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, haz. Ömer Hakan Özalp, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002. Ubeydullah Efendi hatıralarında şikâyet etmesine rağmen resmi yazışmalarda "Süleyman Şefik Paşa ile hareket emrini 18 Kanun-ı sani 331 tarihinde aldım." demektedir. ATASE, K: 1845, D: 75, F: 1, B: 2, Ubeydullah Efendi'den Başkumandanlığa.

ulaşamayan Ubeydullah Bey ile Süleyman Şefik Bey'in yolları da Musul'da ayrıldı. Ubeydullah Bey Afgan Emiri'ne hediye edeceği murassa kılıç ve Kuran-ı Kerimle yoluna devam etti ve Süleymaniye'ye geldi. Burada Almanlarla birlikte yol alması da mümkün olamadı⁴⁹. Ubeydullah Efendi'nin İstanbul'dan Kabil'e ulaşmak üzere çıktığı yolculuk gizlilikten uzaktı. Ubeydullah Efendi 7 Eylül 1915'te Hemedan'a ulaştıklarını yazmaktadır. Gizlilikten uzak bir şekilde karşılanan misyon atlı, arabalı yaya iki bin kişi ile şehre girmişti⁵⁰. Kirman'da İran-Afganistan sınırına geçiş yapmak istediği günlerde İngilizlerin baskımına uğrayarak esir düştü. Afganistan misyonu olarak Kabil'e ulaşmak noktasında başarısız olan Ubeydullah Efendi Malta'ya esir olarak gönderilirken bölge aşiretlerince kaçırılıp Tahran'a getirilecekti. Tüm bu gelişmeler Afganistan ve sınıra gelen haberlere muhtemelen heyecan verici eklemeler olarak ulaşıyordu. Diğer organizasyon Rauf Bey misyonu, henüz yola çıkmadan evvel Irak ve havalisi kumandanı Süleyman Askeri Bey (1884-1915) *Basra'nın İngilizlerden kurtarılmasından evvel Afganistan'a gidilmesi doğru değildir*⁵¹ diyerek başarı şansını düşük görmüştü. Rauf Bey ve Almanya'nın Şiraz Konsolosu Wilhelm Wassmuss (1880-1931) başkanlığında müşterek bir askeri heyet oluşturulmuştu. Bağdat'tan katılacak subaylarla beraber Türk heyeti 25 kişi olacaktı. Alman Heyeti başkanı Wassmuss, Yüzbaşı Oskar von Niedermayer (1885-1945), Werner Otto Von Hentig (1886-1984) ile beraber 20 kişiden oluşacaktı. Ne var ki birlikte yola çıkan heyetin daha Bağdat'a geldiklerinde aralarındaki ihtilaflar ayyuka çıktı. Türk Heyeti Afganistan'a geçmeyi başaramadı⁵². Ubeydullah Efendi ile Rauf Bey'in misyonunun eş zamanlı olarak Afganistan'a gönderilmesinden amaç öyle anlaşılıyor ki iki farklı ekip göndererek yolda ortaya çıkacak türlü zorluklarla heyetlerden birinin başarısız olması durumunda diğerinin ulaşmasıydı⁵³.

Diğer taraftan Alman Heyeti (Niedermayer-Hentig Misyonu) 1915 yazında Afganistan'a ulaşmayı başardı. Sistan'daki İngiliz Konsolosu bu grup hakkında önemli

49 Metin, *Birinci Dünya Savaşında İran*, s. 75-76.

50 *Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, s. 206-207.

51 BOA, DH.ŞFR., 456/63, 22 Kanun-ı evvel 1330 (4 Ocak 1915), Süleyman Askeri Bey'den Dahiliye Nezareti'ne.

52 Rauf Bey Müfrezesi hakkında: İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Bir Türk-Alman Projesi-Rauf Bey Müfrezesi", *OTAM*, Ocak 1992, s. 250. Yaşananları bir günlük niteliğinde kısa şekilde Niedermayer'in günlüğünden takip etmek mümkündür. Bk. *German Intrigues in Persia. The Diary of A German Agent. The Niedermayer Expedition through Persia to Afghanistan and India*, Hodder and Stoughton, London and New York 1918.

53 *Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları*, s. 208.

bir raporu Genel Vali Lord Hardinge'yle o da Emîr Habibullah ile paylaşmıştı. Buna göre, “1) 6 Alman isimleri Fischer, Litten ve Frederich. [üçünün ismi verilir] 2) 2 Sözde Hintli Prens. Kimlikleri bilinmiyor ancak kesin sahte kar.3) 2 ya da 3 Türk, birisinin isminin “Pasha Nasib” ve diğeri Kazım Beğ 4) 1 Molla. Önde gelen bir kundakçı 5) Mir Mast adında Afridi olduğu düşünölen bir topçu subayı ve birliğinden Fransa’da frar etmiş bir kaçak. 6) Bir Farsi, Tun şehrinde eskiden polis memuru. 6) Bağdat’tan 60 Arap asker. 7) çadırları ve su tulumlarını taşıyan 50 katır”.⁵⁴ 11 Ağustos 1915’de Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, Hindistan Bakanlığı’na Emîr ile gerçekleşen mektuplaşmadan hareketle şunu yazmıştı:

“Emîr, Afganistan’a yaklaşmakta olan Alman ajanlarına dair mektubuma çok memnuniyet verici bir karşılık verdi. Bana Afgan Hükümeti’nin silahlı yabancı grupların Afganistan’ı dolaşmasına izin verilmeyeceğini söyledi. Eğer Alman grupları Afganistan’a girerse bu grubun silahsızlandırılarak savaş sonuna kadar gözaltında tutulacağını söyledi. Kendi el yazısıyla dostça bir üslupla yazılmış olan mektup Emîr’in niyetinin savaş boyunca tarafsız kalmak olduğunu yineledi”⁵⁵

Bu heyet Mayıs 1916’da Wilhelm Wagner’i iletişim subayı olarak Kabil’de bıraktı ve buradan ayrılana kadar Afgan Emîri nezdinde kaldı. Heyetteki Hintli üyeler de burada kaldı. KBSE’deki kabileleri ve Afganistan’ı İngiltere aleyhine harekete geçirmek için savaşın sonuna kadar girişimlerine devam edeceklerdi⁵⁶. Bu heyetteki en meşhur Hintli ise Raja Mahendra Pratap (1886-1979)⁵⁷ idi. Heyet, başlarında fes olan Türklerin de olduğu bir grup tarafından dostane biçimde karşılanacak ve ağırılanacaktı⁵⁸. Bu ziyaretçi grup faaliyetlerine başladığında Osmanlı Devleti’nin

54 *British Library*, IOR/L/PS, /107473, 3443/1914, Viceroy’dan Emîr Habibullah’a.

55 TNA, CAB, 37/132, Viceroy’dan Hindistan Bakanlığı’na, 11 Ağustos 1915.

56 Peter Hopkirk, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Tarihi Dizisi, İstanbul 1994, s. 272-273.

57 Hint bağımsızlık mücadelesinin önemli isimlerindendir. Balkan Savaşı sırasında o da İstanbul’la giden öğrenciler arasındadır. I. Dünya Savaşı yıllarında sürgün edildiği için Kabil’dedir. Buradan İstanbul’a gelmiştir. Sonrasında ise Werner Otto von Hentig, Maulavi Barkatullah ile birlikte Berlin’den Kabil’e yolculuk etmiştir. İstanbul’da Padişahın Emir Habibullah’a yazdığı mektubu götürdüğü anlaşılmaktadır: ...*Hintli Prens Mahendra sefâret-i seniyyeye gelerek üç sene evvel tarafı eşraf-ı padişahiden Afgan Emiri hazretlerine yazılıb kendisine tevdi edilmiş bulunan name-i humâyunu 1915 senesi teşrinî evvelinin yirmi yedinci günü emiri müşârinileyhe tevdi’ eylediği ve 1916 Eylülünün on altısında emiri müşârinileyhin cevabnamesini ahz edüb fakar Dersaadete gelemeyerek Afganistan’da Mezarşerif’te kaldığını ve...* BOA, HR.SYS. 2450/10, 30 Mayıs 1918, Berlin sefaretinden Hariciye Nezaretine.

58 Thomas L. Hughes, “The German Mission to Afghanistan, 1915-1916”, *German Studies Review*, 25/3 (Oct., 2002), s. 447-476

bölgeye cihad-ı ekber fetvasının farklı kanallardan da ulaştırılma girişimleri devam ediyordu. Tahran Sefareti'nden alınan bilgide Şeyh Abdulkadir Geylani'nin (Kadiri şeyhi) Hindistan ve Afganistan'da pek çok mensubu olduğu dikkate alınarak buradaki tarikat liderlerine tarikatın nakibüleşrafi eliyle bir cihada davet beyannamesi gönderecekti. Talat Paşa Bağdat vilayetinden söz konusu fetva örneğinden telgrafla kendisine gönderilmesini istemişti⁵⁹. Bu cihat daveti muhtemelen KBSE'ye kadar ulaşmıştı. Zira buradaki kabileler içinde Kadiri öğretisine mensup aşiretler vardı. Artık Afganistan Osmanlı-Alman propaganda girişimlerinde İngiltere için en tehlikeli noktalardan birisiydi. İngiltere savaşın başından itibaren Emîr'in sadakatini, tarafsızlığını kendisine hatırlatmaya devam edecekti. Dahası bu tarafsızlık karşılıksız değildi. Emîr, Hindistan genel valiliğinden düzenli ödenek almaktaydı⁶⁰. Heyetlerin girişimleri bu bağlamda zorluydu. Ancak bölge kabilelerinin yapısı İngiltere'ye karşı cihad pratiğine son derece yatkındı. Bu noktada geniş bir coğrafyaya yayılmış olan kabilelere yakından bakmakta fayda vardır.

4. KBSE ve Bölge Kabileleri

Ubeydullah Efendi ve Rauf Bey heyetleri için mümkün olmayan ancak diğer Türk-Alman-Hint heyetlerinin ulaşabildiği yer Kabil yani Afganistan'ın başkentiydi. O halde bu heyetlerin Kabil'e gelmeleri KBSE'deki İngiliz otoritelerinin durumlarına neden etki etti dahası buradaki İngiliz karşıtı hareketlenmelerde Afganistan'daki faaliyetler neden başlıca etken unsurdu sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun cevabı temel olarak KBSE'nin coğrafi olarak Kabil'e sınır bölge olması yanında bölge kabilelerinin ve dini şeflerinin bağlarının bu bölgeyle doğrudan alakadar olmasıyla ilgilidir. Alt kolları bir yana bırakılırsa sınırı oluşturan bölgedeki kabileler: Afridiler, Mohmandlar, Mahsudlar, Vezirler şeklinde ayrıldığı anlaşılmaktadır. Hayber geçidindeki aşiretlere Hayberiler de denilmiştir. Bunların başında Afridiler gelmektedir. Diğer grup Peşaver aşiretleri olarak sınıflandırmak mümkündür ve bunların içerisinde belgelerde en çok ismi zikredilen Mohmandlar yer almaktadır⁶¹. I. Dünya Savaşı öncesinde KBSE kabileleri üzerinde İngiliz-Hint birliklerinin operasyonlarında kullandıkları modern silah ve cephaneler, oldukça

59 BOA, DH.ŞFR, 48/77, 7 Kanun-ı evvel 1330 (20 Aralık 1914), Talat Paşa'dan Bağdat vilayetine.

60 *Cambridge University Library*, Lord Hardinge Papers (Bundan sonra HARDINGE) 100, 51, 7 Şubat 1916, Viceroy'dan Secretary of State'e.

61 Abdullâh Sami Tekin, *XIX. Yüzyılın Başlarında Afganistan'a Giden İngiliz Oryantalistler ve Faaliyetler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2019, s. 29-31.

iptidai olan kabilelerin donanımının eksikliğini ortaya çıkarmıştı. Kabileler birbirlerinin silah gücünü takip ediyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiliz-Hint birliklerinden ele geçirilen silahları tetkik eden kabileler bu ihtiyacı sınırda silah kaçakçılığı yoluyla ve Pathan (Afgan) kabileleri eliyle gerçekleştirmekteydi. Söz konusu kaçakçılığın engellenmesi girişimlerine rağmen kabilelerin silah kaçakçılığı devam etti. 94.000 kuyruktan dolma Martini-Henry tüfeği Pathanların elindeydi. Kohat Geçidi'nde Afridiler bu ticareti yapmaktaydı⁶². Bu durum söz konusu sınır eyaletlerini savaş sırasında daha tehlikeli bir hasım haline getiriyordu. Savaşın başında KBSE'den Hindistan ordusunda görev yapan asker sayısı azımsanmayacak ölçüdeydi. Haziran 1915'te çeşitli branşlarda 18.228 asker vardı. Buna ilaveten 2.610 nakliye birliklerinde ve 125'i ise Imperial Service kuvvetlerinde görevliydi⁶³.

Daha önce de belirtildiği üzere KBSE bölgesindeki kabilelerin Afridiler, Mohmandlar, Mahsudlar ve Jowaki askerleri İngiliz Hint ordusuna asker yazılıyordu ancak Mart 1915'te bunların %22.2'si firar etmişti. Temmuz 1915'te 700 firarının Tirah'da olduğu rapor ediliyordu⁶⁴. Tirah ilerleyen kısımlarda görüleceği üzere Türk ajanlarının da faaliyetlerine konu olacaktı. KBSE Politik Temsilcisi (George Olaf Roos-Keppel, 1866-1921) bir raporunda sınır eyaletinde 4 çeşit kuvvet olduğunu hatırlatıyordu: 1. Militia corps (askeri birlikler) 2. Hayber Rifles (Hayber piyadeleri) 3. Kurram Militia (Kurram birlikleri), 4. jandarma ve polis. Bu kuvvetlerin aldıkları sınırlı ödemeye rağmen firar sayısının az olduğunu belirtiyordu. Roos-Keppel'in bu yerel birlikler bahsinde dikkat çeken bir detay bulunmaktadır. O da sınırda görev yapan bu birliklerin önemli bir işlev yüklendiğini zira Afganlıların, Türklere ya da İran'la büyük bir operasyona girişmesi durumunda stratejik öneme sahip olacağı öngörüsüydü. Burada söz konusu birliklere çok da güven olmadığı anlaşılmaktadır. Şöyle diyordu: *Manzaranın şimdilik çok iyi olduğunu ancak her an kötüleşebileceğini düşünüyorum*⁶⁵.

Bölge kabilelerinin genel vaziyeti İngiliz yönetimi için her zaman riskli olarak görülüyordu. Hindistan'ın diğer eyaletlerine göre İngiltere karşısı bir hareket burada daha yüksek bir olasılık buna karşılık müdahale etme imkânı daha kısıtlı bir alan-

62 Moreman, T. R., "The arms trade and the North-West frontier Pathan tribes, 1890-1914". *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 22/2, 1994, s. 187-216.

63 Lal Baha, "The Trans-Frontier Pathan Soldiers and the First World War", *Islamic Studies*, 25/4, (Winter 1986), s. 387.

64 Baha, "The Trans-Frontier Pathan Soldiers and First World War", s. 388.

65 *HARDINGE* 89, 320, 7 Mayıs 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

di. Bu anlamda KBSE’de en tehlikeli bölgelerden birisi de Peşaver idi. 1897’de patlak veren büyük isyana kıyasla Mayıs 1915’te Roos-Keppel ortamın sakin olduğunu, Peşaver halkının savaşa olan ilgisini kaybetmiş olduğunu yazmaktaydı⁶⁶. Aşiretlerin tutumlarını belirleyen etmenler içerisinde iklimsel, dinsel takvim etkili oluyordu. Yaz ayları, ramazan ayı, hasatın tamamlanması ya da salgın hastalıkların bölgede yarattığı etki İngiliz yetkililerce takip ediliyordu. 1915 yazında (aslında tüm savaş boyunca) İngilizler yazları son derece yüksek olan sıcaklığın kabilelerin mobilizasyonunu yavaşlattığını biliyordu. 1915 yazında Peşaver’de 108, 110, 118, 119 fahrenheit (yaklaşık 42-47 dereceler arasında) ölçülen sıcaklıklar yeni doğan ölümlerine yol açmış buna karşılık vebayı ise yavaşlatmıştı. Roos-Keppel dayanılmaz bir hal alan sıcak havanın hareket etmeyi güçleştirdiğini gözlemliyor, kontrolü kaybetmezlerse daha az sayıda kişinin İran’daki karşıt hareketlere ve Türklere katılacağını düşünüyordu. 47 derecelere ulaşan sıcaklık nedeniyle su kuyuları da çekilmişti. Doğa belirleyici bir etmendi ve cihatçı saldırılar için su kuyularını dolduracak ve kum fırtınalarını durduracak yağmurlar beklenmekteydi⁶⁷. I. Dünya Savaşı devam ederken KBSE’de Roos-Keppel’in sorumluluk bölgesinde olan yerel liderler içerisinde sözünü ettiğimiz dönemde ismi sıkça geçenleri, Mollaları da sıralamakta fayda vardır. Önde gelenleri Mir Muhammed Sahib Jan (İslampur Badişahı, ?-1928), Necmeddin Molla (Hadda Molla olarak bilinmekteydi), Babra Molla (1855-1927), Ahundzade Mir Muhammed (1884-1930), Chaknawar Molla, Fazal Wahid Hacı Sahib Turangzai (1858-1937) idi. Veziristan’dan Molla Hamzullah, Lala Pir, Şahzade Fazal Din (1898-?) idi⁶⁸

5. KBSE’de I. Dünya Savaşı Yıllarında Hareketlenme, Kaynakları ve Tedbirler

Hindistan ve onun kuzeyi, İngiltere’nin yönetim birimlerince savaş sırasında bir Panislamik hareketlenmeyle İngiltere’nin savaş performansını yerle bir edebilir miydi? Bu konuda özellikle Türk belgeleri üzerinden yaklaşarak Türklerin giri-

66 *HARDINGE* 89, 320, 7 Mayıs 1915, Roos-Keppel’den Lord Hardinge’ye.

67 *HARDINGE* 89, 334, 12 Haziran 1915, Roos-Keppel’den Lord Hardinge’ye

68 Hugh Beattie, agm., s. 1, Sufi İslamın Kolonial Afganistan ve Hindistan arasında oluşturulan sınır sonrasında KBSE’de kabileler arasında iki temel kol üzerinden etkileşimini inceleyen Sana Haroon’un çalışmasında bu isimler verilmektedir. Diğer taraftan çalışmamızda incelediğimiz raporlarda da söz konusu isimler yazışmalarda ismi zikredilen ve İngiliz yetkililerin hareketlerini takip ettikleri isimlerdir. Sana Haroon, “The spatial imaginaries of Mujaddidi Sufis and political integration in the northwestern borderlands of colonial India”, *Journal of Contemporary Religion*, 2021, s. 1-21.

şimlerini inceleyen çalışmalarda Hindistan'a yönelik girişimlerin genel çerçevesi ortaya konulmuştur. Har Dayal (Lala Har Dayal Mathur 1884-1939) ve Gadr Partisi ile işbirliği yapılması yoluyla ya da TM eliyle yapılacak girişimlerin önemli bir kısmının Hint Müslümanlarını ayaklandırmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır⁶⁹. İngiltere gelişmeleri yakından takip ederken ilk tedbir olarak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden hemen sonra Osmanlı Devleti ile muhasım devletler ve bu kapsamda İngiltere ve müstemlekeleri ile başta Hindistan olmak üzere telgraf ve mektup teatisi kesilmiştir⁷⁰.

Osmanlı kayıtlarında *Hindistan'ın Kuzeyi* şeklinde söz edilen KBSE, savaş öncesinde 30 yıldır kapsamlı bir İngiliz karşıtı hareket görülmemişse de (Kanpur) Camii Vakası⁷¹, 1897 tarihinde Osman-Yunan Harbi sırasında Kuzey Batı sınırındaki başkaldırı hareketleri hâlâ hafızalarda canlıydı⁷². İngiltere Durand Line'ı (Durand hattı) oluşturarak Afganistan ile Hindistan arasındaki sınırı belirlemiştir. Dahası Hindistan'daki eyaletlerde bölgeyi iyi bilen politik temsilciler-valiler görevlendirmekte ve bu valiler görev bölgelerindeki gelişmeleri İngiliz bürokratik hiyerarşisine uygun olarak Hindistan valisine ve Vali tarafından da Koloniler Bakanlığına (Colonial Office), Hindistan Bakanlığına (Indian Office), Dışişleri Bakanlığına (Foreign Office) bildirmektedir. Genel vali Lord Hardinge Hindistan'daki gelişmeleri ve bu kapsamda KBSE'deki gelişmeleri Kral George'a yazmaktaydı⁷³. Hindistan'daki İngiliz yönetim sisteminin bir parçası olarak KBSE'de politik temsilci olarak görev yapan kişi de ismi daha önce de zikredilen Roos-Keppel idi. Bölgeyi yakından tanıyan Roos-Keppel 1908'den 1919'a kadar burada görev yapmıştır. Roos-Keppel ve Lord Hardinge arasındaki yazışmalar –ki bunlar genelde uzun raporlar şeklinde hazırlanıyordu- KBSE'deki I. Dünya Savaşı süresince devam eden gelişmelerin ve bunlar içerisinde Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki

69 Vahdet Keleşılmaz, *Teşkilâtı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu*, ATAM Yay., Ankara 1999, s. 54 vd.; Syed Tanvir Wasti, "The Political Aspirations of Indian Muslims and the Ottoman Nexus", *Middle Eastern Studies*, 42/5, (September 2006), 709-722.

70 BOA, HR.SYS., 2186/7, 12 Teşrin-i sani 1330, Hariciye Nezareti'nden Başkumandanlığa.

71 Hindular ve Müslümanlar arasında söz konusu caminin konumu üzerine başlayan gerginlik üzerine gelişen trajik hadiselerdir. Kanpur Camii'nin bir kısmının yıkılması ile Müslümanlar protestolara başlamışlar, protestocuların üzerine ateş açılması İngiliz yönetimine karşı başlayacak karşıt havanın bir başlangıcı olduğu kabul edilmektedir. Spencer Lavan, "The Kanpur Mosque Incident of 1913: The North Indian Muslim Press and Its Reaction to Community Crisis", *Journal of the American Academy of Religion*, XLII/ 2, June 1974, s. 263-279.

72 *HARDINGE* 23, 165-166, 22 Temmuz 1916, McMahon'dan Lord Hardinge'ye.

73 Pek çok örnek vardır. Bk. *HARDINGE* 100, 112, 2 Eylül 1915, Lord Hardinge'den Kral'a.

durumunun nasıl bir etki yarattığını göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin savaşta durumu paralel olarak yaşanan hareketlenmelere yakından bakalım.

a. Çanakkale ve Mezopotamya Harekâtı ve KBSE'de İngiltere Karşıtı Hareketler

Özellikle Müttefiklerin Çanakkale Harekâtı'nı başlatmalarından sonra Hindistan ahvali kritik bir hal almıştı. Lord Hardinge ile Roos-Keppel arasındaki yazışmalar takip edildiğinde özellikle KBSE'nin 1915 ve 1916'da hareketli bir dönem yaşadığı görülmektedir. Bu hareketlenmenin Çanakkale ve Mezopotamya Harekâtı, Alman Heyetlerinin Afganistan'a ulaşması ve İran üzerinden Türk gayrinizami girişimlerinin bölge kabileleri üzerinde yarattığı etki ile ilgili olduğu açıktır.

Çanakkale Harekâtı'nın başladığı andan itibaren özellikle Afridilerin sayıca yoğun olduğu askeri birliklerde itaatsizlik ve firar olayları artmıştı. Çatışmanın tırmanması ve operasyonların genişlemesi ile Pathan askerleri Türk Müslüman *kardeşlerine* karşı savaşmakta isteksiz davranmaya başladı. Bunların büyük bir kısmı Avrupa'da, Orta Doğu'da, Afrika'da çeşitli savaş alanlarından firar etti. En göze çarpan örnek, Pathan askerlerinin üç bölüğünün Türklere karşı savaşmayı reddederek isyan ettiği Rangoon'daki 130. Beluci vakasıydı. Şubat 1915'te Genel Vali, Dışişleri Bakanına Türkiye ile savaşın KBSE'deki Pathanları büyük ölçüde etkilediğini bildirmek için bir telgraf gönderdi. Sonraki ay, Dışişleri Bakanı, Lord Hardinge'ye *Konstantinopolis'e yönelik operasyonların* Fransa'daki Müslüman birliklerini de etkilediğini bildirdi⁷⁴. Fransa'daki itaatsizlik ve firar olaylarına karışan askerlerin bir kısmı KBSE'dendi. 130. Beluci birliğinin başkaldırısının yaşandığı dönemde Delhi'de de cihat beyannameleri ele geçirilmişti⁷⁵.

Daha önce de söz edildiği üzere Afgan Emîri Habibullah, KBSE'deki kabilelerin hareket tarzı üzerinde son derece belirleyici bir liderdi. Ancak Afgan Emîri açısından da KBSE'deki kabile liderlerini Osmanlı lehine yönlendirmek için bir girişim olduğu söylenemez. Roos-Keppel Lord Hardinge'ye yazdığı bir raporda Emir'in Afgan halkının fikrinden çekindiğini belirtmekteydi. Dahası KBSE'de zaman zaman Afgan Emîri'nin rızası olmadan İngiliz karşıtı hareketler olmaktaydı. Bunlardan en dikkat çekicisi Peştun kabilelerinden olan Mohmandlara yönelik olarak *Molla Sahib Jan Badshah*'ın girişimiydi. Mektupla çeşitli temaslar yapan Sahib Jan Badshah için Dakka Sartibi'nin kiraladığı bir çadırda Mollaların toplanarak

⁷⁴ Baha, "The Trans-Frontier Pathan Soldiers and the First World War", s. 390.

⁷⁵ *HARDINGE*, 99, 113, 23 Şubat 1915, Viceroy'dan Secretary of State'e.

Emîr'in cihad beyannamesinin okunduğu ve kopyasının verildiği anlaşılmaktadır. Buraya kadar anlatılanlarda Emîr'in kabilelere bir cihad beyannamesi gönderdiği akla gelmekteyse de aslında beyanname sahteydi. Bunun üzerine kabileler uyarılmış, kabileler de hasat sonuna kadar (1915 yaz sonu) İngilizler aleyhinde bir harekete girişmeme kararı almışlardı. Bunun için Afgan Emiri Habibullah; Sahib Jan Badshah, Babra Molla, Chaknawar Molla'ya mektup yazarak kendisinden izinsiz cihada devam ederlerse bir daha Afganistan'a giremeyeceklerini söylemişti. Roos-Keppel KBSE'de Enver Paşa'nın yolda olduğu, 100 bin Türk'ün Herat'a ulaştığı dedikodularının ortalıkta dolaştığını dahası Mısır ve Çanakkale'de Türklerin zafer kazandığı söylentilerini rahatsız bir tavırla bildiriyordu. Roos Keppel Çanakkale konusunun *halledilmesi gerektiğini* yazıyordu⁷⁶. Ancak bu talepler 1915 yılı içerisinde yazdığı raporların başlıca konusu olmaya devam etti. Aynı zamanda, sınırda, Türklerin Müttefiklere karşı kazandığı zaferlerin, Türklerin ve Afganların Hindistan'ı işgal etmek için ortak bir hamlesi olduğuna dair haberler duyuluyordu. Roos- Keppel Genel Valiye, *halkın daha akli başında olanlarının* bu söylentilere inanmadığını, ancak sıradan insanların *Siraj-el-Akhbar* gibi gazetelerin propagandalarının da tesiriyle bunlara zimnen inandıklarını yazmıştı. Bölgede kabile erkeklerinin *aklında var olan Türk yenilmezliği* imajını besleyen duyular hakkında Roos-Keppel Genel Vali'ye şöyle yazmıştı;

“Aynı derecede yaygın olan ve bizi daha yakından etkileyen bir başka inanç ise, bazı Alman birlikleri (özellikle topçu) ve birçok Alman subayından oluşan 400.000 kişilik bir Türk ordusunun Kabil'e doğru yola çıktığı, oraya vardığında, Emir'in cihat ilan edeceği ve birleşik kuvvetlerin, Afgan ve kabile adamlarından oluşan bir ordunun katıldığı ve Hindistan'da hem Müslümanlar, Sihler hem de Bengalliler tarafından memnuniyetle karşılanarak Hindistan'ı işgal edecekleri.”

Roos-Keppel kendi öngördüğü sonucu tekrarlıyordu: *Konstantinopolis'i vurduğumuzda, Türklerin kaybolduğu ve Orta Asya'da görünme şanslarının olmadığı açıkça görülecektir*⁷⁷. Mayıs 1915'e gelindiğinde KBSE'deki kabileler ile ilgili Roos-Keppel'in daha kaygılı olduğu anlaşılmaktadır. *İstanbul'un düşmesi* beklentisinin KBSE'deki kabilelerin hareketlerini daha kestirilemez hâle getirdiğini gören Roos-Keppel, Upper Svat, Dir, Dajaur'un önemli isimlerini görmek için bölgeyi ziyaret etmişti. Bu ziyaret sırasındaki izlenimlerine göre Lower Svat ve Upper Svat'da (Aşağı ve Yukarı Svat)

76 HARDINGE 89, 228, 5 Nisan 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

77 Baha, “The Trans-Frontier Pathan Soldiers and the First World War”, s. 390.

cihatçı bir hareket görünmemektedir. Dera İsmail Han'da ise Mahsudlar nedeniyle İngiliz karşıtı bir hava olduğunu görmüştü. Mahsudlar İngilizlerin KBSE'de otorite oluşturmak konusunda en fazla güçlük çektiği topluluklardandı⁷⁸. Roos-Keppel Çanakkale'deki gelişmelerden etkilenmiş görünen Mohmandları da kaygıyla takip etmekteydi. Haziran 1915'de hasatı bitiren Mohmandların saldırısını ciddi bir olasılık olarak gören Roos-Keppel *şu anda onlara bir blöf yapabilirim ancak bu sorunu sadece erteler, her yerde önemli başarılar elde ediyor olmamıza rağmen Çanakkale'den gelen haberler güven vermiyor* demekteydi.

Haziran ayı sonu itibariyle Ramazanın gelişi KBSE'de cihatçı hareketlerin durulacağı bir dönem olarak algılanmıştı. Ancak hemen her aşamada Çanakkale durumu belirleyici bir faktör olarak görülüyor gibiydi. Roos-Keppel şöyle demişti: *...Ramazan (Great Feast) Temmuz ortasında başlıyor. Birkaç haftalık sakinlik bekliyorum. Çanakkale hala tartışma noktasıdır. Yenilgi ya da yenilememek burada kötü sonuç verebilir. Ancak ben sıçrayışa geçeceğimizi ve başarıya kadar gideceğimizi sanıyorum*⁷⁹. Genel Vali Lord Hardinge Roos-Keppel'e bu günlerde yazdığı mektuplarda iki durumun belirleyici olduğunu hatırlatıyordu. Birincisi Afganistan Emir'inin durumu, diğeri ise Çanakkale Harekatı'ydı. KBSE ve tüm Hindistan'ın bu harekâtın gidişatından etkilenmesinden endişeliydi. Şöyle diyordu: *Çanakkale Boğazı'nın zorlanmasına karşılık Müslümanların bakış açısının ne olacağını düşünürsün? Bence şu anda memnuniyet verici.*⁸⁰

Çanakkale Harekatı kadar değilse de Mezopotamya'daki Türk-İngiliz savaşının da bölge kabilelerinin cihatçı saldırılarını tetiklemeinden endişe duyuluyordu. Çanakkale'de İngiltere ve müttefikler adına istenilen netice alınmaması yanında Mezopotamya Harekatı'nın durumu da bölge kabileleri arasında İngiliz karşıtlığını güçlendiriyordu. Roos-Keppel Kasım 1915'te şöyle yazmıştı:

“Kabil'den alınan bütün raporlar memnuniyet verici ve Emir yerini [tarafsızlığını] koruyor. Halkın cihada katılımına engel olmak noktasında önemli bir sınırdır duruyor. Kuvvetle muhtemeldir ki Alman misyonu herhangi bir netice alamadan Kabil'i tek etmek durumunda kaldı ancak korkarım ki Selman-ı Pak'dan alınan kötü haberler Almanları ve İngiliz karşıtı grubu cesaretlendirecek ve Emir'i zayıflatacaktır”⁸¹.

78 HARDINGE 89, 230, 20 Nisan 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

79 HARDINGE 89, 416, 23 Haziran 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye

80 HARDINGE 89, 152, 11 Nisan 1915, Lord Hardinge'den Roos-Keppel'e

81 HARDINGE, 90, 313, 15 Kasım 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

Roos-Keppel'in Mezopotamya Harekatı konusundaki huzursuzluğu yıl biterken sahada artacaktı. Aralık 1915'te Genel Valiye, *Bağdat'ta önce bozguna uğradığımız ve (sonra) çekilmek zorunda kaldığımızı dair şehri dolduran dedikodular dışında yeni bir haber yok* diye yazmıştı⁸². KBSE'de kabilelerin mobilizasyonunu etkileyen, salgın, kıtlık, iklim kısıtlaması benzeri bir başka gelişmenin 1915 ilkbaharında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Roos-Keppel, Mayıs ayı itibariyle KBSE'de hıyarcıklı vebanın arttığını ve ölümlerin fazlaca olduğunu yazmaktaydı⁸³. Nihayetinde Kut'da kuşatma durumu başladıktan sonra Emir'in kabilelerin cihad ilan etmesi beklentisi karşısında durması daha da güçleşti. Mollalarla Mart 1916'da görüşen Emir Habibullah'ın kabilelere *istedikleri şekilde Türkleri desteklemeye hazır olduğunu ancak dikkate değer ölçüde Türk ve Alman kuvveti Kabil'e ulaşana kadar beklemeleri gerektiğini*" söylediği anlaşılmaktadır⁸⁴. Lord Hardinge *Kut'ta yaklaşan operasyonların sonucunun Kabil'de önemli bir etkisi olması muhtemeldir* diye uyarıyordu.

b. Hacı Sahib Turangzai'nin Girişimi

KBSE'de I. Dünya Savaşı'nın başından itibaren Çanakkale'deki hareket, Afgan Emiri nezdinde yürütülen Türk-Alman propaganda ve girişimleri Hacı Sahib Turangzai'nin (1858-1937) girişimiyle söylentiden fiile dönüştü. Turangzai 1908'den itibaren İngiliz işgaliyle ilgili kabileleri organize edip vaaz vermekteydi. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra iki oğlu Fazlı Ekber ve Fazal Şah ile birlikte Buner sınırına gitmiş, İngiliz-Hint hükümetine karşı cihat vaaz etmeye başlamıştı. Buner'de Hacı Sahib Turangzai'yi ziyaret ettiğini yazan Roos-Keppel, Turangzai'nin kendilerine yönelik tutumunu anlamaya çalışmıştı. Gözlemleri ve aldığı istihbaratı yorumlarken topladığı çok sayıda adamına rağmen Turangzai'nin kendilerine düşman olmadığını ancak adamlarını kontrol etmekte zorlanabileceğini düşünmüştü. Mollaların tutuklandığına yönelik Turangzai'ye bazı fitne haberleri gitmişti. Havanın aşırı sıcak olduğu bu dönemde böyle bir tutuklamanın yapılmasının ölümcül olabileceğini, zaten yapılmadığını belirtiyordu. Roos-Keppel Ramazan ayında sınırı oluşturan bölgedeki haleti ruhiyeyi şöyle anlatmaktaydı:

Ramazan bildiğiniz gibi önemli, büyük bir ibadet dönemi. Kabile mensupları meşhur türbelerde toplanırlar. Gecelerini Kur'an dinleyerek

82 HARDINGE, 90, 348, 3 Aralık 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

83 HARDINGE 89, 269, 7 Mayıs 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.
HARDINGE 89, 320, 7 Mayıs 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye

84 HARDINGE 100, 146, 29 Mart 1916, Lord Hardinge'den Secretary of State'e

geçirirler. 3 gecede 3 hafız kur'an okur. Buner'deki en meşhur ve en önemli türbe Pir Baba Ziarat buradaki Molla, en fazla insanı toplayan molla'dır. Bu bizim sınırmızdaki önemli bir türbe. Çok da önemli olmayan bir türbenin başındaki Hacı Sahib [Turangzai] önemli bir tanınırlık elde etti. Burada 4000 kişi toplanmış ve gelecek 14 gün içerisinde 5 defa daha toplanacaklar. Gelen raporlar çok çelişkili. Bunlardan birinde 4000 adamın üzerinde her zaman bulunan standart silahlarıyla toplandığı yönünde. Bunlar kötü işaretleler.⁸⁵

Roos-Keppel'in raporunda bu toplantıyla ilgili endişeyi arttıran kişiler olduğu gibi örneğin Svat'ın şefleri ve ihtiyar heyeti gibi endişeye mahal olmadığı söylenenler olduğunu da yazmaktadır. Sadece klasik ramazan toplanması olduğunu söylediklerini de eklemektedir.⁸⁶ Ancak bu toplanmalar İngiliz karşıtı hareketin ön hazırlıklarıydı. Hacı Sahib Turangzai 13 Temmuz 1915'te Daga ve Buner'e gelip İngilizlere karşı cihat vaaz etmeye başlamıştı. Bölgenin isimlerinden Eyüp Han'ın tutumu karşısında hayal kırıklığına uğramışsa da yine de kabilelerin çoğu, İngiliz karşıtı faaliyetlerinde onu destekleme sözü vermişti. Aynı zamanda, Raj'ın (İngiliz-Hint yönetimi) destekçileri de Hacı Sahib'e karşı propaganda yapmaya devam etmekteydi. Bu arada Roos-Keppel Hacı Sahib Turangzai'yi Buner'dan kendi topraklarına dönmesi için bir heyet (jargah) gönderdi. Bu görüşmeden Roos-Keppel'in düşündüğü gibi olumlu bir sonuç çıkmadı. Söz konusu girişimin başarısız olmasından sonra Ağustos 1915'te Rüstem (Mardan) Geçidi yakınlarında Buner kabileleri toplanmaya başladı. 17 Ağustos 1915'te yaklaşık 4000 kabile üyesi silahlı ve kılıçlı kuvvet İngiliz birliklerine saldırdılar. Kabile üyeleri bu saldırıda ağır kayıp verdiler. 20 ölü, çok sayıda yaralı vardı. İngiliz birlikleri sadece 1 sepoy kaybetmişti. 2 de yaralı vardı. Bu çatışmadan sonra kabile üyeleri evlerine döndü. Hacı Sahib Turangzai ve onu destekleyen 120 ailenin Buner'dan çıkması istendi. Hacı Sahib Turangzai beraberinde 400 kadar kabile üyesi ile Buner'dan çıkıp Swat'a girdi ve İngilizlere karşı 29 Ağustosta yeni bir saldırı düzenlediler. Bir gece süren saldırıda 100 kabile üyesi yaralandı yahut öldü. İngilizler de 11 kayıp verdiler. Thana'da bir başka saldırı daha yaptılar. Bu saldırılara Madda Khel ve diğer Chakesar kabileleri katılmasına rağmen Black Mountain kabileleri katılmadı. Hacı Sahib Turangzai ve takipçileri I. Dünya Savaşı boyunca İngilizlere karşı faaliyetlerini sürdürdüler. Hacı Sahib Turangzai I. Dünya Savaşı sürerken İngiliz birliklerine Mohmand'a birleşik kabile kuvvetleriyle güçlü bir saldırıyı Ali Kandi

85 *HARDINGE* 90, 51, 19 Temmuz 1915, Lord Hardinge'den Roos-Keppel'e.

86 *HARDINGE* 90, 51, 19 Temmuz 1915, Lord Hardinge'den Roos-Keppel'e.

Pass'da yapacaktı. Bu saldırıya Chaknawar Molla, İslampur'dan Badishah Sahib leşkerleriyle 600 kişilik bir kuvvet olarak katılmıştı. Çatışmalarda İngilizlerden 7 kişi ölmüş, 53 asker ise yaralanmıştı. Yine eğitim-talim eksikliği olan kuvvetler İngiliz birliklerinden fazla kayıp vermişti. Ama Hacı Sahib, Mohmand'ı sömürge hükümetine karşı kıskırtmaya devam etti öyle ki İngilizlere karşı mücadelesi I. Dünya Savaşı sonrasında da devam edecekti⁸⁷. Mayıs 1915'te gelişmeler Enver Paşa'ya Tahran Elçiliğinden şöyle bildirilmişti: *Afgan Emiri nezdine gönderdiğim memur bu gün Meşhed'e avdet etti. Müşarunileyh hazretlerinin bendenize bir mektup hamul imiş. Niha-yet on güne kadar Tahran'a vasıl olur...*Gelen ajandan alınan telgrafta detaylar ilginçti. *...Afgan Emirinin cevabını hamul olan memurum Tahran Sefareti Seniyyesine müteveccihen Meşhed'den hareket etmiştir. Şimdi varid olan ihbarat-ı mevsukaya göre Afganlarla İngilizler arasında Hayber geçidinde müsademe başlamıştır*⁸⁸. Turangzai'nin girişimi Osmanlıların doğrudan organizasyonu değildi ancak cihad-ı ekber propogandasının bir neticesi olarak savaşta İngiltere aleyhine ilerliyordu.

6. Mohmand Hareketlenmesi

Önceki kısımlarda anlatıldığı üzere KBSE'de etkili Mollalardan sayılan Sahib Jan Badshah, Peştun kabilelerinden Mohmandlar nezdine Emir'in cihad ilan ettiğine dair bir mektupla gelmişti. Mohmandlar KBSE'de İngiltere açısından en dikkatli olunması gereken kabilelendendi. Ancak Mohmand Hareketi olarak isimlendirilen cihatçı harekete karşı KBSE'deki tüm Mollalar destek vermiyordu. Mollaların desteğinin kırılmasında Müslüman köylerine de saldırılar düzenleyen, cihat değil yağma amacıyla hareket eden gruplar olarak görülmesi etkili olmuştu. Mohmandların başarısı için Cuma günü camide dua eden bir hoca tutuklanmıştı. Roos-Keppel Penjab Hareketi'nin (Punjab Movement) bu eyalette yayıldığına dair bir hareket görülmediğini ekliyordu. Penjab'da aranan 2 kişinin Kohat'tan Tirah'a geçtiğini, propogandaları için Afridileri seçtiklerini, ancak Afridilerin onlara katılmayacağını öngörmekteydi. Propaganda evraklarının ise Bağdat'ta basılıp Tahran'a gönderilmiş evraklar olduğunu bazılarının ise Sind'de basılmış evraklar

⁸⁷ Altaf Qadir, *Reforming the Pukhtuns and Resisting the British. An Appraisal of the Haji Sahib Turangzai's Movement*, National Institute of Historical and Cultural Research Centre of Excellence, Quaid-i-Azam University Islamabad 2015, s. 65-70.

⁸⁸ ATASE, K:1845, D: 75, F: 1, B: 6, Hariciye Nezaretinden Başkumandanlığa. Belgenin derkenarında "Baş Kumandan vekili Paşa hazretleri görmüştür" notu eklemiştir.

olduğunu tespit etmişti⁸⁹. Söz konusu evrakların güzergahının Afganistan'a ulaşmak üzere yola çıkan Türk heyetleri ile tutarlı olduğu görülmektedir.

Mohmand hareketlerini de dikkatle takip eden Roos-Keppel Mohmandların lideri Muhasıl'ın Kabil'den döndüğünü bu kişinin Emir'in hareketlerinden rahatsız olduğunu zira Emir'in Afgan Mohmandlar ve Mollalara kurban bayramından sonra patlak verebilecek herhangi bir cihat hareketine katılmamaları için uyardığını yazıyordu⁹⁰. Kısa zaman sonra 22 Eylül 1915'te Roos-Keppel Lord Hardinge'ye oldukça uzun bir rapor sundu. İngilizler için sorun oluşturan Mohmand bölgesinde bu günlerde ciddi bir problem olduğunu kabile üyesi Shabkadr askerlerinin çarpışmalarda ciddi kayıp verdiğini, dahası geri dönen leşkerlerin kolera hastalığını tüm bölgeye yaydığını belirtiyordu⁹¹. Diğer taraftan 1915 Eylül'ünde çok önemli bir gelişme olmuştu. Bütün yaz boyunca Emir'in sıkı sıkıya bağlı kaldığı tarafsızlık ve özellikle Mohmandların cihatçı faaliyetlerine katılmayı engellemek noktasındaki tavrı değişmişti. Roos-Keppel durumu şöyle iletmekteydi: ... *görevliler cihad hareketine olan sempaticilerini açıkça göstermektedirler*. Emir'in Chaknawar Molla'yı Kabil'e davet ettiğini ancak onun sürekli gerekçeler öne sürerek gitmemesine rağmen en sonunda davete icabet ederek gittiğini belirtiyordu. Yoldayken tüm Mollaların en güçlüsü olarak ifade edilen Mir Sahib Jan Badshah'ı gördüğünü ve ona cihat ilan etmesi için yalvardığını ancak Sahib Jan Badshah'ın Emir Habibullah'tan açık bir güvence almadan davranışını, duruşunu değiştiremeyeceğini söylediğini öğrenmişti. Chaknawar Molla'nın Kabil'e gidişinde endişeli olduğu ancak burada Emir tarafından kendisi ile görüşülmediğini, sürpriz olanın ise Nasrullah Han tarafından büyük bir saygı ve ihtiramla ağırlanması olduğunu belirtmekteydi. İki gün ağırlandıktan sonra hediyelerle geri gönderildiğini eklemekteydi. Dönüş yolunda Celalabad Eyaletinde tüm Mollalara büyüklü küçüklü gruplara konferanslar veren Chaknawar Molla'nın *politikanın temelden değiştiği* şeklinde güvenceler verdiğini rapor etmekteydi. Bu konuşmalar peşi sıra bazı cihat hareketlenmelerini beraberinde getirmişti. Sangu Khel ve Zakka Khel mollalarla irtibat kuran Mir Sahib Jan Badshah'ın bu girişimlerinden sonra cihat için harekete girişmeleri beklenmişti⁹². Bu iki molla harekete geçmekte ikilemde kalmıştı ancak Kabil Nehri vadisi kabile üyeleri cihada katılmak hususunda anlaşmıştı. Chaknawar Molla bu günler-

89 HARDINGE 89, 230, 20 Nisan 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

90 HARDINGE 90, 98, 4 Ağustos 1915, Lord Hardinge'den Roos-Keppel'e.

91 HARDINGE 90, 226, 22 Eylül 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

92 British Library, IOR/L/MIL/5/768, 29 Ekim 1915, s. 328.

de hasta olduğu için evinde istirahatta kalmış görünmesine rağmen bu hastalık meselesinin *politik hastalık* olduğunu ve hareketsiz kalmak niyetiyle bunu yaptığını düşünmüşlerdi. Ancak cihatçı gurupların baskısı ile Chaknawar Molla'yı evinden çıkmaya zorlayarak onu alıp Lalpura'ya götürdükleri ve geniş bir dinleyici kitle-sine konuşturulduğu öğrenilmişti. Cihada katılmak üzere dinleyicileri yüreklendirici bir konuşma yapmıştı. Bu konuşmadan sonra 5 bölük Khassadars'ın (bölge birliği) Emîr'in adamının, yöneticileri ve silahlarıyla nehri geçtiği anlaşılmıştı. Bu harekete katılmayan ve Chaknawar Molla'ya güvenmeyen kişiler Mir Sahib Jan Badshah'a Emîr'in açık biçimde bir cihat ilan edip etmediğini sormuşlardı. O da Emîr'in ağzından duymadığını ancak Mollaların *Emîr'den duyulmamış olmasına rağmen Kabil'in bütün önemli kişileri tarafından doğrudan bir cesaretlendirme olduğunu* söylemişti. Celalabad Valisinin oğlunun Lalpura'ya babasından bir mesajla gelerek Emir'den babasının cihat konusunda bir mesaj almadığını ancak *formalite olan bir mesaj aldığını* bu mesajda nehri geçen gazileri durdurmak için bir girişimde bulunmamasını istediği öğrenilmişti. Nehri geçen Gazileri durdurabilecek kuvvetleri olmasına rağmen bunu yapmadığı ve Afgan düzenli birliklerinin Mohmand ülkesine girerek Mollalara katıldığı belirtiliyordu.⁹³ Gerçekten de vaziyetin otorite kurabil-meyi daha zorlaştırıcı bazı doğal koşullarla birleştiği anlaşılmaktadır. Mohmand ülkesinde deveren eden kolera nedeniyle durumun İngiliz karşıtlığını körükleyecek biçimde kullanılabileceği rapor ediliyordu. Durumun kritik bir hâl alması üzerine İngilizler, 15 Kasım 1916'da ilk kez Mohmand aşiretlerine karşı hava gücünü kullandılar. İngiltere Mohmandlara yönelik bu baskılama yöntemini 1917 Temmuz'a kadar sürdürdü. 1917'de durum İngiltere lehine düzeldi⁹⁴.

7. Afridilerin Tutumu ve Türk Ajanlarının Faaliyetleri

Afridilerin tutumu da KBSE'de İngiltere lehine sükunet için oldukça belirleyiciydi⁹⁵. Pakistan'ın kuzey-batı bölgesinin önde gelen Peştun kabilelerinden olan Afridilerin 19. Yüzyıl sonu itibariyle çoğunlukla konar-göçer oldukları anlaşılmaktadır. Gazneli Mahmud'un, Afridileri Hayber geçidine askeri bir garnizon amacıyla

93 *HARDINGE* 90, 226, 22 Eylül 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye

94 Salman Bangash, "The Tribal belt and the defence of British India. A Critical Appraisal of British Strategy in the North-West Frontier during the First World War", *India and World War I, A Centennial Assessment*, ed. Roger D. Long, Ian Talbot, 1st Edition, Routledge, London 2018, s. 100vd.; "Loyalty on the North-West Frontier. Sir G. Roos-Keppel's Good Work", *The Times*, 1 Şubat 1917.

95 *HARDINGE* 90, 98, 4 Ağustos 1915, Lord Hardinge'den Roos-Keppel'e.

yerleştirdiğine inanılmaktadır. 19. Yüzyıl sonu itibarıyla Afridilerin 32.900-50.000 arasında savaşçıları olduğu kaydedilmektedir⁹⁶. Afridiler 8 kola ayrılıyordu: Aka, Adam, Kuki, Malikdin, Kambar, Kamar, Zakka Khel ve Sipahiler. Genel olarak da Hayber, Kohat Geçidi ve Pazar Vadisi ve Tirah'da yerleştiler. 1870'lerde İngilizlerle Afridiler arasındaki ilişkiler dostaneydi ve İngilizlerin askere alınmasında ön sıralarda yer alıyorlardı. Ancak özellikle Zakka Khel kolu İngiltere için sorun olmaktan hiçbir zaman çıkmadı. Bu 8 kol içerisinde sayıca en geniş olanı ve en agresif olan Zakka Khel kabilesiydi⁹⁷. Hayber bölgesinde Afridi kabilelerinin I. Dünya Savaşı devam ederken İngiliz karşıtı hareketlerin içerisinde yer alması muhtemel bir vakıa olarak görülüyordu. 1915 yılı içerisinde yani İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile savaşında istediği başarıları alamadığı günlerde Afridiler ile ilgili ilk tespitler İngilizler için olumluydu. Yine de bu kabilelere yönelik ilginç girişimler rapor ediliyordu. Buna göre 17 yaşında bir genç Dir dolaylarında levi yani bir çeşit sınır jandarması görevi üstlenen kuvvetlere yönelik saldırı düzenleyen kabilelere etkileyici biçimde konuşmuştu. Genç bölgeden değildi. Konuşması hâli gizemli görülmüş olmalı ki *mehdi* olarak görülerek kutsiyet atfedilmişti. Bu ziyaret esnasında İngilizlere yönelik bir harekete dair Afridilerin tutumu İngilizler için olumlu olduğu görülüyordu. Roos-Keppel şöyle diyordu: *Ülkeyi tanıdıklar için gerçekten mehdi olabilecek biri tarafından lanetlenmenin sonuçlarıyla karşılaşmak istemezler. Bu dini histeri duygusu, oldukça sadık kalan ve mollalarına, [Afgan] Emîri bizzat yönetmedikçe hiçbir şey yapmayacaklarına dair çok kesin bir cevap veren Afridiler dışındaki tüm kabileler arasında büyüyor.* Dahası 1915 yılı sonlarında İngilizler KBSE'de Afridiler dışında her kabilenin kendilerine karşı bir saldırı yapması ihtimalini dikkate alıyordu⁹⁸. Yukarıda da anlatıldığı üzere türlü girişimlere rağmen Afgan Emîri açıktan bir İngiliz karşıtlığına girişmemişti. Roos-Keppel Afridiler ile ilgili bir hayli yanılacağı bir tespitte bulunuyordu ve Afridilerin sadakatine fazla güveniyordu. Öyle ki, "Emîr 'Türk-Alman grubuyla birlikte hareket etse dahi' Afridilerin beklemede kalacağını" düşünüyordu⁹⁹. Oysaki ilerleyen günlerde Afridi kabilelerinin desteğiyle ilerlediği anlaşılan Hayber'de Türk ajanlarının faaliyetlerine dair girişimler haber alınacaktı. Bu girişimlerin ilk duyumları 1915 yılına aitti. 1915 yılı ramazanında KBSE'de herhangi bir hareket olmadan geçmişti. Ancak yukarıda üzerinde durul-

96 C. M. Kieffer, "Afridi", *Encyclopaedia Iranica*, August 31 2009.

97 Christian Tripodi, *Edge of Empire. The British Political Officer and Tribal Administration on the North-West Frontier 1877-1947*, Routledge, London and New York 2011, s. 11-12.

98 *HARDINGE* 90, 306, 5 Kasım 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

99 *HARDINGE* 90, 306, 5 Kasım 1915, Roos-Keppel'den Lord Hardinge'ye.

duğu üzere Hacı Sahib Turangzai'nin kuvvetleri İngiliz postalarına ağustos ayından itibaren saldırmaya başlamışlardı. Bu arada Türklerin yönlendirdiği ya da öyle olduğu sanılan faaliyetler de rapor ediliyordu. Roos-Keppel ilginç bir istihbaratı Lord Hardinge ile paylaşmaktaydı. Buna göre sükût içerisindeki Afganistan'da herhangi bir Alman-Avusturyalının geldiğine dair duyum almamışsa da 4 Türk ya da Türk kıyafeti giyen Avrupalının geldiğine dair bir duyum aldığını yazıyordu. Bunların Penjap'dan olabileceğini düşünüyordu¹⁰⁰.

Söz konusu istihbarat aslında yanlış değildi. KBSE'e yönelik Türk ajitasyon ve propagandasının kabileler arasında adıyla bir Türk subayının da yer aldığı oldukça ilginç bir girişim bu günlerde dikkat çekiyordu. Afridi kabileleri nezdinde Türk ajanlarının başlattığı girişimin Türk-Alman ajanlarının Kabil'e ulaşmasından sonra gerçekleştiği görülmektedir. Lord Hardinge 21 Mart 1916'da Devlet Bakanlığı'na *Kabil'den 2 Türk*'ün Afridi bölgesine Molla Ahmed Ahundzade nezdine geçtiğini duyduklarını bildirdi¹⁰¹. Bundan başka Mayıs 1916'da Kabil'den ayrılan Türk-Alman misyonu önce Herat, ve diğer Afgan sınırlarına yönelmiş, ülkeden ekim 1917'de ayrılmıştı. Bu misyon Kabil'den ayrıldıktan sonra az sayıda Türk ajan Swat, Bajaur, Hayber, Veziristan'a gitmişti. Öyle anlaşılıyor ki bu organizasyonu Nasrullah Han ayarlamıştı ve seçilen bölge Pathanların hassasiyetinin iyi bilinmesi nedeniyle seçilmişti. Hindistan Hükümeti bu kabileleri izlemekle yetiniyordu çünkü askeri ve politik süreci bu şekilde yönetmeyi daha mantıklı görüyordu. Bundan sonraki gelişmelerde Afridi kabileleri de müdahildi. Daha önce detaylarıyla anlatıldığı üzere Hayber'de meskun Afridiler Roos-Keppel'in de ifadesiyle *doslukları hesaplanamayacak kadar önemli* idi. Onları İngilizler tarafında tutmayı ise "sınırın kuzey ve güneyinde cihadın yükselişini engelleyecek" bir bariyer olarak görüyordu. Bu nedenle Hindistan Hükümeti Afridilere ödenen yıllık ödeneği 84.040 Rupî'den 168.080 Rupî'ye çıkardı. Hükümet tarafından kendilerine gösterilen cömert muameleye ve o zamanlar Hayber'in Siyasi Ajan Yardımcısı olan Sir Sahibzade Abdul Kayyum Han'ın (1863-1937) etkisine bağlanıyordu. Afridilerle yaklaşık on dokuz yıllık bir iş birliği sürecinde, Abdul Kayyum *daha önce hiçbir kabilde görülmemiş derecede* güven kazanmıştı¹⁰². Hayber'in ve Afridilerin bu stratejik önemi dolayısıyla Nasrullah ve sözü edilen Türk ajanlarının dikkatlerini burada

100 HARDINGE 90, 98, 4 Ağustos 1915, Lord Hardinge'den Roos-Keppel'e.

101 HARDINGE 100, 131, 21 Mart 1916, Viceroy'dan Secretary of State'e.

102 Lal Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", *Journal of The Asiatic Society of Pakistan*, XIV / 2, s. 187; Lal Baha, "The North-West frontier in the First World War", s. 31-32.

topladıkları anlaşılmaktadır. 1916 yılının ocak ayı başlarında Tirah'ın Mollalarına, Meliklerine, Gazilerine hitaben Emîr Nasrullah tarafından yazılmış bir mektup sınırdan deveren ediyordu. Mektupta *kutsal savaşa hazırlanmaları, Eğer Allah izin verirse gelecek yaz içerisinde harekete geçecekleri, onlara ne kadar gerekli ise tüfek verecekleri* söyleniyordu. 6 ay sonra Haziran 1916'da 2 Türk casusu Tirah'a geldi. Lal Baha çalışmasında bu ajanların ismini İngiliz belgelerine dayanarak vermektedir. Buna göre Türk ajanın ismi Khirad Bey'dir. Bu rapora göre Khirad Bey Türk ordusunda kurmay Albaydır. İkincisi ise bir Arap olan Muhammed Abid (Abidin) Bey'dir¹⁰³. Bu noktada Lal Baha'nın izini sürdüğü bu iki Türk ajanının Türk belgelerinde doğrulamak için baktığımızda Keleşyılmaz'ın çalışmasında bu iki Türk subayından söz edildiği anlaşılmaktadır. KBSE kabileleri nezdinde görev yapan Türk subayının ismi Hayrettin Bey ve Hayri Bey olmak üzere iki şekilde geçmekteydi. Afganistan Emîri nezdindeki Alman heyeti içerisindeki isimlerden Wagner, sunduğu raporda *Hindistan'ın kuzeybatısındaki yüz binlerce silâhlı kişiden ibaret olan bağımsız kabilelerin Hayrettin Bey'in müdahalesiyle dört aydan beri cihada eğilim göstermekte olduklarını* yazıyordu. Hayrettin Bey 2 Ekim 1915'te Kabil'e ulaşmış Kazım Bey misyonu ile gelen görevlilerden birisiydi. Kazım Bey yazdığı raporunda kendisinden Erkan-ı Hayriye Yüzbaşısı Hayri Bey bin Mustafa şeklinde söz etmişti. Buna göre ... *Hayri Bey bin Mustafa 23.04.1332'de [6 Mayıs 1916] Afridi kavminin merkezine* gönderilmişti¹⁰⁴. Bu kişinin eskiden Kabil'de talim çavuşu olduğu belirtiliyordu. Bu casuslar Tirah'a gelmeden önce kendileri için çalışan Mir Mast isimli yerel bir casus Afridiler arasında çalışıyordu. Mir Mast, Kamber Khel Afridilerdendi ve 58. Piyade birliğinde eski yerel askerlerdendi. Fransa'da birliğinden firar etmiş ve Kabil'e gelen Türk-Alman misyonuna katılmıştı. Bölge kabileleri arasındaki huzursuzluğun kaynağında Kabil'deki Türk-Alman misyonu ve Mir Mast'ın faaliyetleri etkili olmuştu. Türk casuslarının Tirah'a gelmesinden sonra Mir Mast ve Kamber Khel'in bilinen bir mollası onları karşıladı. Halife tarafından kutsandığı iddia edilen bir bayrak açarak ve kendilerinin Sultanın tam yetkili görevlileri olduklarını söylemiş Afridilere koruma ve İngilizlere karşı yardım teklifinde bulunmuşlardı. Ayrıca Afridilere silah, cephane, para yardımı sözü vererek ajanlara destek istemişlerdi. Bu ajanların Afgan Hükûmeti'nin hizmetinde olduğunu da söylediler. Bazen *Türk ordusu*, bazen de *Emîr'in ordusu* için diyerek asker toplamaya başlamışlardı. Ro-

103 Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", s. 189.

104 Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, C IV*, Ankara 2012, s. 1831-1843.

os-Keppel gelişmeleri yakından izliyordu ve Türklerin Afridi kuvvetini toplayıp elde tutmayı deneyeceklerini yazıyordu¹⁰⁵. Roos-Keppel bu kuvvetin sonraki Türk ya da Alman ziyaretçilere koruma sağlaması için ve *İngilizleri rahatsız eden bir diken gibi kullanmak amacıyla yönlendirileceğini* düşünüyordu. Türk ajanlarının Temmuz 1916'da asker yazdıkları Afridi sayısı 400'e yükselmişti. Askere alınanlar Kamber Khel köyüne gönderiliyor ve burada Mir Mast tarafından Khirad Bey'in (Hayri Bey olmalı) danışmanlığında eğitimden¹⁰⁶ geçiriliyorlardı. 1916 Ağustos'unda meşhur Hintli anarşist Mahendra Pratap Tirah'a geldi. Beraberinde Emîr Nasrullah'tan yerel Mollalar arasında dağıtılması için aldığı para vardı. Bir süre sonra Kabil'e döndü ancak beraberinde 70 Afridi'den oluşan bir delegasyon vardı. Bu delegasyonun amacı Emîr Habibullah hakkında söz verilen silahlar ve diğer konularda emin olmaktı. Roos-Keppel'in politikası Afridiler ile iyi geçinmek üzerine kurulmuştu. Bu nedenle kabile kısa zaman sonra iki kampa ayrıldı. Birinci kısım barışı korumak ve Hükûmetle dostça ilişkiler kurmayı savunuyordu. Diğer taraf ise karşıt bir politika güdüyordu. Bu kısmı oluşturanlar Hint ordusundan firari ve kovulmuş askerlerdi. Dostça ilişkiler kurma taraftarı olanları ise Roos-Keppel'in *en iyi grup* dediği ve çoğunluğu *Melik* diye isimlendiren kabile üyeleri oluşturuyordu. Roos-Keppel Türk ajanlarının kabile içerisinde klik yaratmak gayretinde olduğunu tespit etmişti. Hükûmet yanlısı hizip, gerçekten de, rakip hizipleri kontrol etmede *Emîr'in halkıyla oynadığından farklı olarak görünmek için çok zor bir role* sahipti. Dahası Roos-Keppel Hükûmet ve kendilerine karşıt olan, Türk ajanlarının kıskırtmalarıyla hareket eden Afridilere karşı da bir adım atmak konusunda ağırdan alıyordu öyle ki burada *çok hassas bir denge* olduğunu düşünüyordu¹⁰⁷. Bu organizasyon Nasrullah Han'ın yönlendirmesiyle şekillenmişti. Emîr Habibullah'ın tam anlamıyla bu organizasyonun bir parçası olmadığı ancak Nasrullah'a alan bıraktığı da açıktı. Roos-Keppel tüm bu gelişmeler içerisinde Türkleri yalnız bırakmanın daha iyi

105 Bu olay isimler verilerek ve aynı içerikle 9 Nisan 1918 tarihli *The Times* sayısında haber olmuştur. Haber olmasının sebebi ise Roos-Keppel'in KBSE'ne dair yıllık raporundan (muhtemelen 1916 yılı raporunun) kamuoyuna açık biçimde paylaşılmasıyla ilgiliydi. "Stirring up Afridis. Enemy intrigue on the N.W.Frontier", *The Times*, 9 Nisan 1918.

106 Afgan ordusunun modernizasyonu ve eğitimi konusunda Tarzi'nin önderliğinde Türk görevlilerin bölgeye gelmesi bilinen bir gelişmedir. Sadece askerlikle ilgili değil diğer alanların gelişiminde (örneğin ilk Afgan hastanesinin kuruluşu ve ilk tedavi veren doktorları Türk ve Hintli doktorlardı. 1905'de Trabzonlu Hasan Hilmi Bey Afganistan'a gelerek hat, resim, oymacılık alanlarında bilgi aktarımı yaptı. Postaneler üzerinde onun çabalarıyla düzenlemeler yapılmıştı. Ziauddin Jamal, *Habibullah Han'ın Modernleşme Çabaları Üzerinde Türklerin Etkisi (1901-1919)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 56-57.

107 Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", s. 189-190.

olacağını düşünüyordu. Yani müdahale etmemek niyetindeydi. Zaten Roos-Kep-
 pel Afridilerden Hükûmet destekçisi olanların Emîr Habibullah'ı Türklerin yanın-
 da açık biçimde görmeden harekete geçmeyeceklerini aynı şekilde Türk silahları-
 nın da gelmesi gerektiğini söylediğini aktarmıştı. Türk ajanları bir zamanlama
 hatası yapmış görünüyordu. Roos-Keppel, *zaman da Türk entrikalarının başarısı için*
uygun değildi. Türk ajanlar faaliyetlerine yaz sonunda, Afridilerin harçlık ve istihdam için İngi-
liz topraklarına gittiklerinde soğuk havanın yaklaşmasını dört gözle bekledikleri zaman başladı
 diye yazmıştı. Diğer taraftan Afridiler üzerindeki etkisinden daha evvel bahsettiği-
 miz Abdul Kayyum'un tesiriyle mollalar arasındaki kıskançlıklar ve anlaşmazlık-
 lar körüklenip bazılarını Hükûmete bağlı tuttular. Eylül 1916'nın ortalarında,
 Hayber'deki İngiliz subaylarının "hafif baskısı" altındaki Afridiler, Türk ajanları
 Afgan sınırına yakın Rajgal'a sürdü¹⁰⁸. Yani Afridiler nezdindeki Türk ajanları
 Eylül 1916'da Afridi bölgesinden çıkarılmış oldu. Roos-Keppel Türk ajanlarının
 burada İngiliz karşıtı Kuki-Khel isimli bir mollanın koruması altında olduğunu ve
 faaliyetlerine bundan sonraki 6 ay boyunca devam ettiklerini yazmaktadır¹⁰⁹.
 Ağustos 1916'da bazı Mahsud kabile üyeleri Matun'a gelen valiyi görmek istediler.
 Türklerin Birmal'de Mahsudları ve Vezirleri Emîr Habibullah adına derhal giriş-
 mek üzere bir cihada davet ettiklerini, adamların Host'a (Khost) gelerek Türklerin
 gerçekten Emîr tarafından görevlendirilip görevlendirilmediğini sordukları anla-
 şılmaktaydı¹¹⁰. Ancak Mart 1917'de İngiliz destekçisi Malik Zaman Han isimli bir
 Afridi lider, 400 kişilik güçlü bir leşker kuvvetini Kuki-Khel üzerine gönderdi ve
 Rajgal'da İngiliz karşıtı mollaı katletti. Haziran 1917'de Türklerin kabile böl-
 gesini terk ederek Afganistan sınırına geçtikleri rapor edilmişti¹¹¹. Bundan başka
 kimi hareketler de yine raporlarda görülmektedir. Muhtemelen bu hareketlerin
 tesirinde kalan bazı Afridi askerler İngiliz birliklerinde itaatsizlik yapıyordu. 1916
 Ocak ayında General (Sir Fenton John) Aylmer (1862-1935) 28. Pencabi birliğin-
 den 34 Afridi'nin Türklerle savaşmayı reddettiğini rapor etmişti. Sıkıyönetim
 mahkemesinde yargılanan bu kabile askerlerinden üçü idama, kalanlar ise uzun
 süreli hapse mahkûm edildiler.¹¹²

108 Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", s. 189-192.

109 Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", s. 189-192.

110 Baha, N.W.F.P. Administration under British Rule, s. 96.

111 Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", s. 192.

112 TNA, CAB 37/142, 1 Şubat 1916, Viceroy'dan Hindistan Bakanlığı'na.

Afridiler ile ilgili olarak KBSE'den olup Osmanlı muharebe sahasında esir düşen bazı Afridilerin Osmanlı esir kamplarında kaldığı da anlaşılmaktadır. Bursa esir kampında kalan Mülazım Afgan Afridi Hayri Nuri Ekber Han aslında cihada iştirak etmek için İstanbul'a geldiği ancak esir tutulduğunu bildiren bir mektubu İran'a, Nizam'ul-Saltana'ya yazmıştı¹¹³.

8. Şerif Hüseyin İsyanı'nın NWFP'deki Etkisi ve İpek Mektup Komplosu

KBSE'deki gelişmeleri İngiltere adına zorlaştıran bir diğer girişim de *İpek mektup Komplosu* adı verilen girişimdi. Afganistan ve Hicaz'daki Hint Panislamistlerinin bu girişimi Hindistan'daki İngiliz yönetimini ortadan kaldırmaya yönelik bir komplo idi. Ceketlerinin astarına ipek kumaş üzerine Urduca mesajlar yazılmış bilgiler taşıyan kuryenin (ki bu ipek mektupları Hicaz'a götürüyordu) kaçıp Hindistan'daki İngiliz Hükûmeti'ne gelerek Penjab'tan bu sarı ipek mendillere yazılmış bilgileri vermesiyle ortaya çıktı. Komplo oldukça erken aşamada açığa çıkmıştı. Delhi'deki İstihbarat Departmanı Direktörü Charles Cleveland *hepsi çok acınası ve etkisizdir, ancak yine de fanatizm kazanımın taşma tehlikesi her zaman mevcuttur* diye yorumlamıştı. İpek mektupları ve kuryenin yazdıklarını okuduktan sonra durum Roos-Keppel dahil tüm bölge görevlilerine bildirilmişti¹¹⁴. Komplo içerisinde KBSE'yi etkileyen kısmı ya da bu eyaletin etkinliği neydi diye baktığımızda ilk girişimin bu eyaletten doğrudan yönetilmediğini söylemek mümkündür. Ancak komplonun içerisinde olan Mart 1915'te Roos-Keppel Peşaver'den Lord Hardinge'ye Lahor'dan 13 öğrencinin KBSE'e geçtiğini rapor etmişti. Bunları başkaları da takip etmişti. Amaçları İngiliz yönetimine karşı cihada katılmak, Osmanlı cihad-ı ekberine hizmet için ajan toplamak, haber getirip götürmek, propaganda yapmak ya da asker olarak hangisi mümkün olursa onu yapmaktı. Öğrencilerin yolculukları Penjab'taki Vehhabi organizasyonu, KBSE Mücahidin örgütlenmesi ya da bağımsız kabile bölgesindeki Hintli fanatikler tarafından desteklenmişti¹¹⁵. Bu hareketin en kritik ismi olan Ubeydullah Sindi (1872-1944) ve Mevlana Mahmud Hasan (1851-1920) idi. Bu iki isim Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinde Dehârenpûr idari bölgesinde Dârülülum isimli İslami eğitim kurumuyla tanınan Deoband'da yetişmişlerdi. Mezun olduktan sonra buraya 1909'da geri dönmüşler ve okulun müfredatı

113 BOA, DH.EUM.5. Şb., 53/23, 10 Kanun-ı sani 1334 (10 Ocak 1918).

114 Saul Kelly, "Crazy in Extreme? The Silk Letters Conspiracy", *Middle Eastern Studies*, 49/ 2, 2013, s. 162.

115 Kelly, agm., s. 164.

üzerinde etkilerini arttırmışlardı. Ancak burada bazı meslektaşlarının sorunları üzerine ayrılmışlardı. Ubeydullah Sind 1913'te, Nazarat al- Ma'arif'i Delhi'de kurmuş ve burada Mahmud Hasan, Sind ve bazı yakın sırdaşları ile siyasi geleceği tartışmak üzere toplanmışlardı. Bu toplantıda Kalküta'dan bir gazeteci olan Abul Kalam Azad (1888-1958), Balkan Harbi sırasında Türkiye'ye yardıma giden tıbbi misyonun (All Indian Medical Mission) başında bulunan M.A el-Ensari ve bu misyonda bulunan diğer isimlerden gazeteci ve İngilizlerin gözüyle ajitatörler olan Muhammed ve Şevket Ali vardı. Gizli toplantılarında Ubeydullah Sindhi ve Mahmud Hasan'ın 1915 sonbaharında Hindistan'daki İngilizleri devirmek için Müslüman yöneticilerden yardım istemek için harekete geçmelerine karar verdiler. Ubeydullah Sindhi Yaghistan üzerinden Kabil'e gitmesi, Mahmud Hasan'ın ise İstanbul'a bir hac gemisiyle Bombay'dan Mekke'ye giderek ulaşması planlandı. Ancak Mahmud Hasan Hicaz'dan ötesine geçemedi. Hicaz Valisi Galib Paşa'dan (Ali Galib Pasiner, 1868-1939) sonraları *Galibname* adı verilen ve Müslümanları özellikle de KBSE'deki Peştun kabilelerini cihat etmeye teşvik eden bir mektup almayı başardı. Türk arşiv kaynakları arasında bu konuyu teyit edecek kayıt aradığımızda Hicaz Vali ve Kumandanı Galib Bey'den Enver Paşa'ya yazılmış *acele* kayıtlı bir telgraf karşımıza çıkmaktadır. *Arabi ve Farsi ve urdu lisanlarıyla muharrer ve imzalı Samilerini havi bir beyannamenin Hindistan'da neşri İngilizler aleyhine ve kıyam tevilit edeceği kuve-i memuldur. Beyannamenin Hindistan'a i'sali temin edilmiştir...*¹¹⁶. Bu belgede sözü edilen beyannamenin bölgede deveran eden *Galibname* isimli propaganda evrakı olabileceği muhtemel görünmektedir.

Bu arada Ubeydullah es-Sindi Kabil'e geldiğinde burada Hint-Alman-Türk heyeti, Hintliler, Raja Mahendra Pratap gibi isimlerle iç içe buldu. Bu isimlerinin destekçisi daha önce de bahsettiğimiz üzere Habibullah Han'ın kardeşi olan Nasrullah Han idi. Buradaki çabalara o da katılmış olmasına rağmen Habibullah Han'ı İngiltere'ye karşı mücadele etmeye ikna edemediler. İngiliz istihbaratının yakaladığı ipek mektuplardan birisi Ubeydullah es-Sindi tarafından yazılmıştı ve mektubun detaylarında *Junud al-rabbaniyya* isimli ve İngiliz subaylarınca *Tanrı'nın ordusu* sonra es-Sindi tarafından *Selamet ordusu* olarak isimlendirilen bir organizasyondan söz edilmekteydi. Mektuplar casusların Rusya, Hindistan, Çin, Japonya ve Almanya'ya destekçi bulmak üzere gönderildiğinden bahsetmekteydi. Bu olay patlak verdikten sonra onlarca kişi tutuklandı ve hapsedildi. es-Sindi Kabil'de tutuklanmak üzereyken kaçmayı başardı, fakat Mahmud Hasan Mekke'de Şerif

¹¹⁶ ATASE, K: 1845, D: 75, F: 1, B: 66, Galib Bey'den Enver Paşa'ya.

kuvvetlerince yakalandı¹¹⁷. İpek mektup komplosu Hindistan'ın kuzey sınırını da etkilemesi beklenen bir hareketti ancak hedefine ulaşamadı. Bu hareketin sonu anlamına gelmiyordu ve süreç I. Dünya Savaşı sonrasında İngiliz karşıtı hareketin bir dayanağı olarak ve Hilafet Hareketi'nin birleştirici organizasyonlarından birisi olarak devam edecekti¹¹⁸.

Son olarak KBSE'e 1916 yazında Arap Yarımadası'nda patlak veren Şerif Hüseyin'in isyanının etkisiyle Emîr Nasrullah'ın cihad-ı ekbere destekçi bulmak konusundaki gücünü arttırmasından korkulmuştu. Zira Şerif'in Halife'ye, Türklerin savaş organizasyonu aleyhine isyanı bölgedeki İngiliz karşıtı hissiyatı güçlendirecek bir etki yarattı. İsyandan sonra bölgenin tutumunu ele alan bir raporda KBSE'nin *keskin biçimde Şerif karşıtı* olduğu ve Emîr Habibullah'ın eğer Hindistan Hükûmeti açık biçimde *Şerif destekçisi* olarak deklare ederse bölgedeki Şerif Nasrullah'ın yanında kümelenen Türk-Osmanlı taraftarlarının gücünü arttırmasına neden olacağı belirtilmişti¹¹⁹. KBSE'de Şerif'in isyanına bakış açısı tam anlamıyla olumsuzdu ve savaş sonuna kadar böyle kaldı. Ancak bu hissiyat 1917'den sonra Türk taraftarı grubun etkisinin azalmasıyla alakalı olarak gücünü kaybetti.

9. KBSE'de İngiltere Lehine Sürecin Değişmesi

Çanakkale ve Kut'ta Türklere karşı yenilgiler aldıklarında KBSE'de artan İngiliz karşıtı hissiyat, KBSE'deki Osmanlı-Alman misyonlarının gizli girişimleri hemen tüm faaliyetler öncelikle Afgan Emîri Habibullah'ın İngiliz postalarına, nizamiye ve karakollarına yönelik harekete geçirecek cihadı ilan etme hususunda ikna edilememesi nedeniyle etkisiz kaldı. Bu noktada Kazım Bey'in yönetimindeki Türk misyonu ile Alman misyonu arasındaki uyumsuzluk ve anlaşmazlıklar da etkili olmuştu. Bu iki heyetin aralarında bir bağ yok gibi görünüyordu. Ayrıca İngiltere bölge kabilelerini etkileyecek bazı kritik adımlar atmıştı. Roos-Keppel Afridiler'e bir uçuş gösterisiyle Britanya'nın savaş gücünü hatırlatmış ve bir hareketlenmeyi başlamadan durdurmuştu. Sonrasında yazdığı raporunda kabilelerin bu uçuştan ne denli etkilendiğini rapor etti. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin savaşta Müttefikler karşısında aldığı yenilgi haberleri İngilizler tarafından bölgede duyuru-

117 Faridah Zaman, "Revolutionary History and the Post Colonial Muslim: Re-Writing the 'Silk Letters Conspiracy' of 1916", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 2016, s. 1-18.

118 Aijaz Ahmad, "Silken Handkerchiefs Letters Conspiracy: Maulana Mahmudul Hasan", *IJAPRR*, (<http://www.ijaprr.com/download/1440321460.pdf>) Erişim: 27.09.2021

119 TNA, FO 882/12_1, s. 21 "Note III"

luyordu. Rusların Kafkaslardaki ilerleyişleri, Mezopotamya’da Kut sonrası durumun Türkler aleyhine bozulması savaşın kaybedenleri arasında Türklerin olması ihtimalini güçlendiriyordu¹²⁰. Bu noktada Rusların ilerleyişinin etkisi azımsanmayacak ölçüde etkilemiş olmalıdır. Manchester Guardian gazetesi Erzurum’un düşmesinden sonra *Büyük Kale’nin ele geçirilmesi tüm katada bir heyecan dalgası yarattı. Şiraz’dan Semerkand’a Konya’dan Kulca’ya (Bugünkü adı Yining –Sincan özerk bölgesi-Çin) kadar bütün pazar yerlerinde Erzurum’u Osmanlı’dan alan güçlü Ruslardan söz edilmeye başlandı* demektedir¹²¹.

Sonuç

I. Dünya Savaşı yıllarında Afgan milliyetçileri Afganistan’ın kaderini belirleyen Anglo-Rus mutabakatı (1907) ve Afganistan’ın tarafsızlık politikası konusunda tepkiliydiler. Afganistan’ın tarafsızlığının, gücünü zayıflattığını düşünmekteydiler. Siraj el-Ahbar grubu Afgan monarşisinin kendilerinin resmi ve hatta yarı resmi bile temsilcileri olduğu görüşünü desteklemiyordu. Emîr Habibullah’tan istekleri Afganistan’ı İngiliz vesayetinden kurtarmak bunun için de savaşın getirdiği durumdan faydalanmaktı. Ancak I. Dünya Savaşı’nda gerek iç dinamikler gerekse Türk-Alman ve Hint milliyetçilerinin baskılarıyla İngiliz sınır yönetimine karşı açıktan bir harekete girişmediler. Mohmand hareketinde görüldüğü gibi zaman zaman Emir, sınır kabilelerinin hareketlerini görmezden gelerek cihad hareketlerine açıktan karşı çıkmıyormuş görüntüsü verdi. Buna karşılık Ekim 1915’te Kral V. George’un (1865-1936) kendisine yazdığı mektuba Şubat 1916’da cevap yazarak İngiliz beklentisine açıkça olumlu karşılık verdi. Türk ajanların girişimlerine rağmen Afridiler arasında bir hoşnutsuzluk tohumu ekilemedi. Yine de Mohmand kabileleri İngilizler tarafından sınırda hep bir tehdit olarak görüldüler. I. Dünya Savaşı sırasında gönderilen heyetlerden Kabil’e ulaşanlar ya da Tahran’dan yönelen Türk propaganda faaliyetleri KBSE’de rahatsızlığın kaynakları arasında görüldü. Ancak buradaki sınır ihlallerinin motivasyonu sadece Türk cihad-ı ekberi değildi. 19. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren İngiltere’nin KBSE’deki varlığı zaman zaman tehdit ediliyordu. Bu durum savaş boyunca devam etti. Ancak Osmanlı Devleti’nin beklentisini karşılayacak bir vaziyet almadı ve savaşın son yılında *The Times*’te yapılan habere de yansıdığına göre bölge İngiltere’nin lehine olacak şekil-

120 Percy Sykes, *A History of Afghanistan*, Vol. II, Macmillan Co, London 1940, s. 260. Baha, “The North-West frontier in the First world War”, s. 34.

121 Hopkirk, *age*, s. 247.

de nispeten sakin bir görünümüne kavuştu¹²². Ancak bu durum da uzun soluklu olmayacak, Emîr Habibullah Paris Barış Görüşmeleri'nde Afganistan'ın temsil edilmesini isteyecek bu teklif kabul edilmeyecekti. Emîr Habibullah'ın bir suikastla öldürülmesinden sonra yerine oğlu Amanullah Han geçecek ve 1919'da Afgan-İngiliz savaşının başlamasıyla bölge sıcak çatışmaların odağı olmaya devam edecekti. I. Dünya Savaşı yıllarında KBSE'deki Osmanlı faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin savaş boyunca Panislamik kalkışma planlamaları içerisinde en kompleks olanlardan biriydi. Hint milliyetçilerin ipek mektup komplosu bir koldan KBSE'nin de içinde olduğu bir coğrafyayı hedef aldı. Türk-Alman müttefiklerinin beklenti içinde olduğu Alman Heyetlerinin Emîr nezdine ulaşmasına rağmen İngiliz karşıtı büyük bir kalkışmanın gerçekleşmemesi Cihad-ı ekbere dair Alman ümitlerinin de akim bıraktı. Sert ve zorlayıcı bir fiziki ve beşeri yapıya sahip bu coğrafya İngiliz yetkililerin kaygıyla izledikleri bir bölge olmasına rağmen savaşta Osmanlı-Alman ittifakına açık destek sağlayamadı. Ancak Hindistan-Afganistan coğrafyasında süregiden İngiliz karşıtı hareketlerde bir süreliğine motivasyon oluşturdu.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (Ankara) Birinci Dünya Harbi Kataloğu

K:1845, D: 75, F: 1, B: 6

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 3974/298000

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH.EUM. 2. Şb), 3/47; 3/10

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (DH.EUM.5. Şb), 53/23

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 444/24; 48/77; 51/229; 455/158; 437/83; 452/82 456/63; 53/31

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 2450/10, 2453/45; 2186/7

122 "Amecr's Peacefull Rule", *The Times*, 8 Mayıs 1918.

British Library, London

IOR/L/PS, 10-492-30

IOR/L/PS, 107473, 3443/1914

IOR/L/MIL, 5/768

The National Archives, London

FO 882/12-1

CAB 37/132, CAB 37/142

Cambridge University Library, Cambridge

Hardinge Papers 23, 89, 90, 100

Araştırma ve İnceleme Eserler“Ameer’s Peacefull Rule”, *The Times*, 8 Mayıs 1918.“The New Indian Province”, *The Times*, 12 Kasım 1901.“Loyalty on the North-West Frontier. Sir G. Roos-Keppel’s Good Work”, *The Times*, 1 Şubat 1917.“Stirring up Afridis. Enemy intrigue on the N.W.Frontier”, *The Times*, 9 Nisan 1918.Abdul Rauf, “Pan-Islamism and the North West Frontier Province of British India (1897-1918)”, *Perceptions*, Winter 2007, s. 21-42.Abdul Rauf, “The Balkan Wars and British India. A Case Study of NWFP”, *JPHS*, LXIII/1, s. 27-48.Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017.Adamec, Ludwic W., *Historical Dictionary of Afghanistan*, Third Edition, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, Oxford 2003.Adamec, Ludwig, *Afghanistan, 1900-1923: A diplomatic History*, University of California Press, Los Angelos, California 1967. s. 85-86.Ahmad, Aijaz, “Silken Handkerchiefs Letters Conspiracy: Maulana Mahmudul Hasan”, *IJAPRR*, (<http://www.ijaprr.com/download/1440321460.pdf>) Erişim: 27.09.202Ahmad, Feroz, “1914-1915 Yıllarında İstanbul’da Hint Milliyetçi Devrimcileri”, çev. Fatmagül Berktaş, *Yapıt*, S. 6, 1984, s. 5-15.

- Ahmed Ahmedi, *Hindistan ve Svad ve Afganistan Seyahatnamesi*, Mahmud Beğ Matbaası, Babiâli 1300.
- Aksakal, Mustafa, *Harb-i Umumi Eşğinde Osmanlı-Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.
- Altaf Qadir, *Reforming the Pukhtuns and Resisting the British. An Appraisal of the Haji Sahib Turangzai's Movement*, National Institute of Historical and Cultural Research Centre of Excellence, Quaid-i-Azam University Islamabad 2015.
- Baha, Lal, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", *Journal of The Asiatic Society of Pakistan*, XIV/ 2, s. 185-192.
- Baha, Lal, "Struggle of Journalism in Frontier Province 1900-1930", *Islamic Studies*, 17/3 (Autumn 1978), s. 217-229.
- Baha, Lal, "The Trans-Frontier Pathan Soldiers and the First World War", *Islamic Studies*, Vol. 25/4, (Winter 1986), s. 387-393.
- Baha, Lal, *N.W.F.P. Administration under British Rule 1901-1919*, National Commission on Historical and Cultural Research, Islamabad, 1978.
- Baha Lal, "The North West Frontier in the First World War", *Asian Affairs*, 1/1, s. 29-37.
- Bangash, Salman, "The Tribal belt and the defence of British India. A Critical Appraisal of British Strategy in the North-West Frontier during the First World War", *India and World War I, A Centennial Assessment*, ed. Roger D. Long, Ian Talbot, 1st Edition, Routledge, London 2018.
- Barton, William, *India's North-West Frontier*, John Murray, London 1939.
- Beattie, Hugh, "Afghanistan", *International Encyclopaedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Olivar Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by: Freie Universität Berlin.
- Çetinsaya Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, Routledge Pub., London, New York 2006.
- Çolak, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.
- Daniel, Peter, Olivar Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by: Freie Universität Berlin, (4-19)
- Ferguson, Niall, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, çev. Nurettin ElHüseyni, 4. baskı, YKY, İstanbul 2017.
- Fischer, Fritz, *Germany's Aims in the First World War*, W.W. Norton&Company, Inc, New York, 1967.

- Graham, Gail Manult, *The Khilafat Movement: A Study of Indian Muslim Leadership, 1919-24*, University of Pennsylvania Press, USA 1977.
- Gregorian, Vartan, *The Emergence of Modern Afghanistan. Politics of Reform and Modernization 1880-1946*, Stanford University Press, Stanford 1969.
- Hamşioğlu, Oğuz, *Afğan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Hagen, Gottfried, “German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXIV/2, s. 145-162.
- Haroon, Sana, “The spatial imaginaries of Mujaddidī Sufis and political integration in the northwestern borderlands of colonial India”, *Journal of Contemporary Religion*, 2021, s. 1-21.
- Hopkins, B. D., “Jihad on the Frontier: A History of Religious Revolten the North-West Frontier, 1800-1947”, *History Compass*, 7/6, (2009), s. 1459-1469.
- Hopkirk, Peter, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Tarihi Dizisi, İstanbul 1994.
- Hughes, Thomas L., “The German Mission to Afghanistan, 1915-1916”, *German Studies Review*, 25/3 (Oct., 2002), s. 447-476
- Karacağil, Ö. Kürşat, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İran’la İttifak Kurma Arayışları”, *OTAM*, S. 36/Güz 2014, s. 95-116.
- Karpat, Kemal, *İslâm’ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 4. baskı, İstanbul 2010.
- Keleşylmaz, Vahdet, *Teskilâtı Mahsûsa’nın Hindistan Mısyonu*, ATAM Yay., Ankara 1999.
- Keleşylmaz, Vahdet, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Afganistan’a Yönelik Girişimleri”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, C IV., Ankara 2012, s. 1831-1843.
- Keleşylmaz, Vahdet, “Belgelerle Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci”, *Erdem*, C 11/ S. 31, Mayıs 1999, s. 139-153.
- Kelly, Saul, “‘Crazy in Extreme’? The Silk Letters Conspiracy”, *Middle Eastern Studies*, 49/2, 2013, 162-178.
- Kieffer, C. M., “Afridi”, *Encyclopaedia Iranica*, 31 Ağustos 2009.

- Kon, Kadir, "Almanya'nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandum", *Tarih Dergisi*, S. 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 211-252.
- Kurtcephe, İsrail, Balcioğlu, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Bir Türk-Alman Projesi-Rauf Bey Müfrezesi", *OTAM*, III/2, Ocak 1992, s. 247-269.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., İstanbul 1983.
- Polat, Ü. Gülsüm, *İngiltere ve Osmanlı Devleti Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yay., Ankara 2015,
- Polat, Ü. Gülsüm, *Türk-Arap İlişkileri. Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken 1914-1923*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Lavan, Spencer, "The Kanpur Mosque Incident of 1913: The North Indian Muslim Press and Its Reaction to Community Crisis", *Journal of the American Academy of Religion*, XLII/2, June 1974, s. 263-279.
- Lipsett, H.Caldwell, *Lord Curzon in India 1898-1903*, R. A. Everett&Co., London 1903.
- McCrone Douie, James, *The Panjab, North-West Frontier Province, and Kashmir*, Seema Pub., Delhi 1974.
- Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, haz. Ömer Hakkı Özalp, Dergâh Yay., İstanbul 2002.
- Metin, Barış, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- Moreman, T. R., "The arms trade and the North-West frontier Pathan tribes, 1890-1914". *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 22/2, 1994, s. 187-216.
- Noelle, Christine, *State and Tribe in Nineteenth Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhammed Khan (1826-1863)*, Routledge, London and New York 1997.
- O'Sullivan, Michael B., "The Little Brother of the Ottoman State': Ottoman technocrats in Kabul and Afghanistan's development in Ottoman imagination, 1908-23", *Modern Asian Studies*, 50/6 (2016), s. 1846-1887.
- Olesen, Asta, *Islam and Politics in Afghanistan*, Routledge, London and New York 1996.
- Özcan, Azmi, *Pan-Islamism-Indian Muslims, the Ottomans & Britain (1877-1924)*, Brill, Leiden 1997.

- Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *The Journal of Modern History*, 41/1 (March, 1961), s. 17-28.
- Polat, Süleyman, *Doğu'ya Hakim Olmak. 1701 Basra Seferi ve Osmanlı Devleti'nin Bölgeyi Kontrol Çabaları*, Selenge Yay., İstanbul 2021.
- Powell-Price, J.C., *A History of India*, Thomas Nelson and Sons Ltd., London, Edinburg, Paris, Melbourne, Toronto, New York 1955.
- Reynolds, Michael, *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.
- Safi, Polat, *The Ottoman special organization Teşkilat-ı Mahsusa: A historical assessment with particular reference to its operations against British occupied Egypt (1914-1916)*, İhsan Doğramacı Bilkent University, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Sanborn, Joshua, "Rus İmparatorluğu", *Savaşta İmparatorluklar 1911-1923*, ed. Robert Gerwarth, Erez Manela, İletişim Yay., İstanbul 2016, s.163-190.
- Sarsaman, Sadık. "Birinci Dünya Savaşında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Belgeleri", *OTAM*, S. 7, 1996, s. 209-217.
- Sykes, Percy, *A History of Afghanistan*, Vol. II, Macmillan Co, London 1940.
- Tripodi, Christian, *Edge of Empire. The British Political Officer and Tribal Administration on the North-West Frontier 1877-1947*, Routledge, London and New York 2011.
- Wasti, Syed Tanvir, "The Political Aspirations of Indian Muslims and the Ottoman Nexus", *Middle Eastern Studies*, 42/5, (September 2006), s. 709-722.
- German Intrigues in Persia. The Diary of A German Agent. The Niedermayer Expedition through Persia to Afghanistan and India*, Hodder and Stoughton, London and New York 1918.
- Uyar, Mesut, *The Ottoman Army and the First World War*, Routledge, London and New York 2021.
- Ünalp, F. Rezzan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri*, ATASE Yay., Ankara 2014.
- Zaman, Faridah, "Revolutionary History and the Post Colonial Muslim: Re-Writing the 'Silk Letters Conspiracy' of 1916", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 2016, s. 1-18.
- Ziauddin Jamal, *Habibullah Han'ın Modernleşme Çabaları Üzerinde Türklerin Etkisi (1901-1919)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 28.07.2021
Kabul/Accepted: 18.01.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.1077

Araştırma Makalesi/Research Article

Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinin Uluslararası Yansımaları:
Türk Dış Politikasında Değişim Tartışması

Yusuf Tekin* - İrşat Sarıalioğlu**

Öz

Türk siyasal hayatındaki gelişmelerin uluslararası yansımaları akademik çalışmalarda ilgi gören bir konudur. Gerek Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Kanun-i Esasinin ilan edilmesinin gerekse Cumhuriyet döneminin önemli siyasal gelişmeleri olarak çok partili siyasal hayata geçiş ve darbe süreçlerinin uluslararası ilişkiler boyutu literatürde çokça incelenmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkasını (SCF) uluslararası ilişkiler bağlamında ele alan yeterli sayıda çalışma ise bulunmamaktadır. Bu çalışma; SCF'nin Türk siyasal hayatındaki hikayesini belirli bir ülkenin arşiv belgeleri üzerinden incelemenin ötesinde, çeşitli ülkelerin arşiv kaynakları üzerinden karşılaştırmalı bir yöntemle uluslararası sistem içerisinde SCF'nin nasıl değerlendirildiği sorusuna eğilmekte ve konuya uluslararası sistemin yapısı bağlamında dış politika perspektifli bir cevap aramaktadır. Çalışmanın neticesinde Türkiye'de bir muhalefet partisinin kuruluşunun uluslararası alanda, ehemmiyeti Türkiye sınırlarını aşan bir siyasi hadise olarak değerlendirildiği sonucuna ulaşılmıştır. İki savaş arası dönemde uluslararası politika alanında etkin olan tüm aktörler tek parti sisteminin terk edilmesi ve SCF'nin kuruluşunu Türk dış politikasında, özellikle de Türk Sovyet ilişkilerinde önemli bir değişimin habercisi olarak değerlendirmişlerdir. Diğer taraftan SCF'nin uluslararası arenadaki yankılarının dönemin siyasal yapısına uygun bir biçimde alternatif dünya

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara/TÜRKİYE, yusuf.tekin@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0002-1385-2945

** Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, irsat.sarialioglu@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0001-7835-0746

görüşleri ve ülkelerin kendi dış politika stratejileri dâhilinde oluştuğu ve bu noktada İngiltere, Fransa ve ABD ile Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'nın SCF'ye bakışı arasında ciddi bir fark olduğu çıkarımına ulaşılmıştır. Çalışma içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgeleri (Türk Diplomatik Arşivi-TDA), ABD Arşiv Belgeleri (NARA), İngiltere Arşiv Belgeleri (TNA), yayınlanmış SSCB arşiv belgeleri ve dönemin basınından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Serbest Cumhuriyet Fırkası, SCF, Türk Dış Politikası, Türk-Sovyet İlişkileri, Ali Fethi Okyar, çok partili hayata geçiş denemesi.

International Reflections of the Free Republican Party Experiment: The Debate on Change in Turkish Foreign Policy

Abstract

The international reflections of the developments in Turkish political life always attract attention in academic studies. The international relations dimension of both the proclamation of the Tanzimat and Islahat Reform Edicts and the Kanun-i Esasi, as well as the transition to multi-party political life and the coup processes, have been extensively studied in the literature. But there are not enough studies dealing with the Free Republican Party (FRP) in the context of international relations. Beyond examining the story of FRP in Turkish political life through the archive documents of a particular country, this study, with a comparative method through the archive resources of various countries, focuses on the question of how FRP is evaluated in the international system, and seeks an answer within a foreign policy perspective. As a result of the study, it was concluded that the establishment of an opposition party in Turkey is considered in the international arena, as a political event whose importance exceeds the borders of Turkey. All leading actors of international politics considered the abandonment of the single-party system and the establishment of the FRP as a harbinger of an important change in Turkish foreign policy, especially in Turkish Soviet relations. In accordance with the political structure of the period, the echoes of FRP in the international arena were formed within the alternative worldviews and foreign policy strategies of the countries and at this point, there is a serious difference between the views of the England, France, the USA and the USSR, Italy, Germany towards the FRP. In this study, Turkish Diplomatic Archive (TDA), USA Archives (NARA), British Archives (TNA), published USSR archive documents and the press from the period were used.

Keywords: Free Republican Party, FRP, Turkish Foreign Policy, Turkish-Soviet Relations, Ali Fethi Okyar, attempt to transition to multi-party life.

Giriş

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 12.08.1930'da Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine, dönemin Paris Büyükelçisi Ali Fethi (Okyar) Bey tarafından kurulmuştur. SCF'nin kuruluşunda birçok sebep rol oynamıştır. Parlamenter denetimin sağlıklı işlememesinden toplumsal ve ekonomik sorunlardaki artışa rağmen iktidarın halktan giderek uzaklaşmasına kadar siyasal sisteme ilişkin bir dizi sorunun çözümü muhalif bir siyasal partinin kurulmasına bağlanmıştır ve aynı zamanda toplumsal muhalefetin bu yolla denetim altına alınması hedeflenmiştir¹. Ayrıca, 1929 dünya ekonomik buhranının beraberinde getirdiği problemleri siyasal düzenlemelerle giderme arzusu da süreçte önemli bir etkidir². Tüm bunların yanı sıra, dış politika faktörü de partinin kuruluş sebepleri arasında yer almaktadır. SCF'nin kuruluşunda dış politika özellikle *diktatörlük* görüntüsünü silerek Batı dünyasında itibar kazanma ve Batı'ya yaklaşma arzusunda kendini göstermektedir. Zira mevcut durum Cumhuriyetin kurucu kadrolarının hedeflediği modelle uyuşmamaktaydı³. Mustafa Kemal Paşa tek parti sisteminin Avrupa ve Batıyla karşılaştırılınca Türkiye için olumsuz bir işaret olduğunu düşünmekteydi. Bu dönemde Batılı muharrirlerin *şekil bakımından Batılı; fakat gerçekte Doğulu Türk Diktatörlüğü* yakıştırmasını sık sık dile getirmeleri Gazi'yi rahatsız etmekteydi⁴. Örneğin, Yalova'da İsmet (İnönü) Paşa, Ahmet (Ağaoğlu) Bey, Kazım (Özalp) Paşa ve Fethi (Okyar) Beyin bulunduğu bir toplantıda Gazi, yeni fırkaya olan ihtiyaç üzerine konuşulurken şöyle demişti: *...Başka çare yoktur. Bugünkü manzaramız aşağı-yukarı bir dictature manzarasıdır. Vakıa bir meclis vardır; fakat dâhil ve hariçte bize dictateur nazarıyla bakıyorlar. Geçen sene Ankara'yı ziyaret eden Alman yazarlarından Emil Ludwig bana şekli idareimiz hakkında tuhaf sualler*

- 1 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982, s. 83-90; Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, s. 103; Bekir Berat Özipek, *Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s. 72-73.
- 2 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Ekonomik Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 154.
- 3 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981, s. 245; Öz, *age*, s. 102; Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti, Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 193; Sina Akşin, "Serbest Fırka", *Türkiye'nin Beş Dönemeci*, ed. Hıfzı Topuz, Hüsamettin Ünsal, Sergi Yayınevi, İzmir 1984, s. 25-29.
- 4 Joseph C. Grew, *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, Vol. II*, Houghton-Mifflin, Cambridge 1952, s. 134, 869; Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: the Free Party and Its Aftermath*, E.J. Brill, Leiden 1973, s. 58; TDA/534/8477555, 24.09.1930.

sormuş, diktatörlüğümüze hükmederek geri dönmüş ve bu kanaatini de yazmıştır⁵. SCF'nin kurucularından Süreyya (İlmen) Paşa da anılarında, Gazi'nin kendisine: *bu iki fırka birbirleriyle çarpışacak, birbirlerini kontrol edecek, birbirleriyle mücadele eyleyeceklerdir. Lakin dünyaya karşı da 'Türklerde de bir terbiye-i siyasiye mevcut olduğunu' da ispat edeceksiniz, dediğini aktarmaktadır*⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'nin kuruluşunun ve tek partili sisteminin terk edilmesinin Batı dünyasında uyandırdığı tesiri öğrenme konusundaki hassasiyeti de dış dünya faktörünün ağırlığı hakkında ipuçları sunmaktadır. Fethi Bey anılarında, Gazi Paşa'nın, Avrupa'dan dönen Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti (Aras) Bey'den bu konuda bilgi aldığını ve İtalyan, İngiliz, Fransız ve Alman basınında konuya geniş yer verildiğini öğrenmesi üzerine oldukça memnun bir ifadeyle "güzel bir iş yaptık" dediğini belirtmektedir⁷.

Türk basını da siyasal hayattaki bu yeniliğin Batı dünyasındaki tesirleri konusunda yakından ilgilenmiştir. Partinin kuruluşunu izleyen günlerde basında sık sık *yeni fırka için Avrupa Matbuatı ne diyor?*⁸ konulu haberlere yer verilmiştir⁸. Bunun yanı sıra Vakıf gazetesinin, SCF'nin kuruluşunu müteakip Fethi Bey'in "Milletler Cemiyeti'ne girmeliyiz" demecini⁹ yayınladıktan sonra, *Akvam Cemiyetine Dâhil Oluyoruz* manşetiyle çıkması da ilginçtir¹⁰.

Bazı kaynaklar SCF'nin kuruluşunda Duyun-u Umumiye borçlarının ödenmesi ve Batı'dan mali yardım beklentisini öne çıkarmaktadır¹¹. Nitekim Fethi Bey de anılarında bu beklentiyi Gazi'yle aralarında geçen bir sohbete binaen aktarmaktadır. Buna göre, Gazi Fethi Bey'e Türkiye'nin Sovyet nüfuz ve tesirinden kurtarılması için Fransa'nın Türkiye'ye yardım etmek istediği konusunda bir duyum aldığını söylemiş ve *Fransızların böyle bir vaziyet almaları herhâlde bizim için faydalı olur* yorumunda bulunmuştur. Bu konu üzerine Fethi Bey, Fransa'nın Türkiye'nin içerisinde bu-

5 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 392-393.

6 Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavalı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1952, s. 6, 24, 67.

7 Okyar, *age.*, s. 492.

8 *Vakit*, 13.08.1930; *Vakit*, 14.08.1930; *Vakit*, 17.08.1930, *Vakit*, 18.08.1930, *Vakit*, 19.08.1930.

9 *Vakit*, 14.08.1930.

10 *Vakit*, 15.08.1930.

11 Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964, s.132-133; Weiker, *age.*, s. 59-60.

lunduğu müşkül iktisadi durumdan kurtulmak için yardım etme isteğinin Paris'te kendisine resmî ağızlardan iletildiğini dile getirmiştir¹². Fethi Bey'in Türkiye'nin yaşadığı iktisadi sorunlara dair Fransız sermayedarlarıyla Paris'te görüşmelerde bulunduğu Türk basınına da yansımıştır¹³.

SCF kurulduktan sonra iktidara yönelik olarak temel eleştirilerini hükûmetin demiryolu politikasının sebep olduğu aşırı kamu harcamaları, inhisarlar ve yabancı sermaye konusundaki olumsuz tutum başta olmak üzere ekonomi politikaları üzerine inşa etmiş, bu kapsamda kendisini liberal bir ekonomik çizgiye oturtmuştur. Başvekil İsmet Paşa ise muhalefetin bu eleştirilerine cevap verirken partisini *mütedil devletçi* olarak tanımlamış, *Liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz*, ifadelerini kullanmıştır¹⁴.

SCF'nin kuruluş sürecinde Gazi Paşa ile Fethi Bey arasında basına intikal eden mektuplaşmalarda da altı çizildiği üzere laiklik ve irtica konusunda son derece hassas bir tavır takınılmıştır. Öyle ki, partinin adı başta *Serbest Laik Cumhuriyet Fırkası* olarak ilan edilmiş hatta üye olmak isteyenlerden *laik bir cumhuriyetçi ve milliyetçi sıfat ve kanaat ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programını benimsedim ve bu programın husul bulmasına rey ve fikirlerimle çalışacağımı taahhüt ederim* yazılı belgeyi imzalamaları dahi istenmiştir. Fakat bu hassasiyete rağmen SCF iktidar tarafından irtica ile suçlanmaktan kurtulamamıştır. Billhassa İzmir Mitingde yaşananlar nedeniyle, iktidar tarafından *irtica* tehlikesinin altı çizilmiştir¹⁵.

İzmir mitingi SCF'nin kısa süreli hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. Geleneksel resmî tarih yazımında fesih süreci, irtica tehlikesi ve ülkenin henüz demokrasiye hazır olmadığı tezleriyle işlense de SCF üzerine oluşan kapsamlı literatürle bu görüşün artık terk edildiği görülmektedir. Bu bağlamda partinin kapanışı, irtica tehlikesinden ziyade *güdümlü* bir muhalefet amacıyla kurulan ve kendisine muhalefet boşluğunu doldurma işlevi yüklenen partinin, süreç içerisinde umulmadık boyutlarda bir halk desteğini alarak iktidarın alternatifi olmasıyla açıklanmaktadır¹⁶. İzmir mitingi ve ardından 1930 Belediye seçimleri bu anlamda hem partinin kazandığı geniş halk desteğini ortaya koymuş hem de yaşanan olaylarla SCF'yi

12 Okyar, *age.*, s. 380-382.

13 *Vakit*, 21.08.1930.

14 *Aynı Tarihi*, 22-23/75-78, Haziran-Eylül 1930, s. 6541.

15 Bekir Berat Özipek, "Serbest Fırkanın Mürtecileri", *İslamcılık*, der. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 248-259.

16 Yetkin, *age.*, s. 83-90; Öz, *age.*, s. 103; Tunçay, *age.*, s. 246-247.

ülkenin ateşini ölçen bir termometreye dönüştürmüştür¹⁷. Yaşanan bu olaylar neticesinde, partiye karşı tavrını değiştirip, tarafsızlığını Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) lehine bozan Gazi'yle karşı karşıya gelmek durumunda kalan SCF yönetimi ise 17 Kasım 1930'da partiyi feshetmiştir.

Türk siyasal hayatının önemli bir dönüm noktasını teşkil eden SCF'yi iç politika bağlamında değerlendiren kapsamlı bir literatür bulunmaktadır. Ancak SCF'nin uluslararası ilişkiler alanındaki karşılığına ilişkin yeterli sayıda çalışmadan bahsetmek mümkün değildir. Bu çalışma SCF'nin Türk siyasal hayatındaki hikayesini belirli bir ülkenin arşiv belgeleri üzerinden incelemenin¹⁸ ötesinde iki savaş arası dönemin uluslararası sistemi içerisinde SCF'nin nasıl değerlendirildiği sorusuna eğilmekte ve bu soruya uluslararası sistemin yapısı bağlamında dış politika perspektifli bir cevap aramaktadır. Çalışma içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgeleri (Türk Diplomatik Arşivi-TDA), ABD Arşiv Belgeleri (NARA), İngiltere Arşiv Belgeleri (TNA), yayınlanmış SSCB arşiv belgeleri ve dönemin basınından yararlanılmış ve uluslararası politika alanındaki bölünmüşlüğe uygun bir biçimde SCF konusundaki İngiltere, Fransa ve ABD ile Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya karşıtlığını vurgulamaya odaklı karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiştir.

Bu bağlamda ilk etapta, partinin kuruluşunun ülke dışındaki yankılarına yer verilecek ardından uluslararası kamuoyunun, parti liderleri olarak, İsmet Paşa ve Fethi Bey'i nasıl değerlendirdiğine bakılacaktır. Alternatif uluslararası düzen anlayışlarının küresel siyasetin temel çatışma noktalarından birini oluşturduğu iki savaş arası dönemde SCF'nin parti programının yarattığı beynelmil tesirlere bakıldıktan sonra ise literatürümüzde çokça tartışılan İzmir mitingi, belediye seçimleri ve partinin kapanış öyküsünün uluslararası alanda nasıl görüldüğüne yer verilecektir. Son olarak ise, SCF'nin kuruluşunun Türk dış politikasına olan etkisinin altı çizildikten sonra çalışma içerisinde elde edilen bulgular iki savaş arası dönemin uluslararası sistemi bağlamında değerlendirilecektir.

17 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yayınları, Ankara 1986, s. 297.

18 Bu tarz çalışmalar için bk. Ufuk Erdem, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *CTAD*, 12/23 (Bahar 2016), s. 279-302; Müjdat Karagülmez, "Macar Elçilik Raporları Işığında Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *SUTAD*, 43 (Bahar 2018), s. 471-489; Hakan Güngör, "ABD Konsolosluk Belgeleri Işığında Serbest Fırkanın Değerlendirilmesi", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35 (Ağustos 2020), s. 457-492.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşunun Ülke Dışındaki Yankıları: Türk Dış Politikasında Değişim Tartışması

SCF'nin kuruluşu iç politikada olduğu kadar uluslararası alanda da büyük bir sürpriz olarak karşılanmış ve önemli yankılar uyandırmıştır. Başta Fransa, İngiltere ve ABD olmak üzere Batı devletleri ve kamuoyları SCF'nin kuruluşunu olumlu bir gelişme olarak değerlendirmişlerdir¹⁹. Bahsi geçen ülkelerin kamuoylarında ve devlet ricali arasında bir muhalefet partisinin kurulmasıyla Türkiye'nin çok partili siyasal sisteme geçiş kararının önemi üzerinde durulmuş, Türkiye'nin *nihayet* Batılı parlamenter sisteme uyum sağlama kararı aldığı yorumları yapılmıştır²⁰. Söz konusu gelişmeyi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bir hamlesi olarak gören Batılı ülkeler ilk etapta SCF'nin başarılı olacağı değerlendirmelerinde bulunmuşlardır. Hatta bu noktada Batı kamuoyunda SCF'ye yakın geleceğin iktidar partisi gözüyle bakıldığını dahi söylemek mümkündür²¹. Bunun yanı sıra, Türkiye'de görev yapan diplomatlar kısa bir süre sonra, Türk siyasal hayatı konusundaki ihtiyatlı tutumlarına geri dönmüşlerdir. Örneğin İngiltere ve ABD büyükelçileri, SCF'nin kuruluşunu modern Türkiye için bir dönüm noktası olarak değerlendirirken; Türkiye'de demokratik bir idareye geçiş için erken olabileceğini de yorumlarına eklemişlerdir. İzmir Mitinginin ardından bu olumsuz bakış açısı Batı kamuoyuna tamamen hâkim olacaktır²².

Tek partili sistemin terk edilmesi kararının uluslararası arenadaki yankıları, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki konumu etrafında şekillenmiştir. Parti'nin kurulmasının hemen ardından, uluslararası sistem içerisinde Türkiye'nin ilişkili olduğu tüm aktörler tek parti sisteminin terk edilmesini dış politikada önemli bir değişimi beraberinde getirecek bir gelişme olarak değerlendirmişlerdir²³. Türkiye'nin batılılaşma hedefinin bir çıktısı olarak ele alınan çok partili sisteme geçişin ister istemez Sovyetler Birliği ile ilişkilerde değişiklik yaratacağı sistemin tüm aktörle-

19 NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930; TNA/FO424/273, No:312, Helm'den Henderson'a, 12.08.1930; TDA/2763/13404990, 29.09.1930; TDA/534/8477890, 16.08.1930.

20 TDA/2763/13404580, 1.10.1930.

21 TDA/2763/13404580, 1.10.1930; TNA/FO424/273, No:314, Helm'den Henderson'a, 14.08.1930.; *Vakit*, 17.08.1930; *Vakit*, 21.08.1930.

22 TNA/FO424/273, No:312, Helm'den Anderson'a, 12.08.1930; TNA/FO424/273, No:355, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2042, no:1129, 24.09.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2036, no:1117, 25.08.1930.

23 TDA/534/8477890, 16.08.1930.

rinin hem fikir olduğu bir düşüncedir. Bu açıdan başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batı kamuoyu SCF'nin kuruluşunu hem Türkiye'nin Millî Mücadele döneminden itibaren Batı'yla olumsuz giden ilişkilerinde umut verici bir dönemin başlangıcı hem de Sovyetler Birliği ve Avrupa arasındaki güç dengesinde Avrupa lehine önemli bir kazanım olarak görmüşlerdir. Zira bu dönemde Avrupa gündemini Avrupa'nın galip devletler, mağlup devletler ve Sovyetler Birliği olarak üçe böldüğü²⁴ ve Türkiye'nin Sovyet nüfuzundan kurtulması için Batı'nın bir şeyler yapması gerektiği²⁵ konuları meşgul etmekteydi. Türkiye'nin Sovyetlere olan yakınlığı ve Batı'ya karşı kuşkulu tutumu *muhteşem izolasyon* olarak adlandırılmakta ve endişeyle izlenmekteydi. SCF'nin kuruluşunun ardından ise, yeni kurulan partinin daha az *izolasyonist* bir tarz benimseyeceği yorumları Batı kamuoyuna hâkim olmuş ve siyasal hayattaki bu gelişme genellikle Türk dış politikası açısından *muhteşem izolasyonun* sonu olarak nitelendirilmiştir²⁶. Bu noktada Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren yürütülen dış politikanın, SCF ve Fethi Bey'in temsil ettiği liberal dünya görüşü dâhilinde değişime uğrama ihtimalinin Avrupa ve ABD kamuoyunda büyük bir heyecanla karşılandığını söyleyebiliriz. Örneğin dönemin İngiltere Büyükelçisi Helm, Londra'ya gönderdiği raporda Fethi Bey'in ve partisinin hem Türkiye'nin hem de Batı'nın çıkarları açısından olumlu bir gelecek vadettiğinin altını çizmektedir²⁷.

Fransa da Fethi Bey'in önderliğindeki partinin kuruluşunu Türk dış politikasında bir değişimin habercisi olarak değerlendirmiş, Le Quotidien gazetesi SCF'nin kuruluşu için, *Türkiye'de bir muhalefet fırkasının teşekkülü ehemmiyeti o memleketin hudutlarını aşan bir hadiseyi siyasiyedir* yorumunu yapmıştır²⁸. Fethi Bey'in Paris Büyükelçiliği görevinden dolayı Fransa'da iyi tanınması ve sempati kazanmış olması, bir bütün olarak uluslararası kamuoyunda Türk siyasal hayatındaki bu değişimden en çok Fransa'nın kazanım sağlayacağı yorumlarına yol açmıştır²⁹.

24 Louis Fisher, *The Soviets in World Affairs*, Vol II, Butler and Tunner, London 1930, s. 594-595.

25 Fransız Ataşemiliteri Sarrou'nun ilgili raporu için bknz: Osman Okyar, Mehmet Seyitdanhoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 99.

26 TDA/534/8477890, 16.08.1930; TDA/2763/13404740, 27.08.1930; TDA/2763/13405220, 2.10.1930; TDA/2763/13405162, 7.10.1930.

27 TNA/FO424/273, No:312, Helm'den Anderson'a, 12. 08.1930.

28 *Vakit*, 17.08.1930.

29 TDA/2763/13330770, 3.10.1930.

Fransa'nın tutumunda Türkiye'nin dış politikasındaki olası değişimin yanı sıra Duyun-u Umumiye borçları meselesinin de etkin olduğunu görmekteyiz. Türkiye ile Fransa'nın da aralarında yer aldığı alacaklı ülkeler arasında Osmanlı borçlarının ödenmesini şekillendiren 1928 tarihli sözleşmeyi³⁰ Fethi Bey'in Türkiye Baş Murahhası olarak imzalamış olması Fransa'nın SCF'ye bakışını belirleyen faktörler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Fransa'nın bakış açısına göre yeni fırkanın iktidar olması durumunda son dönemde iki ülke arası krize dönüşen sözleşmenin uygulanma meselesi aşılabacaktır. Bu olumlu havanın Fransız ekonomi çevrelerine de yansıdığını görmekteyiz. SCF öncesi Türk hisseleri her gün ani ve dramatik değişiklikler ve dalgalanmalar yaşamaktayken takip eden dönemde Türk hisselerinde istikrar ve yükseliş hâsıl olmuştur. Hatta İsmet Paşa'nın devletçilik vurgusu yaptığı ve Osmanlı borçlarına ilişkin olumsuz bir tavır takındığı Sivas nutkuyla Tevfik Rüştü Bey'in Times gazetesine verdiği Türkiye'nin mali zorluklarına ilişkin mülakattan sonra bile Türk hisselerindeki yükseliş devam etmiş ve SCF'nin Türk-Fransız ekonomik ilişkilerinde yarattığı bu olumlu hava bir süre varlığını korumuştur³¹.

SCF'nin kuruluşunu olumsuz karşılayan ülkelerin başında ise Sovyetler Birliği ve İtalya gelmektedir. Türkiye'de ikinci ve liberal bir partinin kurulması Sovyetler Birliği tarafından iki ülke arası ilişkilerde bir kriz olarak algılanmıştır. Moskova büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey, yeni bir fırkanın teşekkülünün Sovyet Rusya tarafından Türkiye'nin Batı kampına temayül ettiği şeklinde yorumlandığını belirtmektedir. Hatta bunun üzerine İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Ankara Büyükelçisi Suriç'le görüşüp bu endişeleri gidermeye çalışmışlardır³². ABD Büyükelçisinin ülkesine yolladığı raporlarda da Rusların Türk siyasal hayatındaki bu değişim sebebiyle öfkeli oldukları ve Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi'nin Tevfik Rüştü Beyin hemen her gün ziyaretine gittiği belirtilmektedir. ABD büyükelçisi; Tevfik Rüştü Bey'in dış politikada bir değişikliğe gidilmeyeceğine dair TASS ajansına verdiği mülakatın Sovyet Büyükelçisinin ısrarı sonucunda gerçekleştiğini iddia etmektedir³³. Bahsi geçen mülakatta, Tevfik Rüştü Bey, Fethi Beyin *harici siyasete taalluk eden hususta arada ihtilaf-ı efkâr olmasına imkan görmüyorum. Bu işlerde*

30 Yakup Kaya, "Fransa'yla İlişkiler", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, ed. Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar, İsmail Şahin, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 246.

31 TDA/2763/13330770, 3.10.1930.

32 TDA/2763/13404824, 10.10.1930.

33 NARA, Index Bureau: 867.00/2036, no:1117, 25.08.1930.

*hükûmete müzaheret etmek tabidir*³⁴ ifadesine atıf yaparak dış politikada herhangi bir değişikliğe gidilmeye gerek görülmemesini memnuniyetle karşıladığını belirtmiştir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey *dış politikada ve Sovyet Rusya'yla olan ilişkilerde herhangi bir değişikliğin söz konusu olmadığını, eski bir dostluğu kaybettirecek yeni bir dostluğun Türkiye için değer taşımadığını* belirtmiştir³⁵.

SCF'nin kurulduğu dönemde, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında hususi bir ilişki bulunmaktaydı. Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin yaptığı açıklamalarda, Avrupa'nın kendilerine katı bir çevreleme politikası uygulamakta olduğunu ısrarla belirtmekte ve bu siyaset karşısında Türkiye ile olan ilişkilere özel bir önem atfetmekteydi³⁶. Türkiye ile ilişkileri mümkün olan en yakın seviyede tutmak Sovyetler açısından azami önem taşırken Türkiye tarafından ise zaman zaman Moskova'nın Ankara'yı sadece kendisine bağlı bir devlet olarak görmek eğiliminde olduğu eleştirilerine yol açmaktaydı³⁷. İsmet Paşa bu durumu anlarında, *Ruslarla 1925'ten beri devamlı bir muahede ile birbirimize bağlanmış gibiydik* sözleriyle anlatmaktadır³⁸. Sovyetler Birliği, 1926'dan itibaren Batı devletleriyle Türkiye arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi hususundaki çabalara şüpheyle yaklaşmaktaydı³⁹. Bu noktada uluslararası konumunu yeniden inşa etmekte olan Türkiye'nin, Sovyet rejiminin düşmanlarıyla kendince tehlikeli olabilecek yakınlığını önlemenin Rus dış politikasının temel önceliklerinden biri hâline geldiğini söylemek mümkündür⁴⁰. SCF'nin kurulduğu dönemde, Sovyet Birliği'nin verdiği tepkiler ise SCF'yi Batı'yla kurulacak tehlikeli yakınlığın bir aracı olarak gördüğünü gözler önüne sermektedir.

SCF'nin kuruluşu Sovyetler Birliği'nin yanı sıra İtalya tarafından da endişeyle karşılanmıştır⁴¹. Roma Büyükelçisi Suat Beyin raporlarına göre; Türkiye'nin de

34 *Cumhuriyet*, 12.08.1930.

35 TDA/2303/8302577, 18.9.1930.

36 *Soviet Documents on Foreign Policy Vol II*, ed. Jane Degras, Oxford Univesrty Press, London 1952, s. 144-146.

37 Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 118.

38 İsmet İnönü, *İsmet İnönü'nün Hatıraları Cumhuriyetin İlk yılları I (1923-1938)*, Yenigün, İstanbul 1998, s. 137.

39 İnönü, *age.*, s. 139.

40 TNA/FO424/273, No:580, Strang'dan Henderson'a, 30.09.1930.

41 Sovyet ve İtalyan temsilcileriyle muharrirlerinin resmî açıklamalar dışında konuya ilişkin beyanları farklılık gösterebilmektedir. Bu durumu Türkiye'nin Roma büyükelçisi şu şekilde izah etmektedir: *mamañih pek mahrem görüştüğüm bazı gazeteciler, yeni firkanın teşekkülünü Gazi hazretlerinin*

kendisi gibi tek fırkayla idare edilmesini tercih eden İtalya'da, çok partili siyasal hayata geçiş kararı ve yeni kurulan partinin liberal kimliği rahatsızlık uyandırmıştır. Bunun yanı sıra İtalya da diğer ülkeler gibi SCF'nin kuruluşunu Türkiye'nin dış politikasının değişimine bir delil olarak değerlendirmiş ve Fransa'nın Türkiye'nin dış politikasında hâkim konuma geleceğinden endişelenmiştir⁴². İki savaş arası dönemde, 1928-1932 yılları arası kesit Türk-İtalyan ilişkilerinin altın yılları olarak anılmaktadır. Temel dinamiği İtalya'nın Fransa'nın Doğu Avrupa'da ve Türkiye'de etki kurmasını önleme hedefi olan bu süreçte⁴³ Türkiye de Balkanlar ve Akdeniz üzerindeki Fransız-İtalyan rekabetinde İtalya'dan yana bir tavır almıştı⁴⁴. Böyle bir ortamda İtalya, Fransa'nın lehine olacak bu gelişmeyi Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki çıkarlarına yönelik tehdit olarak algılamıştır. Bu açıdan, 12 Ağustos gibi erken bir tarihte, İtalyan basınında *Yeni Parti'nin Balkan Devletleri Birliği'yle işbirliği eğiliminde olduğu söyleniyor* şeklinde bir haberin çıkması anlamlıdır⁴⁵. SCF'nin kuruluşuyla yaşadığı kaygıları net bir biçimde ortaya koyan bu haberden de anlaşılacağı üzere İtalya nüfuz alanı olarak gördüğü Balkanlarda Fransa ve Batı'yla ilişkilerini revize etmiş Türkiye'nin etkili olmasını çıkarlarına aykırı bulmaktadır. Tüm bunların yanı sıra İtalya'nın SCF'ye dair endişelerini Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki Fransız rekabetine indirgemek eksik bir değerlendirme olur. Mussolini, İtalya, Türkiye ve Sovyet Rusya'nın Britanya ve Fransa tarafından oluşturulan Avrupa sisteminin kurbanları olduğunu ve bu üç *devrimci* devletin Avrupa sistemine karşı ittifak kurması gerektiğini düşünmekteydi⁴⁶. Bu noktadan bakıldı-

---

dehasına ve yüksek hüriyetperverinkilerine delil olarak gördüklerini ve kendilerinin bundan mahrum bulduklarını söylemişlerdir. Buradaki rejime göre eşhas ve malfilî müdürün ancak hükümeti gibi düşünmek mecburiyetinde bulduklarından kimse iki fırkayı tasvip etmemektedir. Bk. TDA/2763/13404556 29.09.1930; Prag maslahatgüzarı Cevat Bey de Prag'da görev yapan Sovyet temsilcisinin kendisine şöyle dediğini aktarmaktadır: tenkide maruz kalmayan, muhalefetsiz hükümet dünya yüzünde var mıdır? Zatinde kuvvetli bir rejimi bir hükümeti kanuni muhalefet ilâ eder. İşte bunu maatteessüf Rusya'da anlamak isteyen yoktur. Bk. TDA/2763/13404596, 29.09.1930.

42 TDA/2763/13404556, 29.09.1930.

43 Fabio L. Grassi, *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*, çev. Sadriye Güneş, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 302-316; Maxwell H. H. Macartney, Paul Cremona, *Italy's Foreign and Colonial Policy 1914-1937*, Oxford University Press, London 1938, s. 119, 192-197; Dilek Barlas, "Akdeniz'de Hasmane Dostlar İki Savaş Arasında Türkiye ve İtalya", *Doğu Batı*, 14 (2001), s. 211-216.

44 Dilek Barlas, "Friends or Foes? Diplomatic Relations Between Italy And Turkey, 1923-36", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), s. 242.

45 TDA/2763/13404945, 12.08.1930.

46 Barlas, *Friends*, s. 243.

ğında Avrupa sistemiyle uyumlu yeni bir partinin kurulması İtalya için olumsuz bir gelişmeydi.

Almanya da SCF'nin kuruluşunu, Türk dış politikasında bir değişim olarak deęerlendirmiştir⁴⁷. Konuya ilişkin Alman basının ilk etapta İsmet Paşa'nın Sovyetlere yakın dış politikasına karşılık muhalefetin yeni bir dış politika seçeneği oluşturduğuna dikkat çektiğini görmekteyiz. Buna göre, mali açıdan zorda olan Türkiye'nin Fethi Bey vasıtasıyla Fransa'dan borç almayı başardığı takdirde iktisadi olarak kurtulacağı ve bunun neticesinde de İsmet Paşa'nın Rus dostluğunun bir kenara bırakılıp, Türkiye'nin tekrar Avrupa'ya bağlanacağı değerlendirmesi dikkat çekici yorumlar arasındadır. SCF'nin kuruluşunun Avrupa güc dengelerine olası etkilerine de değinen *Der Bund* gazetesi ise *Avrupa'nın Türkiye için mücadelesinin yeniden başladığı*nı altını çizmiştir⁴⁸.

Bu dönemde Türkiye ve Almanya arasındaki ilişkilerin ağırlık noktasını ekonomik ilişkiler oluşturmaktaydı. Almanya'nın SCF'nin kuruluşu ve Türk dış politikasındaki olası değişim konusundaki kaygıları da siyasi olmaktan çok ekonomikti. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'yla yaşadığı sorunların da etkisiyle Almanya Türkiye'nin en önemli ekonomik partneri hâline gelmişti⁴⁹. Öyle ki, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Nadolny anlarında, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç'le bir centilmenlik anlaşması yaptıklarını ve Almanya tarafı Sovyetlerin Türkiye üzerindeki siyasi ilgisini kabul ederken Sovyet tarafının da Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik ilgisini kabul ettiğini belirtmekteydi⁵⁰. Bu dönemde Türkiye için Sovyetlerin siyasal alandaki yeri ne ise Almanya da ekonomik alanda benzer bir yerdedi. Türkiye, demiryolu yapımı için, 15.06.1927 tarihli anlaşmayla Almanya'dan 120 milyon marklık kredi almış, Türkiye'ye kredi karşılığında Alman demiryolu malzemesi sevkiyatına ilişkin antlaşma da 6.08.1930'da imzalanmıştı. Samsun ve İskenderun limanlarının inşasını da Almanya üstlenmişti⁵¹. SCF'nin kuruluşuyla Almanya'da, İsmet Paşa hükümetiyle yaptıkları anlaşmalar sonucu elde ettikleri ekonomik kazanımlarının geleceğine

47 TDA/2763/13404605, 1.10.1930.

48 Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 187-188.

49 Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Savaş arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 55-56.

50 Koçak, *Türk-Alman*, s. 19.

51 Muzaffer Deniz, *Alman Belgelerinde Türk-Alman İlişkileri (1923-1931)*, İlgı kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 23.

ilişkin kaygılar oluşmuştu⁵². Almanya, Türkiye’de tek etkin güç olduğu ekonomik sahada Batıyla ilişkilerde açılım sağlama niyeti olan liberal bir partiyi kendi çıkarlarına aykırı bulmaktaydı.

SCF’nin kuruluşu, Balkan ülkelerinde de Türk dış politikasında bir değişimin başlangıcı olarak yorumlanmıştır. Özellikle, Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya basınında Türkiye’de çok partili hayata geçiş kararıyla Batı’ya karşı *izolasyon* dönemin sona erebileceği ve Türkiye’nin dış politikada *istikamet değiştirebileceği* yorumları yapılmıştır⁵³.

Kuruluş Sebepleri Üzerine Değerlendirmeler

SCF’nin kuruluşu ve Türkiye’de çok partili hayata geçiş Batı kamuoyu tarafından genellikle 1929 ekonomik buhranıyla ilişkilendirilmiştir⁵⁴. Batı kamuoyunda ve Batılı ülkelerin Ankara’daki temsilcilerinin hazırladığı raporlarda, İsmet Paşa’nın demiryolu politikasının ve dış borçlanmaya karşı takındığı olumsuz tutumun neticesinde ülkenin ciddi bir ekonomik dar boğazda olduğunun altı çizilmiş ve SCF’nin kuruluşu Fransız mali çevrelerce düşünceleri iyi bilinen ve sempatiyle karşılanan Fethi Beyin Fransa’dan mali yardım alabileceği olmasıyla açıklanmıştır⁵⁵.

Çok partili hayata geçiş kararına ilişkin ekonominin yanı sıra, bazı siyasi sebepler de Batı ülkeleri tarafından değerlendirmeye alınmıştır. Bunların başında, Türkiye’nin batılılaşma hedefi ve Gazi’nin *diktatörlük* yakıştırmamasından duyduğu rahatsızlık gelmektedir⁵⁶. Örneğin, 21.09.1930 tarihli *Observer* gazetesi, dünya üzerindeki diktatörlerin ekonomik buhranın etkilerinden kaçamadıklarını belirtmekte ve değişikliği de bu çerçevede değerlendirmektedir⁵⁷. ABD’nin Ankara Büyükelçisi de SCF’nin kuruluş kararında Türkiye’deki mevcut siyasal yapının Batı tarafından diktatörlük olarak görülmesinin etkisinin büyük olduğunu belirtmekte ve siyasal

52 NARA, Index Bureau:867.00/2036, no:1117, 25.08.1930.

53 TDA/2763/13404740, 27.08.1930; TDA/2763/13405220, 2.10.1930; TDA/2763/13405162, 7.10.1930.

54 TDA/534/8477890, 16.08.1930.

55 NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930; TDA/534/8477890/, 16.08.1930; TDA/2763/13330770, 3.09.1930

56 Bk. *Vakit*, 17.08.1930; Grew, *age.*, s. 869.

57 TDA/534/8477555, 24.09.1930.

hayattaki bu yeniliği Türkiye'nin Batılılaşma hedefinin bir çıktısı olarak değerlendirmektedir⁵⁸.

Ayrıca İngiliz ve ABD kamuoyunda SCF'nin kuruluşu Gazi Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasındaki görüş ayrılıklarıyla da ilişkilendirilmiştir. İngiliz basınında ve büyükelçilik raporlarında, çok partili hayata geçiş denemesinin temelinde, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'yı tasfiye etmeye yönelik bir hamlesi olarak yorumlanmıştır⁵⁹. Dönemin Ankara Büyükelçisi Clerk, asıl yönetenin İsmet Paşa hükûmeti olduğunu; Gazi'nin temsili bir görevi ifa ettiğini belirterek bazı çevrelerde işinin bittiğinin dahi söylendiğini belirtmektedir⁶⁰. Raporda, Gazi'nin ilk etapta Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'ya İsmet Paşa'nın yerini teklif ettiği, sonra Fethi Beyi düşündüğü belirtilmektedir. Büyükelçinin bildirdiğine göre İsmet Paşa'nın yerini Fethi Bey'e ancak anayasal olarak bırakmakta ısrar etmesi üzerine SCF'nin kurulmasına karar verilmiştir⁶¹. Hatta bu bağlamda, İngiliz basınında, hükûmetin mali siyasetine dair eleştiriler barındıran Müller raporunun⁶², SCF'nin kurulmasını izleyen günlerde *Milliyet* tarafından yayınlanması, *akal çelen bir siyasi manevra* olarak değerlendirilmiş ve zamanlamasına dikkat çekilmiştir⁶³. ABD Büyükelçisi de raporlarında partinin kuruluş sebepleri arasında nihai olarak *İsmet Paşa'nın tahttan indirilmesinin* olduğunu belirtmektedir. Bahsi geçen raporlarda, Gazi'yle İsmet Paşa arasında birçok konuda ciddi anlaşmazlık olduğu, Gazi'nin değişiklik isteği; fakat İsmet Paşa'nın görevini bırakmak istemediği⁶⁴, Gazi'nin yeni partiyi *İsmet'i dizginlemek ya da ondan kurtulmanın yolunu hazırlamak* için kurdurduğu yorumlarına rastlanmaktadır⁶⁵.

58 NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930.

59 TNA/FO424/273, No:70, Helm'den Henderson'a, 10.08.1930.

60 TNA/FO424/273, No:356, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930.

61 TNA/FO424/273, No:356, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930.

62 İktisatçı Karl Müller, hükûmetin daveti üzerine, Türkiye gelerek bir merkez bankasının teşkil edilmesi için tetkiklerde bulunmuştur. Müller, araştırmalarının neticesinde hazırladığı raporda hükûmetin ekonomi politikasını eleştirmiş ve mevcut durumda merkezi bir tedavül bankasının kurulması için gerekli şartların Türkiye'de bulunmadığını belirtmiştir. Müller, paramın istikrarını sağlanmasını, demiryolu ve milli müdafaa harcamaları gibi devlet bütçesini zora sokan harcamalarda kısıtlamalara gidilmesini önermiştir. Müllerin raporundaki tavsiyeler SCF'nin hükûmete yönelttiği eleştirilerle uyumludur. Bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s. 110-115.

63 TDA/534/8477890, 16.08.1930; TNA/FO424/273, No: 69, Helm'den Henderson'a, 10.08.1930.

64 NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930.

65 NARA, Index Bureau:867.00/2036, no:1117, 25.08.1930.

Son olarak, İngiltere Büyükelçisi Clerk, Tevfik Rüştü Bey'in kendisine, CHF'de cumhuriyetçi fikirlere sahip bir muhalefetin gerekliliği üzerinde durulduğunu ve partinin kurulmasının sebeplerinden birinin de eleştirilerin resmî bir biçimde yapılmasının sağlanması olduğunu ilettiğini dile getirmektedir⁶⁶. ABD elçilik raporlarında da buna yakın yorumlara rastlamaktayız. ABD Büyükelçisi hazırladığı raporda, hükümet politikasına ve ekonomik önlemlere yönelik eleştirilerin had safhaya ulaştığına dikkat çekmekte ve bu yüzden iktidarın daha fazla tartışma hürriyeti ve bir muhalefet partisinin gerekliliğine ikna olduğunu belirtmektedir. Raporunda, Gazi'nin böylelikle bir nevi *güvenlik vanası* yaratarak yüz yüze kaldığına inandığı güçlükleri ve eleştirileri yatıştırmak niyetinde olduğu yorumu yapılmaktadır⁶⁷.

Görüldüğü üzere Batı devletleri tarafından SCF'nin kuruluşuna ilişkin sıralanan sebepler hem dönemin Türkiye'sinde dillendirilenlerle hem de SCF üzerine oluşan literatürle uyumludur. Bunun yanı sıra Sovyetler Birliği ve İtalya'nın bu konudaki değerlendirmeleri oldukça farklıdır ve Türkiye'deki iç politika dinamiklerinden ziyade uluslararası sistem perspektifli bir bakış açısına sahiptir.

Sovyet Rusya SCF'nin kuruluşunu Batı'nın Türkiye'yle kendisi arasındaki ilişkiyi bozmaya yönelik stratejisi, Rus basımındaki ifadeyle *Avrupa emperyalizminin entrikası*⁶⁸ olarak değerlendirmiştir. SCF'nin kuruluşunu kendileri aleyhinde Finlandiya'dan başlayarak İran'a kadar uzanan çevreleme politikası kapsamında değerlendiren Sovyetler Birliği'nin bakış açısına göre 1925 Locarno sürecinden itibaren uluslararası ilişkiler alanında Sovyet karşıtlığı aşikârdır ve SCF'nin kuruluşu bir iç politika hadisesinden ziyade, Batı'nın Sovyetleri yalnızlaştırma politikasının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu sefer Batı, uluslararası bir anlaşma ya da ittifak vasıtasıyla değil, Türkiye'nin iç siyasetine müdahale ederek Türk-Sovyet ittifakını kırmaya çalışmaktadır⁶⁹.

Sovyet kaynakları, Batılı ülkelerin, Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de miras bıraktığı ağır ekonomik buhrandan istifade etmeye çalıştıklarını ve Osmanlı borçlarının ödenmesini ısrarla talep etmekteki asıl amaçlarının Türkiye'yi iktisaden zor durumda bırakıp ardından maddî yardım teklifiyle gerek siyasi gerekse iktisadi imtiyaz koparmak olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiaya göre, Batılı ülkeler Tür-

66 TNA/FO424/273, No:356, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930.

67 NARA, Index Bureau: 867.00/2034, no:1107, 11.08.1930.

68 TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

69 TDA/2303/8301026, 29.09.1930; TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

kiye'yi kendilerine bağımlı kılarak, Sovyet Rusya ile cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kurulan hususi ilişkiyi sonlandırmayı hedeflemektedir⁷⁰.

SCF'nin kurulma sebeplerine dair İtalya'nın değerlendirmeleri de Sovyetler Birliği'ninki gibi Tőrkiye'nin dőrnya politikasındaki konumuna ve kendi dış politika kaygılarına ilişkindir. İtalya'ya gşe 1929 ekonomik bunalımının Tőr ekono-misinde yarattığı olumsuz neticeler Tőr siyasetini bu y€ne itmiştir ve Fethi Bey, Fransa Dışişleri Bakanlığı'yla uzun temaslardan sonra Tőrkiye i ve dış siyasetini tamamıyla değiştirmek şartına bağlı olarak mali yardım s€z€n€ almıřtır⁷¹. Fran-sa'nın, Fethi Bey ve SCF'ye verdiği destekteki asıl amacının Balkanlar ve Akde-niz'deki İtalyan etkinliğini ortadan kaldırmak olduğunu iddia eden İtalya, gelinen noktayı €lkelerinin b€lgedeki konumuna karşı *Paris tarafından ortaya çıkarılan savaş* olarak deđerlendirmiřtir⁷².

Uluslararası Kamuoyunda İsmet Paşa ve Fethi Bey

Bu d€nemde uluslararası kamuoyunda İsmet Paşa ve Fethi Bey'in adı sıklıca zik-redilmiştir. Avrupa kamuoyu, iki lidere daha ziyade ekonomiye bakış aıllarının farklılarına atıfla yer vermiş, İsmet Paşa'ya başta tekel uygulaması olmak €zere ekonomi politik anlayışından dolayı şiddetli eleştiriler y€nelmiştir. Bu bağlamda Tőrkiye'nin içerisinde bulunduğu ekonomik buhrandan İsmet Paşa'nın mali poli-tikalari sorumlu tutulmuş ve Paşa, Tőrkiye'nin millı kaynaklarını geliştirmesine dış dőrnyanın yardımcı olmasının €n€ne set çekmekle ve modern ekonomi fikrinden bihaber olmakla itham edilmiştir. Fethi Bey ise, liberal ekonomiye olan eğilimden dolayı zamanın gereklerini ve Tőrkiye'nin ihtiyaı olan ekonomik siyaseti iyi kav-ramış biri olarak deđerlendirilmiřtir⁷³.

Ekonomi politik bakış aıllarının yanı sıra liderlerin şahsiyetleri de bu d€nemde Avrupa kamuoyunun iliğisini y€nelttiği konular arasındadır. Bu hususta Avrupa değerlerine olan yakınlığından dolayı Batı'nın Fethi Bey'e g€sterdiği sempati belir-gindir. Ayrıca Fethi Bey'e halk tarafından g€sterilen sevginin ve kendisine atfedilen *kurtarıcı* rol€n€n de Avrupa kamuoyuna yansıdığını g€rmekteyiz⁷⁴. Mustafa Kemal

70 TDA/2303/8301026, 29.09.1930.

71 TDA/541/12872696, 16.09.1930.

72 TDA/541/12872696, 16.09.1930.

73 TDA/534/8477890, 16.08.1930; TDA/3983/16884646, 1.9.1930; TDA/2763/20510382, 10.9.1930; NARA, Index Bureau: 867.00/2034, no:1107, 11.08.1930.

74 TDA/534/10167421, 8.11.1930.

Paşa'yla Fethi Bey arasındaki dostluk da Avrupa kamuoyunda sıkça vurgulanmıştır. Hatta sürecin başlarında, her ne kadar İsmet Paşa'nın partisinde olsa da Gazi'nin Fethi Bey'e olan sempatisinden dolayı, durumun İsmet Paşa aleyhinde olduğu yorumları yapılmıştır⁷⁵. Bu noktada, Batı kamuoyu tarafından Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya nazaran siyaset ve ekonomi düşüncesinde Batılı, modern ve liberal değerlere daha fazla haiz olarak tanımlanmış, Fethi Bey ile aralarındaki dostluk ve bakış açılarındaki yakınlık sık sık vurgulanmıştır⁷⁶. Avrupa kamuoyunda ve devlet ricali arasında Fethi Bey'e yönelik ilgi ve sempatiye karşın Türkiye'yi yönetmesi hususunda bazı tereddütlerin de mevcut olduğunu görmekteyiz. Örneğin İngiltere Büyükelçisi, temsil ettiği değişikliğin Türk siyasal hayatında ilgiyle karşılanmasına rağmen Fethi Bey'in işinin zor olduğu ve İsmet Paşa'nın yeniden istenen adam olabileceği yorumunu yapmaktadır. Zira Büyükelçiye göre Türkiye'nin demokratik bir idareye hazır olduğunu söylemek için henüz erken olabilir⁷⁷.

Fethi Bey'le şahsen görüşen ABD ticaret ataşesinin de fikirleri benzerdir. Ticari ateşe raporunda Fethi Bey'in samimi olduğundan şüphesi olmadığını; fakat bunun yanı sıra ülkenin ekonomik durumuna nasıl bir iyileşme getireceğine yönelik gerçek ve yapısal bir fikri olduğunu düşünmediğini belirtmektedir⁷⁸. ABD Büyükelçiliğinin 25.08.1930 tarihli raporu da, Fethi Bey karakterindeki bir siyasi profilin başarılı olabilmesinin koşulu olarak siyasi istikrarın yerleşikliğine vurgu yapmaktadır. Ardından ise bilhassa Türkiye gibi ülkelerde siyasi partilerden ziyade siyasetçilerin önemli olduğunun altını çizen rapor şöyle bir karşılaştırma sunmaktadır: *İsmet Paşa, dinamik, lider ve gerçek bir savaşçı. O bir asker. Asyalı bir asker ve Batıya karşı çok az bir anlayış ve sempatiye sahip. Müsamahasız, sabit, şüpheli, inatçı. Diğer taraftan Fethi Bey, daha miskin, daha yavaş, fazlasıyla uzlaşmacı ve uzlaştırıcı, siyaseten ya da başka sebeplerden görüşlerini değiştirmesi gerektiğinde uysal ve Batıyla tamamen uyumlu*⁷⁹...

Sovyetler Birliği'ndeki genel yaklaşıma baktığımızda, Avrupa'daki tutumun tam karşıtı bir durumla karşılaşmaktayız. İsmet Paşa ve hükümetine sempatiyle yaklaşan Sovyet kamuoyunda, Türkiye'de iş başında bulunan CHF hükümetinin ve İsmet Paşa'nın, iç siyasette ülkenin mahsulatının inkişafı, dış politikada da başta Sovyet Hükümeti olmak üzere komşularla işbirliği politikası yürüttüğü için Batı ta-

75 TNA/FO424/273, No: 312, Helm'den Henderson'a, 12.08.1930.

76 Bk. TDA/534/8477890, 16.08.1930.

77 TNA/FO424/273, No: 312, Helm'den Henderson'a, 12.08.1930.

78 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no: 1129, 24.09.1930.

79 NARA, Index Bureau: 867.00/2036, no: 1117, 25.08.1930.

rafından tehdit olarak algılandığı vurgusu dikkat çekmektedir⁸⁰. Buna karşın Fethi Bey *şarka istinat eden İsmet Paşa'nın kat'i muhaliflerinden ve Batı'nın samimi dostlarından*⁸¹ olarak gösterilmiş hatta *emperyalistlerin doğrudan doğruya ajanı*⁸² olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra *Fethi Bey'in şahsında Sovyet Rusya'nın düşmanını gördüklerini* açıkça belirten Sovyet kamuoyu, aynı düşmanlığın yeni fırkanın önde gelen isimlerinde de mevcut olduğunu öne sürmüş ve Ahmet (Ağaoğlu)Bey ile Yusuf (Akçura) Bey'i de birer örnek olarak göstermiştir⁸³.

Alternatif Uluslararası Düzen Anlayışları ve Serbest Cumhuriyet Fırkası Parti Programı

SCF'nin parti programı oldukça kısa ve temkinli bir metin olup on bir maddeden oluşmaktadır. Birinci maddede SCF'nin cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlı olduğunun altı çizildikten sonra devam eden maddelerle program, partinin iktisadi ve siyasi liberalizm anlayışına sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Programın ilk yedi maddesi konjoktürel olarak ülke gündeminde tartışmalı konulara iktisadi liberalizm perspektifinden çözüm önerileri getirerek kendisini CHF'den ayırıştırmaktadır. Bu bağlamda, *fırka paramızın bir an evvel değer tespiti için tedbir almak ve memleketimizde iş görmek isteyecek harici sermayeye bu suretle yol açmak kararındadır* şeklindeki dördüncü madde ile... *bir taraftan vatandaşların refahına, mali ve iktisadi her türlü teşebbüsüne engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez ve memleketin iktisadi hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının yardımcısıdır* şeklindeki beşinci madde konumuz açısından özellikle önem arz etmektedir. Programın, sekizinci ve dokuzuncu maddesi devlet-fert ilişkisine eğilmekte ve siyasal liberalizme vurgu yapmaktayken onuncu madde yeni partinin dış politikaya dair bakış açısı belirlemektedir. Bu maddede, fırka dış politikada, Türkiye Cumhuriyetinin komşularıyla ve bütün devletlerle münasebetlerinin dostluk ve samimiyet dairesinde yürütülmesi ve kuvvetlendirilmesine ve Cemiyet-i Akvam'la daha sıkı surette teşriki mesaiye (işbirliğine) ehemmiyet verecektir denilmektedir. Programın son maddesi olan on birinci madde ise, tek dereceli seçim usulünün ve Türk kadınının da siyasi hukuka dâhil edilmesi prensibinin kabul edildiğini belirtmektedir⁸⁴.

80 TDA/2303/8301026, 29.09.1930.

81 TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

82 TDA/571/4897496, 12.11.1930; TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

83 TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

84 Okyar, *age.*, s. 470-472; Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 79-88.

Literatürde genellikle, parti programında gözümüze çarpan özelliklerden birinin, daha sonra da uzun yıllar boyunca görülecek bir uygulama olarak, dış politika alanında iktidar ve muhalefet arasında ayrılık bulunmaması olduğu yorumları yapılmaktadır⁸⁵. Birçok kaynakta CHF ve SCF programları arasında ekonomi alanı dışında bir farklılık olmadığı belirtilmektedir⁸⁶. Biz bu düşünceye iki açıdan karşı çıkmakta; programın, dönemin uluslararası ilişkilerini belirleyen temel öğelerle bir arada düşünüldüğünde, Türk dış politikasına –ister istemez- bir değişiklik getireceğini ve bu anlamda SCF'nin iktidarın izlediği dış politikadan farklılaşma iddiasında olduğunu düşünmekteyiz.

İlki parti programının 10. maddesindeki MC vurgusudur. MC'ye üyelik vurgusu dönem itibarıyla özel bir önem taşımakta ve dış politikada bir değişim arzusu- nu ifade etmektedir. Bu dönemde Sovyetler kendisi girmediği gibi Türkiye'nin de MC'ye⁸⁷ girmesine karşı çıkıyordu⁸⁸. Zira böyle bir durumda Türkiye'nin kendisinden uzaklaşacağından ve MC vasıtasıyla kendisi karşısında daha fazla davranış özgürlüğü kazanacağından endişe etmekteydi⁸⁹. Dolayısıyla parti programında MC vurgusu yapılması başlı başına dış politikada yeni bir dönem anlamına gelmekteydi ve aşağıda görüleceği üzere bu vurgu Sovyetler Birliği'ni oldukça rahatsız etmişti.

İkincisi ise dönemin uluslararası sisteminin yapısından kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen dönemde dış dünyada çok partili demokrasiler tek model değildi. Sovyetler Birliği ve Faşist İtalya da vardı⁹⁰. Hatta bu dönemde dünya siyaseti; birbirinin alternatifi uluslararası düzen anlayışları ile rakip toplumsal sistemler arasında bir düello imgesi yaratmaktaydı⁹¹. Savaşın ardından Türkiye, Batılı liberal paradig- maya alternatif olan Sovyet ve İtalyan modeline yaklaşırken dış politikada da bu ülkelerle yakın bir ilişki tesis etmişti. Oysaki dönemin otoriter ve totaliter rejim-

85 Yetkin, *age.*, s. 96.

86 Hilmi Uran, *age.*, s. 194.

87 Türkiye'nin MC'ye katılımı, 1932'de İsmet İnönü tarafından yapılan Moskova ziyaretinde Sovyetler Birliği'nin ikna edilmesinin ardından gerçekleşecektir. Bk. İnönü, *age.*, s. 149.

88 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1974, s. 287; Özden Zeynep Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", *Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 1994, s. 63-64; Ficher, *age.*, s. 613; *Vakit*, 17.08.1930.

89 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl*, s. 288.

90 Tunçay, *age.*, s. 246.

91 Marc Mazover, *Dünyayı Yönetmek*, çev. Mehmet Moralı, Alfa, İstanbul 2015, s. 200-203.

lerinin yaklaşımlarından ayrılan SCF'nin programı⁹² Batılı liberal paradigmanın içerisinde şekillenmekteydi ve Türkiye'yi, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren hususi bir ilişki tesis edilen Sovyetlerden uzaklaştırırken Millî Mücadeleden itibaren kuşkuyla yaklaşılan, Batı bloğuna yakınlaştıran bir projeksiyon sunmaktaydı. Bu yüzden Türkiye'nin MC'ye üyeliğiyle ve Batı'nın siyasi yapılarına uyumuyla bambaşka bir boyut kazanan, Türkiye'nin Batı'ya aidiyetini tescilleyen⁹³ bu girişimi uluslararası neticeleri de olabilecek bir girişim olarak değerlendirmek daha doğrudur. Nitekim parti programının belirginleşmesinden sonra uluslararası alanda ortaya çıkan reaksiyonlar bunu desteklemektedir.

Programın yayınlanmasının ardından, Avrupa ilk etapta, yeni partinin tamamen laik ve cumhuriyetçi bir parti olduğunun altını çizerek Cumhuriyetin temel prensiplerine ilişkin bir dönüşümün beklenmediğini vurgulamış ve bu konudaki endişeleri bertaraf etmiştir. Bunun ardından ise Cumhuriyetin temel prensiplerinde CHF ile aynı noktada duran partinin ekonomi, iç ve dış politika alanında CHF'den farklı bir politika izleyeceğinin altını çizmiştir⁹⁴.

Bir bütün olarak Avrupa kamuoyundaki değerlendirmeleri dikkate aldığımızda partinin liberal çizgisinin Avrupa'da büyük yankı uyandırdığı ve ekonomi-politik tutumunun Batı kamuoyu açısından öncelikli bir öneme sahip olduğü görülmektedir. Avrupa kamuoyu, SCF'nin parti programında yer alan ilkelerden tekellerin kaldırılması, ticaret özgürlüğü ve yabancı sermayenin teşvik edilmesini ön plana çıkarmış ve SCF'nin Batı tarzı liberal ekonomik değerlere olan yakınlığının altını çizmiştir⁹⁵.

Bu noktada ABD'nin, partinin Batı'nın temsil ettiği liberal-ekonomik değerlere ilişkin tutumuna verdiği belirgin öncelik gözlerden kaçmamaktadır. ABD, SCF'nin kuruluşunun ardından, dış politikadaki değişim olasılığından önce ekonomi-politik değişimle ilgilenmiştir. ABD Türkiye Büyükelçiliğinin raporlarında da ekonomi siyasetindeki değişime dış politikada gerçekteşecek değişimden daha fazla yer ve-

92 Emrence, *age.*, s. 87.

93 Emrence, *age.*, s. 31.

94 TNA/FO424/273, No:312, Helm'den Henderson'a, 12.08.1930; TDA/534/8477890, 16.08.1930.

95 TNA/FO424/273, No:69, Helm'den Henderson'a, 10.08.1930; TDA/534/8477890, 16.08.1930; TDA/2763/20510382, 10.9.1930; TDA/2763/13405265; 6.10.1930; TDA/2763/13404629, 1.10.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930; NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no:1129, 24.09.1930.

rilmiştir. ABD ticaret ataşesinin Fethi Bey ve Ahmet (Ağaoğlu) Bey'le, İstanbul'dan İzmir'e giden vapurda tesadüf eseri olduğunu belirttiği görüşmenin ağırlık noktasını da ekonomi oluşturmaktadır. Ateşe, özellikle ülkenin finansal istikrarı için yeni partinin ne gibi önlemler almayı düşündüğü sorusu üzerinde durmuştur. Ataşenin, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri de konu etmesi konumuz açısından dikkat çekmektedir. Sovyetlerin damping politikasının altını çizen atâşe Fethi Bey'in bu konudaki fikirlerini sormuştur. Fethi Beyin cevabının Sovyet Rusya'nın ekonomi politikasının Türkiye maliyesine zarar verdiği yönünde olması ve mevcut hükümetin yabancı sermayeden kaçınmak suretiyle hata yaptığını belirtilmesi ABD tarafından olumlu karşılanmıştır. Dikkat çeken bir diğer nokta da Fethi Bey'in atâşeye yönelttiği Amerikan sermayesinin neden Türkiye yatırımlarına yeterince ilgi göstermediği sorusu ve ABD ve Türkiye arasında ticaretin teşvik edilmesi için karşılıklı yardımlaşılırsa memnun olacağını beyan etmesidir. Ataşenin bu soruya cevabı ise, hiçbir ciddi Avrupalı kapitalist grubun koşullar daha istikrarlı ve kanunlar daha liberal olmadıkça Türkiye'ye yatırım konusunda ilgi göstermelerinin mümkün olmadığı yönündedir. Görüşmenin son kısmında ise MC'ye yönelik konulara değinilmiştir⁹⁶.

ABD MC'ye üye değildi ve dönem itibariyle Avrupa güç dengesi meselelerinden uzak duran bir politika izlemekteydi. ABD dış politikası; iki dünya savaşı arasındaki dönemin karakteristik bir özelliği olan piyasalar için mücadele kriteri çerçevesinde şekillenmekteydi. Dolayısıyla ekonomiyi ön plana alan ve MC'yi ikinci planda bırakan tutum kendi içinde anlaşılır bir çerçeve sunmaktadır. MC üyesi olan İngiltere ve Fransa için ise parti programının onuncu maddesi en az ekonomiye ilişkin maddeler kadar önem taşımaktaydı.

Partinin programının açıklanması üzerine İngiltere Büyükelçiliğinden Londra'ya giden raporlarda 10. maddenin altı çizilmiş ve dış politika açısından programının ana noktasının MC'yle işbirliğini olduğu belirtilmiştir⁹⁷. Fransa da İngiltere gibi parti programının 10. maddesine büyük önem atfetmiştir. Hatta programın açıklanmasının ardından Fransa Büyükelçisi, İngiltere Büyükelçisine Türkiye'nin MC'ye girişini desteklemeye yönelik ortak hareket etmeyi dahi teklif etmiştir⁹⁸.

96 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no: 1129, 24.09.1930.

97 TNA/FO424/273, No: 317, Helm'den Henderson'a, 14.08.1930.

98 TNA/FO424/273, No: 6583, Henderson'dan Clerk'e, 22.09.1930.

Fransa ve İngiltere açısından 10. madde SCF'nin liberal çizgisiyle beraber düşünüldüğünde büyük önem taşımaktaydı. Zira Musul sorunun çözümünün ardından İngiltere Türkiye'yi Sovyetlerden uzaklaştırmak amacıyla Milletler Cemiyetine çekmeye çalışıyordu⁹⁹. Bu noktada İngiltere'nin 10. maddeyi geniş bir biçimde yorumlayarak dış politikada büyük bir değişimin işaretçisi olarak gördüğünü söyleyebiliriz. İngiltere Büyükelçisi raporunda bu maddeye dayanarak SCF'nin dış politikada mevcut iktidara kıyasla Batı'yla daha fazla işbirliği içerisinde olacağını düşündüğünü belirtmektedir. Bunun yanı sıra büyükelçi, bahsi geçen maddeye dayanarak ve dönemin uluslararası siyasetine damgasını vuran revizyonizm-statükoculuk tartışmalarına atıfla SCF'nin iktidar olması durumunda Türkiye'nin, uluslararası statükonun korunmasından yana bir tutum takınacağını, uluslararası barışın savunucusu olacağını da değerlendirmelerine eklemektedir¹⁰⁰.

Görüldüğü üzere İngiltere, Fransa ve ABD'nin SCF'nin parti programına dair yorumları ekonomik liberalizm çizgisi ve MC'ye yönelik işbirliği vurguları etrafında toplanmaktaydı. Zira SCF bu ilkelerle iki savaş arası dönemin uluslararası sisteminde, hem piyasalar arası rekabette hem de dış politika ve strateji konularında Batı'dan yana tutum almış olmaktadır. Tüm bunlar Türkiye'nin Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini de etkileyeceğinden bu maddeler Batı kamuoyu tarafından sıkça işlenmekte, Batılı diplomatlar da bu noktaların altını çizmekteydi. Bu anlamda programın açıklanmasının ardından, *Times*'ın İstanbul muhabirinin yorumu konumuz açısından anlamlıdır: *Bu program şimdiki hükûmetin dâhili ve harici siyasetinden memnun olmayan Türk münevverlerini memnun eder. Fakat Sovyet Rusya'ya memnun etmez. Türkiye'yi Bolşevik nüfuzundan tamamiyle serbestleştirmek için vuku bulacak teşebbüsü Rusların ne suretle karşılayacaklarını görmek enteresan olacaktır*¹⁰¹.

Programın basın ve ifade özgürlüğüne ilişkin maddeleri Batı kamuoyunda tali bir yer edinirken, liberal demokratik değerlerin öncüsü olan bu ülkelerin tek dereceli seçim ve kadınların siyasal haklarının sağlanmasını içeren 11. maddeye ilişkin sükûneti ise şaşırtıcıdır.

Parti programının Sovyetler Birliği'ndeki yankılarına baktığımızda, burada da programın liberal ruhu, ekonomi politikası ve MC'yle işbirliği vurgusu yapan 10. maddesinin ön plana çıktığını görmekteyiz. Sovyetler Birliği, SCF programını dö-

99 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl*, s. 287.

100 TNA/FO424/273, No: 69, Helm'den Henderson'a, 10.08.1930; TDA/534/8477890, 16.08.1930.

101 *Vakit*, 20.08.1930.

nemin uluslararası siyasetindeki bölünmüşlüğe uygun bir biçimde Sovyet Rusya ve Batı sistemleri karşıtlığından okumuştur. Programın açıklanması üzerine oldukça sert tepkiler veren Sovyet basını, *bunların garp tarafları olduklarını anlamak için programlarına bakmak yeterlidir diyerek SCF'yi Batı tarzı idare anlayışını Türkiye'de hâkim kılmakla itham etmiştir*. Sovyet Rusya'ya göre, tekellerin kaldırılması, özel sermayenin iştiraki, yabancı sermayeye kapıların açılması ve özellikle de Milletler Cemiyeti'yle sıkı münasebatta bulunmak hedefi Türkiye'yi Sovyetler'den uzaklaştırırken Batı'ya yaklaştıracak olan prensiplerdir. Ayrıca Fethi Bey'in programını tüm Avrupa taleplerine olumlu cevap veren bir metin olarak değerlendiren Sovyet basını, şahsi hürriyet, serbestlik, umumi içtima, ifade hürriyeti, intihabat ve kadınlara tam hukuk gibi Batı'nın önemseydiği değerlerin bulunmasının yanı sıra köylü ve işçilerin hayatına dair hiçbir şey olmadığına da altını çizerek programı eleştirmiştir¹⁰².

Parti programının yanı sıra, partinin ileri gelenlerinin bazı demeçleri de uluslararası arenada geniş yankı uyandırmıştır. Azınlıklara ilişkin siyaset bunların başında gelmektedir. Kuruluşunun hemen ardından Fethi Bey, Ermeni gazetelerine verdiği demeçte partisinin ırk ve din farkı gözetmeyen programıyla tüm azınlıkların oylarına talip olduğunu belirtmişti¹⁰³. Genel Sekreter Nuri Bey azınlık aydınlarıyla görüşmüş, partisinin Musevilerden, Rumlardan ve Ermenilerden yerel seçimlerde aday göstereceğini açıklamıştı¹⁰⁴. Kuruluş döneminde SCF İstanbul teşkilatında Rasimpaşa bölgesinde bir gayrimüslime idare kurulunda üye olarak görev vermiş¹⁰⁵, katıldıkları tek seçim olan 1930 Belediye seçimlerinde de listesinde azınlıklara yer vermişti. İstanbul'daki 117 adayın on üçü; İzmir'deki 77 adayın ise dördü azınlık gruplarına mensuptu¹⁰⁶. CHF'nin gayrimüslimlerden hiç aday göstermesine karşılık SCF'nin gayrimüslim aday göstermesi iki partinin farkları arasında azınlıklara ilişkin siyaseti de eklerken¹⁰⁷ uluslararası alanda SCF'yi azınlık dostu parti konumuna yükseltmişti¹⁰⁸. Bu durum Türkiye ile karşılıklı olarak azınlıklara

102 TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

103 Rıfat Bali, "1930 Belediye Seçimleri ve Serbest Fırkanın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, 167 (1997), s. 25.

104 *Cumhuriyet*, 31.08.1930, Özipek, *agt.*, s. 53, Bali, *agm.*, s. 25.

105 İlknur Koç, *Serbest Cumhuriyet Fırkası İstanbul Teşkilatı ve Azınlıklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2018, s. 28-29.

106 Bali, *agm.*, s. 25, İlknur, *agt.*, s. 106.

107 Yetkin, *age.*, s. 187.

108 *Vakit*, 20.08.1930.

sahip olan Balkan ülkelerinde büyük yankı uyandırmıştır. Özellikle Yunanistan ve Bulgaristan'da yeni partinin azınlık siyaseti olumlu karşılanmış ve bu siyasetin Balkan barışına katkıda bulunacağına altı çizilmiştir¹⁰⁹.

Serbest Cumhuriyet Fırkası Sona Yaklaşırken Batı Kamuoyu: İzmir Mitingi, Belediye Seçimleri ve Partinin Feshi

İzmir mitingi ve belediye seçimleri, başta İngiltere ve ABD olmak üzere Batı kamuoyu tarafından ilgiyle izlenmiştir. Her iki ülkenin İzmir konsolosları yolladıkları raporlarda, miting için Fethi Beyi karşılamaya gelenlerin kalabalığı ve coşkusu karşısında derinden etkilendiklerini belirtmekte ve bu durumu hükümet için olduğu kadar Fethi Bey için de bir sürpriz olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, ABD ve İngiltere konsolosları mitinge dair hükümetlerine yolladıkları raporlarda Türkiye'deki basının, mitingi azımsamaya çalışan bir üslup takınmasını, medeni ve barışçıl olmalarına rağmen toplanan kalabalığı sarhoş ve çapulcu ilan etmesini son derece yanlış bir politika olarak değerlendirmişlerdir. ABD Büyükelçilik raporlarında İzmir'de *son derece düzenli ve iyi huylu bir kalabalık* olduğu belirtilmektedir¹¹⁰.

İngiltere'nin İzmir Konsolosu miting esnasında olayların çığırından çıkmasını yerel polisin yeni koşullara ayak uydurmada yetersiz kalışına bağlamaktadır¹¹¹. İzmir'deki ABD ticari ataşesi Julian Gillespie de mitinge ilişkin hazırladığı raporunda henüz Fethi Bey İzmir'e doğru yol alırken polisin rıhtımdaki ev ve işyerlerinde asılı bayrakları zorla toplamasıyla hatalı bir tutumun ortaya çıktığının altını çizmektedir. Ataşeye göre, miting esnasında polisin kalabalığa ateş etmesi neticesinde 16 yaşındaki bir çocuğun hayatını kaybetmesiyle durum ciddi bir toplumsal krize dönüşmüştür. Hatta şehirdeki bu kriz havasının hapishanedeki mahkûmlara dahi yansıdığını belirten Gillespie, mahkûmların kontrolden çıkarak *İsmet Paşa istifa, Fethi Bey çok yaşa* diye slogan attıklarını ve itfaiye teşkilatının devreye girerek İzmir merkez hapishanesindeki ayaklanmayı mahkûmların üzerine su tutarak bastırıldığını nakletmektedir¹¹².

Mitinge ilişkin ABD ve İngiltere Büyükelçiliklerinin hazırladığı raporlarda, İzmir Mitingi ile irtica tehlikesi arasında bir bağ kurulduğuna rastlanmamıştır. *Times*

109 TDA/2763/13404858, 21.10.1930; TDA/2763/13404740, 27.08.1930.

110 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no: 1129, 24.09.1930; NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no: 41, 3.10.1930; TNA/FO424/273, No: 355, Clerk'ten Henderson'a, 08.09.1930.

111 TNA/FO424/273, No: 355, Clerk'ten Henderson'a, 08.09.1930.

112 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no: 1129, 24.09.1930.

ve *Guardian* gazeteleri¹¹³ ve İngiltere Büyükelçisi Helm olaylardan komünistleri ve Bolşevik propagandasını sorumlu tutmuştur¹¹⁴. ABD elçilik raporlarında ise bu görüşe karşı çıkıldığı görülmektedir. İşçiler de dâhil Mitinge katılanların, temel probleminin iş kılığı ve düşük ücretler olduğunun altının çizildiği raporlarda, *işin ucunun Bolşeviklere dayandırılmasının abartı olduğu; yaşanan olaylarda bir yabancı parmağının olmadığı* belirtilmektedir¹¹⁵. ABD temsilcileri, mitinge dair raporlarında olayların sorumlusu olarak polisi ve Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'i göstermektedir¹¹⁶. Mahmut Esat Bey'in valinin tarafsız bir politika izlemeyi terk etmesinde payı olduğu düşünülmektedir¹¹⁷.

Fethi Bey'in İzmir Mitinginin ardından, Batı Kamuoyunun belediye seçimlerini de yakından takip ettiğini, İngiltere ve ABD'nin seçimleri hayal kırıklığı olarak nitelendirdiğini görmekteyiz. Dönemin ABD Büyükelçisi, belediye seçimlerinin siyasi bir gelişme anlamında hiçbir önem taşımadığını, aksine Türkiye'deki siyasi inisiyatif eksikliğini gözler önüne serdiğini belirtmektedir¹¹⁸. İngiltere Büyükelçisi ise seçmenlerin çoğunluğunun hükümetin aleyhinde olduğu yönünde bir kanıya sahip olduğunu belirtmekte¹¹⁹ ve seçimlerden çıkan asıl sonucun insanların memnuniyetsizliği olduğunun altını çizmektedir¹²⁰.

Ayrıca *Times* ve *Manchester Guardian*, SCF'nin seçimlerde hile, yolsuzluk ve baskı olduğu yönündeki iddialarının temelsiz olmadığını haber yapmış ve özgür bir seçim olsaydı durumun farklı olacağını belirtmiştir¹²¹. Seçimlere hile karıştığı iddialarına ABD ve İngiltere Büyükelçiliklerinin raporlarında da rastlanmaktadır. ABD ve İngiltere Büyükelçileri hükümetin büyük ölçüde zaferini, muhalefet seçmenini sindirmek, diskalifiye etmek ve oy sandıklarında hile yapmaya borçlu olduğu noktasında hem fikirlidir¹²².

113 TDA/534/10167421, 8.11.1930; TDA/2763/20510382, 10.9.1930.

114 TNA/FO424/273, No: 369, Clerk'ten Henderson'a, 24.09.1930.

115 NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no:41, 3.10.1930.

116 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no:1129, 24.09.1930.

117 NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no: 41, 3.10.1930.

118 NARA, Index Bureau: 867.00/2046, no:1144, 22.10.1930.

119 TNA/FO424/273, No:400, Clerk'ten Henderson'a, 14.10.1930.

120 TNA/FO424/273, No:433, Clerk'ten Mr. A. Henderson'a, 13.11.1930.

121 TDA/534/10167421, 8.11.1930; TDA/2763/13405339, 30.09.1930.

122 TNA/FO424/273, No:411, Clerk'ten Henderson'a, 23.10.1930; TNA/FO424/273, No:433, Clerk'ten Henderson'a, 13.11.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2046, no:1144, 22.10.1930.

SCF'nin kapanması Batı kamuoyu tarafından tepkiyle karşılanmış, büyük bir hayal kırıklığı ve Türkiye'nin siyasi gelişiminde bir geriye gidiş olarak değerlendirilmiştir¹²³. Partinin kapanma sebepleri üzerine yapılan yorumlarda ise İzmir Mitinginden dolayı ortaya çıkan hoşnutsuzluk üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu hususta özellikle ABD ve İngiltere kamuoyunda ve resmî raporlarında, İzmir mitingiyle liberallerin sansasyonel bir başarı elde edeceğinin ortaya çıkmasının Gazi dahil herkesi rahatsız ettiği belirtilmiş ve İzmir mitingi *sonun başlangıcı* olarak değerlendirilmiştir. Bunun ardından ise, bütün hoşnutsuz kesimlerin kendilerinden medet ummasının da SCF aleyhine işlediğinin altının çizildiğini görmekteyiz¹²⁴. Ayrıca ABD ve İngiltere Büyükelçileri, Hükûmetin basın yoluyla, İzmir'de çıkan olaylar başta olmak üzere bütün olumsuzlukları SCF'ye atfederek yeni partiyi gözden düşürmeye çalıştığını dile getirmektedir. Ayrıca her iki ülkenin temsilcisi de azınlıklara yönelik politikasının da SCF'nin aleyhine kullanıldığına dikkat çekmektedir¹²⁵. ABD Büyükelçisinin yakıştırmasıyla SCF bu süreçte memleketin ateşini ölçen bir kliğe dönüşmüştür¹²⁶. Ayrıca İngiltere Büyükelçisi gelinen noktada, Fransa'nın SCF'nin kuruluşundan itibaren izlediği politikanın da payı olduğu görüşündedir. Büyükelçiye göre partinin kuruluşuyla beraber, Fransa'nın izlediği hatalı tutum, partinin ve Fethi Bey'in Paris'in etkisi altında olduğu görünümü yaratmış ve halk arasında ne olursa olsun dışarıdan yönetilen bir adam yerine İsmet Paşa'yı tercih etmenin daha doğru olacağı kanaati oluşmuştur. Clerk, bu durumun ülke içinde reaksiyonlara sebep olduğunu ve *partiye Quai-d'orsay (Fransa Dışişleri Bakanlığı) gölgesinin düştüğünü* belirtmektedir¹²⁷.

Parti'nin kapanmasının ardından, Fethi Bey ve SCF taraftarlarının, Gazi tarafından yüz üstü bırakıldıklarını düşündükleri İngiliz basınına da büyükelçilik raporlarına da yansımıştır¹²⁸. Hatta Helm raporunda, öngörülemeyen sebeplerden dolayı

123 TNA/FO424/273, No:120, Clerk'ten Henderson'a, 17.11.1930; TDA/534/5375766, 2.12.1930.

124 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no:1129, 24.09.1930; NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no: 41,3.10.1930; TNA/FO424/273, No:439, Clerk'ten Henderson'a,19.11.1930; *British Documents on Foreign Affairs (BDOFA): Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part II, Series B, Vol. "Annual Report of 1930"*, s. 133,134,147.

125 NARA, Index Bureau:867.00/2046, no:1146, 22.10.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2049, no:1176, 3.12.1930.

126 NARA, Index Bureau: 867.00/2049, no:1176,3.12.1930.

127 *BDOFA*, s.138; TNA/FO424/273, No:357, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930.

128 TNA/FO424/273, No:439, Clerk'ten Henderson'a,1911.1930; TDA/534/10167421, 8.11.1930.

Gazi'nin, Fethi Beyi kurban edip İsmet Paşa'yla barışı yeniden tesis etmeye karar verdiği yorumunu yapmaktadır¹²⁹.

Son olarak ise, Batılı devletlerin oldukça kısa olan ömründe SCF'nin Türk siyasal hayatına önemli katkılar yaptığı konusunda hem fikir olduğumu görmekteyiz. Bu noktada, mevcut yönetime karşı olan memnuniyetsizliği çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermesi, SCF'nin Türk siyasal hayatına olan en önemli katkısı olarak değerlendirilmiştir. SCF öncesinde durumun vahametinin Gazi, Fethi Bey hatta İsmet Paşa tarafından dahi tam olarak anlaşılmadığının altı çizilmiş ve partinin kapanmasının hemen ardından Gazi'nin halkın koşullarını ve ihtiyaçlarını anlamak için ülke genelinde bir geziye çıkma gerekliliği hissetmesinin SCF'nin bir başarısı olduğu belirtilmiştir¹³⁰.

İç Politika ve Dış Politikanın Kesişme Noktası: Tevfik Rüştü Bey'in Moskova Ziyareti

İzmir Mitingi'nin ardından Gazi'nin *Milliyet*'te tarafsızlığımı bir tarafa bıraktığımı bir diğer ifadeyle SCF'den desteğini çektiğini beyan eden mektubunun yayılması ve belediye seçimleriyle beraber ortaya çıkan toplumsal kargaşa, yavaş yavaş SCF'nin sona doğru yaklaştığını işaret etmekteydi. Bu dönemde Türk basınına göz attığımızda iç siyasetteki hararetin yanı sıra dış politikada Sovyet dostluğu vurgusu göze çarpmaktadır. Türk gazeteleri bu dönemde bir taraftan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in 25 Eylül-7 Ekim arası gerçekleşen Sovyet Rusya ziyaretine gün gün yer verirken bir taraftan da Milli Mücadele dönemine dayanan Türk Sovyet dostluğunun sık sık altını çizmektedir¹³¹. Bu anlamda Türk basınında partinin kurulduğu zamanki Batı vurgusu, SCF sona doğru yaklaşırken yerini *eski dost Sovyet Rusya* vurgusuna bıkmıştır, denilebilir. Örneğin bu dönemde hemen her gün bir gazetede *Litvinof ve Tevfik Rüştü Beyin çok samimi ve enteresan nutukları, Hariciye Vekilimiz Moskova'da: Çok samimi ve kuvvetli tezahürler oluyor*¹³² *Rusya ile beynelmilel siyasi meseleler karşısında menfaatimiz müsterektir, bize en karanlık günlerde yardım eli uzatan Sovyetleri hiçbir zaman unutamayız*¹³³ gibi başlıklara rastlanmaktadır.

129 TNA/FO424/273, No: 369, Clerk'ten Henderson'a, 24.09.1930.

130 BDOEA, S.134-135; NARA, Index Bureau:867.00/2049, no:1176, 3.11.1930.

131 Bk. *Hâkimiyeti Millîye*, 26.09.1930; *Vakit*, 29.09.1930; *Vakit*, 28.09.1930; *Vakit*, 27.09.1930; *Vakit*, 8.10.1930; *Milliyet*, 26.09.1930; *Milliyet*, 2.10.1930; *Cumhuriyet*, 26.10.1930; *Cumhuriyet*, 27.09.1930; *Cumhuriyet*, 29.09.1930; *Cumhuriyet*, 30.09.1930.

132 *Hâkimiyeti Millîye*, 29.09.1930.

133 *Cumhuriyet*, 4.10.1930.

Hariciye Vekilinin Rusya dönüşünde, *Milliyet* gazetesinin *Rusya ile aramızdaki birçok meseleler halledildi...* manşetiyle yayınlanması¹³⁴ ve *Hakimiyeti Milliye*'de Siirt Mebusu Mahmut Bey'in *Ankara-Moskova* yazısının başmakale olarak yer alması, (aynı makale ertesi gün de *Milliyet*'de neşredilecektir) ise konumuz açısından önem taşımaktadır.

Mahmut Bey makalesine iç politikada ilginç zamanlardan geçerken dışarıda olup bitenleri kaçırmamak gerektiğini belirterek başlamakta ve Tefik Rüştü Bey'in Moskova ziyaretini Doğu'daki en önemli dış politika gelişmesi olarak zikretmektedir. Devamında ise, Batı'nın SCF'nin kuruluşunu dış politikada özellikle de Türk Sovyet ilişkilerinde bir değişim olarak algılandığını belirten yazar *bunun asla mümkün olmadığını* altını çizmektedir. Son olarak ise Mahmut Bey yazısını beynelmilel siyasi meseleler karşısında Ankara ile Moskova'nın *görüşleri, vaziyetleri ve menfaatleri birbirinin aynıdır*, diyerek bitirmektedir.¹³⁵

SCF'nin, ülke içinde ve dışında merakla takip edildiği bu dönemde Tefik Rüştü Beyin Moskova'ya gerçekleştirdiği ziyaret uluslararası platformda da büyük ilgi çekmiş ve SCF'nin kuruluşunun Türk-Sovyet ilişkilerinde yarattığı krizle ilişkilendirilmiştir. Tefik Rüştü Beyin Moskova'ya geldiği gün TASS ajansına verdiği röportajda, Fethi Bey ve SCF'nin Türk dış politikası üzerindeki olası etkilerine ilişkin bir soruyu geçiştirmesi de bu yöndeki yorumları arttırmıştır.¹³⁶

Ziyaret, Tefik Rüştü Bey onuruna verilen resepsiyonlardan liderlerin yaptığı konuşmaların en ince ayrıntılarına kadar uluslararası basın ve Avrupa devletlerinin büyükelçileri tarafından dikkatlice izlenip rapor edilmiştir. Örneğin, New York Times, ziyaretin zamanlamasına dikkat çekmiş ve protokol kurallarının aşıldığı, aşırı bir ihtimam ve gösterişe sahne olan resepsiyonların Sovyetler Birliği için bir istisna niteliği taşıdığını haber yapmıştır¹³⁷. Britanya'nın Moskova Büyükelçisi Strang da, Tefik Rüştü Bey onuruna verilen resepsiyonların istisna teşkil ettiğine dikkat çekmektedir¹³⁸. Strang ayrıca, hem ziyaretin istisnai görünümünden hem de Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Litvinof'un konuşmasından, Sovyetlerin

134 *Milliyet*, 8.10.1930.

135 *Hakimiyeti Milliye*, 8.10.1930, *Milliyet*, 9.10.1930.

136 TNA/FO424/273, No:577, Strang'dan Henderson'a, 29.09.1930; Tefik Rüştü Bey'in verdiği cevap şu şekildedir: *Türkiye siyaseti hariciyesinde Gazi hazretleri ve Büyük Millet Meclisi tarafından gösterilen yolu takip ediyor ve edecektir*. Bk. *Cumhuriyet*, 26.10.1930.

137 TDA/2303/8302048 (belgede tarih bulunmamaktadır)

138 TNA/FO424/273, No:580, Strang'dan Henderson'a, 30.09.1930.

Türkiye'yi kendisine yakınlaştırmak için hususi bir çaba harcadığının anlaşıldığını belirtmekte ve bunu SCF'nin iki ülke arası yarattığı krizle ilişkilendirmektedir¹³⁹. Bahsi geçen konuşmada Litvinof, Rus ve Türk devrimlerini silahlı müdahaleyle ortadan kaldırmayı beceremeyen emperyalistlerin şimdi iki ülkenin varlığını başka yollardan ve barış kisvesi altında tehdit etmeye devam ettiklerini belirtmiş ve Batı'nın mali kontrol vasıtasıyla Türkiye'yi Sovyet Rusya karşısında oluşan ekonomik bloğa katmaya çalıştığının altını çizmiştir¹⁴⁰. Tevfik Rüştü Bey'in Moskova'da olduğu dönemde Sovyet basınında da Litvinof'un konuşmasını teyit eden haber ve yorumlara rastlanmaktadır. Örneğin, *Tisiti* gazetesinde çıkan bir makalede *emperyalist devletlerin Türk ve Sovyet hükümetlerine karşı harp silahlarını bırakıp iktisadi silaha sarıldığı* yorumu yapılmıştır. Tevfik Rüştü Bey'in Moskova ziyafetini gün be gün neşreden *Milliyet*, *Cumhuriyet* ve *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi de 28 Eylül tarihli sayısında bahsi geçen yazıya atıfta bulunmuştur¹⁴¹.

Biz bu noktada İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Strang'ın yorumuna katılmaktayız. Sovyetler Birliği Locarno'dan itibaren Batı'nın kendisine yönelik çevreleme politikası güttüğünü, ekonominin bu politikada önemli bir yeri olduğunu ve bu çemberde dışarıda kalan Türkiye'nin Batı için önemli bir stratejik değer taşıdığına altını çizmekteydi¹⁴². SCF'nin kuruluşunun ve parti programında yer alan ilkelerin Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'nin Batıya eklenmesi olarak değerlendirildiği de yukarıda belirtilmişti. Bu şartlar altında, Litvinof'un konuşmasının genel olarak Türk-Sovyet ilişkilerindeki Batı tehlikesine kronolojik olarak ise SCF'nin kuruluşunun doğurduğu endişeye işaret ettiği açıktır.

Bahsi geçen ziyareti dönemin Türk Sovyet ilişkilerinin genel seyrine oturttuğumuzda da bu değerlendirmeyi doğrulayan bir çerçeve ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, Türk Sovyet ilişkilerinin 1925 Antlaşmasından sonra hususi bir yakınlık evresine girdiği bu dönemde, ne zaman Batıyla bir yakınlaşma hamlesi olsa ya da Sovyetler bu tarz bir yakınlaşmadan kuşku duysa iki ülke yetkililerinin bir araya gelip güven tazelediğini görmekteyiz. Bu, Türkiye'nin de özellikle önem atfettiği bir durumdur. İsmet Paşa anılarında, Sovyetlerin 1926 sonrası Batıyla olan ilişkilerde girişilen iyileşme hamlelerinden duyduğu rahatsızlığı belirttikten sonra, *Sovyetlerle*

139 TNA/FO424/273, No:593, Strang'dan Henderson'a, 06.10.1930.

140 TNA/FO424/273, No:577, Strang'dan Henderson'a, 29.09.1930; *Soviet Documents*, s.452-453; *Hakimiyeti Milliye*, 27.09.1930.

141 *Milliyet*, 28.09.1930; *Cumhuriyet*, 28.09.1930; *Hakimiyeti Milliye*, 28.09.1930.

142 TDA/2303/8301026, 29.09.1930; TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

*münasebetlerimizin emniyet üzerinde bulunması ve araya bir şüphe girmeksizin devam etmesi, bizim için ilk günden beri dikkat mevzuu olmuştur demektedir*¹⁴³.

Bu bağlamda 1920 ve 1930'lu yıllar birçok güven tazeleme girişimine sahne olmuştur. Örneğin, Türkiye'ye MC'ye girmesine yönelik telkinler yapılmaya başlanmasının ardından 14 Kasım 1926'da Tevfik Rüştü Bey'le Çiçerin'in Odesa görüşmeleri gerçekleşmiştir¹⁴⁴. Bu görüşmelerin temel gündem maddesi Türkiye'nin MC politikasıdır¹⁴⁵. Görüşmede Çiçerin, Türkiye'nin MC'ye girişine yönelik baskılara boyun eğmesini önlemeye çalışmış ve nihayetinde Tevfik Rüştü Bey, mevcut dönemde Türkiye'nin MC'ye üyelik gibi bir niyetinin olmadığını dile getirmiştir. Görüşmenin kaydı hazırlanmış; fakat yayınlanmamıştır. Resmî açıklamada mutabık olduğu üzere sadece karşılıklı iyi niyet ve dostluk beyanları yer almıştır¹⁴⁶. Ziyaretin hemen ardından Tevfik Rüştü Bey'in Ankara'daki Sovyet elçisi ile görüşmesinde ise Odesa görüşmelerinin, MC'ye üyelik ve Sovyet Rusya'dan uzaklaşma yönündeki Batı baskısına bir cevap olduğu dile getirilmiştir¹⁴⁷. Türkiye'nin MC'ye ve Balkan İttifakı'na katılması sürecinde de benzer şeyler yaşanacak; hatta bu sefer bizzat İsmet Paşa Moskova'ya gidip Sovyet endişelerini giderecektir¹⁴⁸. Tevfik Rüştü Bey'in 1930 tarihli Moskova ziyareti de bu kapsamda, bu tarz bir diplomasi örneği olarak değerlendirilebilir. Moskova'nın SCF'nin kuruluşunu, Türkiye'nin, Sovyet rejiminin düşmanlarıyla tehlikeli olabilecek yakınlığı olarak değerlendirmesinin ardından gerçekleşen bu ziyaret, bizce Çiçerinle yapılan Odesa görüşmeleriyle İnönü'nün Balkan İttifakı ve MC'ye giriş için Moskova'ya yaptığı ziyaretin arasındaki kronolojik yerine konulmalı ve 1926-1934 tarihleri arasında vuku bulan, Türkiye'nin Sovyet endişelerini gidermek için uyguladığı güven tazeleme diplomasisi uygulamalarının bir örneği olarak değerlendirilmelidir.

Nitekim *İzvestia*'da yer alan yorum da bunu doğrulamaktadır: *Tevfik Rüştü Beyin yaptığı son dostane ziyaret hiçbir zaman tesadüfün vücuda getirdiği siyasi tertibat neticesinde vukua gelmiş değildir. Bu ziyaret proleterya diktatörlüğünün hâkim olduğu memleketle müterakki*

143 İnönü, *age.*, s. 137.

144 *Soviet Documents*, s. 141-144.

145 Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak, İstanbul 2005, s. 174-175.

146 Edward Hallet Carr, *A History of Soviet Russia: Foundations of a Planned Economy*, Vol. III, MACMillan, London 1990, s. 669.

147 Carr, *age.*, s. 669.

148 İnönü, *age.*, s. 149-150, 144, 251.

bir devlet olan Türkiye arasında inkişaf hâlinde bulunan ve günden güne kuvvet bulan münasebatın hususiyetini teşkil eden birçok meseleler arasında bir halktır. Bahsi geçen bu yorumun İzvestia gazetesine atıfla 8 ekim ve 9 ekim'de Türk basınında da yer alması da ayrıca önem arz etmektedir¹⁴⁹.

Odesa görüşmelerinde olduğu gibi Tevfik Rüştü Bey'in Moskova ziyaretinde de resmî açıklamada sadece mutat olan karşılıklı iyi niyet ve dostluk beyanları yer almıştır¹⁵⁰. Fakat görüldüğü üzere dönemin basınında tıpkı Odesa görüşmeleri gibi bu görüşmeler de Batı'ya bir cevap olarak nitelendirilmiştir. Rus basınında ilgili ziyaret *Türkiye'nin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'i İvedikle Moskova'ya göndermesi dış politikasında bir değişimin olmadığını ifadesi* olarak değerlendirilmiş ve *Türkiye, gerçek dostunun kim olduğunu dünyaya gösterdi* tarzında yorumlar yapılmıştır¹⁵¹. Bu bağlamda 24.09.1930 tarihli 264 numaralı İzvestiya gazetesinin başmakalesinde geçen şu satırlar konuyu açıkça ortaya koymaktadır: *...son günlerde SCF namile yeni bir furkanın peyda olması da Türkiye'yi emperyalizme boyun eğdirmek isteyen ecnebi müdahalesinin yeni bir şekilde tecellisi olarak telakki edilebilir. Şimdiki dakkada Hariciye Vekilinin Moskova'ya ziyaret etmesi gösteriyor ki Türkiye'nin millî istiklâlinin ve iktisadî canlanmasının samimi dostlarının nerede bulduklarını H. F. Hükûmeti pek âlâ anlamaktadır¹⁵².*

Benzer bir biçimde İtalya da Tevfik Rüştü Bey'in Moskova ziyaretini, SCF'nin kuruluşuyla iki ülke arası çıkan krizin ardından, Türkiye'nin dış politikasında bir değişiklik olmayacağını işaretleri olarak değerlendirmiştir¹⁵³.

Bu bağlamda, 1932 yılında İsmet Paşa'nın Moskova ziyareti sırasında Stalin'le yaptığı konuşma geçen şu anekdot da konumuz açısından önemlidir: *... yemek esnasındaki görüşmeler bir ara resmî şekilden sohbet şekline girdi. Stalin bana sordu: Bu Serbest Fırka hareketi neydi? Ben anlayamadım. Nasıl yaptınız? Nasıl yapabilirsiniz? dedi. Ben bunun*

149 *Hâkimiyeti Milliye*, 8.10.1930; *Milliyet*, 9.10.1930.

150 Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova'ya yapmış olduğu resmî ziyaretle ilgili olarak 4 Ekim 1930'da ortak bir bildiri yayınlanmıştır: *İşbu mülahakat esnasında iki taraf beynelmil siyaset meseleleri muvacehesinde Türkiye ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler İttihadi menafisinin tamamen yekdiğerine mutabık olduğu ve kezalik bu husustaki noktai nazarlarının da tevafuk etmekte bulunduğunu müşahade eylemişlerdir. ... bu mülahakata iştirak eden zevat iki memleket arasındaki iyi anlaşmaya en ufak bir hâil teşkil edebilecek hiçbir mesele mevcut olmadığını ve bilakis münasebetlerinin gittikçe daha yakın ve dostane bir mahiyet iktisap etmekte olduğunu ve iki devletin iş bu münasebatı daha sıkı ve samimi bir hâle ifrağ etmeği vazife edindiklerini tasdikte ittifak etmişlerdir. Bk. TDA/571/4856132, 4.10.1930; *Soviet Documents*, s. 456-457.*

151 TDA/571/4897496, 12.11.1930; TDA/2303/8301026, 29.09.1930.

152 *Ayn Tarihî*, 23-21/79-81, Birinci Teşrin- Birinci Kanun 1930, s.6717.

153 TDA/541/12873124, 26.09.1930.

*münakaşasına girmek istemedim. Bize mahsus bir şeydir ben size sonra anlattırım dedim ve kısa kestim*¹⁵⁴.

Sonuç

Tanzimat'tan günümüze Türk siyasal hayatındaki önemli dönüşüm süreçleri uluslararası alanda ilgi odağı olmuştur. Çünkü siyasal alandaki değişiklikler salt iç politika açısından değil, aynı zamanda dış politika açısından da önemli bir tercihtir. Nitekim, siyasal iktidarlar da sisteme ilişkin yaptıkları önemli değişikliklerde bu hususu göz ardı etmemişlerdir. Bu noktada Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçiş denemelerinden birisi olan SCF'nin kuruluşu da uluslararası sistemin temel aktörleri tarafından ehemmiyeti Türkiye sınırlarını aşan bir siyasal hadise olarak değerlendirilmiştir. Bu yorum hem 1930'ların genel yapısı itibariyle tek partili ve çok partili siyasal sistemlerin uluslararası politika açısından bir karşılığının bulunmasından hem de Avrupa güç dengesinin Birinci Dünya Savaşı'nın ardından mağlup devletler, galip devletler ve Sovyetler Birliği olarak üçe bölünmüş bir yapı arz etmesinden kaynaklanmaktadır.

Hem uluslararası kamuoyu ve hem de diplomatik arşiveler incelendiğinde İngiltere, Fransa ve ABD'den, Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'ya kadar iki savaş arası dönemin önde gelen aktörlerinin SCF'nin kuruluşunu, Türk dış politikasında değişimin habercisi olarak değerlendirdikleri gözlenmiştir. Yeni partinin kuruluşunu müteakip dünya basınında ağırlıklı olarak, Türkiye'nin Sovyetlere yakın ve Batı'ya uzak olan dış politikasına atıfla *muhteşem izolasyon'un sonu* ve *Avrupa'nın Türkiye için mücadelesinin yeniden başladığı* gibi yorumlara rastlanmaktadır. Buradan da görüleceği üzere uluslararası aktörler tek parti sisteminin terkinin Türk Sovyet ilişkilerinde değişiklik getireceği konusunda hem fikirdir.

İngiltere, Fransa ve ABD, SCF'nin kuruluşunu hem Türkiye'nin Millî Mücadele döneminden itibaren Batı'yla olumsuz giden ilişkilerinde umut verici bir dönemin başlangıcı hem de Sovyetler Birliği ve Avrupa arasındaki güç dengesinde Avrupa lehine önemli bir kazanım olarak görmüştür. Sovyetler Birliği ise SCF'nin kuruluşunu bir iç politika hadisesinden ziyade, Batı'nın kendisini yalnızlaştırma ve çevreleme politikasının bir parçasını olarak değerlendirmiş, İngiltere ve Fransa'nın, uluslararası bir anlaşma ya da ittifak vasıtasıyla değil, Türkiye'nin iç siyasetine müdahale ederek Türk Sovyet ittifakını kırmaya çalıştığını iddia etmiştir.

¹⁵⁴ İnönü, *age.*, s. 145.

Çalışma içerisinde incelenen belgeler Türkiye’de ikinci bir partinin kurulmasının Sovyetler Birliği tarafından iki ülke arası ilişkilerde bir kriz olarak algılandığını göstermektedir. Bu noktada ilk etapta, Sovyetler Birliği’nin Ankara Büyükelçisi Suriç’in, İsmet Paşa ve dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey tarafından teskin edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey verdiği mülakatlar da Türkiye’nin dış politikasında ve Moskova’yla olan ilişkilerinde değişiminin söz konusu olmadığını altını çizerek Sovyet endişelerini bertaraf etmek istemiştir. Bu dönemde Türk Sovyet ilişkilerinde kriz yaratan çok partili hayata geçiş ve SCF’ye yönelik endişeleri bertaraf etmek amaçlı diplomatik hamlelerin zirve noktasını ise Tevfik Rüştü Bey’in Moskova ziyareti oluşturmaktadır. Yukarıda ayrıntılı olarak incelenen ziyaret, Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere tüm uluslararası kamuoyu tarafından Türk Sovyet ilişkilerindeki SCF krizinin aşılmasına yönelik bir güven tazeleme diplomasisi olarak değerlendirilmiştir.

SCF’nin uluslararası alandaki yansımaları, dönemin siyasal yapısına uygun bir biçimde alternatif dünya görüşleri ve ülkelerin kendi dış politika stratejileri dâhilinde oluşmuş ve bu noktada Batılı liberal devletlerle Sovyetler Birliği ve İtalya’nın SCF’ye bakışı arasında ciddi bir fark olmuştur. SCF’nin kuruluşu, Batı devletleri tarafından olumlu bir gelişme olarak karşılanırken, Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya bu gelişmeden rahatsız olmuştur. İngiltere, Fransa ve ABD, SCF’ye ilişkin yorumlarında Türkiye’nin *nihayet* Batılı parlamenter sisteme uyum sağlama kararı aldığını vurgulayıp bu gelişmeyi, Türkiye’nin iç politikada ve ekonomide yaşadığı sorunlar ile batılılaşma hedefiyle ilişkilendirirken, Sovyetler Birliği ve İtalya partinin kurulmasını, Batı’nın kendilerine yönelik *entrikası* olarak değerlendirmiş ve Türkiye’nin iç siyasal gelişmelerini görmezden gelerek, Fethi Bey’in mali yardım karşılığında Fransa’ya Türk iç ve dış politikasını değiştirme sözü verdiğini öne sürmüşlerdir.

SCF’nin ekonomik liberalizm çizgisi ve MC’ye yönelik işbirliği vurgusunun Batı tarafından çok değerli bulunduğunu hatta Fransa Büyükelçisi’nin, İngiltere Büyükelçisine Türkiye’nin MC’ye girişini desteklemeye yönelik ortak hareket etmeyi dahi teklif ettiğini görmekteyiz. Sovyetler Birliği ise partinin liberal ruhunu, ekonomi politikasını ve MC’yle işbirliği vurgusunu Türkiye’yi Sovyetler’den uzaklaştırırken Batı’ya yaklaştıracak olan prensipler olarak değerlendirmiştir. İtalya da SCF’yi Türkiye’yi Batılı sisteme entegre etme çalışması olarak görmüş ve kendisi için bir tehdit olarak algılamıştır. Bu açıdan bahsi geçen dönemde İtalyan basınında SCF’nin Fransa tarafından İtalya’nın Doğu Akdeniz ve Balkanlardaki

konumuna karşı açılan bir savaş olarak nitelendirmesi ilgi çekicidir. SCF'ye dair Almanya'nın bakış açısını ise ekonomik kaygılar şekillendirmiştir. Bu bağlamda Türkiye'yle etkin bir ekonomik bağa sahip olan Almanya'nın yeni partinin Batı'ya açılım projeksiyonundan ekonomik çıkarları sebebiyle rahatsız olduğu söylenebilir.

Son olarak, SCF sona doğru yaklaşırken, İzmir Mitingi sonrası Türkiye'de oluşan siyasal ortamın, yerel seçimlerin ve partinin feshinin Batı devletleri tarafından ciddi bir biçimde tenkit edildiği görölmektedir. İngiltere ve ABD, İzmir mitinginde yaşanan karmaşanın faturasının haksız yere SCF'ye kesildiğini belirtmekte ve yaşanan olaylardan yerel polisi ve Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey'i sorumlu tutmaktadır. Bu noktada ABD'den farklı olarak İngiltere Bolşevik propagandasını da değerlendirmelerine eklemektedir. ABD elçilik raporlarında ise bu görüşe karşı çıkılmakta, *işin ucunun Bolşeviklere dayandırılmasının abartı olduğu; yaşanan olaylarda bir yabancı parmağın olmadığı* belirtilmektedir. Bu noktada incelen belgelerde, ülke içindeki tüm hoşnutsuz kesimin SCF'ye yönelmesinin iktidarı rahatsız ettiği yorumu yapıldığı görölmüş; resmî tarih yazınıımızdaki irtica tehlikesine olan vurgu ise gözlemlenmemiştir. Belediye seçimleri konusunda ise Batı kamuoyu SCF liderlerinin seçimlere hile ve baskı karıştığına dair tezlerini desteklemektedirler. Ayrıca İzmir mitingini sonun başlangıcı olarak değerlendiren Batı, fesih kararını Türk demokrasisi adına bir hayal kırıklığı olarak değerlendirmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

- TDA/2763/13404740, 27.08.1930.
TDA/2763/13404945, 12.08.1930.
TDA/2763/13404556, 29.09.1930.
TDA/2763/13404990, 29.09.1930.
TDA/2763/13405339, 30.09.1930.
TDA/2763/13404605, 1.10.1930.
TDA/2763/13404580, 1.10.1930.
TDA/2763/20510382, 10.9.1930.
TDA/2763/13405220, 2.10.1930.
TDA/2763/13330770, 3.10.1930.
TDA/2763/13405162, 7.10.1930.
TDA/2763/13404824, 10.10.1930.
TDA/2763/13404803, 17.10.1930.
TDA/2763/13404858, 21.10.1930.
TDA/2763/13405265, 6.10.1930.
TDA/2763/13404629, 1.10.1930.
TDA/2763/13404596, 29.09.290.
TDA/541/12872696, 16.09.1930.
TDA/541/12873124, 26.09.1930.
TDA/571/4856132, 4.10.1930.
TDA/571/4897496, 12.11.1930.
TDA/534/10167421, 8.11.1930.
TDA/534/8477890, 16.08.1930.
TDA/534/8477555, 24.09.1930.
TDA/534/5375766, 2.12.1930.
TDA/2303/8302577, 18.9.1930.
TDA/2303/8301026, 29.09.1930.
TDA/2303/8302048 (belgede tarih bulunmamaktadır)
TDA/3983/16884646, 1.9.1930.

İngiltere Ulusal Arşivi (The National Archives, Foreign Office - TNA/FO.)

TNA/FO424/273, No:69.
TNA/FO424/273, No:70.
TNA/FO424/273, No:120.
TNA/FO424/273, No:312.
TNA/FO424/273, No:317.
TNA/FO424/273, No:314.
TNA/FO424/273, No:355.
TNA/FO424/273, No:356.
TNA/FO424/273, No:357.
TNA/FO424/273, No:369.
TNA/FO424/273, No:400.
TNA/FO424/273, No:411.
TNA/FO424/273, No:433.
TNA/FO424/273, No:439.
TNA/FO424/273, No:577.
TNA/FO424/273, No:580.
TNA/FO424/273, No:583.
TNA/FO424/273, No:593.

ABD Ulusal Arşivi (The National Archives and Record Administration- NARA)

NARA, Index Bureau: 867.00/2034, no:1107.
NARA, Index Bureau: 867.00/2036, no:1117.
NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no:1129.
NARA, Index Bureau: 867.00/2046, no:1144.
NARA, Index Bureau: 867.00/2046, no:1146.
NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no:41.
NARA, Index Bureau: 867.00/2049, no:1176.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part II, Series B, Vol. 32, Turkey 1930-1932.
Soviet Documents on Foreign Policy Vol II, ed. Jane Degras, Oxford Univesrty Press, London 1952.

Sürelî Yayınlar

- Ayn Tarihi*, 22-23/75-78, Haziran-Eylül 1930.
Ayn Tarihi, 23-21/79-81, Birinci Teşrin- Birinci Kanun 1930.
Cumhuriyet, 12.08.1930.
Cumhuriyet, 31.08.1930.
Cumhuriyet, 4.10.1930.
Cumhuriyet, 26.10.1930.
Cumhuriyet, 27.09.1930.
Cumhuriyet, 28.09.1930.
Cumhuriyet, 29.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 26.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 27.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 28.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 29.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 8.10.1930.
Milliyet, 2.10.1930.
Milliyet, 8.10.1930.
Milliyet, 9.10.1930.
Milliyet, 28.09.1930.
Milliyet, 26.09.1930.
Vakit, 13.08.1930.
Vakit, 14.08.1930.
Vakit, 15.08.1930.
Vakit, 17.08.1930.
Vakit, 18.08.1930,
Vakit, 19.08.1930.
Vakit, 20.08.1930.
Vakit, 21.08.1930.
Vakit, 27.09.1930.
Vakit, 29.09.1930.
Vakit, 28.09.1930.
Vakit, 8.10.1930.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akşin, Sina, “Serbest Fırka”, *Türkiye'nin Beş Dönemeci*, ed. Hıfzı Topuz, Hüsamettin Ünsal, Sergi Yayınevi, İzmir 1984, s. 25-29.
- Alantar, Özden Zeynep, “Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 1994, s. 49-79.
- Bali, Rıfat, “1930 Belediye Seçimleri ve Serbest Fırkanın Azınlık Adayları”, *Tarih ve Toplum*, 167 (1997), s. 25-34.
- Barlas, Dilek, “Akdeniz’de Hasmane Dostlar İki Savaş Arasında Türkiye ve İtalya”, *Doğu Batı*, 14 (2001), s. 211-216.
- Barlas, Dilek, “Friends or Foes? Diplomatic Relations Between Italy And Turkey, 1923–36”, *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), s. 231-252.
- Carr, Edward Hallett, *A History of Soviet Russia: Foundations of a Planned Economy*, Vol III, MACMillan, London 1990.
- Deniz, Muzaffer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman İlişkileri (1923-1931)*, İlgı kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Erdem, Ufuk, “Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri”, *CTAD*, 12/23 (Bahar 2016), s. 279-302.
- Ficher, Louis, *The Soviets in World Affairs*, Vol II, Butler and Tunner, London 1930.
- Grassi, Fabio L., *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*, çev. Sadriye Güneş, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.
- Grew, Joseph C., *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, Vol. II*, Houghton-Mifflin, Cambridge 1952.
- Güngör, Hakan, “ABD Konsolosluk Belgeleri Işığında Serbest Fırkanın Değerlendirilmesi”, *Adyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35 (Ağustos 2020), s. 457-492.
- Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara 2010.
- İlmen, Süreyya, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavalı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1952.
- İnönü, İsmet, *İsmet İnönü'nün Hatıraları Cumhuriyetin İlk yılları I (1923-1938)*, Yenigün, İstanbul 1998.

- Karagülmez, Müjdat, “Macar Elçilik Raporları Işığında Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası”, *SUTAD*, 43 (Bahar 2018), s. 471-489.
- Kaya, Yakup, “Fransa’yla İlişkiler”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, ed. Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar, İsmail Şahin, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 237-273.
- Koçak, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Savaş arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Koç, İlknur, *Serbest Cumhuriyet Fırkası İstanbul Teşkilatı ve Azınlıklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2018.
- Macartney, Maxwell H. H., Cremona, Paul, *Italy’s Foreign and Colonial Policy 1914-1937*, Oxford University Press, London 1938.
- Mazover, Marc, *Dünyayı Yönetmek*, çev. Mehmet Moralı, Alfa, İstanbul 2015.
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992.
- Özipek, Bekir Berat, *Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.
- Özipek, Bekir Berat, “Serbest Fırkanın Mürtecileri”, *İslamcılık*, der. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 248-259.
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, *1929 Dünya Ekonomik Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yayınları, Ankara 1986.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1974.

- Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti, Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Us, Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.
- Perinçek, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak, İstanbul 2005.
- Weiker, Walter F., *Political Tutelage and Democracy in Turkey: the Free Party and Its Aftermath*, E.J. Brill, Leiden 1973.
- Yetkin, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982.

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı, kongre-sempozyum haberleri ve vefat yazıları (nekroloji) yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlama kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayın listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Avrupa dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınlar Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefat yazıları/nekroloji, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi olmayacaktır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak

içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılıdır.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayraç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age.*, *agm.*, veya *agt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

- **Kaynaklar:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynak Gösterme Usulleri

1. *Belleten* dergisine gönderilen makale metinleri dipnot kullanılarak yazılmış olmalıdır. Dipnot cümle bitiminde noktadan önce verilmelidir.

Örnek:

Hatt-ı Hümayûn, bazı istisnâî haller hariç, padişahın, kendi hattı ile yazdığı emirler için kullanılan bir tabirdir⁴.

2. Kaynak ilk kez geçtiğinde, künyesi dipnotta aşağıdaki şekilde verilir

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

3. Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için araya başka kaynaklar girmişse, yazarın soyadından sonra “*age.* (adı geçen eser), *agm.* (adı geçen makale), *agt.* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır.

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 370.

Kütükoğlu, *age.*, s. 184.

Not: Aynı eserin dipnotta arka arkaya kullanılması gerektiği durumlarda yine yazarın soyadından sonra “*age.* (adı geçen eser), *agm.* (adı geçen makale), *agt.* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır. Dipnotlarda bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra yazarın soyadı ve kitap veya makalenin anlamlı kısaltması verilmelidir.

4. Kaynaklar, dipnotlarda “Ad Soyad” sıralaması, kaynakça bölümünde ise “Soyad, Ad” sıralaması şeklinde verilmelidir. Kitapla ilgili künye bilgileri kaynaklar bölümünde verirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek:

Dipnot : Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 30.

Kaynaklar : Yücel, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. Alıntı, bir makaleden yapılmışsa dipnotta alıntının geçtiği sayfa veya sayfaların bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir.

Örnek:

Dipnot : Feridun M. Emecen, “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 23.

Kaynaklar : Emecen, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 17-28.

6. Bir eser ya da süreli yayın metinde ilk defa kullanıldığı zaman tam künyesi verilmelidir. Daha sonra metin içi göndermeler ve mükerrer alıntılarda ya da dipnotlarda, gerekli durumlarda künyeler kısaltılarak verilebilir. Ancak metnin sonundaki kaynaklar kısmında kısaltma ve özetleme yapılmaz.

Örnek:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Dipnot ve Kaynaklar için Örnekler**1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı**

Dipnot : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782.

İlk dipnottan sonra BOA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BOA, C. ML, 753/30679.

Kaynaklar : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Dipnot : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Kaynaklar : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 490.1/15.79.7.

2. Türk Tarih Kurumu Arşivi

Dipnot : Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS),
238/19.

İlk dipnottan sonra TTK Arşivi kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Kaynaklar : Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi),
Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

3. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir
Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

İlk dipnottan sonra TKGM. kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Kaynaklar : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.)
Tapu Tahrir Defterleri, 49.

4. Kızılay Arşivi

Dipnot : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

İlk dipnottan sonra KA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: KA, 171/91.

Kaynaklar : Kızılay Arşivi (KA),
171/91.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, s. 152.

İlk dipnottan sonra VGMA. kısaltması kullanılır.

İkinci kez kullanım: VGMA.VKF.İST.d., 579, s. 152.

Kaynaklar : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.),
İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579.

6. Tek yazarlı kitap

Dipnot : Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

Kaynaklar : Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. İki ve ikiden fazla yazarlı kitap

Dipnot : Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 45.

İkinci Kez Kullanım: Sevim-Merçil, age., s. 57.

Kaynaklar: Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Dipnot : Yasemin Demircan, Levent Kayapınar, Ayşe Kayapınar, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 55.

İkinci Kez Kullanım: Demircan vd., age., s. 60.

Kaynaklar : Demircan, Yasemin-Kayapınar, Levent-Kayapınar, Ayşe, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Tek yazarlı makale

Dipnot : Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 540.

Kaynaklar : Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 531-558.

9. İki yazarlı makale

Dipnot : Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 12.

İkinci Kez Kullanım: Beydilli-Erünsal, agm., s. 15.

Kaynaklar : Beydilli, Kemal-Erünsal, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 1-129.

10. Yayına hazırlanan eserler

Dipnot : Mahir Said Pekmen, *Fizan Hatıraları*, haz. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 30.

Kaynaklar : Pekmen, Mahir Said, *Fizan Hatıraları*, haz. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

11. Yazmalar

Dipnot : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Kaynaklar : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Yazarı belirtilmemiş kitap

Dipnot : *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 18.

Kaynaklar : *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Çeviri kitap

Dipnot : Gleb Golubey, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 70.

Kaynaklar : Golubey, Gleb, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Sempozyum ve kongrelerde sunulan bildiri

Dipnot : Yunus Koç, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 658.

Kaynaklar : Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*,

Ankara 18-20 Mart 2010, *Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 655-667.

15. Editörlü kitapta bölüm

Dipnot : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih yazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 180.

Kaynaklar : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih yazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 177-193.

16. Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

Dipnot : M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 9.

Kaynaklar : Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 5-39.

17. Tez

Dipnot : Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırım (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 40.

Kaynaklar : Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi Târih-i Kırım (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

18. Ansiklopedi maddesi

Dipnot : Abdülkadir Özcan, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 2011, s. 84.

Kaynaklar : Özcan, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 2011, s. 83-86.

19. Yazarlı gazete yazısı

Dipnot : Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 1.

Kaynaklar : Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

20. Yazarı belli olmayan gazete yazısı

Dipnot : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 3.

Kaynaklar : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

21. İnternet Sayfası

Dipnot : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Dipnot : Selim Erdoğan, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydan-muharebesi/>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar: Erdoğan, Selim, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydan-muharebesi/>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

22. Sözlü Tarih

Dipnot : 01.05.2021 tarihinde Alp Arslan (d. 1935) ile yapılan görüşme.

Kaynaklar : Kaynak Kişiler

Alp Arslan (d. 1935), (01.05.2021).

23. E-Kitap

Dipnot : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 995, son erişim tarihi: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFKA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Kaynaklar : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir, (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, son erişim tarihi: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFKA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılai Sokak No. 1, Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in widely spoken European languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-10000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.
- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.
- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.
- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the indentation shall not be used. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)
- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *age.*, *agm.*, or *agt.*, (*ibid*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Citation Rules

1. The texts of the articles sent to *Belleten* journal should be written using footnotes. Footnotes should be given before the punctuation at the end of the sentence.

Example:

Hatt-ı Hümayûn is a term used for the orders written by the sultan with his own calligraphy, except in some exceptional cases⁴.

2. When the source is cited for the first time, its citation is given in the footnote as follows:

Example:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

3. If other sources have intervened for the source mentioned for the second time in the footnote, after the surname of the author, abbreviations such as “*ibid*” are used.

Example:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, p. 370.

Kütükoğlu, *ibid*, p. 184.

Note: In cases where the same work should be used consecutively in footnotes, after the surname of the author, “*ibid*” is used. If more than one book or article by an author is used in footnotes, the surname of the author and a meaningful abbreviation of the book or article should be given after the first use of the second work.

4. References should be given in the order of “Name Surname” in the footnotes, and in the order of “Surname, Name” in the Bibliography section.

Example:

Footnote : Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 30.

Bibliography : Yücel, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. If the citation is from an article, number of the cited page or pages is given in the footnote. In the Bibliography section, information about the whole pages of the article in the journal should be written.

Example:

Footnote : Feridun M. Emecen, “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, Vol. LXXXV/No. 302, Nisan 2021, p. 23.

Bibliography : Emecen, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, Vol. LXXXV/No. 302, Nisan 2021, pp. 17-28.

6. When a work or periodical is used for the first time in the text, its full bibliographic information should be written. Later, in-text references and repeated quotations or footnotes can be written by shortening the citations when necessary. However, in the Bibliography section at the end of the text, abbreviation and summary shall not be given.

Example:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Examples for Footnotes and Bibliography

1. Presidency of the Republic of Türkiye-Directorate of State Archives

Footnote : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782.

The abbreviation BOA is used after the first footnote.

Second use: BOA, C. ML, 753/30679.

Bibliography : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Footnote : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

The abbreviation BCA is used after the first footnote.

Second use: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Bibliography : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1/15.79.7.

2. Turkish Historical Society Archive

Footnote : Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

The abbreviation “TTK Archive” is used after the first footnote.

Second use: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Bibliography : Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

3. The Archive of the General Directorate of Land Registry and Cadastre

Footnote : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

The abbreviation TKGM is used after the first footnote.

Second use: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Bibliography : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri, 49.

4. Archive of Turkish Red Crescent

Footnote : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

The abbreviation KA is used after the first footnote.

Second use: KA, 171/91.

Bibliography : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

5. Archive of the Directorate General of Foundations

Footnote : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, p. 152.

The abbreviation VGMA is used after the first footnote.

Second use: VGMA.VKF.İST.d., 579, p. 152.

Bibliography : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579.

6. Book with One Author

Footnote : Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

Bibliography : Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. Book with Two or More Authors

Footnote : Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 45.

Second use: Sevim-Merçil, *ibid.*, p. 57.

Bibliography : Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Footnote : Yasemin Demircan, Levent Kayapınar, Ayşe Kayapınar, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 55.

Second use: Demircan et al., *ibid.*, p. 60.

Bibliography : Demircan, Yasemin-Kayapınar, Levent-Kayapınar, Ayşe, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Book with One Author

Footnote : Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, Vol. LXXIX/No. 285, Ağustos 2015, p. 540.

Bibliography : Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, Vol. LXXIX/No. 285, Ağustos 2015, pp. 531-558.

9. Article with Two Authors

Footnote : Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, Vol. XXII/No. 26, Ocak 2001, p. 12.

Second use: Beydilli-Erünsal, *ibid*, p. 15.

Bibliography : Beydilli, Kemal-Erünsal, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, Vol. XXII/No. 26, Ocak 2001, pp. 1-129.

10. Edited Books

Footnote : Mahir Said Pekmen, *Fızan Hatıraları*, eds. Hasan Babacan-Servet Aşşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 30.

Bibliography : Pekmen, Mahir Said, *Fızan Hatıraları*, eds. Hasan Babacan-Servet Aşşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

11. Edited Books

Footnote : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Bibliography : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Book without Author

Footnote : *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 18.

Bibliography : *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Translated Books

Footnote : Gleb Golubey, *Uluğ Bey*, trans. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 70.

Bibliography : Golubey, Gleb, *Uluğ Bey*, trans. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Conference Papers

Footnote : Yunus Koç, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, in *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, p. 658.

Bibliography : Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, in *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, pp. 655-667.

15. Chapter of Edited Books

Footnote : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, in *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 180.

Bibliography : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, in *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, pp. 177-193.

16. Chapter of Book without Editor

Footnote : M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, p. 9.

Bibliography : Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, pp. 5-39.

17. Thesis-Dissertations

Footnote : Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 1990, p. 40.

Bibliography : Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 1990.

18. Encyclopedia

Footnote : Abdülkadir Özcan, “Târih-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 2011, p. 84.

Bibliography : Özcan, Abdülkadir, “Târih-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 2011, pp. 83-86.

19. News Article with Author

Footnote : Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, p. 1.

Bibliography : Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

20. News Article without Author

Footnote : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, p. 3.

Bibliography : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

21. Web Page

Footnote : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, accessed on: 01.05.2021.

Bibliography : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, accessed on: 01.05.2021.

Footnote : Selim Erdoğan, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydanmuharebesi/>, accessed on: 01.05.2021.

Bibliography : Erdoğan, Selim, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydanmuharebesi/>, accessed on: 01.05.2021.

22. Oral History

Footnote : Interview with Alp Arslan (birth 1935) on 01.05.2021.

Bibliography : Interviewee

Alp Arslan (birth 1935), (on 01.05.2021).

23. E-Book

Footnote : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 995, accessed on: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Bibliography : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, accessed on: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Correspondence:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sokak No. 1, Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
KAMIŞ, YALÇIN: Achemhöyük and the Early Bronze Age Anatolian Trade Networks ...	779
AYDEMİR, LEYLA: Herbalist Women Who Put on Trial in Ancient Greek and Roman World: Φαρμακίς / Venefica	827
ÇELİK, BURAK: The Mother of Yuan Dynasty: Chabi Khatun.....	843
ACAR, SERKAN: Savga: The Share of the Crimean Khans from the Plunder and its Historical Origins	861
PEKER, ALİ UZAY: The Formation and Denouement of “Perso-Islamic” in Oriental History and the Case of Seljuk Art and Architectural History.....	895
BATIR, EKREM-DÜNDAR, ABDULKADİR: The Restoration Works Carried out in Edirne Selimiye Complex in the Years 1761-1762	929
AKSU, AYŞE: The Missionary Activities of an Ottoman-American Armenian Kevork Şişmanyan and His School in Kumkapı (1880-1924)	969
CIRIK, BÜLENT: The Two Congresses of the Hunchakian Party and the War Decision Before World War I.....	1007
POLAT, Ü. GÜLSÜM: Anti-British Movements in the Indian North West Frontier Province (NWFP) during World War I and the Impact of the Ottoman Empire..	1035
TEKİN, YUSUF-SARIALİOĞLU, İRŞAT: International Reflections of the Free Republican Party Experiment: The Debate on Change in Turkish Foreign Policy.	1077
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	1117
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	1126

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 86

Issue: 307

December 2022

ANKARA - 2022